

ASHA ARCHIVES

आशा सरस्वती

3545

ASHA ARCHIVES

४० | पंचदशीवेदांतपुस्तकं ॥
जीवन्मुक्तावतीदेवलिखितं
संवत्सरे १ स गजविले दुर्जे १३

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा श्रीभारतीर्थविद्यारण्यपुत्री अवरो । प्रत्यक्तत्त्वविवेकस्य क्रियते पदद्विषि
का ॥ १ ॥ प्रारिप्सितं यस्या विद्येत परिसमाप्तिं प्रवयगप्रताप्यां शिक्षावारपरिप्राप्तमिष्टदेवतागुरुतत्त्वा
रतक्षणं मंगलाद्वारं स्वेनानुष्ठितं शिष्यादिष्वर्थं श्रेयैकनोयति वधाति । अर्थाद्विषयप्रयोजनैः सूच
यति नम इति । शंभुरयं कोतीति शंकारः सकलजगदानंदकरः परमात्मा स्वस्वदेवातंदयतीति श्रुतेः

नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादानुजन्मने ॥ सवित्त्वासमसामो ह ग्राह ग्राह्यैककर्मणे ॥ १ ॥

आनंदः निरतिशय प्रेमास्पदत्वेन परमानंदरूपः प्रत्यगात्मा शंकरश्चासावातंदश्चेति शंकरानंदः प्र
त्यगभिन्नः परमात्मा स एव गुरुः परियक्तमलानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन योजयति । परेतत्वे स दीक्षया वा
र्यमूर्तिस्थ इत्यागमात् श्रीमोश्वासो शंकरानंदगुरुश्चेति गंधद्विषय इत्यादिवत्समाप्तः । अनेन
गुरोरपि माद्ये श्रव्यसंयंत्रत्वं सूचितं भवति । यद्वा श्रियाभूत्वा शंकारोतीति शंकरः । एतदनुपा

मणमिति श्रुते । अनेन श्रीगुरुर्भक्तेष्वप्यादने सामर्थ्यं सूचितं भवति तस्य गुरोः पादावेवां बुजन्म कप्र
तंतस्यैतमः प्रहो भावो सु किंविधाय सविस्वासमहाप्रोह ग्राह्यालेक कर्मणि विस्वासः कार्यवर्गस्तोता
हवर्तत इति सविस्वास सर्वविधो महाप्रोहो मूलाज्ञानं स एव ग्राह्यो मकारादिव तस्य वशं प्राप्स्यतीति वदुः खहे
तुत्वा तस्य ग्राह्यो सतंतं तस्य निवर्तत स एवैकं प्रत्येकं कर्म व्याप्यो यस्य ततथा तस्यैतत्पर्यं । अत्र वशं करो
तं दपद्वय सामानाधिकार्येन जीवबुद्धौ रेकत्वस्य श्लो विषयः सूचितो जीवस्य रूपबुद्धयः तयाः प
तत्पादां बुरुहं हं हं सेवाति प्रलवेतसां । सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेको यं विधीयते ॥ २॥

शिक्षिन् सुखादिर्भावस्तक्षणं प्रयोजनं च सूचितं सविस्वासेत्यादि तां शिरो ध्यातव्यं निवृत्तिसंशयं प्रयो
जनं सुखतत्त्वाभिहितं ॥ १॥ इदानीं प्रवांतं प्रयोजनकथनं पुः सत्सुं थारं प्रपुति ज्ञातीते तदिति
तस्य गुरोः पादावेवां मुक्तं कर्म तयोर्द्वंद्वं तस्यैव व्यापारिवर्यया सूचितं प्रत्कारादिसंशयाया निर्म
संशयादि रहितं तं वेतोः नः कारणं ये ध्याते तथोक्ता सौम्यां सुखबोधायोतायां तजत्वज्ञानोत्पादना
यायं वक्ष्यमाणं प्रकास्य तत्त्वस्याः नारोपि न स्वरूपस्याः एवं दुःसन्निधानं दं महावाक्येन लक्ष्यत इ
ति वक्ष्यमाणं विवेक आलोपितात् पंचकोशादिसंशयात् जगतो विवेकं विधीयते क्रियत इत्यर्थः ॥ २॥

जीवसुखगोरेकत्वलक्षणविषयसंभावनाय जीवस्य सत्त्वज्ञानादिरूपतादिदर्शयिषुरादौ ज्ञानस्य भे
 युतिप्रादनेन तत्त्वसाधयेति शब्दस्पर्शादय इत्यादिना तत्र तावद्विषयस्य व्यवहारवति जागरे ज्ञा
 नस्या भेदसाधयति शब्दस्पर्शादय इति जागर इति यै रथोपसृष्टिर्जागरितमित्युक्तलक्षणे एवस्थाविशे
 षेवेद्याः संविद्धिष्यभूताः शब्दस्पर्शादय आकाशादिगुणत्वेन प्रसिद्धास्तदाधारत्वेन प्रसिद्धा आका
 शादयश्च वैविध्यात्पास्या गवाश्वादिवद्वैलक्षण्येन तत्त्वात्पृथक् पास्यामिद्यते ततस्तत्रो विप्र

शब्दस्पर्शादयोवेद्यावैविध्याज्जागरेषु पृथक् ततो विभक्ता तत्संविदैक रूप्यान्प्रिद्यते ॥ १ ॥

तावद्व्याविवेचिता तत्संविद्वेषां शब्दादीनां संवित्ज्ञानं ऐकरूप्यात्संविद्विदित्येकाकारेण वभासमा
 तत्त्वादगगनमिव न प्रिद्यते अत्राप्युपयोगः विवादाध्यासिता संवित्त्वाभाविक भेदशून्या उपाधियुगा
 प्रशमेनरेण विभाव्यमान भेदत्वादगगनवत् शब्दसंवित् स्पर्शसंविदो न प्रिद्यते संवित्त्वात्स्पर्शसं
 विद्धिदिति एकस्या एव संविदो गगनस्यैवोपाधिक भेदेनापि भिन्न व्यवहारोपपन्नो वास्तव भेदकल्पना
 यां गौरवं वाधकमुत्तरेयं ॥ ३ ॥ उक्तन्यायं स्वप्रेतिदिशति तथा स्वप्न इति यथा जागरे वैविध्याद्विष
 याणां भेद ऐकरूप्यात् संविदैक भेदश्च तथा तैव प्रकारेण स्वप्ने कारणरूपसंभूतेषु सत्सु जागरित

संस्कारजः पुत्रमः सविषयः स्वप्न इत्युक्तलक्षणयां स्वप्नावस्थाया अपि विषया एव भिन्ना न संविदि-
ति ननु यदि स्वप्न जागरयोरेकाकारता विषयतस्तसंविदो भेदा भेदाभ्यां तर्हि स्वप्नो जाग इति भेद व्यव-
हारः किं निमित्तक इत्याशङ्क्याह अत्र वेद्यं त्विति अत्र स्वप्ने वेद्यं परिदृश्यमानं वस्तु जातं न स्थिरं
न स्थायिप्रतीतिमात्रशिरत्वात् जागरे तु परिदृश्यमानं वस्तु जातं स्थिरं स्थायिकं तां तरेपि दृ-

तथा स्वप्ने वेद्यं तु न स्थिरं जागरे स्थिरं तद्देयस्तत्रयोः संविदेकरूपानभिद्यते ॥ ५॥

सुप्तोत्थितस्य सोषुप्ततमो बोधो भवेत्स्मृतिः सा चावबुद्धविषया ववुद्धं तत्र दाततः ॥ ५॥

युं योग्यत्वादतः स्थिरा स्थिरविषयत्वलक्षणवैलक्षण्यात् तद्देयस्तयोः स्वप्न जागरयोर्भेद इत्यर्थः न
नु स्वप्न जागरयोर्भेदश्चेन्न संविदोऽपि भेदः स्यादित्याशङ्क्याह तयोरिति एक रूपेति हेतुगर्भितं विशेष-
णं ॥ ५॥ एवमवस्थाद्वये ज्ञानस्यैकत्वं प्रमाध्य सुषुप्तिप्रकाशौ न स्यादित्यतः तैव प्रमाधनाय तत्र ता-
वत् जातं साधयति सुप्तोत्थितस्य सुप्तोत्थितः सुप्तं सुषुप्तिप्रकाशात्प्रादुत्थित इति वा तस्य सोषुप्त-
तमो बोधः सुषुप्तिप्रकाशौ न स्यत प्रमादज्ञानस्य यो बोधो ज्ञानमिति न किं विद्वेदेष्वपि तिसृषु तस्य स्मृतिः

रेव भवेन्नानुभवस्तत्कारणस्येत्यसंति कर्षव्याप्तिरिति भावः। ततः किं तत्राह मेति सावम्भ
निरवतुद्विषया अवबुद्धेः। नुभूतो विषयो यस्याः सा तथोक्ताया स्मृतिः सानुभवपूर्वकोतिव्याप्तिरिति चेद्व्ये
ति भावः। ततोपि किं तत्राह अवबुद्धमिति ततस्तस्मात्कारणत्वे सौषुप्तं तमसादा सुषुप्तावबुद्धमनुभूतमित्य
वगंतव्यं। अत्रायं प्रयोगः। विमर्तनं किं विदेदिषमिति ज्ञातमनुभवपूर्वकं भवितुमर्हति स्मृतिव्याप्तिमेव
सर्वो धोविषयादिन्नो न बोधात्त्वप्रबोधवत्। एवं स्थातत्रयेप्येका संविन्नद्विना तरे ॥ ६ ॥

तति स्मृतिवदिति ॥ ५ ॥ तस्यानुभवस्य स्वविषयादज्ञातादेदं बोधान्नादभेदं चारुः सर्वो ध इति सर्वो धः
सौषुप्ताः ज्ञातानुभवः विषयादज्ञातादिन्नः पृथक् भवितुमर्हति बोधत्वात् घटबोधवत् बोधान्नान्नमि
घटे बोधत्वात्त्वप्रबोधवत् फलितं कथय नुक्तं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमित्यादिनाः एवमिति
स्थातत्रयेपि कदितवर्तिजागृद्यवस्थात्रयेपि संविदे कैव सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायान्नद्वि
नांतर इति स्थैर्ये कस्मिन् दिवसे च स्थाने च ये विज्ञातस्या भेद एव मन्मस्मिन्नपि दिवसे ते कथा ते क
प्रकारेण गतागम्येषु अतीतागमिषु मातेषु चैत्रादिषु अवेषु प्रभवादिषु युगेषु कृतदिषु कल्पे
षु पुत्रादिषु ज्ञातस्या भेद एवेत्यर्थः। संविद एकत्वसमर्थने फलमाह नोदतीति यतः संविदे क

मासाद्युगकल्पेषु गतागम्ये चने कथा। नोदेति नास्तमेत्येकासंविदेष्वास्वयं पुत्रा ॥ ७ ॥ मूलं तु
हो नोदेति नोत्पद्यते नास्तमेति न विनश्यति च असाक्षिकयो रूपातिविनाशयो रसि द्वेः सोत्पत्ति
विनाशयोस्तयेव संविदाग्रहीतुमशक्यत्वात् संविदात्ताभावाच्चैति नेनु संविदांतराभावे ग्राहकाभा
वात्स्या अप्यभावे जगदाध्यैषु मज्जतेत्यत आह एषा इति अत्रायं पुत्रो गः। संवित्त्वप्रकाशो अवेद्य
त्वे सत्यपरोक्षत्वाच्चैति केपु वत् त्वयं विशे षेणासिद्धो हेतुः। संविदः स्ववेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधा
त् परवेद्यत्वे नवस्थानात् अतः स्वप्रकाशत्वे तत्रासमात्तयाः संविदः सर्वावभासकत्वसंभवात्तज्जगदं

” इयमात्मा परानंदः परेषु मास्यदं यतः। मातृभूवं हि भूयासमिति ये मातृनीक्ष्यते ॥ ८ ॥

ध्वेषसंग इति भावः ॥ ७ ॥ भवत्वेवं संविदेति तत्त्वं स्वप्रकाशत्वं च ततः किमित्यत आह इयमिति अत्रायं
पुत्रो गः। इयं संविदात्मा भवितुमर्हति तत्त्वे सति स्वप्रकाशत्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथा घट इति आ
त्मनो तत्त्वसंविदूपत्वं साधनेन सत्यत्वप्रविश्यादितं भवति तत्त्वत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावात् तत्त्वत्वं सत्य
त्वं यद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यमिति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादिति भावः। आत्मन आनंदरूपत्वं साधयति यानंद
इति आत्मेत्यनुमज्जते या आमावातं दश्च यानंदः तिरतिशयमुत्पत्त्यर्थः। तत्र हेतुमात्रं परेषु मा
स्यदमिति यतो यस्मात्कारणात् मास्यतिरूपाधित्वेन तिरतिशयस्य घटः स्नेहस्यास्यदं विषयस्त

स्मात् अत्रेदमनुमानं आत्मापानंदरूपः परमात्मदत्तात् यः परानंदरूपो न भवति नासौ परा प्रमात्मदत्तः
 यथा घटः । न तथा वायुः परमात्मदत्तः न भवति न तस्मात् परा परानंदरूपो न भवतीति न त्वात्मनि धिः प्रामिति द्वय
 स्यादल्यप्यपानंदत्वात् प्रमात्मदत्तमित्याशंका तस्य दुःखसंबन्धित्वमिन्नकत्वेनाप्यथा सिद्धत्वात् प्रमाश्रुति
 नि अनुभवसिद्धत्वात् नैवमिति परिहरति मानभूतमिति हि यस्मात् आत्मनि विषये मानभूतमहं मानभूतमिति त म
 मासत्संकदापि मानभूतं किंतु भूयासमेव सदा सत्त्वमेव भूयादित्येवं विधं प्रमेक्षते सर्वे रनुभूयते अतो नासिद्धिरित्या

॥८॥

तत्प्रमात्मा र्थमत्यत्र नैव प्रत्यार्थमात्मनि । अतस्तत्परमं तेन परमानंदतात्मनः ॥ ८ ॥

माभूत्वरूपसिद्धिः प्रमाः परत्वे प्रमाणभावाद् द्विशेषणसिद्धिहेतोरित्याशंकाहः तत्प्रमेति अन्यत्र स्वातिरिक्ते
 पुत्रादौ यत् प्रमेतदात्मार्थं नैवाप्यात्मशेषत्वनिमित्तकमेव तत्त्वाभाविकमेव आत्मनि विद्यमानं प्रमात्मा र्थं ना
 त्यतो अन्यशेषत्वनिमित्तकं न भवति किंत्वात्मत्वनिमित्तकमेवातो निरुपाधिकत्वात्पामंति एति शयं कृतितमा
 हः तेनेति तेन निरति शयं प्रमात्मदत्तेनात्मनः परमानंदतातिरिक्तशयसुवृत्तरूपत्वं सिद्धं ॥ ८ ॥ एते संप्रति श्रु
 केः पुतिपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति इत्थमिति शब्दस्पर्शादय इत्यादिना नानस्य विषयत्वं प्रसाध्य तस्यै
 वेयमात्मेत्यात्मत्वप्रसाधनेनात्मनः सच्चिद्रूपत्वं साधितं परानंद इत्यादिना उ परमानंदरूपत्वं समर्थितं अ
 त आत्मा महावाक्यत्वं यदार्थं सच्चिदानंदरूपे सिद्धं तन्नूता लक्षणात्मात्मनो युतैवावगतावुपतिष्यदतिविषय

॥५॥

त्वेनाप्रामाण्यप्रसंग इत्याशङ्क्याह तथाविधमिति तथातादृशीविधाप्रकारो यस्य तत्तथाविधं
सच्चिदानंदरूपं परंबुद्धं तत्तद्वदर्थस्तयोस्तत्त्वं यदर्थयोरेकप्रखंडैकरसत्त्वं च श्रुत्यंतेषु वेदांते
सूयदिश्यंते पुत्रिषाद्यते इति अतोतवेदांतातांतिर्विषयत्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ आत्मनः परमातंदरूपत्वमा

इत्थं सच्चिदानंद आत्मायुक्त्या तथाविधं परंबुद्धं योश्चैक्यं श्रुत्यंतेषु यदिश्यंते ॥ १० ॥

अभातेन परंप्रेमभातेन विषये स्पृहा अतोभातेष्वभातोसौ परमातंदतात्मनः ॥ ११ ॥

क्षियति अभात इति परमातंदरूपत्वं भासतेन भाततेवा अभाते अप्रतीतो परंप्रेमात्मनि निरतिशयः
स्नेहो न स्यात् विषयसौन्दर्यज्ञानजन्यत्वात् स्नेहस्य भाते प्रतीतो न विषये सुखसाधने स्त्रगादौ न जुने
सुखे वा स्पृहे ह्यन स्यात् फलप्राप्तौ सत्त्वांसाधने ह्यनुपपत्तेर्नित्यतिरतिशयानंदलाभप्रतिक्षणिके साध
नपारतं व्यादिदोषद्विते वैषम्यिके सुखे स्पृहा योगाच्च तस्मान्नातंदरूपता आत्मन उपपत्तेति प्रका
तंतरस्यावसंभवात्तैवमिति परिहृति अत इति यतोभाताभातयक्ष्यो रूभयोः पिदोषोऽस्ति अतः कार
णादात्मनोसौ परमातंदताभाते प्रतीतो सत्यामपि अभातात्प्रतीता भवति ॥ ११ ॥ तन्वेकस्य गुणपद

भाताभावेन प्रयुज्यते इत्याशंक्य किमिदं प्रयुक्तं अदृष्टत्वं प्रयुज्यते हितं वा ताद्यु इत्याह अध्येतव
र्ग इति अध्येतृणां वेदपाठकानां वर्गः समस्तस्य मध्ये तिष्ठतीति अध्येतवर्ग मध्यस्थः स चासौ मुत्र
श्वेतितथा तस्याध्ययनं तत्कर्तृकं पठनं तस्यैव धनिर्यथा वहिः सुस्य पितुर्भासमानो विसामाना
नानाभासते विशेषतः अयं प्रत्युत्र धनिरिति तथानंदस्यापि भातेष्य भातं भवतीत्यर्थः द्विती
यं प्रत्याह भातस्येति भातेष्य भातमिति तदत्राध्यनुर्धननीयं भातस्य स्फुरणपुतिवंधेन ववक्ष्यमा

अध्येतवर्ग मध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत् भातेष्य भातं भातस्य पुतिवंधेन मुज्यते ॥ १३ ॥
पुतिवंधोऽस्ति भातीति व्यवहारार्हवस्तुति न त्रिरस्य विरुद्धस्य तस्योत्पादनमुत्पेत ॥ १४ ॥

एतद्वशेन भातेष्य भाते सामान्यतः पुतीतावपि विशेषाकारेण पुतीति मुज्यत उच्यते इत्यर्थः
॥ १३ ॥ तौ सौ पुतिवंध इत्यत आह पुतिवंध इति अस्ति भाति इति व्यवहारार्हवस्तुति अस्ति विद्यते
भाति प्रकाशते इत्येवं प्रकारं व्यवहारं अहंतीत्यस्ति भातीति व्यवहारार्हं तच्च तद्वस्तु चेतितस्मिन् तं पूर्व
तं व्यवहारं तैरस्य निराकृत्य विरुद्धस्य नास्ति न भातीत्येवं रूपस्य तस्य व्यवहारस्य उत्पादनं जननं पुति
वंध उच्यते ॥ १४ ॥ उक्तलक्षणा पुतिवन्धस्य कारणं दृष्टान्तदोर्शतिकयोः क्रमेण दर्शयति तस्येति पु

त्रध्वनिश्चवाणत्क्षणेदृशान्तेतस्यप्रतिबंधस्यहेतुःकारणंसमानाभिंहोरोवहृभिःसहपठनांइहदार्ष्टान्ति
केव्याप्तोहेकनिबंधंतव्याप्तोहतांविपरीतज्ञानातोहकनिबंधनंमुख्यकारणमेनादिमुत्पत्तिरुहताविद्या
वक्ष्यमाणप्रतिबंधस्यहेतुरित्यर्थः॥१५॥इदानींप्रतिबंधहेतुमविद्यांव्युत्पादयितुंतन्मूलभूतापकृतिंव्युत्पा
दयतिविद्यानंदप्रयेतिथ्यज्ञिदानंदरूपंवृत्ततस्यप्रतिबिंबेनप्रतिछायेयासप्रतिबिम्बायुक्तातमोरजःसत्त्वगु

तस्य हेतुः समाताप्रिहारः पुत्र धर्मि श्रुतौ इहा तादिरविद्यैव व्याप्नोति कतिबंधनं ॥ १५४ ॥

विदातेदमयवत्प्रतिविंवसमन्विता। तमेरजः सत्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधावसा ॥ १५ ॥ सत्व
शुद्धविशुद्धायां प्रायाविद्येवतेमते। प्रायाविंवोवशी कृत्यसांस्यात्पर्वज ईश्वरः ॥ १६ ॥

रणातांसाभ्यावस्थायासापकृतिरित्युच्यते साचद्विविधा द्विप्रकारा भवति च काण्डद्वयमाणां प्रकाशं तं
 सूचयति ॥ १५ ॥ सहेतुजं द्वैविध्यं प्रेवदर्शयति सत्त्वशुद्धविभुद्धिभ्यामिति सत्त्वस्य प्रकाशात्प्रकाशस्य शु
 द्धिर्गुणान्तरेणा कनुषीकृतता अविशुद्धिर्गुणान्तरेणा कनुषीकृतत्वं ताभ्यां सत्त्वशुद्धविभुद्धिभ्यां ते च द्वि
 विधेमायाविद्येमायेत्यविद्येति च प्रतिसंप्रति विभुद्धसत्त्वप्रधाना माया प्रलितसत्त्वप्रधाना रविद्येत्य
 र्थः यदर्थमायाविद्ययोर्भेद उक्तस्तदा तां दर्शयति मायेति मायाविंदोमायायां प्रतिफलितश्चिदा

भोगाद्यतेषां पुजायां भोगाय सुखदुःखसाक्षात्कारसिद्धये तमः पुधानपहृतं सामो गुणपुधानामः प्रकृतेः
पूर्वोक्ताया उपपादनकारणभूतायाः सकाशात् ईशानमया ईशानादे क्रियापुक्तस्य जगदधिष्ठाना ज्ञाया
ईशा पूर्वकमर्जते ह्यरूपमिति विप्रकारणभूतया विद्यदादीति यद्विद्यं ताति पंचभूताति जज्ञिरे प्रादु
र्भूताति उत्पन्नातीत्यर्थः ॥ १८ ॥ भूतसृष्टिप्रपिधाय प्रौतिकसृष्टिप्रपिधान आदौ ज्ञाते त्रियसृष्टिप्र
हः सत्त्वांशे इति तेषां विद्यदादीनां पंचभिः सत्त्वांशैः सत्त्वगुणभोगे रूपादात भूतैः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्रा
सत्त्वांशैः पंचभिस्तेषां क्रमाद्विद्ययपंचकं। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणारव्यमुपजायते ॥ १९ ॥
तैरंतःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत्तद्विधा मता विमर्शरूपं स्यादुद्धिः स्योत्रि श्रय्यात्मिका ॥ २० ॥

गणारव्यधीन्द्रियपंचकं धीन्द्रियाणि तेषां पंचकं क्रमादुपजायते एकैकं भूतसत्त्वांशादेकैकमिन्द्रियं जा
यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ सत्त्वांशानां सत्त्वैर्कं असाधारणकार्यप्रपिधाय सर्वेषां साधारणकार्यमाह तैरिति ते
सहसत्त्वांशैः सर्वैः संभूय वर्तमानैरंतःकरणं प्रतीतिवृद्धि उपादानभूतं इव्यमुपजायत इत्यनुष्णः तस्यावा
ताभेदसंनिमित्तमाह वृत्तिभेदेनेति तदंतःकरणं वृत्तिभेदेन परिणामभेदेन द्विधा द्विपुकां भवति वृत्तिभे
दमेव दर्शयति मन इति विमर्शरूपं विमर्शः संशय्यात्मिका वृत्तिः सात्यरूपं यस्य स तत्तथा तन्मनः स्यात्

निश्चयान्त्रिकानिश्चयोऽध्ववसायः स आत्मा स्वरूपं यस्य सानिश्चयान्त्रिकासावृत्तिवृद्धिः स्यात् ॥ २० ॥
 क्रमप्राप्तानां रजोशानां पुन्यकर्मसाधारणकार्यमाह रजोशैविति तेषां वियदादीनामेव पंचभि रजोशैः
 रजोभाजैस्तदुपादानभूतैर्वाकपाणि पादपायूपस्थाभिधानानि सन्नामकाति कर्मेन्द्रियाणि क्रिया
 जनकानिन्द्रियाणि जज्ञिरे ॥ २१ ॥ रजोशानांमेव साधारणं कार्यमाह तैरिति सहितैः संप्रयकाराणामा
 गतैः प्राणिजायत इति शेषः । तस्यावंतरभेदमाह वृत्तिभेदादिति स प्राणो वृत्तिभेदात् प्राणनादिव्याप

रजोशैः पंचभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि वाकपाणि पादपायूपस्थाभिधानानि
 जज्ञिरे ॥ २१ ॥ तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात्तत्पंचधा । प्राणपानसंप्रानश्चोदानव्या
 नौ च ते पुनः ॥ २२ ॥

रभेदात्तत्पंचधा पंचपुकातो भवति वृत्तिभेदानेव दर्शयति प्राणपानसंप्रानश्चेति ते पुनस्ते तु भेदाः
 प्राणादिशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यदर्थमाकाशादिप्राणानां तां सृष्टिरुक्ता तदिदानीं दर्शयति बु
 द्धिकर्मेन्द्रियप्राणपंचकैरिति बुद्ध्या ज्ञानानि कर्माणि व्यापारस्तज्जनकानिन्द्रियाणि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि
 बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि वेत्यर्थः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च प्राणश्च बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणानि तेषां पंचका

नितैर्मनसा विमर्शात्तन्केन धिया निश्चय रूपया बुद्ध्या च सह सप्तदशभिः सप्तदशसंख्याकैः सूक्ष्मं शरी-
रं भवति न त्वेव संज्ञांतरमाह तन्निगमिति उच्यते वेदांते स्मित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं सूक्ष्मं शरीरमभिधाय तदभि-
मतित्वं प्रमुक्तं प्राज्ञे भ्रूयोरवस्थांतरं दर्शयति प्राज्ञ इति प्राज्ञो मलिनसत्त्वप्रधाना विद्योपाधिको
जीवस्तत्र तैजः शब्दा व्याति कारणोपलक्षितसिंहशरीरेऽभिमानेन तादात्म्याभिप्रायेण तैजसत्वं तैजः

× बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणयंत्रकैर्मनसा धिया ॥ शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तन्निगममुच्यते ॥ २३ ॥ ×
प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते ॥ हिरण्यगर्भतामीशस्योर्व्यक्षितमप्रक्षिता ॥ २४ ॥

सनामकं त्वं प्रपद्यते प्राप्नोति ईशः ॥ विभुसत्त्वप्रधानमायोपासिकः परमेष्ठ्यास्तत्र शरीरेऽहमभिमा-
नेन हिरण्यगर्भतां हिरण्यगर्भसंज्ञत्वं प्रपद्यते इत्यनुषंगः ॥ तैजसहिरण्यगर्भयोर्लिंगशरीरेऽभिमतित्वेऽपि
प्राप्तेऽस्ति तयोः परस्परं भेदः किं निबन्धन इत्यत आह न योऽस्ति तयोस्तैजसहिरण्यगर्भयोर्व्यक्षितं सप्रक्षि-
त्वं च भवति तत एव भेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ईश्वरस्य तमप्रक्षिरूपत्वे जीवानां व्यक्षिरूपत्वे च कारणमाह

समस्तिरिति ईश ईश्वरो हिरण्यगर्भः सर्वेषां त्रिंशदशरीर्याधिकानां तैजसां तस्मात् स्वात्मनादात्म्यवेदनात् स्वात्मनादात्म्यस्यैकत्वस्य वेदनात् ज्ञानात् समस्तिर्भवति तत ईश्वरादन्ये जीवास्तदभावात् तस्य नादात्म्यवेदनात् प्रावाद्यस्ति संज्ञया व्यष्टिश्चेन्न कथ्यते ॥ २५ ॥ एवं त्रिंशदशरीरं तदुपाधिको तैजसा हिरण्यगर्भो च दर्शयित्वा स्थूलशरीराद्युत्पत्तिं सिद्धये पंचवीकां तं नित्यं पितुमाह तं समस्तिरिति सर्वेषां स्वात्मनादात्म्यवेदनात् तदभावात् ततोऽन्ये तु कथं ते व्यष्टि संज्ञया ॥ २५ ॥ तद्भोगाय पुनर्भोग भोगाय तन जनने पंचवीकोति भगवान् प्रत्येकं विषयं दिकं त भोगयिति भगवान् ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नः प्राप्ते भवा पुनः पुनरपि तत्त भोगाय तेष्वां जीवानां भोगायैव भोग्य भोगाय तन जनने भोग्यत्वात्तन्नादे भोगाय तनस्य जायुजादिचतुर्विधं शरीरं ज्ञातं स्य च जन्मन उत्पन्नये विषयं दिकं प्राकारादि पंचात्मकत्वं प्रित्यत आह पंचकं प्रत्येकं मे कं पंचवीकरोति अयं चात्मकं पंचात्मकं संप्रथमं तं करोति ॥ २६ ॥ कथं प्रत्येकं कस्य पंचात्मकत्वं प्रित्यत आह द्विधेति विषयं दिकं प्रत्येकं द्विधा द्विधा तत्रेण श्रुतिो द्विधा शब्दः विधायकत्वात्

॥ ८ ॥

ग द्वयोयेतं कृत्वेत्यर्थः पुनः पुनरिति प्रथमं भागं चतुर्धा चतस्र्योयेतं द्विधायेत्यनुषज्यते स्वस्वेतर
द्वितीयांशैः स्वस्मात्स्वस्मादिन्तरेणां चतुर्णां चतुर्णां भूतानां योयो द्वितीयः स्थूलः भागस्तेन तेन सह प्र
थमभागां शान्तां चतुर्णां चतुर्णां मेकैकस्य प्रयोजनात् त्रैविध्यदादयः पुन्येकं पंचात्मका भवन्ति ॥ २५ ॥
एवं पंचवीकरणमभिधाय ते भूतैरुत्पाद्यं कार्यं वर्गं दर्शयति तैरंड इति तैः पंचवीकृतैः भूतैरुत्पादयन्

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्रुपथं पुनः स्वस्वेतरद्वितीयांशैः योजनात् पंचपंचवते ॥ २५ ॥

तैरंडस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः हिरण्यगर्भः स्थूलस्मिन् देहे वैश्वा नो भवेत् ॥ २६ ॥

काणाम्भूतैरंडे बुद्ध्या ए उत्पद्यते तत्र बुद्ध्या ए तत्र भुवनानि उपरि भागे वर्तमाना भूमादयः सप्तलो
काः भूमेरधः स्थितान्यतस्तदादिति सप्तपातालां तानि तेषु च भुवनेषु तैः सैः प्राणिभिर्भोक्तृयोग्यान्पन्ना
दन्ति तत्र लोकोचितशरीराणि च तैरेव पंचवीकृतैः श्वा ज्ञया जायन्ते एवं स्थूलशरीरेषु त्रिप्रभि
धाय तेषु स्थूलशरीरेषु प्रिमानवतो हिरण्यगर्भस्य सप्तहिररूपस्य वैश्वा नरसहस्रं एकैकस्थ
ूलशरीराभिमानवतां व्यष्टिरूपाणां तैर्जमानां विश्वसंज्ञत्वं स भवतीत्याहुः हिरण्यगर्भ इति असि

न स्थूलदेहे वर्तमानो हिरण्यगर्भो वैश्वा नो भवेत् ॥ २६ ॥

तत्रैव वर्तमानास्तैर्जसा विश्राभवन्ति तेषामन्तरभेदमाह देवतिर्यङ् नरा दय इति इदानीं तेषां विश्रुतं
जाप्राप्तानां जीवानां तत्त्वज्ञातरहितत्वेन संसारयन्त्रि प्रकारं सदृशं तं श्लोकद्वयेनाह ते देवा दयः पाण
दशतिः वायानेव शब्दादीन् पश्यन्ति तनुपुत्पगात्मातः परं विस्वातिव्यतृणास्त्वयं भूसात्मा तप
इत्यपत्तिता त्रात्मनिति श्रुते ननु तार्किकादयो देहव्यतिरिक्तमात्मातं ज्ञातंतीत्याशंक्य यद्यप्या

तैर्जसा विश्रुतां याता देवतिर्यङ् नरा दयः ते परागदर्शिनः पुत्पकृतत्वबोधविवर्जिताः
कुर्वन्ते कर्म भोगाय कर्मकर्तुं व भुंजते ॥ २९ ॥ तद्यां कील इवावर्त्तादावर्त्तान्नामा भुवन्ते
जन्ते जन्मन्ते जन्मलभन्ते नैवतिवृत्तिः ॥ ३० ॥

येनोक्तमित्याह पुत्पगिति अतएव भोगाय सुखाद्यनुभवाय प्रनुष्यादिशरीरात्प्राधिष्ठाय कर्मतत्त्वं
शरीरे वितानिकमिति कुर्वन्ते ज्ञाता वै कवचतं पुनश्च कर्मकर्तुं देवादिशरीरे सत्तत्फलं भुंजते च फला
नुभवाभावे तत्र तस्मात् ज्ञातयेष्टानुपपन्ना तत्र साधनानुष्ठानानुपपन्नेः ॥ ३१ ॥ एवं वर्त्तमानास्तैर्जीवान्
दृष्ट्वा ह्यपत्तिताः कील आवर्त्तादावर्त्तान्नामा भुवन्ते यथा निवृत्तं सुखं न लभन्ते एवमा भुजन्मन्ते

॥ ३॥

जन्मवृजंतः सुखं नैव लभंत इति ॥ ३० ॥ एवं संसारं यन्निमिषा यतन्निवृत्त्युपायं दर्शयितुं दृष्टान्तं ताव
दाहः सत्कर्मपरिपाकादिति ते कीटाः सत्कर्मपरिपाकात्पूर्वे पार्जितं पुण्यं कर्म परिपाकात्कृपा
मुना केन विरगुह्य विरोधेणोद्धृताः । नदीप्रवाहाद्वह्निः सारिताः संतस्तारतर्ह्यायां प्राप्पसुखं
यथा भवति तथा यद्वि श्राम्पति ॥ ३१ ॥ इदानीं दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दर्शयितुं केन योजयति ॥ उपदेशम

सत्कर्मपरिपाकात्तेकरुणानिधिनोद्धृताः । प्राप्पतीरतरुह्यायां विश्राम्पति यथा सुखं ॥ ३१ ॥
॥ ३१ ॥ उपदेशमवाप्येवमाचार्या तत्त्वदर्शितः । पञ्चकोशविवेकेन लभते निर्वृतिं परां ॥

वाप्येवेति । एवमुक्तप्रकारेण पूर्वोपार्जितं पुण्यं परिपाकवशादेव तत्त्वदर्शितः । पुण्यगमिन्नबुद्ध्या
ज्ञातं वा एतत् आचार्या तत्त्वज्ञानेन साक्षात् उपदेशं तत्त्वमस्यादिवार्थज्ञानमसाधनं श्रवण
वक्ष्यमाणं प्रवाप्य संपाद्य पंचकोशविवेकेन अन्नादीनां पंचानां कोशानां विवेकेन वक्ष्यमा
णविवेकेन परां निर्वृतिं मोक्षसुखं लभते प्राप्नुवंति ॥ ३२ ॥ ते कोनादयः पंचकोशा इत्याकांक्ष

यांता उपदिशति अन्नमिति अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरातंदश्चेत्ये पंचकोशाः बुद्धिर्विज्ञानं तेया
मन्नादीनां कोशशब्दाभिधेयत्वे कारणमोहः तौ वृत इति तेः कोशो वृतः आच्छादितः स्वा
त्मारूपभूत आत्मा विस्मृत्या स्वस्वरूपविस्मरणेन संसृतिं ज्ञाननादि प्राप्तिरूपं संसारं वृजे

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरातंदश्चेति पंचते । कोशास्तौ वृतः स्वात्मा विस्मृत्या
संसृतिं वृजेत् ॥ ३३ ॥ स्यात्पंचवीकृतभूतोऽथो देहः स्थूलो न्न संज्ञकः । सिंगे नृ एजसैः
प्राणैः प्राणः कर्मसिद्धयेः सह ॥ ३४ ॥ ॥

॥ १० ॥

तत् । स्पष्टं कोशो यथा कोशाकारकमेवावकत्वेन कोशो हेतुः । मन्नादयोऽप्यद्वयानंदत्वाद्यावरक
स्ते नात्मनः कोशो हेतुत्वात् कोशा इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तेषां कोशानां स्वरूपाणि क्रमेण व्युत्
पादयति स्यात्पंचवीकृतत्वादिना मोदादिवृत्तिभिरित्येतेन सार्द्धं श्लोकद्वयेन पंचवीकृतभूतो
भ्य उच्यते स्थूलो देहः न्न संज्ञको न्नप्रयशो दितः कोशास्मात् प्राणस्तु प्राणप्रयस्तु कोशाः सिंगे

लिंगशरीरे वर्तमानैराजसैरजोगुणकार्यभूतैः प्राणैः प्राणपानादिप्रिर्वपुमिः पंचविर्वगदिप्रिः क
नेन्द्रियैः सह यदापिः स्यात् ॥ ३४ ॥ विमर्शात्मा संशयात्प्रकां पंचभूतसत्त्वकार्ययत्प्रत उक्तं तत्सात्त्व
कैः पुन्येकभूतकार्यभूतैः धीन्द्रियैः श्रोत्रादिप्रिः पंचविः ज्ञानेन्द्रियैः साकं सहितं मनोमयः कोशः स्यात्

सात्त्विके धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः तैरेव साकं विज्ञानमये धीर्त
श्च यात्मिका ॥ ३५ ॥

दिति पूर्वरासहसंवन्धः । तिश्च यात्मिका धीः । तेषामेव सत्त्वकार्यरूपा बुद्धिस्तैरेव पूर्वोक्तैर्ज्ञ
नेन्द्रियैरेव साकं सहिता सती विज्ञानमयो विज्ञानमयारव्यः कोशः स्यात् ॥ ३५ ॥ कारणेका
रणशरीरभूतायां अविद्यायां यत्प्रत सत्त्वकार्ययत्प्रत तन्मोदादिप्रिर्वपुमिः प्रियमोदपुमो

दात्तैरिष्टदर्शनलाभभोगजनैः सुखविशेषैः सहितमातंदमयः आतंदमधारव्यः कोशः
दिति ननु स्थूलशरीरादीनामन्नमयादिशब्दवाच्यत्वे सवायव्युहोत्तरसमयइत्युपक
म्पतस्मादायतस्मादनन्तरसमयादन्योत्तर आत्माप्राणमय अन्योत्तर आत्मापनो मय इत्या

कारणे सत्वमातंदमयो मोदादिवृत्तिभिः तन्नतकोशैस्तुतादात्म्यादात्मानन्न
नमो भवेत् ॥ ७८ ॥

दिश्रुतत्वादात्मनोऽन्नमयादिशब्दवाच्यत्वं कथमुच्यते इत्याशङ्क्य देहीनामन्नमयादिविकारत्वे
नान्नमयादिशब्दवाच्यत्वं आत्मनस्तु तेन तेन कोशेन तादात्म्याभिप्रायानादित्याह तदिति आत्मा
प्रत्यगात्मा तन्नतकोशैः तेन तेन कोशेन सह तादात्म्याभिप्रायानात्तन्नन्यपस्तन्नतकोशमयः
वहावालेन मयादि कोशप्रधान्या दन्नमयादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । नुशब्द आत्मनः कोशो वा
लक्षणाप्युक्तार्थः ॥ ७८ ॥

कथं तर्ह्येवं विधत्मात्मनो बुद्धत्वं भवतीत्याशंक्य कोशोऽप्येविवेकाय प्रवर्तनीत्याह अन्वयव्यतिरेकाभापिति अन्वयव्यतिरेकाभां वक्ष्यमाणं लक्षणाभां पंचकोशविवेकतः पंचानां कोशानां अत्र प्रमादीनां विवेकतः पुत्यगात्मनो विवेकतेन पृथक्करणेन यद्वा पंचकोशेभ्योऽत्र प्रमादिभ्य आत्मनः पृथक्करणेन आत्मानं पुत्यगात्मानं ततस्तेभ्यः कोशेभ्य उद्धृत्य बुद्ध्यातिः शब्दविदानं दत्तं कथंति श्रित्य पंचबुद्धः पूर्वोक्तलक्षणां उपपद्यते प्राप्नोति बुद्धेव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इदानीं विवक्षितं

* अन्वयव्यतिरेकाभां पंचकोशविवेकतः आत्मानं तत उद्धृत्य पंचबुद्ध उपपद्यते ॥ ३७ ॥
अभाते स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद्भातमात्मनः सौ अन्वयव्यतिरेकस्तद्भातेऽन्या न वभासते ॥ ३८ ॥
लिंगभाते सुषुप्तेऽस्यादात्मनो भातमन्वयः व्यतिरेकस्तद्भाते लिंगस्याभात उपपद्यते ॥ ३९ ॥
अथ व्यतिरेको दर्शयति अभात इति स्वप्ने स्वप्नावस्थायां स्थूलदेहस्यात्र प्रमादीनां कोशाभाते अप्रतीतो मत्स्यामात्मनः प्रतीतो यद्भातं स्वप्ने साक्षित्वेन यत्पुण्यं स आत्मनोऽन्वयः तस्यामेव स्वप्नावस्थायां तद्भाते तस्यात्मनः सूरणेति अन्यानवभासनं अन्यस्य स्थूलदेहस्या न वभासते अप्रतीतिर्यतिरे

कः स्थूलदेहस्येति शेषः । अस्मिन् पुनरुक्तं न्वयव्यतिरेकशब्दाभ्यां अनुवृत्तिव्यावृत्ती उच्यते ॥ ३७ ॥ एवं स्थूलदेहस्य नात्मत्वावबोधकावन्वयव्यतिरेको दृश्यते । यत्किंचिदस्ति तत्तथात्वावगमको तो दर्शयति । त्रिंशोऽपान इति सुषुप्तौ सुषुप्तावस्थायामात्मनि त्रिंशोऽपाने अपुतीतो आत्मनो भानंतर्दवस्थो मासित्वे तत्पुनरात्मनोऽन्वयः स्यात् । तदभाते आत्मनो भाने त्रिंशोऽपाने त्रिंशो देहस्य व्यतिरेक इति उच्यते ॥ ३८ ॥

तद्विवेकाद्विविक्ताः स्युः कोशाः प्राणमनो धियः ॥ ते हितत्र गुणावस्था भेदमात्रात् पृथक् कृताः ॥ ४० ॥ सुषुप्ते भाने भानंतु समाधावात्मनोऽन्वयः । व्यतिरेकत्वात् भाने सुषुप्ते तदभाते

तदनुपेक्षकोशविवेचनपुनरुक्तस्य त्रिंशो देहविवेचनं पुरुतासंगतमित्याशंक्य प्राणमयादि कोशत्रितयस्य तत्रैवांतर्भावात् पुरुतासंगतिरित्योक्तं । तद्विवेकादिति । तस्य त्रिंशोऽपाने त्रिंशो देहस्य विवेचनात् प्राणमनो धियस्तत्रात्मकाः कोशाः विविक्ताः । आत्मनः पृथक् कृताः स्युः कृत इत्यत आह । ते हितत्रेति । हियस्यात्कारणात् तेषां प्राणमयादयस्तत्र तस्मिन् त्रिंशो देहस्य गुणावस्था भेदमात्रात् गुणयोः सत्त्वरजसो देहस्था भेदमात्रात् गुणप्रधानभावेनावस्थाविवेकादेव पृथक् कृता भेदेन निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ ४० ॥ इदानीं भानंतर्दप्रत्ययोऽशब्देन विवेचितस्य कारणशरीरस्य विवेचनोपायमोहः । सुषुप्ते भाने इति समाधीवस्थ्यात् प्राणस्य प्राणमया सुषुप्ते भाने सुषु

पिशदोपतक्षितस्य कारणदेहस्य स्यात्तात्प्रतीतो आत्मनस्तु शब्दो (वधा) एतौ आत्मन एव भातं
यद्वत्तिस आत्मनो न्वयः। आत्मभाते आत्मस्फूर्तौ सत्यां सुषुप्ता तव भासतं सुषुप्ता पतक्षितस्य
ज्ञानस्याप्रतीतिरेव व्यतिरेकस्तस्येति अत्रायं पु योगः। प्रत्यगात्मानं प्रयादि प्रोभिद्यते तेषु पर
स्परं व्यावर्तमानेषु पितृस्वयम व्यावर्तत्वात् यद्येष्टु व्यावर्तप्रतिष्ठपित व्यावर्तते तत्र प्रोभिद्यते
यथा कुसुमेभ्यः सूत्रं यथा वारं वारं दिव्यं भक्तिभ्यो गीतं मिति॥ ५१॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां को

यथा मुंजादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्रजः। शरीरत्रितया द्वीरैः परं ब्रह्मैव जायते॥ ५२॥

शयं वकादिभक्तस्यात्मनो ब्रह्म प्राप्तिर्भवतीत्युक्तं तत्प्रतिपादिका मंगुष्ठमात्रयुद्धोत्त
रात्मेत्यादिकां तं विद्याच्छ्रुत्वा ममेतमित्यंतां कठश्रुतिमर्थं यथैति यथा मुंजादिति यथा येन
प्रकारेण मुंजादेतन्नामकात्त एविशेषादिषीकागर्भस्थं कोप्रसंत्त एण युक्त्या वहावा कत्वेन स्थि
तानां स्थूलपत्राणां विभजनतक्षणेनोपायेन समुच्चिद्यते एवमात्मापि युक्त्या अन्वयव्यतिरेका
लक्षणोपायेन शरीरत्रितया तू पूर्वोक्ताच्छरीरत्रितया द्वीरैर्वृत्तव्यादिसाधनसंयन्त्रैरधिकारि

मिः समुद्रतः पृथक्कृतश्चेत्स यं बुद्धैव जायते विद्वानंदस्वरूपस्य लक्षणस्योभयोरविशिष्टत्वादित्यभिप्रा-
यः ॥ ४२ ॥ एतावता गुंथसंदर्भेण सफलस्य तत्त्वज्ञानस्य निरूपितत्वात् उक्तं गुंथभागस्यानारंभस्य संग इत्या-
शंक्यतदारंभसिद्धये वृत्तान्तकीर्तनपूर्वकमुक्तं गुंथस्य तत्त्वपर्यमाह परात्मन इति एवमुक्तेन प्रकारेण

परापरात्मनोरेवं युक्त्या संभावितैकता तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सा भागत्यागेन तत्त्वस्य ते
॥ ४३ ॥ जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीति मित्रं शुद्धसत्त्वात्तं प्रव्यते बुद्ध-
तज्जिह्वा ॥ ४४ ॥

परापरात्मनो सात्त्वं यदार्थयोः परात्मजीवात्मनोरेकता अभिन्नता युक्त्या लक्षणसाध्य दर्शनाद्युपा-
येन संभावितं जीवात्मा सा एकता तत्त्वमस्यादिवाक्यैः स्वर्णं भागत्यागेन विरुद्धं शरीरित्यागेन तत्त्वस्य तत्त्व-
क्षणाद्युपायो ध्यते ॥ ४३ ॥ तत्त्वमसीति वाक्यार्थं जानस्य तदादि यदार्थं जान पूर्वकत्वात् तत्त्वमस्य वा-
च्यमर्थेनावदाह जगत इति यत्स विद्वानंदस्वरूपं तामसीति तमेव प्रधातं मायामादाय उपाधित्वेन तत्त्व-
ज्ञानं जगत्तत्त्वात्मा वाक्यार्थवर्गस्योपादानं अध्यासादिष्टानं शुद्धसत्त्वं वि शुद्धसत्त्वप्रधानं तामुपा-
धित्वेन तत्त्वज्ञानं त्रिमित्रं उपादानाभिज्ञं वाच्यं भवति तत्रिमित्रोपादानोभयस्य रूपं बुद्धतज्जिह्वा तत्त्वमसि वा

॥ १३ ॥

म २
कथं न तत्पदेनोच्यते ॥ ५४ ॥ त्वं यदवाह्यार्थमाह यदेति तदेव ब्रूय यदा मत्स्या मत्वा यामसि तस्य
त्वा मीघं जस्तमामि श्रेणामसि तस्य पुधाना मत्त एव काम कर्मादिदूषिता म्दिष्टा शब्दोच्यते
मायामाद मे उवाचित्वेन स्वीकरोति न ददित्वं यदेनोच्यते ॥ ५५ ॥ एवं तत्त्वं यदार्थविप्रिधायकं वाक्यं
माह त्रितमो प्रपितां त्रिप्रकारप्रवि तमः पुधान विप्रदुसत्त्व पुधान मत्तिन सत्त्व पुधान त्वं मे देनो ज्ञा मत्त

यदा मत्तिन सत्त्वांतां काम कर्मादिदूषितां । आदत्ते तत्परं ब्रूय त्वं यदेन तदोच्यते ॥ ५५ ॥

त्रितमो प्रपितां मुक्तायारस्परविरोधिनीं । अखण्डं सच्चिदानंदं प्रहावा केन तलक्ष्यते ॥ ५६ ॥

सो यमि त्यादिवा केन विरोधात्तदिदंतयोः । त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥ ५७ ॥

एव परस्परविरोधिनीतां प्रायामुक्तायारित्यज्ज आखंडं भेदरहितं सच्चिदानंदं ब्रूय महावा

केन तलक्षत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ न त्वेवं तलक्षणं तृत्या वाक्यार्थबोधने कदह मित्या शेषाह सो

यमिति सोयं देवदत्त इत्यादिवा केन पुनरिदंतयोः । तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यतलक्षणयोर्भा

गयोर्विरोधादेव नान्यपत्तेर्विरुद्धां शयो रूपगोतैकाश्रयो देवदत्तत्वरूपमेव यथा लक्ष्य

एवं दृष्टान्तमभिधांयदाह त्रिकमाह माया विद्येति एवं सोमं देवदत्त इत्यादिवाक्ये यथा तद्वत्
परजीवयो रूपाधी उपाधिभूते प्राप्या विद्ये पूर्वोक्ते विहाय परित्यज्या एव एतं प्रदर्शितं सच्चिदानं
दं परं बुद्धैव महावाक्येन लक्ष्यते ॥ ५८ ॥ तनुकिं महावाक्येन लक्ष्यं सविकल्पकमुत निर्विकल्पक
मिति द्विकल्पप्रपञ्चमेव दोषमाह पूर्ववादी सविकल्पकस्येति सविकल्पकस्य विकल्पेन विषय

सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य स्यादवस्तुता निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं तदृष्टं न वत्

प्रति ५९ ॥

रीतत्वेन नाम जात्यादिरूपेण स हवर्त्तत इति सविकल्पं तस्य लक्ष्यत्वे वाक्येन बोध्यत्वे लक्ष्य
स्य वाक्यार्थतया लक्ष्यस्यावस्तुता स्यात् त्रिधा त्वं स्यात् तद्वितीये दोषमाह निर्विकल्पस्येति नि
र्विकल्पस्य नाम जात्यादिरहितस्य लक्ष्यत्वं लोके न क्वापि दृष्टं न च संभवि उपपद्यमानमपि न भव
ति लक्ष्यत्वधर्मवतो निर्विकल्पस्य व्याघातादिति ॥ ५९ ॥ सिद्धांती जातु तत्वात् तदेवं सोऽपि
ति द्विकल्पपूर्वकं दोषमाह द्विकल्प इति सविकल्पस्य निर्विकल्पस्य वा लक्ष्यत्वमिति यो द्विकल्प
स्तस्याकृतं किं निर्विकल्पस्य उत सविकल्पस्य भवेत् आद्ये प्रथमे यक्षे व्याहृतिस्त्योक्ता व्या

घातस्य अन्यद्वितीयेयक्षे अनवस्थादयः। तथहि सविकल्पस्य विकल्प इत्यत्र विकल्पेन स
हवर्तत इत्यत्र तेन तृतीयांत विकल्पपदेन पुथमांत विकल्पपदेन चैकारव विकल्पोऽभिधीय
ते द्वौ वा। एकस्य चेतस्वयमेकारव विकल्पाश्रयविशेषात्तयाश्रयस्तदाश्रितो विकल्पश्च
स्यात्माश्रयता द्वौ चेत्तदा तृतीयांतशब्दनिर्दिष्टस्यापि विकल्पस्य विकल्परूपत्वात्तदाश्र

विकल्पेतिर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत्। आद्ये व्याहृतिरप्यत्रानवस्था

त्माश्रयादयः॥ ५०॥ यस्यापि सविकल्पकत्वात्तद्विशेषात् भूतो विकल्पः किंपुथ

मांतशब्दनिर्दिष्ट एव विकल्पः उतताभ्यामन्यः। आद्येऽन्योन्याश्रयता द्वितीये विधमि
द्विशेषात् भूतो विकल्पः किंपुथमांतशब्दनिर्दिष्ट उततेभ्योवा आद्ये च कापत्तिः द्वितीये
तस्याप्यन्य इत्यनवस्था घात इति॥ ५०॥ न केवलमत्रैवेदं दूषणमपितु सर्वत्रैवं विधविकल्पस्य
वैकं दूषणं प्रवरतीत्याह इदमिति इदं विकल्पदूषणं जातं गुणक्रियाजातिद्वयसंघातवत्

षु गुणदिसंवन्धान्तेषु वस्तुषु समंतथा हि गुणः किं निर्गुणो वर्तते उत गुणवति क्रियापि क्रिया रहिते वर्तते क्रि
यावति वा आद्ये व्याघातः अन्यत्रात्मा श्रयादय इति सर्वत्रैव मूल्यं न विदमसु तां वेत्तुं किं स दुःखमि
त्पारां क्वाह ते तेति ते तैवं विकल्पस्या संगतत्वे ते तं गुणदिकं सर्वस्वरूपस्ये तो ध्यतां गुणादयः सर्वे वस्तु
स्वरूपे वर्तन्ते इत्यप्रियायः ॥ ५१ ॥ अथ ते व म न्यत्र पुनोते किमायातमित्यत्राह विकल्पतदभावा

इदं गुणक्रिया जातिद्वयसंवन्धवस्तुषु समन्ते तच्च रूपस्य सर्वमेतदि सीध्यतां ॥ ५१ ॥

वि

विकल्पतदभावाभ्यां प्रसंसृष्टात्मवस्तुति विकल्पितत्वं लक्ष्यत्वं संवन्धाद्यास्तु कस्यितः

भ्यामिति विकल्पतदभावाभ्यां विकल्पेन विकल्पाभावे न वा संस्पृष्टात्मवस्तुतित्यं संस्पर्शरहिते पर
मात्मवस्तुति विकल्पितत्वं लक्ष्यत्वं संवन्धाद्यास्तु विकल्पितत्वं तां स विकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य वा
ति पूर्वोक्तविषयीकृतत्वं लक्ष्यत्वं लक्षणावृत्त्या ज्ञायत्वं संवन्धः संयोगादिः आदिशब्देन द्वयादयो
गृह्यन्ते तु शब्दो रवधारणे तच्च द्वयं तां प्रगुणां श्रयो द्वयं प्रवाचिकाणां द्वयमिति वा तां किं के ल
क्षितं कर्म व्यतिरिक्तत्वे सति जातिमात्रा श्रयो गुणः नित्यमेकमेव कृत्तिसामान्यमिति लक्षितं जातिः

॥ ५२ ॥

॥ ५५ ॥

संयोगविभागयोरसमवायिकारणज्ञातीयंकमेतितत्सिद्धाक्रिया एते सर्वे स्वरूपेकस्थिता एवेत्य-
र्थः॥ ५३॥ सतावता गुंथसंदर्भेण किंपुनः भवतीत्याकांक्षार्या फलितमाह इत्थंमिति इत्थंज्ञातो
यदुपादानमिन्त्यादि गुंथज्ञातोक्तप्रकारेण वाक्यैस्तत्त्वप्रस्थापिवाक्यैस्तदर्थानुसंधानं तेषां वाक्यानां प्रर्थस्य
जीवबुद्धौ रेकत्वलक्षणस्यानुसंधानं अवगमं भवेत् युक्त्याशयस्पर्शादयो वेद्या इत्यादिनापरापरान्नो

इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसंधानं अवगमं भवेत् युक्त्या संभावितत्वात् अनुसंधानं मननं नुतत॥ ५३॥

ताभ्यां निर्विचिकित्सेथे वेतसः स्थापितस्य यत् एकतानत्वमेतद्विनिदिध्यासनमुच्यते॥ ५४॥

रेतं युक्त्या संभावितैकतेत्यंतेन गुंथसंदर्भेणोक्तप्रकार्या संभावितत्वात् अनुसंधानं श्रुतस्यार्थस्योपपद्यमान-
नत्वज्ञानं यदल्लितमननमित्युच्यते॥ ५३॥ इदानीं निदिध्यासनमाह ताभ्यामिति ताभ्यां श्रवणमनना-
भ्यां निर्विचिकित्सेथे निर्गता विचिकित्सा संशयो यस्मात् असौ निर्विचिकित्सस्तस्मिन्नेव स्थि-
पितस्य धारणावतश्चेतसो देशबंधश्चित्तस्य धारणेति यतः जसि नोक्तत्वात् यदेकतानत्वमेकाकारवृ-
त्ताहत्वमेतन्निदिध्यासनमुच्यते हि प्रसिद्धं योगशास्त्रे तद्वपुन्यमेकतानता ध्यानमिति॥ ५४॥ तस्मैवति

दि ध्यास तस्य परिपाक इति सूत्रं समाधिमाह ध्यातु ध्याने इति निदिध्यासने तावदध्याता ध्याने
ध्येयं चेति त्रितयं भासते तत्र यदा चित्तमध्यासे वशेन ध्यातु ध्याने ध्यातां ध्याने व क्रमात्परित्य
ज्य ध्येयैकगोचरं ध्येयमेकमेव गोचरो विषयो यस्य तत्र ध्याविधं भवति तदा समाधिरित्युच्यते
तत्र दृष्टं तः। निवात दीपवदिति वायुरहिते प्रदेशे वर्तमानो दीपो यथा त्रिश्चसो भवति तद्व

ध्यातु ध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरं निवात दीपवद्विज्ञं समाधिरभिधीयते ॥५५॥

वृत्तयस्तु तदाती मज्ञाता अप्योत्तमगोवा भस्मरागादनु मीयंते व्युत्थिताः सप्तुत्थिताः ॥५६॥

दिति ॥५५॥ तनु समाधौ वृत्तीनामनुपलब्धौ ध्येयैकगोचरत्वमपि निश्चेतुं न शक्यत इत्याहं कथं वृत्ति
सद्भावस्यानुमानागम्यत्वात् त्रैवमित्याह वृत्तयस्त्विति आत्मगोवा आत्मा गोचरो विषयो यासां ता
वृत्तयस्तदाती समाधिकाले अज्ञाता अपि व्युत्थिताः सप्तुत्थिताः सप्तुत्थिता इत्यत्रात्म
रागादेतावंतं कालं समाहितौ भूतमिदं रूपं अनु मीयंते यद्यस्मर्यते तत्र दनु भूतमिति व्याप्ते
संक्षिप्तं त्वदित्यर्थः ॥५६॥ तनु तदाती वृत्त्युत्पादक प्रयत्नाभावात् कथं वृत्त्यनुवृत्तिरित्याहं कथं

॥५६॥

तात्कालिकप्रयत्नाप्रायेपि प्राथमिकादेव प्रयत्नाददृष्टादिसहकारिसहिताद्भवतीत्याह- वृत्तीनामिति ध्ये
येकगोचराणां वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रवाहरूपेणानुगतिसुप्रथमादपि प्रयत्नात्समाधिपूर्वकालीनादपि
अदृष्टं भ्रष्टं शब्दकार्माव्योयः पुणर्विशेष्य कर्माश्रयकृत्संयोगितस्त्रिविधमितरेषामिति पतंजलि
नासूत्रितत्वात् यश्चासकृदभ्याससंस्कारः पुनः पुनः समाध्यासेन जनितो भवताव्यः संस्कारविशेषस्त

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादपि। अदृष्टासकृदभ्याससंस्कारसचिवाद्भवेत्॥ ५७॥

यथादीपो निवातस्थ इत्यादिभिरनेकधा। भगवानिममेवार्थमर्जुनायन्यरूपयत्॥ ५८॥

भ्यां सहकारिणो भ्यां सहवर्तमाना इवति॥ ५७॥ न त्वयं समाधिः पूर्वचार्यैर्न निरूपितो दृष्ट इत्याशङ्क्य सर्व
गुरुणा श्रीपुरुषोत्तमेन निरूपितत्वात्तैवमिति परिरुति यथा दीप इति यथा दीपो निवातस्थो नैव गते सो
पमाप्नोतेत्यादिभिः श्लोके रनेकधानाप्रकारेण भगवान्ज्ञानैश्वर्यादिसंपन्न इममेव निर्दिष्टकल्पकसमा
धिरूपमर्थमर्जुनाय शिष्यायन्यरूपयत् निरूपितवान्॥ ५८॥ अस्य समाधेरतीता कल्पमाह- अनादादि
ति- अनादौ स्पष्टं इह अस्मिन् संसारे संचिताः संपादिताः कर्मकोटयः कर्मणं पुण्यपुण्यक्षणाणां कोटयः

इत्युपलक्षणं अपरिप्रितानि कर्माणि त्वर्थः। अनेतस्य माधिता विलयं यांतीति तद्व्यंति। क्षीयंते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे पारव इति श्रुतेः। ज्ञाताग्निः सर्वकर्माणि इति स्मृतेश्च। शुद्धो धर्मः समूलादिद्यातिवर्तकत्वं
साक्षात्कारसाधनभूतो धर्मो विवर्द्धने स्पष्टः ॥ ५८ ॥ तत्र किं प्रमाणमित्यत आह धर्ममेधमिति योगवि
ज्ञमा अतिशयेन योगज्ञाः बुद्धसाक्षात्कारवन्त इति यावदित्यर्थः। इमंति विवर्द्धनेत्येकस्य माधियं धर्ममेधं

अनादाविह संसारे संविताः कर्मकोटयः। अनेत विलयं यांति शुद्धो धर्मो विवर्द्धते ॥ ५८ ॥

धर्ममेधमिमे प्राहुः समाधियोगविज्ञमाः। वर्षत्येष येनो धर्मा मृता धाराः सहस्रशः ॥ ५९ ॥

अमुना वासना जालेति शेषं प्रविलापिते। समूलो नमूलिते पुण्यपापारव्य कर्मसंख्ये ॥ ६० ॥

॥ १७ ॥

प्राहुः स्पष्टं सतदुपपादयति वर्षतीति यतः कारणदेव समाधिः धर्मा मृता धारा धर्मलक्षणा अप्रत
क्षाः सहस्रशो वर्धति क्षणमेकं क्रतुशतस्यापीति श्रुतेः। अतो धर्ममेधं प्राहुरिति पूर्वणान्वयः ॥ ६० ॥ इ
दानीं समाधिः परमप्रयोजनमाह अमुनेति अमुना समाधिना वासना जाले अहंकारममकारकर्तृत्वाद्य
भिमानहेतुभूते जालविह्वले संस्कारसमूहेति शेषं यथा भवति तथा प्रविलापिते विनाशिते पुण्यपा

पारये कर्मसंवये समूलोन्मूलिते समूलसंयथाभवतितथोन्मूलिते उद्धृते विनाशित इति यावत् ॥ ६१ ॥
फलितमाह वाक्यमिति वाक्यं तत्त्वप्रत्यादिवाक्यप्रपुतिवद् संस्कर्षवाचनाभ्यां पुतिबंधरहितं सत्प्रा
कृतोक्षावभासिते पूर्वोक्ततया प्रकाशिते तत्वे काप्रसक्तवत् कारस्थिताप्रसक्तगोचरमित्युक्तं अपरोक्ष
अपरोक्षतया तत्त्वावभासतमप्रथं बोधं ज्ञातं प्रसूयते जनयति ॥ ६२ ॥ इदानीं परोक्षज्ञानस्य फलसमा

वाक्यप्रपुतिवद् सत्प्राकृतोक्षावभासिते। काप्रसक्तवद् बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ ६२ ॥
परोक्षं तु सविज्ञातं शाब्ददेशिकपूर्वकं बुद्धिपूर्वकं तेषां कृत्स्नद्वयवृत्तिवत् ॥ ६३ ॥ अयो
क्षात्मविज्ञातं शाब्ददेशिकपूर्वकं संसारकारणज्ञानतमसंश्चंद्रभास्करः ॥ ६४ ॥

रु परोक्षमिति देशिकपूर्वकं गुरुपुत्रात्तु शाब्दतत्त्वप्रत्यागमजन्यं परोक्षं तु सविज्ञातं बुद्धिपूर्व
कं ज्ञानपूर्वकं यथाभवतितथाभूतं कृत्स्नं संप्राप्तं पापं बह्विधं दुरुतीति ॥ ६२ ॥ अपरोक्षज्ञानफलमाह
अपरोक्षात्मविज्ञानमिति शाब्ददेशिकपूर्वकं व्याख्यातं अपरोक्षात्मविज्ञातं अपरोक्षस्यात्मतो विज्ञा
तं संशयविषयपरहितं यदुज्ञातं तत्संसारकारणज्ञानतमसः संसारकारणं यदज्ञानमस्ति तदेव तम

सास्पवंडभास्कोम ध्याहकालीनः सूर्यः । वाह्यतमसश्चुंडभास्का इवाज्ञानतमसो निवर्त्तकमित्यर्थः
॥६५॥ ग्रंथाभ्यासकं लमोह इत्यमिति नर इत्यमुक्तेन पुनरेसातत्वविवेकं तत्त्वस्य बुद्ध्या तैकत्वस्य
क्षणस्य विवेकं कोशपंचका द्विवेचनं विधाय कृत्वा तस्मिंस्तत्वे विधिवच्छास्त्रोक्तपुनरेसातः

इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन्मतः समाधाय विगतितसंसृतिबंधः प्राप्नोति यं
पदं नरोत्तमविहात ॥६५॥ इति पंचदश्यां पुन्यकृतस्त्वविवेकः समाप्तः ॥ १ ॥ सदैव ते
श्रान्तं यत्तत्पंचभूतविवेकतः । वो मुंशक्यं ते तो भूतयंचकं प्रविविच्यते ॥ १ ॥ ॥

॥ १८ ॥

समाधाय स्थिरीकृत्य विगतितसंसृतिबंधः अपो ह ज्ञानेन विनिवृत्तसंसारबंधः स नृपं पदं
तिरतिशया तंदरूपं मोक्षं न विहाद विलंबेन तप्राप्नोति सत्पुण्यता तंदरुक्षां दुस्त्रैव भवतीत्यर्थः
॥६५॥ इति श्री परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्री भातीतीर्थ विद्याराणमुनिवर्यकिंकोरेण श्री
रामकृष्णोपविदुषा विरहिता पुन्यकृतत्वविवेकव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥ नत्वा श्री भातीतीर्थ
विद्याराणमुनी श्रुतौ । पंचभूतविवेकास्य व्याख्या तं क्रियते मया ॥ १ ॥ सदैव सोमैव प्रग

सदेवसौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं जगदुत्पत्तेः पुरा यज्जगत्कारणं सद्रूपमद्वितीयं वस्तु
श्रुतं तस्यावाङ्मनसो गोचरत्वेन स्वतो (वगंतुं) प्रशक्यत्वात् तत्कार्यत्वेन तदुपाधिभूतस्य भूत
तपंचकस्य तिवेकघातद्वयो धनायो यो द्वातत्वेन भूतपंचकविवेकं प्रतिजातोति सद्वैत
मिति तत्र तावदाकाशादीनां पंचानां भूतानां गुणतो भेदज्ञापनाय तदुक्तानां शब्दस्य शी

शब्दस्य शौर्यरसौगंधौ भूतगुणा इमे। एकद्वित्रिवतुः पंचगुणा व्योमादि
षु कृताः ॥ २ ॥ प्रतिधितिवियच्छब्दो वा यौ वीसीति शब्दतः। अनुष्णाशीतसं
स्पर्शवहो भुगुभुगुधितिः ॥ ३ ॥

विति तत्वे ते गुणा किं सर्वे सर्वेषां पुन एकैकस्यैकैको गु
णा इति विमर्शयन्नाभ्यथापि किं नु प्रकारं तां मत्तो न्यभिप्रायेणाह एकद्वित्रिवतुः इति तदेव प्र
कारांतरं विशदयति प्रतिधितिरित्यादिभिः आकाशे तावच्छब्द एकैव गुणः सव प्रतिधितिरूप
वा यौ शब्दस्य शौर्यं तत्र वा यौ शब्दप्रकारां दर्शयति वीसीति एवं पुन तां वाप्यनुकाराण शब्दतः

चं०

दृश्यं तत्र स्पर्शमाह अनुष्णशीतसंस्पर्श इति वहौ शब्दस्पर्शरूपाणीति त्रयो गुणाः। ते क्रमेणा
भिधीयन्ते वहौ भुगुभुगु धृतिः॥ ३॥ उष्णस्पर्शप्रभारूपमिति जले शब्दादयोरसंताश्चत्वाते गुणा
स्तानाह जले चुनुचुनु धृतिः शीतस्पर्शः शृङ्गे रूपं रसो माधुर्यप्रारितमिति॥ ४॥ भ्रूषौ शब्दादिगंधांताः

उद्वस्पर्शप्रभासूपंजलेचुलुचुलुधतिः॥ शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यं प्रीतिः॥ ४॥
भूमीकडकडाशवः काठित्वं स्पर्श इष्यते। नीलादिकं विवस्वरूपं मधुराद्यादिको रसः॥ ५॥

पंचगुणास्तानुदाहरति भू प्रौ कड कडाशब्द इत्यादिना सुरभीतरगम्यो द्वावित्यांते न उक्तमर्थं उप
संहरति गुण इति ॥ ५ ॥ एवं गुणतो भेदमभिधाय कार्यतो भेदज्ञाय तत्कार्याणि ज्ञानेन्द्रियाणि त
वदाह ओत्रमिति तेषां स्थानानि व्यापारंश्च दर्शयति कार्यादिगोलकस्थमिति इन्द्रियसदृश
वेकिं प्रमाणमित्याकांक्षया कार्यसिगानुमानमित्याह तौ क्षमादिति तच्च त्वहपोलविः करण

॥१२॥

जन्माक्रियात्वात्तद्विदिक्रियावदित्यादिदृश्यं सौक्ष्मादयं दीकृतकार्यत्वेन दुर्लभत्वादित्य
 र्थः। एतेषां स्वभावमाह प्राय इति। य एवं विरवानि व्यतणस्त्वयं भूति श्रुतेरित्यर्थः॥ ७॥ प्रायः
 शब्देन सूचितं क्वचित्कारणतां अत्र विषयग्राहकत्वं दर्शयति कदाचिदिति कदाचित्कारणस्यपि
 * सुरभीतरगंधौ द्वौ गुणाः सम्पन्निवेतिताः। श्रोत्रं त्वक् वक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेद्विषयवत्कं॥ ८॥
 कर्णादिगोलकस्य त्वक् क्वचिद्व्याहकं कमात्। सौक्ष्मात्कार्यानुमेयं तत्प्रायोधावेद
 हिर्मुखं॥ ७॥ कदाचित्पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः। घ्राणवायौ जाठराग्नौ जल
 व्यञ्जंते ह्यन्तराः स्पर्शमीत्सने चान्तरं तप्तम्॥ उज्जारे रसगन्धौ चेत्यक्षारणामन्तरं ग्रहः॥ ८॥
 धाने कृते सति प्राणवायौ जाठराग्नौ च विद्यमाना आन्तरः शब्दः श्रूयते॥ ८॥ जलपाने च भक्षणे च अ
 न्तरा स्पर्श अभिव्यञ्जंते अभिव्यक्ता भवन्ति नेत्रे निमीत्सने कृते आन्तरं तप्तं उदयसंभ्यते उज्जारे जाते
 रसगंधौ द्वौ ग्रह्येते इत्यनेन प्रकारेण मात्र ग्रहोऽक्षारणापि कर्तृविषयो अन्तरस्य विषयस्य
 ॥ अ० ॥ ३॥ ३॥ ग्रहो ग्रहणं इद्विषयकर्तृक विषयग्रहणं भवतीत्यर्थः॥ ८॥

॥ अ० ॥ ३॥ ३॥

एवं ज्ञानेन्द्रियव्यापानप्रिधाय कर्मेन्द्रियासत्त्वादिनं प्रतिततसद्भावसमर्थनाय तत्र त्रिंशद्भूतं
रात्रिध्यापानाह पंचेति उक्तिश्च आनन्दवगमनं वदिसर्गश्च आनन्दश्चेति द्वंद्वसमाप्तः । उक्त्याद
नगमनविसर्गानंदोप्याः पंचक्रियाः प्रसिद्धा इति शेषः । ननु कृष्णादीनां क्रियात्ता एव प्रसिद्धा त्वत्क

पंचोक्त्यादानगमनविसर्गानंदकाः क्रियाः । शेषिवाणि उपसेवाद्याः पंचत्वं तर्भवन्ति हि ॥ १० ॥

वाक्याणि पादपास्यस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः । मुखादिगोलके स्थितं तत्कर्मेन्द्रियं पंच
वकं ॥ ११ ॥ मनोदशेन्द्रियाध्वक्षं हतं यत्र गोलके स्थितं तदेतः कारणं वाच्यं स्वस्वातंत्र्य

द्वितेन्द्रियैः ॥ १२ ॥ ॐ ॥

थं पंचेत्सुक्तमित्याशंक्याह कुर्याति ॥ १० ॥ कान्तितानि क्रियाजनकानीन्द्रियाणि इत्यत आह वाणि
ति वागादिभिरक्षैः स क्रियाजनिस्तत्क्रियाणां प्रत्यभिभवतीति शेषः । अत्राप्युक्तिः कारणपूर्वि
या क्रियात्त्वादित्यादिकार्यसिगमनमात्रं दृश्यं तस्य कर्मेन्द्रियं पंचकायस्थानान्याह मुखादि
गोलके स्थिति आदि शब्देन वावाणोगुदशि श्रद्धिदेवगृहेते ॥ ११ ॥ इदानीं मुक्तदशेन्द्रियेषु
रक्तवर्णेषु लुप्तस्य मनसः कृत्यं स्थानं च दर्शयति मनश्चित्तं तस्योत्तरिन्द्रियत्वं सति प्रित्तकमाह त

दिति ॥ १२ ॥

॥ २० ॥

दर्शं द्रियाध्यक्षत्वं मेव विशदयति अक्षेष्टेति। अक्षेष्टेन्द्रियेषु अर्थार्पितेषु विषयेषु सत्सु सतन्मनो गुणदोषविचार
इकमिदं समीचीनमिदमसमीचीनमित्यादिविचारकारीत्यर्थः। अयं भावः। आत्मनः प्रमातृत्वेन सर्वज्ञानसाधार
णस्य चक्षुरादीनां चक्षुरादिज्ञानजननमात्रे चरितार्थत्वाद्गुणदोषविचारस्योपलभ्यमानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कार
णत्वेन मनोऽभ्युपगंतव्यमिति। मनसो वैराग्यकामाद्यनेकविधवृत्तिसत्त्वप्रदर्शनाय सत्त्वादियुगावत्त्वदर्श
अक्षेष्टार्थार्पितेषु तद्गुणदोषविचारकं॥ सत्त्वं रजस्तमश्चास्य गुणविक्रियते हि तेः॥ १३॥ वैराग्यं क्षा
तिरोदार्यमित्याशाः सत्त्वसंभवाः॥ कामक्रोधोलोभयत्नादित्याद्या रजसा स्थिताः॥ १४॥ आ
लस्यभ्रान्तितंद्राद्या विकारास्तमसा स्थिताः। सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापान्यत्तिश्च रजसेः॥ १५॥
यति सत्त्वमिति तेषां तद्गुणत्वे कारणमाह विक्रियत इति॥ १३॥ गुणैस्तस्य विक्रियमाणत्वं मेव प्रपंचयति॥ १४॥
वैराग्यमिति। आलस्येति। स्पष्टत्वात्तद्व्याख्यायते वैराग्यादीनां कार्याणि विभज्य दर्शयति। सात्त्विके इति॥ १५॥

स्यां बुद्धिस्थत्वादतः करणादीनां सर्वेषां स्वामिनमाह। अत्राहमिति। अत्राहमिति प्रत्ययवान्। कर्त्ता प्रभुरित्यर्थः।
 लोकेपि कार्यकर्त्ता प्रभुरित्येवं च परिच्यते ॥ ९६ ॥ एवं जगतः स्थितिमभिधाय दृष्टानीं तस्य भौतिकत्वज्ञानोपायमा
 ह स्य शब्दादियुक्तेति ॥ स्य शब्दादियुक्तेषु स्यैः शब्दियुरोक्तहितेषु घटादिषु वस्तुषु भूतकार्यत्वस्य
 समवविगच्छते इन्द्रियादिषु कथं भूतकार्यत्वनिश्चय इत्याशङ्कागमानुमानाभ्यामित्याह। अक्षादाविति अन्नमयं हिः
 तामसैर्नोभयं किंतु वृथायुः क्षयणं भवेत्। अत्राहं प्रत्ययी कर्त्तृत्वे वं लोकचवस्थितिः ॥ ९६ ॥ स्य शब्दादियु
 क्तेषु भौतिकत्वमतिरिक्तं। अक्षादावपि तदस्य युक्तिभ्यामवधार्यतां ॥ ९७ ॥

॥ २१ ॥

सोम्यमनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि राश्वं। अनुमानं च धिमतानि आत्रादीनि भूतकार्याणि भवितुमर्हन्ति। भूताश्च य
 द्यतिरेकानुविधायित्वात्। यद्यदन्वयद्यतिरेकानुविधायितत्वात् कार्यं दृष्टं। यथा मृदन्वयद्यतिरेकानुविधायी घटो मृत्कार्यः
 दृष्टस्तथा देमानितस्मात्तथेति। तदन्वयद्यतिरेकानुविधायित्वं च। षोडशकलः सोम्य पुरुष इत्यादिना द्वांदोश्च श्रुतौ मनसः श्रु
 तं तद्वदत्रापि दृष्टव्यं ॥ ९७ ॥

एवंभूतानिभौतिकानिचविविधदर्शयित्वा प्रकृतसदेवमोमेदमय आसीदित्याद्यद्वितीयब्रह्मप्रतिपादिकां श्रुतिं च
 चक्षुरात्मज्ञाक्यत्वेदं पदस्यार्थमाह । एकादशेन्द्रियेरिति । प्रत्यक्षादिभिः सर्वैः प्रमाणैरपि गद्यद्वयप्रमाणज्ञाने श्रुत्यावत्किंचिज्
 गदवगम्यते तत्सर्वं सदेवेत्यादिवाक्यस्थेनेदं पदेनाभिहितं इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं इदं गद्यस्यार्थमभिधाय द्रुपदानां तां श्रु-
 तिम्वयमेवार्थतः पठति इदमिति अनुगम्यापत्यमाह गिरुदालकस्तवचनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एकमेवाद्वितीयः
 एकादशेन्द्रियैर्युक्त्याशप्तेष्वप्यवगम्यते । यावत्किंचिद्देवेतदिदं शब्दोदितं जगत् ॥ १८ ॥ इदं सर्वं
 पुरासृष्टेरेकमेवाद्वितीयकं । सदेवासीन्नामरूपेनात्मा मित्याह गी वः ॥ १९ ॥ वृक्षस्य स्वगतो भेदः
 पत्रपुष्पफलादिभिः । वृक्षां तगात्मजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ २० ॥ तथा सदस्यो भेदत्रयं
 मिति पदत्रयेण सदस्यनिष्कृतादिभेदत्रयं प्रसक्तं निवा प्राप्ते निवा श्रुतौ रेक्यावधारणोद्देशतः प्रतिषेधेऽपि
 रयिवुंलोके स्वगतादिभेदत्रयं तावद्दर्शयति । वृक्षस्येति स्थगं ॥ २० ॥ एवमनात्मनि भेदत्रयं प्रदर्शयत् सदस्यन्यपि प्रसक्तं तद्देवत्र-
 यं श्रुतिः पदत्रयेण निवारयतीत्याह तात्थेति । वस्तुत्वसामान्यादनात्मनीव सदस्यपि प्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयं रेक्यावधार-

गद्ये तत्र प्रतिषेधाभिधायकैरेकमेवाद्वितीयमिति नि-
 मिः पदेः क्रमेण निवार्य तद् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ रामः रामः ॥

सद्धर्मनला वन्नस्वगतभेदः शंकितुं शक्यतेऽस्य निरवयवत्वादित्याह। सत इति। नामरूपयोः सदवयवत्वकिं न स्यादित्याशंक्यहोः पुरात
 योरभावाच्च सदंशत्वमित्याह। नामरूप इति॥ २२॥ कुतो नामरूपयोरभाव इत्याशंक्याह। नामरूपोऽवयवेति फलितमाह तस्मा
 दिति॥ अत्रायं प्रयोगः। सद्धर्मस्वगतभेदश्च न्यं भवितुमर्हति निरवयवत्वाद्गगनवत् इति॥ २३॥ मा भूत्स्वगतभेदः सजातीयभेदः
 किं न स्यादित्याशंक्यतत्सजातीयं सदंतरमिति वक्तव्यं न तन्निरूपयितुं शक्यते। सतो वैलक्षण्यभावादित्याह सदंतरमिति। ननु घट
 सतो नावयवाः शंक्यास्तदंशस्यानिरूपणात्। नामरूपेन तस्यांशौ तयोरद्याप्यनुद्भवान्॥ २२॥ नामरूपोऽव
 स्येव सृष्टित्वात्सृष्टितपुगा। न तयोर्द्वयस्त्वस्मात्सन्निरंशयथा वियत॥ २३॥ सदंतरं सजातीयं न वैलक्ष
 ण्यवर्जनात्। नामरूपोपाधिभेदं विना नैव सतो भिदा॥ २४॥ विजातीयमसत्तत्तु न बलवतीति गम्यते। ना
 सत्तापठसत्तेति सतो भेदः प्रतिभासत इत्याशंक्यघटाकाश स्यातः प्रतियोगित्वं विजातीयाद्भिदा कुतः॥ २५॥
 मठाकाशं वदोपाधिको भेदो न स्वतो भातीत्याह। नामरूपोपाधिभेदमिति। अत्रायं प्रयोगः। सद्धर्मसजातीयभेदरहितं भवितु
 मर्हति उपाधिपरा मूर्शमंतरेण विभाचमानभेदत्वात् गगनवदिति॥ २४॥ भवतु तर्हि विजातीयाद्भेद इत्याशंक्यसतो विजा
 तीयमसत्तस्यासत्त्वेनैव प्रतियोगित्वासंभवेन तत्प्रतियोगिकोपि भेदो नास्तीत्याह विजातीयमिति॥ २५॥ एवः समः॥

॥२२॥

कलितमाह। एकमेवेति इदानीं स्थूणा निखननन्यायेन सदं हेतमेव दृढयितुं पूर्वपक्षमाह। अत्र त्विति॥२३॥ विह्वलं विह्व-
लं तमाह। अत्र स्थिति दाह्यं तिके योजयति तथा स्थधीरिति अस्यासदादिनः ज्ञातावेकवचनंधीरंतः करणा अखंडे करसं-
वत्तु श्रुत्वानिष्प्रवारा साकारवत्तु नीवाखंडे करमेव त्वनिप्रवारा हितामती अतोऽस्मादस्मिन्नेति उक्तार्थे आचार्यसंमतिं दर्शयति
गोदाचार्यानिर्विकल्प इति॥२४॥ केन वा केनोक्तवंत इत्याकांक्षायां तदीयवार्तिकमेव पठति अस्य र्शयोग इति यो यमस्य र्शयोगो
एकमेवाद्वितीयं सत्सिद्धमत्र तु केचन। विह्वला असदेवेदं पुराणी दित्यवर्णयन्॥२५॥ मग्रस्याद्यौ यथाक्षाणि
विह्वलानि तथा स्थधीः। अखंडे करसंश्रुत्वानिः प्रवारा विभेत्त्यतः॥२६॥ गोदाचार्यानिर्विकल्पे समाधावन्ययो
गिनां। साकारब्रह्मनिष्ठानामत्यंतं भयमूचिरे॥२७॥ अस्य र्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः। योगिनां वि-
निर्विकल्पः समाधिः स्य सर्वयोगिभिः साकारध्याननिष्ठे दुर्दर्शः दुःस्वेन द्रष्टुं भ्यतिह्यस्मादभये भयदर्शिनः॥२८॥ ॥
योग्यः दुः प्राप्य इत्यर्थः अत्रापपत्तिमाह योगिन इति हियस्मात्कारणाद्योगिनः पूर्वोक्तहेतवादिनः अभये भयशून्ये समा-
धौ निज्जने देशे वा सादृशं भयदर्शिनो भयहेतुत्वं कल्पयंतः अस्माद्योगाद्गीतिं प्राप्नुवंति॥२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीमदाचार्यैरपि तदमिहितमित्याह भगवत्पूज्यपादा इति ॥ ३० ॥ तद्वार्तिकं पठति अनादृत्येति ॥ ३१ ॥ इदानीमसदादं विकल्प्य दूषयति शून्यमिति । शून्यमासीदित्यनेन वाकेन शून्यस्य सत्ता योगं वा सद्रूपतां वा ब्रूष इति विकल्पार्थः । तदुभयं सत्तासंबंधसद्रूपत्वलक्षणां शून्यस्य व्याहृतत्वाच्च पुज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ व्याहृतत्वमेव दृष्ट्यांत पूर्वकं द्रष्टव्यं न युक्तमिति ॥ ३३ ॥ ननु भवन्मतेऽपि वियदादी

भगवत्पूज्यपादाश्च शुक्ततर्कपरममूना । आहुर्माध्यामिकान् भ्रांतान् चित्ते स्मिन्मदात्मनि ॥ ३० ॥ अनादृत्यश्रुतिं मौर्खादिमेवोद्धासयस्विनः । आपेदिरे निरात्मत्वमनुमाने कचक्षयः ॥ ३१ ॥ शून्यमासीदिति ब्रूषे सद्योगं वा सदात्मतां । शून्यस्य न तु तद्युक्तमुभयं व्याहृतत्वतः ॥ ३२ ॥ न युक्तसमसासूर्यो नापि वा सौतमोमयः । स शून्ययोर्विरोधित्वा शून्यमासीत्कथं वद ॥ ३३ ॥ वियदादेर्नामरूपेमायया सुविकल्पिते । शून्यस्य नाष्टरूपे च तथा वैज्जीव्यतां विरं ॥ ३४ ॥

नानिर्विकल्पो ब्रह्मणिसत्त्वं व्याहृतमित्याशंक्याह वियदादेरिति तर्हि शून्यस्यापि नामरूपे सद्रूपं निविकल्पिते इति वदतो वोद्धव्यमिति ॥ ३४ ॥ म२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥२३॥

ननु तर्हि शून्यस्यैव सदसद्वत्त्वं नापि नामरूपे कल्पिते सत्त्वांगीकर्तृत्वे भवन्मते वास्तवयोर्नामरूपयोरभावादिति शंक
 ते सतोपि इति। विकल्पासहत्वादयं पक्षस्त्वानुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति। तदा वदेति अयमभिप्रायः। सतो ना
 मरूपे किं सति कल्पिते नुता सति अथवा जगति। नाद्यः। अन्यस्य रजतार्देर्नामरूपयोरन्यत्र श्रुतिकादावपि दर्श
 नात् सतो नामरूपयोः सत्येव कल्पनायोगात् न द्वितीयः। असतो निरात्मकस्य चाधिष्ठानत्वायोगात् न तृतीयः। सत
 सतोपि नामरूपे द्वे कल्पिते चेत्तदा वद। कुत्रेति निरधिष्ठानेन न भ्रमः क्वचिदीक्ष्यते॥ ३५॥ सदासीदिति
 शब्दार्थभेदे द्वे गुरोपमापयेत्। अभेदे पुनरुक्तिः स्यान्मैवं लोके तथेक्षणात्॥ ३६॥ कर्तृश्रुं कु
 रते वा क्वं ब्रूते धार्यस्य धारणां॥ इत्यादि वासनो विष्टं प्रत्यासीत् सदिति रणां॥ ३७॥

उत्पन्नस्य जगतः सत्त्वा नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वा अनुपपत्तेरिति मा भूदधिष्ठानं अतयोः कल्पना किं न स्यादित्याशं क्वाह॥ निर
 धिष्ठान इति॥ ३५॥ नन्वसदेवेदमग्र आसीदित्यत्र यथाद्याघात उक्तस्तथा सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि दोषोऽस्तीति शं
 कते सदिति। तथा हि। सदासीदिति शब्दयोरर्थभेदोक्तिर्न वा अत्रिचेदद्वैतहानिः नास्ति चेत्पुनरुक्तिः स्यात्। अतः सदासी
 दित्यनुपपन्नमिति द्वितीयं पक्षमादाय परिहरति मैवमिति पुनरुक्तिदोषस्य कः परिहार इत्याशं क्वाह। लोके इति॥ ३६॥

एवंविधेषु प्रयोगेषु पुनरुक्त्यभावः कुत्र ह ह इत्याशं
 व्याह। कर्तृश्रुमिति भवत्वेवं लोके श्रुतेः किं प्रायत
 मित्यनेन आह इत्यादीति॥ ३७॥

नत्वद्वितीयेवस्तुतिभूतकालाभावादग्र आसीदित्युक्तिरनुययनेत्याशंक्याह । कालाभाव इति ननु जगदुत्पत्तेः पुरा जगदभावे
 नमद्वितीयत्वं ब्रह्मण इत्याशंक्य श्रुतिप्रवृत्तेर्देतवासनाविष्ट श्रोतृप्रतिबोधनार्थत्वात्तातिशंकनीयमित्याह । तेन त्रिति ॥ ३८ ॥
 इदानीं सिद्धांतरहस्यमाह । बोध्यमिति । यवहारदशायां बोध्यादिकर्तव्यं परमार्थतत्त्वं देतमेव तत्त्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ परमार्थ
 तो देताभावे स्मृतिप्रमाणयति । तदेति स्तिमितं निश्चलं गंभीरं दुरवगाहं मनसा विषयीकर्तुमशक्यं न तेजो जस्तानधिकार
 कालाभावे पुरेत्युक्तिः कालवामनयायुतं । शिष्यं प्रत्येव तेनात्र द्वितीयं न हि शंक्यते ॥ ३८ ॥ बोध्यं वा परि
 हरो वा क्रियतां देतभाषया । अदेतभाषया बोध्यं नास्ति नापि तदुत्तरं ॥ ३९ ॥ तदा स्तिमितं गंभीरं
 न तेजो न तमस्ततं । अनारद्यमनभिद्यत्ते सत किंचिदवशिष्यते ॥ ४० ॥ ननु भूम्त्यादिकं माभूत्य
 शां नतमः । तमेविलक्षणमनावरणस्वभावं रमाशवंतनाशतः । कथं ते वियतो सत्त्वं बुद्धिमारोहतीति चेत् ॥ ४१ ॥
 ततं व्याप्तं । अनारद्यमाख्यातुमशक्यं अननभिद्यत्तं वक्षतदिभिरप्यविषयीकृतं स ह्यन्यविलक्षणमतस्व किंचिदिदं तथा
 निर्देष्टुमशक्यमवशिष्यते देतनिषेधावधित्वेनावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु जनिमत्त्वेनातित्यस्य भूम्त्यादेरसत्त्वमस्तु नित्या

काराख्यासत्त्वं कथं गंभीरी क्रियत इति शंक्यते

ननु भूम्त्यादिकमिति ॥ ४१ ॥

५४

दृष्टं तावद्व्यंभेन परिहरति। अत्यंतमिति अत्यंतं निर्जगज्जगन्मात्ररहितमित्यर्थः॥४२॥ न हि दृष्टेनुपपन्नमिति न्याय
माश्रित्य बोधयति। निर्जगद्व्यामदृष्टं चेदिति। दर्शनमेवासिद्धमिति परिहरति। प्रकाशतमसीविनेति। अप्सिद्धतोपी
त्याह। किंच ते पक्षेन प्रत्यक्षमिति॥४३॥ ननु दर्शनाभाकः सदस्तु न्यपि समानशक्त्या शंक्यसतः सर्वानुभवसिद्धत्वान्नेव
मित्याह। सदस्त्विति॥ ननु तूह्नीभावे शून्यमेव शतरस्य कस्यापि प्रतीत्यभावादिन्या शंक्यशून्यप्रतीत्यभावाकून्यमपि
अत्यंतं निर्जगद्व्यामयथा ते बुद्धिमाश्रितं। तथैव तन्निगाकाशंकुतो नाश्रयते मतिं॥४२॥ निर्जगद्व्या
मदृष्टं चेत्प्रकाशतमसीविना। कदृष्टं किंच ते पक्षेन प्रत्यक्षं वियतं खलु॥४३॥ सदस्तु शुद्धं त्वस्मा
भिर्निश्चितैरनुभूयते। तूह्नीस्थितौ न शून्यत्वं शून्या बुद्धेः अवर्जनात्॥४४॥ सदुद्धिरपि चेन्नास्ति मास्त्व
न संभवतीत्याह। न शून्यत्वमिति॥४४॥ स्य प्रभवतः निर्मनस्कत्वसाक्षित्वात्सन्मात्रं सुगमं नृ
ननु तर्हि सदुध्यभावात्सत्त्वमपि न घटत इति शंकेते। सदुद्धिरिति तस्य स्वप्रकाशात्तदुध्यभावोऽनिष्ट इति परि
हरति। मास्त्वस्येति स्वगावरुध्यभावे कथं सदस्तु अवगंतुं शक्यत इत्यत आह। निर्मनस्कत्वसाक्षित्वादिति॥४५॥

एवंनिःप्रयंचस्यताक्षिरणमूहोस्थितोमानं प्रदर्शयत्तदृष्टोतवलेनसृष्टेःपुरापिमद्वस्तथावगंतुशक्यतइत्याह।मनोजुंभराणहि
 त्यइति॥४६॥मायायाःकिलक्षणमित्यतआह निसत्त्वाकार्यगम्यास्येति निसत्त्वाजगत्कारणभूताद्वस्तनःपृथक्सत्वर
 हिता कार्यगम्यावियदादिकार्यलिङ्गगम्यास्यसद्वस्तनःशक्तिर्वियदादिकार्यजननसामर्थ्यमायेत्युच्यते।वस्तुस्वरूप
 तिरिक्तशक्तिसद्भवेदृष्टांतमाह।अग्निशक्तिवदिति।यथाग्न्यादित्वरूपातिरिक्तंस्फोटादिकार्यलिङ्गगम्येवग्रादिकार्यनि
 मनोजुंभराणहित्येयथामाक्षीनिराकुलः।मायाजुंभरातःपूर्वमत्रथेवनिराकुलम्॥४६॥निसत्त्वाकार्य
 गम्यास्यशक्तिर्मायाःशक्तिवत्।नहिशक्तिःकचित्कैश्चिदुच्यतेकार्यतःपुरा॥४७॥नमद्वस्तसतःश
 क्तिर्नहिवदेःस्वशक्तिता॥सद्विलक्षणतायांतुराक्तेःकिंतत्त्वमुच्यतां॥४८॥

यंसामर्थ्यमस्मितद्वदित्यर्थःशक्तेःकार्यलिङ्गगम्यात्वंयतिरेकमुखेनद्रढयति नहीति॥४७॥स्ववंशक्तेःकार्यलिङ्गग
 म्यात्त्वमुच्ययाद्यनिसत्त्वरूपतामुच्यपादयति नेति।अयमभिःप्रायः।सद्वस्तनःशक्तिःकोसतीउतासती।नतावसतीतभात्वे
 सतोःभिन्नत्वेनतद्वक्तित्वाऽयोगात् उक्तार्थेदृष्टांतमाह।नहीति।द्वितीयेपि किंनरविकाराणतुल्याउतसद्विलक्षण
 निविकल्पाभिप्रायेणपृच्छति सद्विलक्षणतायामिति॥४८॥ एमः एमः एमः एमः एमः एमः

॥२५॥

तत्रापक्षमरुद्यद्वयमिति। शून्यत्वमिति। शून्यस्य नामरूपे च तथा चेज्जीवतां विरमित्यत्रेत्यर्थः तस्माद्वितीयः पक्षः परिशिष्यत इ
त्याह। न शून्यमिति। मायात्वरूपं सत्त्वं सत्त्वाभ्यां निर्वचनानर्हमित्यभिप्रायः॥४८॥ अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणायति नासदासी
दिति तमआसीत्तमसायूढमग्र इत्यादि श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थः। तर्हि तमआसीदिति कथं सत्त्वं मुच्यत इत्यत आह। सद्योगा
दिति। कुत इत्यत आह। तन्निषेधादिति॥५०॥ फलितमाह। अतस्त्वेति यतः स्वतः सत्त्वं मायायानास्ति अतस्त्वं शून्यस्यैवः

शून्यत्वमिति चेद्वच्यं मायाकार्यमितीरितं। न शून्यनापि सद्यादृक्तादृक्तत्वमिहेष्यता॥४८॥ नास
दासीन्नोसदासीन्नेदानीं किं त्वभूत्तमः॥ सद्योगात्तमसः सत्त्वं न स्वतस्तन्निषेधनात्॥५०॥ अतस्त्वं द्वि
तीयत्वं शून्यवन्नहि ग्राह्यते। न लोके चैत्रतद्वत्त्वोर्जावितं लिख्यते पृथक्॥५१॥ शक्त्याधिक्ये जीवि
मायाया अपि द्वितीयत्वं न ग्राह्यते हि नेकादितं चेद्वद्वत्तेतत्र वृद्धिर्द्वित। न शक्तिः किंतु तत्कार्ययुद्धक्यादिकेत
वाद्वियत इत्यर्थः। अनृतस्य द्वितीयत्वानंगीकारे दृष्टान्तमाह। न लोके इति॥५१॥ ननु शक्त्याधिक्ये जीविताधिक्यं दृश्यते अ
तः शक्तेरपि पृथक् जीवितत्वमस्तीति शङ्कते शक्त्याधिक्य इति। न शक्तिर्जीवितवर्द्धने कारणा मपि तु तत्कार्ययुद्ध
क्यादीनि परिहरति तत्रेति॥५२॥ ५३

था॥५३॥

तथादर्शति के ये जयति सर्वथेति माभूद्वक्त्यासद्वितीयत्वं स ते पितृ तत्कार्येण तु भवत्येवेत्याशंक्य तस्य तदानीमसत्त्वात्तेन
 पितृसद्वितीयमित्याह। शक्तिकार्यमिति॥५५॥ ननु सद्धक्तिः सति सर्वत्र वर्तते उतैकदेशे। नाद्यः मुक्तैः प्राप्य ब्रह्माभावप्रसंगा
 त् न द्वितीयः निरंशत्वविरोधित्वादित्याशंक्याद्यानंगीकारात् द्वितीयेपरिहारे वक्ष्यते इत्यभिप्रायेण ह। न ह तत्र ब्रह्मवृ
 त्तिरिति एकदेशवृत्तौ दृष्टान्तमाह। घटशक्तिरिति॥५४॥ शक्तेरेकदेशवृत्तित्वे प्रमाणमाह। पादोऽस्येति॥५५॥ न केवलं
 सर्वथा शक्तिमात्रस्य न पृथग्गणना क्वचित्। शक्तिकार्यं तु नेवास्ति द्वितीयं शंक्यते कथा॥५३॥ न ह तत्र
 ब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किं त्वेकदेशभाक्॥ घटशक्तिर्यथा भूमौ सिग्धमृच्चैव वर्तते॥५४॥ पादोऽस्य सर्वाभू
 तानि त्रिपादस्तिस्र्यं प्रभेद इत्येकदेशवृत्तित्वमायायावदतिश्चतिः॥५५॥ विष्णुभ्याह मिदं कृत्स्नमेका
 शेन स्थितो जगत्॥ इति कृष्णोऽर्जुना या ह जगत्सर्वकदेशतां॥५६॥ स भूमिं विश्वतो वृत्वा ह्यत्यति
 ष्टदशंगुलं॥ विकारावर्तिवात्रास्ति श्रुतिस्त्वृत्तोर्वचः॥५७॥ एमः एमः एमः एमः
 श्रुतिरेव स्मृतिरूप्यस्तीत्याह। विष्णुभ्याह मिति॥५६॥ इदानीं निर्मायस्वरूपसंज्ञावे प्रमाणमाह। स भूमिति। विकारावः
 त्रिवत्तथा हि स्थितमाहेति। सूत्रकारवचनमित्यर्थः॥५७॥

॥२६॥

तर्हि निरंशत्वविरोध इत्यस्य कः परिहार इत्याशंक्य बालव निरंशत्वाभ्युपगमाच्च विरोध इत्यभिप्रायेण दाहृत श्रुत्य
भिप्रायमाह निरंश इति ॥ ५८ ॥ यदर्थं ब्रह्मणि माया समर्थिता तदिदानीमाह सत्तत्त्वमिति विक्रिया विविधत्वे
न क्रियेत इति विक्रियाः कार्यविशेषा इत्यर्थः अत्र दृष्टान्तमाह ॥ वर्णमिति गता इति वर्णरूपी तादयो धातु
विशेषाः ॥ ५९ ॥ तत्र प्रथमं कार्यविशेषं दर्शयति आद्यो विकार इति ॥ तत्त्वरूपमाह सोवकाशस्वरूपवानिति आ
निरंशेयं शमारोप्य क्लृप्ते रंशेवेति पृच्छतः तद्वाच्योत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी ॥ ५८ ॥ सत्तत्त्वमा
श्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रियाः वर्णमिति गता भित्तौ विव्रं नानाविधं यथा ॥ ५९ ॥ आद्यो वि
विकार आकाशः सोवकाशस्वरूपवान् आकाशोऽस्तीति सत्तत्त्वमाकाशेऽप्यनुगृह्णति ॥ ६० ॥ एकस्वभा
वं सत्तत्त्वमाकाशे द्विस्वभावकः नावकाशः सति चोष्मि स चैषोऽपि द्वयं स्थितं ॥ ६१ ॥
काशस्य ब्रह्मकार्यत्वे हेतुमाह आकाश इति ॥ ६० ॥ ततः किमित्यत आह एकस्वभावमिति उक्तमर्थं विरादयति नाव
काश इति सिद्धस्तथावकाशेनास्ति किंतु सत्त्वभाव एव आकाशे तु स च सत्त्वभावश्च एषोऽप्यवकाशस्वभावोऽपीति द्वयं
स्थितं विषयत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

सदाकाशयोरेकद्विस्वभावत्वं प्रकाशतरेण च दयति। यदेति। प्रतिध्वनिर्व्योमो गुण इत्युच्यते। अतो प्रति
ध्वनिः सति सद्वस्तु निनेक्ष्यते नोपलभ्यते। व्योमितु सद्वनी सद्वद्वतुभावपुपलभ्यते। तेन कारणेन सदेकमेकस्वभावः
वियद्विगुणं द्विस्वभावकमित्यर्थः॥ ६२॥ तन्नाकाशस्य सद्वस्तु कार्यत्वे आकाशस्य सत्तेति न त आकाश
धर्मता कुतः पुतिभातोत्पाशं व्याहृयाशक्तिरिति। यामाया सद्वस्तु न्नाकाशकस्य यति सा प्रथमतः

यद्यपि प्रतिध्वनिर्व्योमो गुणो नासौ सती क्षते। व्योमिद्वो सत्सती तेन सदेकं द्विगुणं वियतु॥ ६२॥
याशक्तिः कल्पयेद्व्योमसासद्व्योमो रभिवतां। आयाधधर्मधर्मित्वव्यन्ययेनावकल्पयेत॥
॥ ६३॥ सतो व्योमं तन्मायनं व्योमं तन्मां नु लौकिकाः। तार्किकाश्चावगच्छन्ति मायाया उदितं हितं

सद्व्योमो रभेदं कल्पयति यश्चादुक्तं धर्मधर्मिभावं चैपरीत्येन कल्पयति। अत आकाशस्य सत्तेति भातपु
पपेयत इत्यर्थः॥ ६२॥ मायया वेपरीत्यं कथं कृतं पित्याशं व्याहृयाशक्तिः वस्तुतत्त्वविचारे क्रियमाणे मदे
द्यत्तत्त्वमिदमसतो व्योमं तन्मायनं सद्वस्तु आकाशरूपत्वं प्राप्ते लौकिकाः प्राणिनः शक्तिष्वेष्टु मध्ये ता
र्किकाश्च तदेपरीत्येन व्योमो गगनस्य धर्मिणः सत्ता सद्वत्वं धर्मिजातिं वावगच्छन्ति अनुअन्यस्यान्यथा उती
तिरनुपपन्नेत्याशं व्याहृयाशक्तिः न द्विपरीतदर्शनं हेतुत्वं लौकिकन्याय उदर्शनेन स्पष्टं कति। यद्य

॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥

येति यच्चुत्पादियथायेन भुक्तिर्कादिरूपेण वर्तते तस्य तथात्वं भुत्पाद रूपत्वं प्रमाणतः स्फुरति अन्यथात्वं
रजतादिरूपत्वं तदुत्प्रेण प्रांत्या प्रतिभातीत्ययं न्यायः सर्वलोक प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ एवं प्रांत्या विषयान् प्रतिभाते
दर्शयित्वा तत्रिवृत्त्यायमाह स्वमिति स्वपुनः पुनारेण अतिविचारेण प्राक् अन्यार्थविचारेण पूर्वमवस्तु

यद्यथा वर्तते तस्य तथात्वं प्रतिमानतः अन्यथात्वं प्रमेणोति न्यायोयं सार्वलोकिकः ॥ ६५ ॥ एवं श्रु
तिविचारेण प्राग्यथायद्वस्तुभासते विचारेण विषयेति ततस्तद्विषयतां विषयतः ॥ ६६ ॥ भिन्ने विषयस
तीत्यव्यभेदादुक्ते अभेदतः वाद्यादिष्वनुवृत्तं सन्ननुव्योमेति भेदधीः ॥ ६७ ॥

यत्तद्व्यवृत्तं प्रांत्या यथायेन गगनादिरूपेण वर्तते तच्चुत्प्रेणार्थपर्यालोचनेन विषयेति गगनादिभावं यान्य
ज्यस्य व्यवृत्तं तैव भवति ततः अतिविचारेण वस्तुयाथात्म्ये दर्शनसंभवात्तद्विषयविषयतां विचार्यतामित्यर्थः
॥ ६५ ॥ विचारस्वरूपमेव दर्शयति भिन्न इति भिन्ने इति प्रतिज्ञातार्थे हेतुमाह शब्दभेदादिति विषयस
च्चुत्प्रेणार्थपर्यायत्वादित्यर्थः हेतुत्वमाह बुद्धेरिति न प्रेव हेतुं विशदयति वाद्यादिष्वनुवृत्तं सन्ननुव्योमेति
भूतेषु सत्त्वायः सन्ननुवृत्तं इत्येव प्रकारेणानुवृत्तं भासते न्योपनुवृत्तं भासते इति यत्तज्ज्ञानं साभेदधीः भेदबुद्धि
रित्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवं सदा काशयोर्भेदं प्रसाध्य व्योमः सूत्रेति श्रान्त्या प्रतीतस्य धर्मधर्मिभावस्य विचारेण व्यत्ययं दर्शयति
 सद्वृत्तिरिति रूपरसादिष्वनुवृत्तस्य दुव्यस्यैवाकाशवाच्यादिष्वनुवृत्तस्य सतो धर्मित्वं रसादिष्वोव्यावृत्त
 स्य रूपस्यैव वाद्यादिष्वोव्यावृत्तस्य न भसो धर्मत्वमित्यर्थः । ननु तर्ह्यण्डादिभिरनुवृत्तस्य रूपस्य यथा वास्तव
 स्त्वं तथा सतो भिन्नस्य न भसो विद्यादित्याशंक्य सद्वृत्तिरिति कस्य न भसो दुर्गिरूपत्वात् नैवमित्याहुः धियास

सद्वृत्तधिकवृत्तित्वाद् धर्मव्योमसु धर्मता । धियासतः पृथक्कारे ब्रूहि व्योमप्रकिमात्मकं

॥ ६८ ॥ अवकाशात्मकं तच्चैदमन्नदिति विन्यतां । भिन्नं सतोऽसच्चनेति वक्षिषे व्याहृतिस्तव

॥ ६९ ॥ भातीति वेद्भातुनामभूषणं मायिकस्य तत् । यदसद्रासमांतं तन्मिथ्यात्त्वपूगजादिवत्

न इति ॥ ६८ ॥ दुर्गिरूपत्वं मसिद्धमिति शंकाते अवकाशात्मकमिति तर्हसतो विलक्षणत्वाद् असदेव स्यादि
 तिर्यहरिति असन्नदिति सतो विलक्षणस्यासत्त्वं नातीति वदतो दोषमाह भिन्नमिति ॥ ६९ ॥ असत्त्वं भातं न स्या
 दित्याशंक्य नुच्छविलक्षणत्वाद् भातं न विरुध्यत इत्याहुः भातीत्विति अविरोधं दर्शयितुं मिथ्यावस्तुनोऽस
 क्षणं सदस्यमाह यदसद्भासमांतमिति यद्वस्तुत्वरूपेता विद्यमानमपि भासते तत् तत्त्वपूगजादिवत्
 मिथ्येत्यर्थः ॥ ७० ॥ अनुमिष्येत सतोऽप्यसत्त्वपूगजादिवत्तयोर्भेदो न दृश्यते इत्याशंक्यमाह जातिव्यक्तीति ॥ ७१ ॥

॥ २८ ॥

भेदो यद्यपि बुध्यते तथापि त्रिभिस्तोत्रैः प्रवर्तनीति शं कते बुद्धो भेद इति तस्य परिहारं वक्तुं त्रिश्रुत्याभावे कारणं
एच्छति अनेकाग्रादिति ॥ ७२ ॥ आद्ये परिहारमाह अप्रमत्त इति आद्ये प्रथमे विकल्पे ध्यानात्तत्र प्रत्यये
कृतानेता ध्यानमित्युक्तलक्षणद्वयमत्रो भवसाव ध्यानात्तत्र भवेति यावत् द्वितीये परिहारमाह अन्यस्मि

जातिव्यक्ती देहि देहौ गुणद्वये यथा पृथक् विद्यमानौ सतथैवास्तु पार्थक्यं कोत्र विस्पष्टः

॥ ७१ ॥ बुद्धोऽपि भेदो तो विज्ञेति रूढिर्याति चेत्तदा अनेकाग्रात्संशयाद्वा रूढ्यभावोऽस्येतेवद

॥ ७२ ॥ अप्रमत्तो भवद्भ्यानादाद्येऽन्यस्मिन्निवेचनं कुरुप्रमाणयुक्तिभ्यां ततो रूढतमो भवेत् ॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥ ध्यानात्मना युक्तितोऽपि रूढे भेदे विद्यमानोऽनर्कदा विद्विद्यत्सत्त्वं सद्धस्तु छिद्वन्नरे ॥ ७४ ॥

त्रिति ततः किमित्यत आह तत इति ॥ ७३ ॥ ततोऽपि किमित्यत आह ध्यानादिति ध्यानं पूर्वे कृतलक्षणं प्राप्तं
प्रिज्ञे विद्यमानोऽपि भेदो बुद्धो भेद इत्यत्रोक्तं युक्तितु सद्धस्तु अधिकवृत्तित्वादित्यादावुक्ता एते ध्या
नादिप्रतिषेधस्य भेदे विज्ञेति रूढिर्याते सति विद्यत कदाचिन्न सत्त्वं किंतु सर्वदा मिथ्येतावप्राप्तं सद्धस्तुपि
छिद्वन्नरे काश्चिन्नरेव प्रवर्तनीति शेषः ॥ ७४ ॥ विद्यमानत्वविवेचनं कुरुप्रमाणं सत्येति ॥ ७५ ॥ विद्यमानि
त्वं सतो वस्तुत्वं सदाचिंतयन् किं प्रवर्तनीत्यत आह यासनाया मिति बुद्धे विद्यमानोऽस्तत्त्वदेना गगनात्

सत्यत्वं बुवाणं निरवकाशसद्वस्त्ववबोधरहितं च दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ उक्तं न्यायप्रत्यक्षाप्य
निदिशति एवमाकाशमिथ्यात्वे इति ॥ ७७ ॥ नत्वाकाशकारणस्य वायोरकारणभूतेन सदसुतातादात्म्यप्र
तीत्ययोगात्सतो विवेचनमप्रयोजकमित्याशंक्यसाक्षात्संबंधाभावेऽपि परंपरया संवक्ष्योक्तौ न्याहः सदसु

शस्यभातिसदाव्योमनिस्तत्त्वोत्प्रेरवपूर्वकं। सदस्त्वपि विभात्यस्य त्रिः छिंदुत्वयुरः सरं ॥ ७५ ॥
वासनायां प्रवृद्धायां विद्यत्सत्यत्वे वादितां समात्रा बोधयुक्तं च दृष्ट्वा विस्मयते बुधः ॥ ७६ ॥
एवमाकाशमिथ्यात्वे सत्सत्यत्वे च वासिते। न्यायेनातेन वा द्यादेः सदसु प्रविविच्यतां ॥ ७७ ॥
सदसु न्येकदेशस्थामायातत्रैकदेशगं। विद्यत्तत्राप्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः ॥ ७८ ॥ शोष-
स्य रोगितिवेगो वायुधर्मी इममताः। त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्योमप्राप्तेऽपि वागुणाः ॥ ७९ ॥

नीतिः ७८ ॥ एवं सदसुः संवक्षं प्रदर्शयन्तयोर्धर्मतो भेदज्ञाताय वायौ प्रतीयमानान् धर्मानाहः शोष इति
एवं प्रतिष्ठितान् धर्मान् निधाय कारणतः प्राप्तास्मात्ताहः त्रय इति सन्मायाव्योमप्राये त्रयः स्वभावाः शो-
सविशेषास्तेऽपि वागुणा वायो विद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ केतुर्धर्म इत्यत आह वायुरिति वायुरस्तीति व्यवहृ-

॥ २८ ॥

रहेतुसद्वृत्तं सद्वृत्तं नो धर्मस्तुतौ विवेचितेति सति यत्र सत्त्वरूपं त्वं समायाधमो द्वितीयः ॥
राव्यो व्योमः स आकाशादागतो धर्मस्तुतीय इत्यर्थः ॥ ८० ॥ तनुव्योमविवेकनपुलावेवाद्यादिष्वनु
वृत्तं सन्ननुव्योमेति भेदधीरित्यत्र वाद्यावाकाशावृत्तिर्निवारिते इदानीं व्योमावृत्तिरभिधीयते तः
पूर्वोत्तरविवेक इति शङ्कते सतो वृत्तिरिति व्योमावृत्तिरधुनो न्यत इति शेषः ॥ ८१ ॥ पूर्वप्रवकार

वायुरस्तीति सद्रावः सतो वायौ एतदुक्तं कते। त्रिः सत्त्वरूपतामाया स्वभावो व्योमो
धृतिः ॥ ८० ॥ सतो वृत्तिरेवैव व्योमो ज्ञेय इति पुरहितं। व्योमावृत्तिरधुना कथं न व्या
हृतं वचः ॥ ८१ ॥ छिदावृत्तिर्नतीति पूर्वोक्तेरधुना त्वियं। राव्यावृत्तिरेवोक्ता ववसो व्या
हृतिः कृतः ॥ ८२ ॥ तनुसद्वृत्तुपार्थक्यादसत्त्वं वेत्तव्यं। अव्यक्तमाया वैषम्यादमाया
प्रयत्नापिनोः ॥ ८३ ॥

लक्षणावृत्तिर्निवारिता इदानीं धर्मावृत्तिरेवाभिधीयते तत्त्वरूपानुवृत्तिरसौ तव्याहृतिरिति परिहृ
रति छिदावृत्तिरिति ८२ ॥ तनुवायोः सद्वृत्तिरक्षणात्वादसत्त्वं लक्षणां मायाप्रयत्नं यद्युच्यते न हि
व्यक्तरूपमायाप्रयत्नमपि किं तस्यादिति बोधयति तनुसद्वृत्तुपार्थक्यादिति ॥ ८३ ॥ ताव्यक्तत्वं मायात्वं

प्रयोजकं किं न तिस्रस्तत्त्व रूपत्वं ननु मायाया मिद वाद्यादावप्यतीति न प्रायाप्रयत्न हतिरिति तिस्रस्तत्त्व
 पतैवेति ८४॥ ननु शक्ति कार्य यो ह भयो रपि तिस्रस्तत्त्व रूपताया प्रविशिष्टाया व्यक्ता व्यक्त सक्षणे प्र
 दः कुत इत्याशंक्य तद्विवा ए प्रवृत्तानुयेयुक्त इति परिहृतिः सदसत्त्वविवेकस्येति असतो प्राया तत्कार्य
 रूपस्या वांता भेदो व्यक्ता व्यक्त त्वरूप इत्यर्थः ८५॥ परिते प्राह सद्ब्रह्म वल्लिति वा योयः सदंशः सद्ब्रह्म

तिस्रस्तत्त्व रूपतै वात्र प्राया त्वस्य प्रयोजिका सा शक्ति कार्य यो ह त्वस्या व्यक्ता व्यक्त त्व भेदितोः

॥ ८४ ॥ सदसत्त्वविवेकस्य प्रसृतत्वात् सचिंत्यतां असतो वा त्तो भेद आत्मांतर्हितयात्र किं

॥ ८५ ॥ सद्ब्रह्म वल्लु शिरो शो वायुर्भिथ्या मथा विद्यत तासपित्वा विंवा योर्भिथ्या त्वं मह

तं न्यजेत ॥ ८६ ॥ चित्तये ह्रि मये वं प्ररुतो न्युतवर्तिनं वृत्ता एवा वारोक्षेया न्युताधिक विवा

रूपं शिरो शो तिस्रस्तत्त्व रूपा दिवायोः स्वरूपं सव वायुर्भिस्तत्त्व रूपत्वा देवा काश वमिथ्या इत्थं वा योर्भिथ्या
 त्वं विंवा सपित्वा प्ररुतं न्यजेत प्ररुत्सत्य इति वृद्ध न्यजेदित्यर्थः ८६॥ वाया वृक्तं विवां ते ज स्पतिदिशति
 चित्तयेदिति ननु सद्ब्रह्म न्येकदेशा स्थाप्राया तत्रेत्यादिना सदादीना न्युताधिक भाव उक्तः सतो केन क्वापि
 दृश्यते इत्याशंकाह वृत्ता एवा वारोक्षिति ॥ ८७ ॥ वायो विद्यतां शो न न्युतो वहीरित्यत आह वायोरिति न

॥ ३० ॥

स्य वा सावत्वं शंकां वा एयति वा यो प्रकल्पित इति तत्त्वमनूनाधिकभावः स्वकपोतकल्पित इत्याशं वच
हः पुराणोक्तमिति वहे स्वरूपमाह वहिरिति अत्रापि वाया विव कारणधर्मा अनुगता इत्याह पूर्वानु
गतिरिति केने धर्मा इत्याकांशायामाह अस्तीति ८८॥ एवमत्रोकारणधर्मानुगत्यनुवादपूर्वकं स्वकी
यधर्मदर्शयति सन्नायागोप्रवाद्यंशैरिति इत्थं स विशेषणं वहिस्तत्त्वं व्युत्पाद्य इदानीं सदसुतोयमि

वायो दशांशतो नूनो वहिर्वा यो प्रकल्पितः पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशैर्भूतं यं वके ॥ ८८ ॥
वहिरुह्य प्रकाशात्मा पूर्वानुगतिरत्र वा अतिवह्निः सति सत्त्वः शयवान् स्पर्शवानपि ॥ ८९ ॥
सन्नायागोप्रवाद्यंशैर्भूतस्याग्नेर्निजोगुणः रूपं तत्र सतः सर्वप्रत्यदुद्धा विविच्यतां ॥ ९० ॥
सुतो विदेचिते वहे मिथ्यात्वे सति वा सिते आयो दशांशतो नूना कल्पितो इति विंशयेत ॥ ९१ ॥
विविच्यतां तत्रेति तत्रेतेषु मध्ये सतः सदसुतोऽन्यत्सर्वधर्मजातं मिथ्येति बुद्ध्या विविच्यतां पृथक् कृत्वा
यतापि न्यर्थः ॥ ९० ॥ एवं वहे मिथ्यात्वे त्रिभुव्यान्तरं प्रयां मिथ्या विंशयेदित्याह सत इति ॥ ९१ ॥
अयस्वविजा रणधर्मान् वधे प्रश्नु विप्रज्य दर्शयति सन्नाय इति शब्देन सह वर्तत इति स शब्दः

सशब्दश्चासौ स्पर्शश्च सशब्दस्पर्शनेतयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ विवेकध्यानाभ्यासयोर्मिथ्यात्वं
 ति श्रित्वा तर्तरे भूमेर्मिथ्यात्वं चिंतनीयमित्याह सत इति ॥ ८३ ॥ तस्यापि मित्यात्वं चिंतनाय तद्वर्मा
 नपि विप्रजते अस्तीति तेभ्यः सत्तामात्रं पृथक् कर्तव्यमित्याह सत्ताविविच्यतामिति ॥ ८४ ॥ स
 संत्यापोऽमूः शून्यतत्त्वाः सशब्दस्पर्शसंयुताः । रूपवत्त्वोन्वधर्मानुवृत्त्या स्वीयोरसौ
 गुणाः ॥ ८२ ॥ सतो विवेचितास्वसुतान्मिथ्यात्वेन वासिते । भूमिर्दशांशतो नूना कल्पि
 ता श्रित्ति चिंतयेत् ॥ ८३ ॥ अस्ति भूस्तत्त्व शून्यास्यां शब्दस्पर्शौ स रूपावयो । रसश्च घृतो गंधो
 नेजः सत्ताविविच्यतां ॥ ८४ ॥ पृथक् कृतायां सत्तायां भूमिर्मिथ्या वशिष्यते । भूमेर्दशांशतो नूना
 बुद्ध्या एव भूमिप्रध्वगं ॥ ८५ ॥ बुद्ध्या एव मध्येति छंति भुवना निवतुर्दशां । भुवनेषु वसन्त्येषु प्राणि देव
 हायथा यथा ॥ ८६ ॥ बुद्ध्या एव लोके देहेषु सद्यस्तुति पृथक् कृते । असतो दादयो भानुतद्भाते दीहका
 ता पृथक् करणे फलमाह पृथक् कृताया मिति । इदानीं भौतिकेभ्यो बुद्ध्या एव दिभ्यः सतो विवेचनाय तदवस्थान
 पुकारं दर्शयति । भूमेरित्यादि सार्धं श्लोकेन ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ तेषु सद्यैव वन फलमाह बुद्ध्या एव लोके देहेषु चिति

॥ ३१ ॥

ननु भावे काक्षतिरित्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति भूतभौतिकमिति भूतानामावासादीनां भौतिकानां
बुद्ध्यणुदीनां मायायाश्च तत्कारणभूताया मिथ्यात्वे विवेकध्यानाभ्यां चिदेष्टं वासिते सति स
सुतो हेतुत्ववृद्धिः कदाचिन्नविहस्यत इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ननु भूमादीनामसत्त्वे विदुषो व्यवहारोऽप्यः
प्रसज्यते त्वादीक्य विवेकेन मिथ्यात्वमिति श्रुये विभूमादेः स्वरूपोपमर्दनाभावात्तत्र व्यवहारोऽप्य

भूतभौतिकमायानामसत्त्वेत्यत वासिते । स हस्त्वदैवमित्येषा धीर्विषयेति न क्वचित् ।

॥ ८८ ॥ स दहेतापृथग्भूते हेते भूमादि रूपिणि तत्र दर्थक्रियारूपे यथा दह्यातथै

वमा ॥ ८९ ॥ सांख्यकानादवोद्गाद्यैर्जगद्भूयो यथा यथा । उत्प्रेक्षते ते कवुद्ध्या भवत्येव यथा

तद्वत्पाह स दहेतादिति ॥ ८९ ॥ ननु सत्वस्याहेतुत्वे सांख्यादिभिरपि धीयमानस्य भेदस्य कु

नोतिगतेः क्रियत इत्याशङ्क्य व्यावहारिकभेदस्याप्यपि रभ्युपगतत्वात्तन्नितासाय पुनस्तत्तद

त्याह १०० ॥ ननु प्रमाणसिद्धस्य तत्त्वभेदस्यावज्ञानुपपन्नेत्याशङ्क्याह अवज्ञातमिति यथा न्यवा

दि सांख्यादिभिर्न शङ्के अत्यदिसिद्धस्यापि स दहेतस्यावज्ञाक्रियते अति युत्पनु भवावस्थे

तथा १०० ॥

भेनास्माकं तदीयं हेतानादौ लोकिं ह्ययम इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ननु त्रिः प्रयोजने यं हेतावज्ञेत्याशंक्य जीवन्मु-
क्तिरक्षणं प्रयोजनमज्ञावात्रेव त्रित्याह हेतुति ॥ १०२ ॥ न केवलं जीवन्मुक्तिरेव प्रयोजनमपि तु विदेहाप्राप्ति-
रपीत्यभिप्रायेण कृष्यवाक्यमुदाहरति ॥ १०३ ॥ एवेति अंतर्कालशब्देन वर्तमानदेहपातोऽभिधीयत इ-

अवज्ञातंसदहेतं त्रिः शंकेरन्यथादिप्रिः। एवं काश्चित्तिरस्माकं तदहेतं अवज्ञाततां ॥ १०१ ॥

हेतावज्ञासु स्थिता चेदहेतुधीः स्थिता भवेत्। स्थीयेतस्याः उपानेव जीवन्मुक्त इतीर्यते।

॥ १०२ ॥ स्याद्वास्ती स्थितिः पार्थ तैतां प्राप्य विमुच्यति। स्थित्वा स्यात्ततः कालेऽपि वृत्तानि

वर्गाणामृच्छति ॥ १०३ ॥ सदहेतुः नृत्तहेतुः यदन्योन्येकादीक्षणां। तस्यांतकालस्तदभेदव-

द्विरेव तत्वेतरः ॥ १०४ ॥ यदा तत्कालः प्राणस्य विद्यो गोलु प्रसिद्धिः तत्स्मिन्कालेऽपि तद्विज्ञे

पार्श्वं वाच्यं चित्तं विवक्षितमर्थमाह सदहेतु इति सद्व्येहेतुः नृत्तरूपे हेतुत्वे यदन्योन्याध्यासलक्षणा-
भेदप्रज्ञातमस्ति तस्यैक्यं प्रसक्तकालोत्तमनेयो रदहेतुहेतयोः सत्यानृत्तरूपेण भेदबुद्धिरेव नापरे-
वर्तमानदेहपात इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इदानीं लोकाप्रसिद्धार्थस्वीकारेऽपि तदोष इत्यभिप्रायेणाह यदा इति

॥ ३२ ॥

उक्तमेवार्थं प्रयंचयति नीरोग इति ॥ १०६ ॥ तत्र प्राणवियोगकाले मूर्च्छादिना ज्ञाननाशो भ्रान्तिः स्या
देवेत्पाशं क्व ज्ञाननाशाभावे दृष्टान्तमाह दितेदिन इति यथा प्रत्यहमधीते वेदे स्वप्नाद्यवस्था
यां विस्मृतेऽपि परे घुरनधीते वेदत्वं नास्ति तथा मृति कालेऽपि तत्त्वानुसंधानाभावेऽपि ज्ञाननाशा

नीरोग उच्यते विद्योवा रुग्णो वा विबुध न प्रवि। मूर्च्छितो वा तप ज्ञेयेष प्राणात् भ्रान्तिः तस
र्वथा ॥ १०६ ॥ दितेदिने स्वप्नमुष्णो रधीते विस्मृतेऽप्ययं परे घुर्नधीत स्यात्तद्विद्येत
न श्रपति ॥ १०७ ॥

भाव इत्यर्थः ॥ १०७ ॥ तत्र प्राणवियोगकाले मूर्च्छादिना ज्ञाननाशो भ्रान्तिः स्यादेवेत्पाशं क्व
ज्ञाननाशाभावे दृष्टान्तमाह दितेदिन इति यथा प्रत्यहमधीते वेदे स्वप्नाद्यवस्थायां विस्मृ

तेपि परेशुरतधीतवेदत्वं नास्ति तथा मृतिका लेपितत्वा तु संधानाभावेपि ज्ञातनाशाभाव इत्य-
र्थः ॥ १०७ ॥ ज्ञातनाशाभावमेवोपपादयति प्रमाणोत्पादितेति ॥ १०८ ॥ उपपादितमर्थमुप-

दिनेदिने स्वप्नसुप्ते रधीते विस्मृतेष्वर्थः । परेशुरतधीतः स्यात्तद्विद्याततश्चरति ॥
॥ १०७ ॥ प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रवर्तयति । ततश्चरति तदेदानात्प्रवर्तमान-
सीक्ष्यते ॥ १०८ ॥ तस्माद्देदान्तसंसिद्धं सद्वैतं तं वाध्यते । अतः कालेऽप्यतो भूतविवेका-
न्निवृत्तिः स्थिता ॥ १०९ ॥ इति श्रीमत्परिव्रजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविरचितो महा-
भूतविवेकः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ ३३ ॥

संहरति तस्मादिति ॥ १०९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यार-
ण्यमुनीश्वरशिष्यगणेशदासविदुषो विरचितो महाभूतविवेकस्तथात्मव्याख्यानसमाप्तः

ते त्रिरीयो यनि षत तात्पर्य व्याख्यात रूपं च कोश विवेकार्थं प्रकरणं प्रमाणं आचार्यस्तत्र
श्रोतुं प्रवृत्तिं सिद्धये सतः कोशं संवक्तुं प्रविविच्यते ॥ प्रवृत्तिं सिद्धये सप्रयोजनमभिधेयं सूचयन् सुखतश्चिकीर्षि
तं ग्रंथं प्रतिजानीते गुरुहितमिति यो वेदति हितं गुरुर्यां परमेव्यो मत्रिति श्रुत्या गुरुहितं तेनाभिहितं यदुक्तं
सितं गुरुशब्दवाच्यात्रमयादिकोशपंचकविवेके तज्ज्ञातुं शक्यते यतात्ततस्तेषां कोशादीपंचकं प्रकर्वेण प्रत्य

गुरुहितं ब्रह्म यत्तत् पंचकोशविवेकतः ॥ बौद्धं शक्यं ततः कोशपंचकं प्रविविच्यते ॥ १ ॥ देहा
दभ्यंतरः प्राणः प्राणादभ्यंतरं मनः ततः कर्तृत्वं तो भोक्ता गुरुसेयं परंपरा ॥ २ ॥ पितृभुक्ता तज्ज्ञा
दीर्घा ज्ञातो रत्रे नैव वदते ॥ देहः सोमप्रयोनात्मा प्राकृ बौद्धतदभावतः ॥ ३ ॥

गात्मनः सकाशाद्भिर्भज्य प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ १ ॥ तनुकेयं गुरुमस्यांति हितं ब्रह्म कोशपंचविवेके नावबुध्यत
इत्याशंक्य श्रुत्या गुरुशब्देन विवक्षितमर्थमाहुः देहादिति देहादन्तप्रयोत्प्राणः प्राणप्रयः आभ्यंतर
आंत्यः प्राणतः प्राणप्रयात्मानः मनोमयः अभ्यंतर आन्तरततो मनोमया तत्कर्तृ विज्ञातमयः आंतर
इत्यनुषज्यते ततो विज्ञातप्रयाद्भोक्ता आनंदप्रयः सोपि पूर्ववदांतरः इत्यर्थः ॥ सेयमत्र प्रयाद्यानंद
प्रयातानां परंपरा गुरुशब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥ इदानीमत्र प्रयस्य स्वरूपं तदनात्मत्वं च दर्शयति

पितृभुक्तात्रजादिति पितृभुक्तात्रजात्मातृपितृभ्यां भुक्ताश्च व्रीह्यादितुक्षाणादन्नात् जायमानं यद्दीर्घम-
स्ति तस्माद्दीर्घो देहो जातः यश्च जननानंतरं क्षीण्यन्नेनैव वर्धते स देहो न प्रयोऽन्नस्य विकारः आत्मा तत्र भव-
ति कुत इत्यत आह प्रागिति जन्मनः प्राक् प्ररणाद्देहवत्तदभावतस्तस्य देहस्याभावात् इत्यर्थः ॥ ३॥ विवादादध्या-
सितो देह आत्मानं भवति कार्यत्वात् घटवत् ॥ २ ॥ हेतुस्तु साध्यमाभूत्तद्विषये वाधकाभावात् प्रयोजकोऽयं

पूर्वजन्मस्य सन्नेतज्जात्मसंसादयेत्कथं भविजन्मस्य सत्कर्मतुं जीते ह संवितं ॥ ५ ॥
पूराणं देहे वलं यच्छत्रक्षाणां यः प्रवर्तकः ॥ वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ५ ॥

हेतुस्तु साध्यमाभूत्तद्विषये वाधकाभावात् तद्विषयि परिहरति पूर्वजन्मनीति स तदेहस्य
प्राणमयः पूर्वजन्मस्य सत्त्वादेतत्तज्जन्म हेतु इत्यंतसंभवेऽप्यस्य जन्मनो गीक्रियप्राणत्वादकृताभ्यागप्रः ॥ ३५ ॥
प्रसज्येत तथा भविजन्मस्य देहस्य सत्त्वाद्भावादिहानुष्ठितयोः गुणपापयोः फलतो भोक्तृभा-
वेन भोगमंतरेणापि कर्मक्षयः प्रसज्येतायं कृतविपुनाशः सत्कृतविपुनाशकताभ्यागप्रसूयवाधकात्
भावादात्मनः कार्यत्वं नांगीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमत्र प्रयकोशस्यानात्मत्वं प्रदर्श्य प्राणप्रयकोशसत्त्वं
तदनात्मत्वं च दर्शयति पूरा इति यो वायुदेहपूरा पादादिप्रसाकपर्यंतं व्यापकः सत्त्वं वलं यच्छत्रव्यानरूपेण

६१ अहंतां सप्ततां गेहे गृह्योचक ऐतियः। का माद्य वस्थया प्रांतोर्न सावात्मा मनेऽस्यः॥ ६॥ ॥
लीनो सुप्नो वयुर्वेधे व्यापुया दानखाद्य गाविह्योपेतधीर्नात्मा विज्ञातेऽस्य शब्दभाक्॥ ७॥

लानुप्राविशुवाच ध्यानुवाचिनामः ॥ १ ॥
 कायाद्यवस्थया प्राप्त इति हेतुगर्भितं विशेषणं कामजोधादिवृत्तिप्रत्येनानियतस्वभावत्वादित्यर्थः ॥ तथा
 च मनोप्रय आत्मानप्रवर्ति-विकारवत्त्वादेहवदिति भावः ॥ ६ ॥ अतंतं कर्तृशब्दवाच्यस्य हि ज्ञातप्रयत्न
 स्वरूपं प्रदर्शयत्तदन्तत्वं दर्शयति-सीतानुप्राविति-याविच्छायापेताधीश्विदाभाससहिताव
 द्भिः सुप्रिकाले सीताविसीना बोधे जागएकाले आनवाग्रगतावागुपयंतं वर्तमानासतीवपुःशरीरं
 व्यापृयात् संव्यापवर्तते सा विज्ञातप्रयशब्दभाक् विज्ञातशब्देनोच्यमाना तात्मा-इहावथात्मानप्रव
 ति-वित्तयाद्यवस्थावत्त्वात् पृथगदिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु मनोबुद्धोरंतः कारणत्वाविशेषात्प्रतोप्रयवि

ज्ञातमयकोशद्वयकल्पनानुपपन्नत्वाशङ्क्यकर्तृत्वकरणात्वाभ्यां भेदसद्भावत्वात् घटत एव मनोमयत्वमपि
 भेद इत्याहुः कर्तृत्वेति अत्र हि द्वयं मन्त्रः करणं कर्तृत्वकरणात्वाभ्यां कर्तृरूपेण कारणरूपेण च विक्रियेत य
 रणमुत इत्यर्थः एते कर्तृकरणविज्ञातप्रतसी विज्ञातप्रतः शब्दवाच्ये भवतः एते च पास्यामन्तं भवितव्यं
 ते ततश्च कोशद्वयत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इदानीं भोक्तृशब्दवाच्यस्यानन्दप्रमयात्मात्मत्वदर्शयितुं त

कर्तृत्वकरणात्वाभ्यां विक्रियेतां तद्विदुषा विज्ञातप्रतसी वा तत्र हि श्चैते पास्यामन् ॥ ८ ॥
 काविदन्तं पुनरुवाच तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् पुण्यभोगे भोगशान्तौ तिडा रूपेण लीयते ॥ ९ ॥

स्वस्वरूपमाहुः काविदिति पुण्यभोगे पुण्यकर्म फलानुभवकाले काविद्वीरुतिरन्तर्गुणासतो आनन्दप्र
 तिविम्बभाक् आत्मरूपस्यानन्दस्य प्रतिविम्बभूतौ सैव भोगशान्तौ पुण्यकर्मफलभोगे यामेति तिडा रूपे
 ण लीयते विज्ञातप्रतसी राद्यनिरानन्दप्रमय इत्यपि प्रायः ॥ ९ ॥ तस्यात्मात्मत्वमाहुः कादाचित्कत्वं तद
 ति अयमानन्दप्रमयोपि कादाचित्कत्वादात्मात्मात्मा दध्नादिपदार्थवदित्यर्थः ननु विद्यमानात्मा आनन्दप्रमया
 दीनां सर्वेषां आत्मत्वमिहा सेते रास्य प्रसज्येतेत्याशङ्क्या ह विवभूत इति बुद्ध्यादौ प्रतिविम्बतया त्वस्थितस्य
 प्रियादिशब्दवाच्यस्यानन्दप्रमयस्य विवभूतः कारणभूतोय आनन्दो सावेवात्मा भवति कुत इत्यत आहुः सर्व

॥ ३५ ॥

इति नित्यत्वादित्यर्थः विवादाध्यासित आनंद आत्मा प्रवितुं प्रहृति नित्यत्वाद्यग्रात्मातभवति नासौ
नित्योपभावेहादिः मगतादेरुत्पत्तिमत्वेन अनित्यत्वान्नानेकांतिकतेति भावः ॥ १० ॥ त्रयोदशति नित्येति
अत्र प्रमाद्यत्र प्रमातावांतरा कोशानामुक्ते हेतुपिरात्मत्वं न घटते तस्माद्यदि ह्यन्यत्वात्मानुपलभ्य
प्राप्तत्वात् नैव संप्रवर्ति ॥ ११ ॥ परिहृति वाच्यमिति अत्र तिदाशब्देन तिदानंदो लक्ष्यते तिदाद्यो देहांत

कादाचित्कत्वे तेनात्मा स्यादानंदमयोऽप्ययं विंवभूतोऽय आनंद आत्मा सौ सर्वदा स्थितः
॥ १० ॥ तनुदेहमुपक्रम्य तिदानंदो तवस्तुष्टा माभूदात्मत्वमन्यस्तु त कश्चिदनुभूयते ॥ ११ ॥
वाचं तिदाद्यः सर्वे नुभूयंते न वेतरः तथाप्येते नुभूयंते येन तं कोविवा रयेत् ॥ १२ ॥
उपलभ्यंते न्योनानुभूयंते इति यदुक्तं तत्सत्या कथं तर्हि तदतिरिक्तस्यात्मनो रगीकार इत्यत आह त
द्येति अन्यस्यानुपलभ्यमानत्वे विषयकसादेतेषां मां नंदमयो दीनानुपलभ्यमानता भवति सोऽनुभवः कथं
नां गीक्रियते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदुक्ते भोऽन्यो आत्मा यदि विद्येत तर्हि उपलभ्येत न चोपलभ्यते नो न्यासीत्या
शक्या ह स्वयमिति आनन्दमया दीनां साक्षिणोऽनुभवस्वरूपत्वादेवानुभाव्यत्वं तासीति अनुभवरूप

त्वेथानुभावत्वं कुतो न स्यादित्याशंक्याह ज्ञातृ ज्ञानांतराभावादिति ज्ञातावज्ञातं वज्ञातृ ज्ञाते अन्ये ज्ञातृ ज्ञाते न
 तृ ज्ञानांतरे तयो रभावस्तस्मादनेयः ज्ञातविषयो न भवेति इति ज्ञात्राद्यभावाद्वा तत्रायते स्वस्यैवासत्त्वाद्वा
 किमत्र विरिगमते कारणमित्यत आह तत्त्वसत्तयेति त्रिडा नंदेदि साक्षित्वेनासत्त्वस्य पूर्वमेव विरा कृतत्वादि
 ति भावः ॥ १३ ॥ अनुभवरूपस्यात्मनो नुभाव्यत्वाभावे दृष्टान्तमाह माधुर्यादिति आदिशब्देनाष्टादयोग्यते

स्वयमेवानुभूतित्वादि द्यतेतानुभाव्यता ज्ञातृ ज्ञानांतराभावाद्नेयो तत्त्वसत्तयः ॥ १३ ॥
 माधुर्यादिस्वभावातामन्यत्र स्वगुणार्पिणां स्वस्मिंस्तद्वर्णयैक्षा नो नचास्यन्यद्वर्णकं
 ॥ १४ ॥ अयं कान्तराहित्ये थस्तेषां तत्त्वभावता माभूत्तथानुभाव्यत्वं बोधात्मा नुन ह्यप्येत ॥ १५ ॥

माधुर्यादयः स्वभावाः सहजाधर्मविशेषा येषां ते माधुर्यादिस्वभावः गुडादयस्तेषां मन्यत्र स्वसंस्तु यदार्थेषु
 तनेकादिषु स्वगुणार्पिणां स्वगुणात् माधुर्यादी तर्पयंतीति स्वगुणार्पिणास्तेषां स्वस्मितस्वरूपे गुडादिसंज्ञात
 र्पणार्थेक्षा तेषां माधुर्यादीनामर्पणसंवा दते येक्षा आकांक्षा माधुर्यादिकं केनचित् पदार्थेन संवादनीयमि
 त्येवं रूपातो नैव विद्यते किं त्वन्यद्वर्णकतास्ति गुडादीनां माधुर्यादिषु दंबस्त्वंतं नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ सदृशावकलि
 तमाह अयं कान्तरेति माधुर्यादिषु र्पकवस्त्वताभावे पि रूपां गुडादीनां माधुर्यादिस्वभावतायथा विद्यते एव
 ते १

॥ ३६ ॥

मात्मनोऽप्यनुभवविषयत्वं भाभूदनुभवरूपतानुभवत्वेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ उक्तार्थे प्रमाणमाह स्वयमिति अ
त्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति अस्मात्सर्वस्मात्पुरतः स्वविभांतं न मेव भांतमेव भांतं प्रनुभाति सर्वं तस्य भा
सा सर्वमिदं विभातीति श्रुतम आत्मनः स्वयुकाशत्वे बोधयंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ येनेदं सर्वं जातं तं केन विजा
नीयाद्विज्ञाता एव केन विजानीयादिति वाक्यमर्थतः यच्छति येनेदमिति येन साक्षि वेतन्यस्वरूपेण

स्वयं ज्योतिर्भवत्येष पुरोऽस्माद्भासते खिन्नाता तमेव भातमन्वेतितद्भासाभासते जगत् ॥ १६ ॥

येनेदं जानते सर्वं तत् केनाप्येत जानतां विज्ञातारं केन विद्याच्छक्तं वेद्येनुसाधनं ॥ १७ ॥ सर्वे
त्रिवेद्यं तत्सर्वं नान्यस्तस्यास्ति वेदिता विदिता विदिता भांतं तत्तु यथेव बोधस्वरूपकं ॥ १८ ॥

त्पता इदं सर्वं दृश्यं जातं जातते प्राणिनस्तंसाक्षिणमात्मा तन्वेन केन साक्ष्यभूतेन जडेन जानता प्रवगच्छेयुः पु
मांसः अत्येव वाक्यस्य तात्पर्यमाह विज्ञातामिति दृश्यता तस्य विज्ञातारं केन दृश्यभूतेन विद्याद्विजानी
यात् न केन विजानीतीत्यर्थः न साक्षात्स्यतीत्याशङ्क्याह शक्तमिति साधनं तु जानंसाधनं तु मनोवेद्ये जा
तव्ये विषये शक्तं सप्रार्थनं तु जानतमिति नैव वाचा मन्सा इत्यादि श्रुतेः तस्यापि ज्ञेयत्वे कर्मकर्तृत्वविता
धात्वेति भावः ॥ १७ ॥ आत्मनः स्वयुकाशत्वे स्वमवेति त्रिवेद्यं तत्तस्यास्ति वेत्ता अन्यदेव तद्विदिता दथो शिव

यतः

दिता दधीति वाक्य द्वयमपि प्रमाणमिति प्रत्नान्तदा क्य द्वयमर्थतः यदंति सवेतीति स आत्माय द्येवेद्यं
तत्सर्ववेत्ति तस्यात्पतो वेदिता ज्ञाता बोधास्ति तद्धोधस्वरूपकं तु स्मृतिदिता विदिता भ्यां विदितं ज्ञाते ज्ञाते
न विषयो कृतं अविदितं पज्ञाते नायुतं ताभ्यां पृथक् विसृष्टा बोधाद्य रूपत्व इवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तनुविधि
ता विदितातिरिक्तो बोधो नानुभूय इत्याशङ्क्य विदितविशेषणस्य वेदतस्यैव बोधत्वात्तदनुभवाभाववि

बोधोप्यनुभवो यस्य त्वकथं वदन् जायते । तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोखं तस्मात्कृतिः ॥ १९ ॥

जिह्वामेस्ति तदेत्युक्तिरुज्जायैवेव संयथा । ननु ध्यते मया बोधो बोधव्य इति तादृशी ॥ २० ॥

दितस्याप्यनुभवाभावप्रसंगाद्बोधो नुभवोऽवश्यं प्रंगीकर्तव्य इति सोऽयं हासमाह बोधेयीति यस्य मंद
स्य बोधेऽपि घटादिस्फुरणरूपेऽप्यनुभवः साक्षात्कारः कथं वदन् कथमपि न जायते तोत्पद्यते तस्मात्कृ
तितं नास्माकां लोखं लोखं वदन् जडं मनुष्यं शास्त्रं कथं बोधयेत् न कथमपि बोधयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ बो
धो ननु ध्यत इत्युक्तिरेव व्याहृतेति सदृशं तस्मात् जिह्वामेस्तीति जिह्वास्ति तदेत्युक्तिर्भीषणं यथा लज्जा
ये केवलं लज्जा जतना येव भवति ननु द्विमतं ज्ञापयतां जिह्वा विना भाषणानुपपत्तेः एवं मया बो

॥ ३१ ॥

धोतबुध्यते इतः पां बोधव्य इत्युक्तिरपि तादृशी तु आहं नरे व बोधे तद्विज्ञानं व्यवहाराति हेतु रित्यर्थः ॥ २० ॥ भवत्येवं बोधस्त
थापि पुनरेव बुद्ध्यावबोधे किमायातमित्याशंक्याह यस्मिन् यस्मिन्नस्ति लोके बोधस्तदुपेक्षणे यद्बोधमात्रं तदुपेक्षे
तं धीर्बुद्धिश्च इति लोके यस्मिन् यस्मिन् घटादितु क्षणविषये बोधो न ज्ञानमस्ति तत्र तदुपेक्षणे तस्य तस्य घटा
दि विषये सोऽपेक्षणे अनादरेण कृते सति यद्बोधमात्रं घटादिषु सर्वत्रातु स्यूते यत्स्फुरणमस्ति तदेव बुद्धेः सैवं रू

यस्मिन् यस्मिन्नस्ति लोके बोधस्तत्र दुपेक्षणे । यद्बोधमात्रं तदुपेक्षेत्येवं धीर्बुद्धिश्च यः ॥ २१ ॥
यंच बोधापरित्यागे साक्षि बोधावशेषतः । स्वस्वरूपं स एव साक्ष्यं न्यत्वंतस्य दुर्घटं ॥ २२ ॥

ना धीर्बुद्धिर्बुद्धिश्च यो बुद्ध्यावगतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु घटादि विषयोपेक्षमा तदर्थानुभव रूपं बुद्ध्यावगम्यते
चेत् यंच बोधादिदेव कोतिः प्रयोजनः स्यादित्याशंक्य बुद्ध्याः पुनश्च रूपता ज्ञाते तद्विज्ञानं संसाधनं तिवृत्तेस्तथात्वा
द्वाप्ययोगित्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमिति आह यंच बोधापरित्यागे इति यंचानां बोधानामत्र प्रमादीनां परित्यागे
बुद्ध्यानामपि श्रुत्येव ते तत्साक्षिरूपस्य बोधस्य चैव साक्षिरूपो बोधा एव स्वरूपं स्वत्रिजं रूपं बुद्धेव
स्यात् नत्वत्र प्रमादीनामनुभवसिद्धानां त्यागे शून्यपरि शेषः स्यादित्याशंक्याह शून्यत्वमिति तस्य साक्षि बोधा

अन्यत्वं दुर्घटं दुःसंयादमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दुर्घटत्वेनोपादयति अस्तीति स्वयं शब्दवाच्यं स्वस्वरूपं लौकिका
नां वेदिकानां वतावदस्येव कुत इत्यत आह विवादाविषयत्वत इति स्वस्वरूपस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावा
दित्यर्थः विषये बाधमाह स्वस्मिन्निति स्वस्मिन्नपि विप्रतिपत्तौ सत्तामसत्ताविप्रतिपत्तौ क प्रतिवादीत्यात्र को
पीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तनुत्वासत्त्वत्वाद्येव प्रतिवादीप्रविष्यतीत्याशङ्क्य तथाविधं कोपितास्तीत्याह स्वासत्त्वमिति

अस्तितावत्स्वयंतामविवादाविषयत्वतः स्वस्मिन्नपि विवादश्चेत् प्रतिवाद्यत्रको भवेत् ॥ २३ ॥

स्वासत्वंतुनकस्येति दोषोच्यते विप्रमंदिता अतएव श्रुतिर्बाधं वृत्तेवासत्त्वत्वादिनः ॥ २४ ॥ असत्

वृत्तेति चेद्वदस्वयमेव भवेदसत् अतोस्यमाभूद्वद्वत्त्वस्वसत्त्वमभ्युपेयतां ॥ २५ ॥

भ्रान्तिमेकां विहायान्यस्यां दशायां स्वस्याभावः केतापितां गक्रियत इत्यर्थः कुत एवंति श्रियत इत्याशङ्क्याह अतएव
ति यतः कस्येति नरोचते अतएव श्रुतिरप्यसत्त्वत्वादिनो बाधं वृत्ते ॥ २४ ॥ केयं श्रुतिरित्याकांक्षाया मसन्नेवेत्यादि
कांतां श्रुतिमर्थतः पठति असदि यदि बुद्ध्या सदि ज्ञातीया त्रिस्वयमेव बुद्ध्या गोः सत्त्वज्ञान्यसत् भवेत् स्वस्येव बु
त्वरूपत्वादित्यर्थः फलितमाह अतोस्येति २५ ॥ इदानीमात्मनः स्वप्रकाशत्वं वक्तुं वा प्रसास्येव दत्त्वाभावे की

॥ ३८ ॥

इकस्वरूपमिति प्रमुत्थायति कीदृशमिति अयमप्रियायः आत्मा ईदृक्त्वादिना विद्रूपेण वैशिष्ट्यांगीकारे
तेनैव रूपेण वेद्यत्वं स्यान्न दंगीकारे शून्यत्वमिति सत्प्रतीदृक्त्वाद्यंगीकारे तथैव वेद्यत्वं तन्नुतांगीक्रियत
इत्याह ईदृक्तेति उपलक्षणमेतत्तादृक्त्वस्यापि उपमाभावेनैवाह यदनीदृशमिति ॥ २६ ॥ तद्विपुतिज्ञाप्ता
त्रेणार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य ईदृक्तादृक्त्वशक्येयार्थमपि दधातस्तदवाच्यत्वमुपपादयति अक्षारामिति प्र

कीदृकतर्हीति चेत् पृष्ठे दीदृक्तातास्ति तत्र हि यदनीदृक्त्वतादृक्त्वं तत्स्वरूपं विनिश्चिनु ॥
२६ ॥ अक्षारं विषयस्वीदृक् परोक्षत्वाद् गुच्यते विषयो नाक्षविषयः स्वत्वात्तात्पर्यपरोक्षता
२७ ॥ अवेद्योप्यपरोक्षोतः स्वप्रकाशो भवत्ययं ज्ञानमनंतं वेत्तुं सतीह सत्त्वं बुद्धलक्षणं ॥ २८ ॥
त्यक्षस्यैव यगदेदीदृक् शक्यवाच्यत्वं ह्यं परोक्षस्यैव धर्मादेस्तादृक् शक्यवाच्यत्वं उच्यते इति युज्यमानं
तद्विषयत्वाभावेनैदृक्त्वेत्वेनैव परोक्षत्वाभावात्तादृक्त्वमित्यर्थः तर्हि शून्यमिति द्वितीयं यदक्षफलप्र
दर्शितव्याजेन परिहृति ॥ २७ ॥ अवेद्य इति इति युज्यमानं ज्ञानविषयत्वाभावेपि अपरोक्षत्वात्स्वप्रकाश इत्यर्थः
अत्राप्युपयोगः आत्मा स्वप्रकाशः संचित्कर्मतामंतरेण परोक्षत्वात्त्वं वेदतद्वदिति तद्विरोधेणातिदोहेतुः भा
त्मनः संचित्कर्मत्वे कर्मकर्तृभावविरोधप्रसंगात् स्वस्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्टरूपेण कर्मत्वमित्यविरोधक

तिचेन्नगमनक्रियायाप्रप्येवाकूपस्येवस्वरूपेणकर्तृत्वंविशिष्टरूपेणकर्मत्वमित्यतिप्रसंगात् नवसाधनविकल्पे
दृष्टान्तः संवेदनस्य संवेदनांतरेष्वप्यप्यतवस्थातदिति नन्वात्मनः स्वप्रकाशत्वेति द्वेपिबुद्धलक्षणभावात्तुल्यत्वसि
द्धिरित्याशंक्यतत्रभागांतत्रयोजयति सत्यमिति सत्यंज्ञानमनंतं बुद्धेति श्रुत्या प्रबुद्धसंज्ञाशरणं पुंनदिहात्मनि
विद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ आत्मनः सत्यत्वायादमायतावत्सत्यत्वस्य लक्षणमाह सत्यत्वमिति वाधशून्यत्वं सत्यत्वं
सत्यप्रबोधं प्रियेति तद्विवेक इति पूर्वोक्तार्थे हतत्वात् असुपकृते किं प्राप्यतमित्यत आह जगदिति जगतः स्थ

सत्यत्वं वाधरहितं जगदाधैकसाक्षिणः वाधः किं साक्षिको ब्रूहि नत्वसाक्षिक इष्यते ॥ २९ ॥
अपतीतेषु पूर्वेषु ह्यपूर्वेषु शिष्यते वियता शब्देषु वाधिति र्द्यते शिष्यते यत्र देवततः ॥ ३० ॥

तत्सूक्ष्मशरीरादितलक्षणस्य यो बोधः सुप्रिपूर्वसमाधिस्तु विद्यमानता तत्साक्षित्वेनैव वर्तमानस्यात्मनो वाधः किं सा
क्षिकः कः साक्षी अस्य वाधस्यासौ किं साक्षिकः न कोपि साक्षी विद्यत इत्यर्थः आसाक्षिकोपि वाधः किं न स्यादित्याह
नत्विति साक्षिरहितो वाधो नाप्युपगंतव्यो न्यथा ति प्रसंगादिति भावः ॥ २९ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति अपतीतेषु
ति पूर्वेषु गृहादिगतेषु घटादिष्वपतीतेषु गृहादिव्योक्तिः साक्षितेषु सत्तु यथा यत्र प्रशब्दप्रसवाद्यशिष्यते एवं
स्य व्यतिरिक्तेषु पूर्वेषु पूर्वेषु देहेत्यादिषु तिराकर्तृ शब्देषु तत्र तत्र श्रुत्या निराकृतेषु सत्तु अत्रैव माने सर्वतिराक
रणसाक्षित्वेन यो बोधो वै शिष्यते स एव वाधरहितश्चात्मन्यर्थः ॥ ३० ॥ तनु प्रतीयमानस्य सर्वस्यापि निषेधे किं

॥ ३१ ॥

विनावशिष्यतेस्तः कस्तं शिष्यते यत्र देवतदित्यवशिष्टस्यात्मत्वमुच्यत इति शङ्कते सर्वबाध इति न किंचिदवशिष्यत
इति न किंचिदवशिष्यत इति वदतापि न था प्रयोगसिद्धये सर्वाभावविषयं ज्ञातप्रवश्यमभ्युपेतत्वाप्रतत्ता देवास्पदप्रि
प्तात्मात्पस्वरूपमित्यभिप्रोयोग्यति हरति यत्रेति न किंचिदिति वा वेतन यच्चैतन्यमुच्यते तदेव तदुच्येत्यर्थः । न किंचिदि
त्यभाववाचके न किंचिच्छब्देन कथं वेतन्यमुच्यत इत्याशङ्क्य बाधसाक्षिणो वश्यमभ्युपेयत्वादभिधायकशब्देनैव

सर्वबाधेत किंचिद्वैद्यत्र किंचित्तदेवततः । भाषाएवात्र भिद्यंते निर्वाधं तावदस्ति हि ॥ ३१ ॥ अतएव
श्रुतिर्वाध्यं वाधित्वा शेषयत्यदः ॥ स एवेति तेनैत्यात्मेन्यत ध्यावृत्तिरूपतः ॥ ३२ ॥ ॥

विप्रतिपत्तिर्न प्रियेय इति यति हरति भाषा इति अत्र बाधसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि भाषाएव न किंचित्साक्षीत्यादिना
दाएव भिद्यंते निर्वाधं वाधरहितं साक्षिचैतन्येन विद्यत इत्येवमर्थः ॥ ३१ ॥ उक्तमर्थं श्रुत्या रूढं कोति अतएवेति य
न साक्षिचैतन्यमवाध्यत एव तेति तेनैत्यात्मेति श्रुत्या तद्व्यावृत्तिरूपतो तात्पर्यदार्थनिराकरणद्वारेण बाध्य
निराकरणयोग्यं सर्वमज्ञातप्रवस्तु ज्ञातं वाधित्वा तिराकृत्या दोषात् किंचित्प्रशङ्कं प्रत्यक्षरूपं शेषयति तेति तेन
निराकरणयोग्यं वाधित्वा वाधेन प्रशङ्कं प्रवशेषं नोत्पत्तं तेनैव कीदृशं वाधितुं शक्यं कीदृशमशक्यमिति

विवक्षायां न दुभयं विभज्य दर्शयति. इदं प्रिति. इदं प्रित्येवं रूपं दृश्यत्वेनानुभूयमानं रूपं यस्य देहादेः सादिदं रूपं तु
 कोऽत्र धारणे यत्मावदिति यदहं सर्वं दृश्यामसंगुहाथं मेवं वसति यदृश्यं तदवितलं तत्तु शक्यं ते स्पष्ट
 मर्थः संपद्यते अनिदं रूपः प्रत्यक्षत्वेन इदं तथा एव गंतुं योग्यः साक्षी अशक्यः प्रत्यक्षं प्रित्यर्थः हीति
 निघातेन प्रसिद्धिं द्योतकेन तत्तु स्व रूपत्वे त्यागा योग्यतां सूचयति फलितमाह आत्मेति. यो बाध

स्वर

इदं रूपं तु यथावत्तत्पत्तुं शक्यं त्विह साक्षी अशक्योऽयं विदं रूपं स आत्मा बाधवर्जितः॥

॥ ३३ ॥ सिद्धं ब्रह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरातनं। स्वयमेवानुभूतिर्याद्विद्यते वचने स्फुटं ॥ ३४ ॥

॥ ४० ॥

हितः साक्षी स एव आत्मा तं का एदिदं रूप इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भवत्वात्मनोऽबाधत्वं प्रकृते किं पापात प्रित्यत आह
 सिद्धमिति ब्रह्मलक्षणे यत्सत्यत्वमिहितं तदात्मनिसिद्धं भवतु सत्यत्वं ज्ञानत्वं कथमित्याकांक्षायां न मेव
 पादितमित्याह ज्ञानत्वमिति स्वयमेवानुभूतिर्याद्विद्यते तानुभाव्यते त्यादिप्रिवचने नान रूपत्वं पूर्वमेवाप्रिहितं
 प्रित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु सत्यत्वज्ञानत्वयोरात्मेन सिद्धत्वे प्यातत्वं न घटते ब्रह्मण्यपि न स्यासिद्धेरित्याशंक्यं ब्रह्मणि
 तिवत् तत्साधयति तज्जापोति तित्यं विप्रु सर्वगतं सुसूक्ष्ममाकाशवत् सर्वगतश्च तित्यः तित्यो तित्यो नां वेतनश्च

॥ ३९ ॥

तनातां इदं सर्वं यद्यप्यप्राप्त्या सर्वं ह्येतद्वत्प्रवृत्तैवेदं सर्वं प्रित्यादि श्रुतिबुद्ध्या पितृत्वेन नित्यत्वसर्वान्प्रत्यक्षप्रतिपा
दनाद्वत्प्रवृत्तिविधमप्यप्राप्तं न स्याददेशकोलात्प्रवृत्तकृतपरिच्छेदादिगृहीतव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ न केव
लं श्रुतिः किंतु मुक्तिर्नोपीत्याह देशकोलात्परिच्छेदहेतुना देशकोलात्प्रवृत्ततां प्राप्या कल्पितत्वा
च्च गंधर्वनागादिभिर्गगनस्थैश्च न देशादिभिः कृतकारणार्थिकः परिच्छेदो वृत्तिसंभवति यतोऽतो बु

न व्यापित्वाद्देशतो नित्यत्वात्तापिकात्ततः ॥ न वस्तुतोपि सार्वान्प्राप्यादातं त्वं वृत्तिसंविधा
॥ ३५ ॥ देशकोलात्प्रवृत्ततां कल्पितत्वाच्च प्राप्या न देशादिकृतोऽतोऽतिवृत्तान्नं त्वं स्फुटं
ततः ॥ ३६ ॥

प्रतिपादयंत्येतावदसु कृतेव तदेतत्प्रत्यक्षात्प्रवृत्तैव बुद्ध्या त्वैवात्र ह्येवं न विविकित्यमिति सत्यम
त्वेव न सिं हो देवो वृत्तप्रवृत्तिः अयमात्मा बुद्ध्यादिभिर्गत्तुतो वृत्ता भेदप्रतिपादनात्तस्याऽप्राप्त
मपि ॥ इति प्रतिपादयंत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ननु जडस्य जगतो वृत्तगणपारोपितत्वेन वृत्तगणः परिच्छेदकत्वाभावे
पि चेत्तन्मोक्षीवैश्वामोक्षदसंप्रदानतत्कृतपरिच्छेदवृत्तादातं त्वं वृत्तगणसंगहेतु इत्याशं
क्यतमेति पाधिकत्वेन पारमार्थिकत्वाभावात्तत्र नोपि वास्तवपरिच्छेदहेतुत्वमित्यपि प्रा

येणाह सत्यमिति यत्तत्त्वादिरूपं वृत्तं तद्वस्तुतः देवप्रारम्भार्थिकं तस्य बुद्ध्यालोच्य श्लोकप्रसिद्धप्रोश्रु-
त्वं जीवत्वं तद्वद्व्यपारणोपाधिद्वयेन कल्पितप्रतः कल्पितत्वादेव जडवत् जीवे श्रुत्योरपि तत्परिच्छे-
दकत्वाभावात् ॥ ३७ ॥ किंतु यथाधिद्वयमित्याकांक्षायां तदुभयं क्रमेणादिदर्शयिष्यते अथापि
धिभूतांशक्तिरित्युच्यते शक्तिरिति हे श्रुते ईश्वरत्वेनाधिनाया ईश्वरसंबन्धिनी काचित्सद-
सत्त्वादिभीरुत्वेति चेत्तु मशक्या सर्ववस्तुनियामिका सर्वेषां अन्तर्यामिव बुद्ध्यालोच्यतां पृथिव्यादी-

सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म तद्वस्तुतः सत्यं तत् ॥ ईश्वरत्वं च जीवत्वं मुपाधिद्वयव्याप्तं
॥ ३७ ॥ शक्तिरस्येश्वरी काचित्सर्ववस्तुनियामिका आनन्दप्रमयपारम्यगूढा सर्वेषु वस्तु-

तां वस्तुतांति यमनकर्त्री शक्तिरिति सा कुत्रतिष्ठति कुतो वा नो यस्य तद्वत्प्राशङ्ग्याह आन-
न्देति आनन्दप्रमयादिषु बुद्ध्यालोच्येषु सर्वेषु वस्तुषु गूढावर्तते तेनोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ति-
यमेनानुपलभ्यमाना माहात्म्या असत्त्वं प्रवर्त्तमाना दित्यारंभजगन्नि यमनान्पथानुपपत्त्या
सावश्यमनुपपत्त्याह वस्तुधर्मा इति वस्तुतां विषयादीनां काठिन्यप्रवृत्तादयो यदाशक्त्या
नव्यवस्थाप्यन्ते तदपि तेषां धर्माणां सावक्यादिभिश्च श्रुतेः सत्त्वावस्थानात् जगदिष्टवत् अति

॥ ४१ ॥

यत उपवहारा विषयतां प्राप्नुयादित्यर्थः त्वत्त्विति प्रसिद्धे चोत्तयति ॥ ३८ ॥ वनुजडाया भस्यां जगन्नि यामकत्वं न यु
ज्यत इत्याशंक्याह विच्छायेति सा शक्तिश्चिच्छायावेशतश्चिदाभासपुवशाच्चेतनत्वमापन्नैव विभाति पुनीय
नेतोऽस्यानियामकत्वं घटत इति भावः । अस्तु पुनरुक्तं किमायातमित्यत आह तच्च कीति सा चातो शक्तिश्चे
तिकर्मधारयः सेतोपाधिसेतनसंयोगः संवत्ससम्पादुमेव सत्यादिसक्षाप्री श्वातां सर्वज्ञत्वादि धर्मयो

वमुधर्मानियम्येन शक्त्या तेव यदा तदा । अन्योन्यधर्मसांकर्यादि ह्येवेतजगत एवमु ॥ ३९ ॥

विच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा । तच्च त्रय्याधिसंयोगादुमेवैव श्वातां वृजत
॥ ४० ॥ कोशोपाधिविवक्षायामातिवृत्तैव जीवतां । पिता पितामहश्चैवः पुत्रपौत्रौ यथापति

गतां वृजेत प्राप्नुयात् ॥ ४० ॥ जीवत्वोपाधिभूतानां कोशानां प्रागेवाभिहितत्वात् तन्नेमिन्नकजीवत्वमिदं
नीमाह कोशोपाधितिः कोशात् कोपाधिः कोशोपाधिरादिवक्ष्यापयसीवनायां क्रियमाणायाम् बुद्धि
वसत्यादिसक्षाप्रीव जीवव्यवहाराविषयतां गच्छति तत्वेकस्यैव विहृदुधर्मद्वययोगित्वं युगपन्नको
विहृदुत्वात् प्रित्याशंक्याह पितेति यथैका एव देवदत्त एका एव पुत्रं पुतिपिता भवति पौत्रं पुतिपुतिपितामह
वं वृत्तापि कोशोपाधिविवक्षायाम् जीवो भवति शक्त्युपाधिविवक्षायाम् श्वात् श्वा भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नत्वा श्रीभारती तीर्थ विद्यारण्य मुनीश्वरौ । प्रयाहेन विवेकस्य क्रियते यद् योजनम् ॥ १ ॥ त्रिकीर्तितस्य
ग्रंथस्य निःप्रत्यक्षपरिपररणायाभित्वेन देवतानुस्मरणसदृशमंगलप्रचरनस्य वदन्तप्रकारेण
त्वाच्छास्त्रीयमेवानुबन्धवत्सूत्रं सिद्धवत्कृत्य ग्रंथारंभं प्रतिजानीते ॥ ईश्वरेणैति ईश्वरेण कारणायाधि-
केनांतर्गमिणो जीवेनापि कार्योपाधिकेनाहं प्रत्यपि नावस्यस्य मुत्पादितं हैतं जगद्विविच्यते विभज्य पदद्वयं

ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं हैतं विविच्यते । विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटी भवेत् ॥ १ ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । स माया सृजतीत्याहुः श्वेताश्वतरशास्त्रिनः ॥ २ ॥

ते अस्मिन् हेतुविवेकस्य का कदंतपरीक्षावन्निःप्रयोजनत्वं वारयति । विवेक इति । विवेके जीवे श्वरसृष्टौ हैत-
यो विवेचने कृते सति जीवेन पूर्वोक्तेन हेयः परिणामो बन्धो बन्धहेतुद्वयं स्फुटी भवेत् । स्पष्टतया हेतुदेतावत् जीवे-
न हेयप्रतिनिश्चीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥ नत्वा ह्यहंकारजीवानामेव जगद्वत्त्वं वादिनो वर्णयन्ति । अतः कथं श्रीश्वरसृष्ट-
त्वं पुन्ये जगत् इत्याशयवत् प्रकृतिविरोधाद्द्रव्यमुत्थापयितुमर्हतीति अभिप्रेत्य श्वेताश्वतरेति वाक्यं ता-

तदर्थतः पठति सायामिति मायोपाधिकमोश्वरं प्रसुत्यास्मात् मायोसृजते विश्वमेतदिति तस्यैव श्वरस्य जगत्सृष्ट्वं श्वेताः श्वतरशाखिनो वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ सते देवो यनिषद्वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति अमवेति आत्मावा इदमेकस्वाग्र आसीन्नान्यत्किंच न मिथस्सरेक्षतलोका नुसृजा इति स इमान् लोकान् सृजतेत्यनेन वाक्येन द्वितीयस्य परमात्मन एव जगत्सृष्ट्वं वदुवा अरुशंखं बाध्या विन आहुरित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मावा इदमग्रेभूत्सरेक्षतसृज इति संकल्पेनासृजन्तो लोकान् स एतानि विदुः ॥ ३ ॥
खं वाय्वग्निजलो व्याध्वन्नदेहाः क्रमादमोः संभूता बुधरास्तस्मादेतस्मादात्मनो विलाः ॥ ४ ॥

ईश्वरस्य जगत्कारणत्वे तैत्तिरीयश्रुतिरपि प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तद्वाक्यमर्थतः पठति खेति श्लोकद्वये न सत्संज्ञातमनन्तं बुधेऽनुपक्रम्य तस्माद्वा स तस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना न्नात्पुह्य इत्यनेन वाक्येन गृहातित्वेन प्रत्यगतिन्नादुभरा आकाशादेहवर्त्यन्तं जगदुत्पत्तिप्रतिषेधायोपरि ह्यद्वितीयोक्त्या यत वदुः स्यां प्रजयेवेति सतद्योतयत सृष्ट्वा इदं सर्वं प्रसृजयदित्यं किंच नोत वाक्येन तस्यैव बुधरा जगत्सृजते छे पूर्वक पर्यालोचनेन जगत्सृष्ट्वं तैत्तिरीयस्यार्थः ॥ ५ ॥ अंशोऽपि बुधरा एव जगत्सृष्ट्वं

॥ ५३ ॥

श्रुतिप्रित्याह इदमग्र इति सरवसाप्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सदैवमद्वितीयबुद्धौ पञ्चम्यत
तदेक्षत ब्रह्मस्य प्रजायेयेति तन्नेजो सृजतेत्यादिना तस्यैवेक्षणपूर्वकं तेजोयुतशब्दत्वं प्रमिषामहे
आख्येयं भूतानां त्रीण्येवावीजानि भवन्ति अणुर्जं जरा मुजं उद्भिर्जं इत्यादिना अणुजादि शरीरानि निर्मातृत्वं

इदमग्रे सदेवासीद्ब्रह्मत्वात् तदेक्षत तेजोवत्तदणुजादीनि ससृजेति च सामग्राः ॥ ५ ॥ विस्फुल्लि
गा यथा बह्वर्जा यन्ते क्षरतस्तथा विविधाश्च विदाभासा इत्याथर्वणिकी श्रुतिः ॥ ६ ॥ ॥

व सामगावर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुरुषोपनिषद्यपि तदेतत्तत्त्वं यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुल्लिङ्गाः सहस्रशः
प्रभवन्ते स रूपास्तथा क्षराद्विधिधाः सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्रैव विद्यन्तीत्यक्षरशब्दवाच्या दुस्तरा जगदुत्प
त्तिः श्रूयत इत्याह विस्फुल्लिङ्गा इति ॥ ६ ॥ एवं ब्रह्मदारण्यकेष्वप्यप्यकृतशब्दजप्यदुस्तराणां नामरूपा
त्त्रयं जगदुत्पन्नमिति श्रुतिप्रित्याह जगदिति द्वाभ्यां तदेदं तर्ह्यप्यकृतमासीत् तत्र नामरूपाभ्यामेव आकि
यता सोनाभापनिदं रूपमिति वाक्येन सूक्ष्मः पुरा ॥ स्पष्टं नामरूपत्वेनाप्यकृतशब्दवाच्यामाद्येयमिति

कादुर्गोनामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामाभ्यामिदं रूपमिति वाक्येन सूक्तिः पुरास्य दूना
मरूपेतेन व्याकृतशब्दस्य सूक्तिरणाक्षरणासूक्तिरुक्ता तयोर्नामरूपयोर्विराडादिषु स्थूलकार्ये
षु स्पष्टतत्त्वतदिदमेतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते सौ वा प्राप्यमिदं रूपमिति वाक्येनाभिहितं

जगद्व्याकृतं पूर्वमासीत् व्याक्रियताधुना। दृश्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटे॥१॥

विरागमनुर्नरागावः खराः श्वाजा वयवस्तथापि पीलिकां वधिद्वंद्वमिति वा जतनेयि

न॥२॥ ते विराडादय आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इत्यादिना स्वप्नेव यदिदं किं

च मिथुनमापि पीलिकाभ्यस्तत्तत्त्वमसूतेत्येतेन दर्शिता इत्यर्थः॥३॥ ४॥ ५॥ उदाहृताभिः श्रु
तिभिः कृतसृष्ट्याभिधानानंतरं बुद्धगो जीवरूपेणातत्र प्रवेशो व्याप्तिरिति ह्युक्तं इत्याह कृतेति श्रुतं

यो जैवं जीवसं वन्धिरूपांतरमविक्रियतु स एणो विलक्षणां विकाररूपमिन्पर्थे देहे जाते जीवत्वं
न इत्यत आह जीवत्वमिति प्राणादीनां स्वाभावित्वेन प्रकृत्यं प्राणाधारणं तस्मात् जैवं रूपं कृत्वा प्रविशदितु
क्तं ॥ १० ॥ किंतु दये क्षया प्राह वेतन्यमिति अधिष्ठानं तिगंदेहवासनाधिष्ठानभूतं यच्चैतन्यमस्ति यच्च तत्र कस्य

× कृत्वा रूपांतरं जैवं देहे प्राविशदीश्वरः ॥ इति ताः श्रुतयः प्राहु जीवत्वं प्राणाधारणात् ॥ १० ॥
वेतन्यं यदधिष्ठानं तिगंदेहश्रयः पुनः ॥ विच्छाया तिगंदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ॥ ११ ॥

नो तिगंदेहो यश्च तस्मिन् तिगंदेहे विद्यमानं श्रिदाभाससत्संघं तेषां न योऽणोऽसूहो जीवशब्देनो
च्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ नन्वीश्वरस्यैव जीवरूपेण प्रविशत्वे तस्या नन्दुः खित्वादि विरुद्धधर्मवत्त्वं
ऊत इत्याशंक्याह माहे श्रुति माहे श्वरी मायितं नु माहे श्वरमिति श्रुत्युक्ता माहे श्वरसंवेन्धिनीय
मायामिति तस्याति मार्गशक्तौ वत् जगत्सर्जनात्मा मर्थवत् मोहशक्तिश्च माहे तस्मात्प्रथमं

स्ति तत्तज्जड मोहात्मकमिति श्रुतेः ततः किंमित्यत आह तमिति असौ मोहनशक्तिसु पूर्वोक्ति जीवं मो
हयति विद्वानंदादित्वरूपज्ञानरहितं करोति ॥ १२ ॥ ततोपि किमित्यत आह मोहादिति मोहात्पूर्वोक्ताद
नीशान्तिश्चाति सु प्राप्तिपरिहारयोरसामर्थ्यं प्राप्यवपुषिप्रमत्तः शरीरेतादात्म्याभिमानततः शोचति दुःखि

माहेश्वरीतुमायायातस्यातर्मणाशक्तिवत् विद्यते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ १२ ॥

मोहांदनीशान्ताप्राप्यमनोवपुषिशोचति ईशसृष्टमिदं देतं सर्वं पुनः समासतः ॥ १३ ॥

त्वाद्यभिमानं करोति समानेवृक्षे पुरुषो निप्रमोनीशया शोचति पुरुषमात इति श्रुतेरित्यर्थः वक्ष्यमाणानां
कार्यपरिहारयवृत्तं निगतमिति ईशसृष्टमिति समासतः संक्षेपेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु जीवस्य हेतुसृष्टे
किं मानमित्याशङ्क्याह सप्राप्तेति कथं तत्र पुनर्वितमित्याशङ्क्य सप्राप्तिशब्दवाच्यं हेतुसृष्टिप्रतिप
दकं यत्तत्प्राप्तानि मेधयातपसाजनयतपितेति वाक्यमर्थतः संश्रुयानि अत्रातीति पितास्वाह
सृष्टाजगदुत्पादनेन सर्वलोकपासको जीव इत्यर्थः ॥ १४ ॥ नन्वेतन्मिप्रकसर्जनं किमर्थमित्याशं

॥ १४ ॥

कथितद्वितीयो गौय्येकमस्य साधारणं द्वे देवान् भाजयत् त्रीण्यन्तर्ने कुरुत पशुभ्यश्च कंषय छदिति वा
नोक्त इत्याह मन्थान्नमिति विनियोजनमुक्तमिति शेषः ॥ १५ ॥ नातिवसप्राप्तातिरुक्तमस्य साधारण
मितीदमेवां स्यत साधारणमन्नं यदिदप्रद्यत इत्यादिना यमात्मा वाऽन्मनो मनो मयः प्राणमय इ

सप्राप्तं वसुरा दैतं जीवसृष्टं प्रपंचितं । अन्नातिसप्रज्ञानेन कर्मणा जनयत्पिता ॥ १४ ॥

मन्थान्नमेकं देवानं देवश्चन्नं वतुर्थकं । अन्नचित्तयमात्मा र्थमन्नानां विनियोजनं ॥ १५ ॥

ग्रीत्यादिकंदरी पूर्णमासोक्षीरं तथा मनः । वाक्प्राणश्चेतिसप्तत्वमन्नानामवगम्यतं ॥ १६ ॥

त्यंतेन वाक्यसंदर्भेण न्यूनकंडिकाद्वयरूपेण दर्शितानीत्याह ग्रीत्यादिकमिति ॥ १६ ॥ ननु कस
प्राज्ञानां जगदंतः पातित्वेनेष्टरनिर्मितत्वाभिधानममुक्तमित्याशंक्यतत्त्वरूपस्थेष्टरनिर्मितत्वेपि प्रो
पत्त्वाकारस्य जीवनिर्मितत्वाच्चेवमित्याह ईशेनेति ज्ञानकर्मणां ज्ञानविहितं प्रातद्विद्वदेवता परमे

विदादिविषयं ज्ञानं कर्म च विहितं यन्नादिरूपं प्रतिविद्धं हंसादिरूपं ताभ्यामित्यर्थः तदन्तर्तावीक्ष्य
दि प्राणां तातांश्च भोगोपकरणत्वेनित्यर्थः ॥ ११ ॥ किपुत्रं भवतीति तत्राह ईशो जगत्स प्राज्ञत्वेनो
क्तं वीक्ष्यादिरूपमीशकार्यत्वेन जीवभोग्यत्वेन ब्रह्माभ्यां संवद्वनित्यर्थः एकस्मिन् भयसंवन्धे दृष्टा ज्ञमाह

ईशे च यद्यप्येतानि निर्मितानि स्वरूपतः तथापि ज्ञानकर्माभ्यां जीवो कार्यो तदन्तर्ता ॥ ११ ॥

ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद्ब्रह्माभ्यां समन्वितं पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा यो विनये व्य
तां ॥ १२ ॥ सा मावृत्त्या त्रयोहोत्रं संकल्पसाधनं जगौ मनो वृत्त्या त्रयो जीवं संकल्पो भोगसा
धनं ॥ १३ ॥ ईशानिर्मितमरण्यादौ वस्तुन्येकविधस्थिते भोक्तृधीकृतिना तात्वात्तदभोगो बहु
धेय्यते ॥ १४ ॥ पितृजन्येति १८ ॥ ईशजीवयोर्जगत्सर्जने किं साधनमित्यत आह सायेति इव

नन्ती श्वरसृष्टवस्तु स्वरूपातिरिक्तो भोग्याकार इव नास्ति को जीवेन सृज्यत इत्याशंक्याह एकस्मि

कृष्णस्य
नमो
॥

त्रैव विषये वदु विधौ भोक्तु उ य न भ्य मान स त्र यो ज कं भो ग्या कार भेदं ग म य ती त्य र्थः ॥ २० ॥ ननु सति भोग
भेदे भोग भेदः कल्पे त स ए व ना स्ती त्या शं व प द श प मान त्वा न्नै व मि त्या ह इ व्य ती ति ए को म रा प र्थ तं न द्वा
हृष्यति अन्य अतथा वि धः त द ता भा त कु र्ति अत्र म र्णौ विषये विर क्तं नु तं म र्णिं य श्य त्पे व ता भा

हृष्यते को म र्णिं लब्धु कु र्ति त्पे व ता भा तः पश्य त्पे व विर क्तौ व न द्वा व्य ति न कु प्य ति ॥ २१ ॥

प्रियो प्रिय उ पे क्ष श्र त्पा का र म र्णि गं स त्र यः सृष्टा जी वे री श सृ ष्टं रू पं सा धा रणं त्रिषु ॥ २२ ॥

भार्या सु या त नं द न या ता मा ने त्प ने के धा प्र ति ये गि धि या ये चि द्प्रि य ते न स्वरू प तः ॥ २३ ॥

सा भ नि मि त्त को ह र्ष को धो न प्रा प्ते ति इ त्य र्थः ॥ २४ ॥ वे ते भोग भे दो पर ज्ञा जी व मृ ष्टा आ का र भे दा इ त्य
त आ ह प्रि य इ ति म र्णि ति ष्टा प्रि य त्वा नि ष्ट त्वो पे क्ष त्व र क्षा ण आ का र भे दा जी वे सृ ष्टा स्त्रि रू प वि सा
धा रण म नु स्मृ तं रू पं त दो श्व र नि र्म त मि त्य र्थः ॥ २५ ॥ उ क्तं जी व मृ ष्टा का र भे दं उ दा हा रण त्वा रेण म्प
हृष्यति भा र्या नि न नं द न नृ भि नी मा ना दे व र प त्नी प्र ति ये गि धि या भ र्तृ श्व श्रु त्वा दि न क्षा ण प्र ति

योगिगोचरया बुद्ध्या तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु योषिद्विषयाणि भाव्यास्तु येन्यादिजानातेवभिन्नानु-
पलभ्यंते ननु न द्विषयभूता योषितः स्वरूपभेदो दृश्यते अतः प्रतियोगिद्विषययोषिद्विषयत इत्युक्तमपु-
नरिति शङ्कितं नन्विति ॥ २४ ॥ जानते त्वक्षरूपस्य ज्ञेयवैतक्षरणविना भूतत्वात् ज्ञेयोकारभेदांगीकर्तृ

ननु जानानिभिद्यंता माकारस्तु नभिद्यते योषिद्वयुष्यति शयो न दृष्टा जीवनिर्मितः ॥ २४ ॥

पैवं मांसमयी योषित्वा विद्वत्प्राप्तो मयी ॥ मांसमय्या अभेदे विभिद्यते हि मनो मयी
॥ २५ ॥ प्रातिस्वप्नमनो राज्ञः स्मृतिश्च सुप्तमनो मयं ॥ जाग्रन्मानेन मेयस्य न मनो मयेतेति

वेत् ॥ २६ ॥

अहंवेत्याशयेन परिहरति प्रेक्षमिति ॥ २५ ॥ ननु प्रांत्यादिस्थले वाह्यविषया भा-
वान्न त्ववस्तु मनो मयमस्तु प्रमितिस्थले तु तदनुपपन्नं वाह्यवस्तु न सत्त्वादिति शङ्कते प्रातिस्वप्नेति-
मानेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मेयस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रमितिस्थले वाह्यविषयसत्त्वमंगीकरोति वादमि-
ति कथं तर्हि न द्विषयस्य मनो मयत्वमुच्यत इत्याह मानेन मेयमेवेति माने विषयाकृतिस्तु न स्य

सिद्धिकं

मे येन योगात् संवंधात्स्यात् न त्विदं स्वकयोसकस्यितमित्याशङ्क्याह भाष्येति ॥ २७ ॥ तत्र तावत् भाष्यकारवचनं
पुदाहरति मूषासिक्तमिति यथा दुतं तां मूषायां सिक्तं तां तत् तन्निर्भंजायते तत्समानकारवद्भवति तथा
रूपादीन् व्यापुवद्विषयो कुर्वन् विचित्रं कुर्वन् प्रवश्यं तन्निर्भं दृश्यते इत्यतः प्रत्यक्षं इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु तोम्रादेरिति

वाटं मानेन मे येन योगात्स्याद्विषया कृतिः भाष्यवार्तिककाराभ्यामप्यर्थ उदीरितः ॥ २९ ॥
मूषासिक्तं यथा तां तन्निर्भंजायते तथा रूपादीन् व्यापुवद्विचित्रं तन्निर्भं दृश्यते इति ॥ २९ ॥
व्यंजको वा यथा सोको व्यंग्यस्याकारतामियात् सर्वार्थव्यंजकत्वाद्गौरथकाराप्रदृश्यते ॥ ३० ॥

संयत्तं ननु तस्य मूषानिविक्रम्य कठिन मूषाभिघातेन रो व्यायत्तौ मूषाकाराय तत्रावपि बुद्धेरमूर्तया
लाप्रादिवितक्षणाया विषयव्याप्रावपि कुतस्तदाकाराय तत्रित्याशङ्क्य दृष्टान्तरमाह व्यंजको
वेति यथा वा व्यंजकः प्रकाशक आलोक आतपादि व्यंग्यस्य प्रकाश्यस्य घटादेराकारतामाकारता

तमः ॥ ३० ॥

मियात्प्रापुयात् एवं धीरविसर्वाथस्य व्यंजकत्वात् सकलवदार्थप्रकाशकत्वादर्थकारा अर्थस्या
कारइवाकारो यस्य सा तथा प्रदृश्यते प्रकर्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इदानीं वार्तिककारवचन
माह मातुरिति मातुः साधिकात् बुद्धिस्थविदा भाससूयात् प्रमातुर्मानाभिनिर्घ्यतिर्मानस्य सा भा

मातुर्मानाभिनिर्घ्यतिर्निर्घ्यन्नं मेयमेतियत्। मेयाभिसंगतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥ ३० ॥
सत्येवं विषयो द्वौ सोऽप्येष्टं नमधीमयो। मृन्मयो मानमेयः स्यात् साक्षिभास्यश्चधीमयः

॥ २१ ॥ सातः करणवृत्तिवारवचनमाह मातुरूपस्य निर्घ्यतिरूप्यति भवतीति शेषः निर्घ्यन्नपुन
पन्नतमानं मेयं प्रमेयं छगदिरूपं मेयेति प्राप्नोति किंच तमानं मेयाभिसंगतं प्रमेयेन संबद्धं स नैवं प्र
कृते किमायातमित्यत आह सत्येवमिति ननु मृन्मयद्यत्स्येव मनोमयद्यत्स्येतेनेयमनसा गृहीतु
मशब्दत्वात् ग्राह्यं तदाभावोऽसिद्धिरेवेत्याशंक्य ग्राह्यं तदाभावोऽसिद्ध इत्याह मृन्मय इति यथा म
न्मयो मानमेयस्तजधीमयः साक्षिभास्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ भवत्येवं विधिं द्वैतमेव कस्य हेतुत्वं कस्य

॥ ४८ ॥

वातेति न नायत इत्याशंक्य जीवस्य हेयत्वमित्यभिप्रेत्य तस्य बंधे हेतुत्वं हेतुं दर्शयति. अन्वयेति अन्वय
व्यतिरेकादेव दर्शयति. सत्यस्मिन्निति अस्मिन् जीवस्य हेतुमानसप्रवृत्तेः विद्यमाने सुखदुःखे भवतः अ
सति तास्मिन् दुःखं सुखदुःखं वनास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननु क्वावन्वयव्यतिरेको वाह्यार्थविषयो किं न स्यात्तमि

अन्वयव्यतिरेकाभां धीमयो जीवबंधकता ॥ सत्यस्मिन् सुखदुःखे सत्यस्मिन्नसति न दुःखं ॥ ३२ ॥

असत्यपि च वाह्यार्थे स्वप्नादौ बध्यत नरः ॥ समाधिमुपसृष्टसु सत्यप्यस्मिन्नवध्यते ॥ ३३ ॥

दूरदेशंगते पुत्रे जीवत्येवात्र तत्पिता ॥ प्रसूतकस्य वा वेपथु मृतं मत्वा प्रेदिता ॥ ३४ ॥ ॥

न्यत आह असत्यपीति नरो मनुष्यः सत दुःखलक्षणमनेषामपि स्वप्नादौ स्वप्नसम्यक्त्वादि काले वाह्यार्थे न
काले यो विदादौ प्रतिकाले व्याघ्रादौ च पारमार्थिके विषये सत्यपि अविद्यमाने पितृव्ये सुखदुःखं
भां युज्यते समाध्यादिषु त्वस्मिन् वाह्यार्थे सत्यपि न बध्यते न सुखदुःखं वादि भाग्यवति. अतस्तद्विषया
वन्वयव्यतिरेको न स इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मनो मय प्रपंचस्य बंधकत्वं नान्वयव्यतिरेकादुदाहरणं न सत्यस्य

प्राह
सखदुःख
वा गति
नरो म
जीवति

यति दूरदेशमिति देशान्तरं प्राप्ते पुत्रे तत्र जीवत्येव सत्यत्र त्वगृहे स्थितस्तस्य पिता प्रत्यक्षकस्य मिथ्या व
चनेः परवचकस्य त्वत् पुत्रो मृत इत्येवं रूपेण वाक्येन स्व पुत्रं मृतं कस्य पितृ प्रकर्षेण एतदुक्तं करोति ॥ ३५ ॥
न स्पित्रेव पुत्रो मृतो पितृ प्रतिवार्त्ताया मश्रुतायां सत्यां नरोदयं करोति फलितमाहु अत इति ॥ ३५ ॥ धाम

मृते पितृ स्पित्रे वार्त्ताया मश्रुतायां नरोदयि ॥ अतः सर्वस्य जीवस्य बंधकृन्मानसं जरात ॥ ३५ ॥
विज्ञानवाद्यो वाह्यार्थवैयर्थ्यात्स्यादिहेति चेत् न ह्यकारमाधानं वाह्यस्यापेक्षितत्वं ॥ ३६ ॥

यस्यैव जगतो बंधहेतुत्वं गकारे वाह्या यस्या दया सिद्धात्तायातः स्यादिति शंका ते विज्ञानेति परिहरति
न ह्येति य अपि मानस प्रपंचस्यैव बंधहेतुत्वं तथापि तदेतत्त्वेन वाह्यार्थस्यापि स्वीकारात् विज्ञानवत्त्वं
संग इति भावः ॥ ३६ ॥ ननु ह्यकारसमर्पणाय वाह्यपदार्थोपेक्षणीयः पूर्वपूर्वमानस प्रपंचसंज्ञ
रस्यैवोक्तो ज्ञानं मानसप्रपंचे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशंक्य प्रेरितो दैनतदंगीकरोति वैयर्थ्यमिति ताहि

॥ ५२ ॥

ज्ञानवादात्को भेद इत्यत आह वाह्यमिति विज्ञानवादिनो वाह्यार्थमेवायं तत्प्रति वयं न तथेत्ययमेव भेद इ
त्यर्थः ॥ प्रयोजनशून्यत्वादभ्युपगमोऽप्ययुक्त इवेत्याशङ्क्याह प्रयोजनमिति मानाधीना वस्तुसिद्धिर्न प्रयोजन

वैयर्थ्यमस्तु वाह्यं न वाह्यमित्युक्तीरुहः ॥ प्रयोजनप्रयेक्षंते न माना नीतिरिति स्थितिः ॥ ३७ ॥ बंध
श्चेन्मानसं द्वैतं न द्वैतो धेरा शास्त्रेति अभ्यसे योगमेवातो वस्तुज्ञानेन किं वद ॥ ३८ ॥ तात्कालिकद्वै
तशास्त्रव्यागामिजनिक्षिप्यः ॥ वस्तुज्ञानं विज्ञानस्यादिति वेदान्तद्विडिमः ॥ ३९ ॥

नाधीना मानेति द्वयस्य प्रयोजनशून्यमात्रेण सत्त्वस्य लौकिकैर्वादिभिश्चानभ्युपगमादिति भावः ॥ ३७ ॥
मानसद्वैतस्यैव बंधहेतुत्वे तस्य मितोतिरोधान्मकयोगे तैव निवृत्तिसंभवा वस्तुज्ञानस्य बंधनिवर्तकत्वा
भ्युपगमो विरुद्धतेति शङ्कते बंधश्चेदिति ॥ ३८ ॥ योगेन किं द्वैतो पशमस्तात्कालिक उच्यते आत्म्यंति
को वेति विवक्ष्यनार्थं अंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति तात्कालिकेति ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ज्ञात्वा

शिवं शांतिमत्यंतमेति यदा चर्मवदाकारं वेष्टयिष्यंति मानवाः तदा देवप्रविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीत्यादि
श्रुत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्ध्या ज्ञानादेव बंधनिवृत्तिरभिधीयत इति भावः ॥ ३९ ॥ ननु बाह्यदैतनिवारण

अनुवृत्तेषां शस्ये दैते तस्य मृषात्मा तां बुद्ध्या बुद्ध्या ह्यं वोढुं शक्यं तस्त्वेव वादिनः ॥ ४० ॥
प्रत्यये तन्निवृत्तौ न गुरुशास्त्राद्यभावतः विरोधि दैताभावेऽपि न शक्यं वोढुं मध्यं ॥ ४१ ॥

मंतरेणाद्वितीयबुद्ध्या ज्ञानमेव। श्रीदायादित्पार्श्वक्यतन्निवारणभावेऽपि तस्य मिथ्यात्वज्ञानादेव पारमार्थिकमदैतवोढुं शक्यं इत्याह निवृत्तेषां ॥ ४० ॥ न दैतमृषात्वज्ञानमदैतज्ञानप्रयोजकमपि न तन्निराकरणमेवेत्यपि निदिशमानं प्रत्याह प्रत्यये इति प्रत्यये प्रत्ययावस्थायामंतन्निवृत्तौ तस्य दैतस्य निवृत्तौ सत्यां नु विरोधि दैताभावेऽप्यदैतज्ञाने विरोधित्वेन भवदभिमतस्य निवारणो सत्यगुरुशास्त्राद्यभाव

॥ ५० ॥

तं गुरुशास्त्रादिरूपस्य ज्ञानसाधनस्याभावादेतोरक्षयं वस्तु बोद्धुं शक्यं न प्रवर्तते अतस्तन्निवारणप्रयोजकमिति प्र-
वः ॥ ५१ ॥ तथापि सति हेतु कथं प्रहेतुज्ञानमित्याशंक्याह अबाधकमिति ईश्वरनिर्मितं हेतुमबाधकं तन्मृषात्वज्ञा

अबाधकं साधकं च हेतुमो अरनिर्मितं अयनेन प्रशक्यं वेत्यास्तां तत्तद्विष्यते कुतः ॥ ५२ ॥
जीवहेतुं शास्त्रीयमिति द्विधा उपायदोतुं शास्त्रीयमातत्त्वस्यावबोधनात् ॥ ५३ ॥ आत्मबुद्ध-
विचारारूपं शास्त्रीयं मानसं जगत् वदुतत्वे तच्च हेयमिति श्रुत्यनुशासनं ॥ ५४ ॥ ॥

नैवैवा हेतुज्ञानोत्पत्तेरुक्तत्वात् साधकत्वे गुरुशास्त्रीयरूपस्य तस्य ज्ञानसाधनत्वादाकाशादिरूपं हेतुमस्या-
प्रिरपनेन प्रशक्यं वेति हेतोस्तत्तद्वैजमात्तां कुतः कारणतद्विष्यत इति भावः ॥ ५२ ॥ इदानीं जीवस्य हेतुं विप्र-
जते जीवहेतुमिति किं द्विविधमपि सदा हेयमेव नेत्याह उपायदोतेति आत्मतत्त्वस्यावबोधनात् तत्त्वस्यावबो-

धनपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ कितं छास्त्रीयां धैतमित्याकांक्षामाह अन्मवृत्तेति पुत्रकस्तपस्यवृत्तौ विचारारब्धं य
दुवराणादिकं तच्छास्त्रीयं मानसं जगदित्यर्थः नन्वात्मतत्त्वस्यावबोधनादित्युक्तं मनुष्यं न आसुप्तेः कालं न यद्दे
दार्चितयेत्युक्तत्वात् इत्याशंक्याह बुद्धेतत्त्वतश्चेत्यपि तत्तद्वैतं तत्त्ववृत्त्यात्मैकालक्षणे बुद्धेः साक्षात्कृते सतीत्यर्थः

रायः

शास्त्रांधीत्यप्रेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावन्नान्यथोक्तं जतु ॥ ४५ ॥

ग्रंथमभ्यस्य प्रेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः यत्नात्तमिव धान्याधीत्यजेच्छास्त्रं प्ररोधतः ॥ ४६ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्ब्रह्म शब्दान्वाचो विग्राह्यं न हितं ॥ ४७ ॥

५१ ॥

तर्थासुप्तेरिति वाच्यस्य कागतिरिति चेत् दधाना वसरं कं विन् कामादीनां प्रनाग्योति पूवं द्विं प्रोको यवसारं पुदान
स्य रेति विद्वत्त्वान् परतैवेति वदामः ॥ ४४ ॥ तत्त्वबोधोत्तरकालं तद्ब्रह्मत्यप्रतिपादनपाः अतिहृदा हरति शा
स्त्रारापधीत्येति ॥ ४५ ॥ ग्रंथमभ्यस्येति ॥ ४६ ॥ तमेव धीरिति ॥ ४७ ॥ तमेवैकमिति तमेवैकं विज्ञानोतेत्यने

ततमेवैकं जानीथ आत्मातमन्यावाचोविपुं चथा मृतस्यैषेतेरिति अर्थतः पठिताः ॥ ४८ ॥ अशास्त्रीयस्यापि हेतुस्य
वांतरभेदमाह अशास्त्रीयमिति द्विविधमपि क्रमेणोदाहरति कामक्रोधादिकमिति इतरमप्येवमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ वि-
मतयोः शास्त्रीयहेतुस्यैव तत्त्वबोधोत्तरकालमेव हेयत्वं नेत्याह उभयमिति प्राक्कनिवारणं किमर्थमित्यत आह वो-

तमेवैकं विजानीत ह्यन्यावाचोविपुं चथा यदंवाङ्मनसी प्राज्ञ इत्याद्याः श्रुतयः स्युः ॥ ४८ ॥ अ-
शास्त्रीयमपि हेतुं त्रीवुं मंदमिति द्विधा कामक्रोधादिकं त्रीवुं मनोरज्यंत येतरतः ॥ ४९ ॥ उभयंतत्त्व-
वान् प्राक्कनिवार्यं बोधसिद्धये शमः सप्रहितत्वं च साधनेषु श्रुतं यतः ॥ ५० ॥ बोधाद्दुर्द्वचतद्वयं जीव-
श्रुतिप्रसिद्धये कामादिहोरावंधेन युक्तत्वं न हि युक्तता ॥ ५१ ॥ धतिद्वय इति तत्र लिङ्गमाह शम इति यत-
स्तत्त्वावबोधात्प्राक्तनयोर्हेयत्वं न तत्त्ववन्नित्यादित्यवसुविवेकादिबुद्ध्या ज्ञानसाधनेषु मध्ये शान्तः सप्रहित इति य-
दाभ्योरांति तमाधी श्रयेता इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ननु तत्त्वबोधात् प्राक्कनिवार्यमित्यभिधानात् उत्तरकालमस्यैव
कार्यता स्यादित्याशंक्याह बोधाद्दुर्द्वमिति उक्तमर्थव्यतिरेकमुत्वेव उच्यति कामादिति कामादिरूपेण

केशः स एव बंधनेन युक्तता जीवन्मुक्तता जीवन्मुक्तत्वं न हि नास्ति चेत्सर्वं ॥ ५१ ॥ ननु जन्मादिसंसारदुःखिणस्य
न्यंतिकपुरुषार्थरूपस्याविदेहमुक्तौ वा तं किं मतया आपातिकया जीवन्मुक्तेति शङ्कते जीवन्मुक्तेरिति ते हि
कभोगनिवृत्तिभयात् जीवन्मुक्तित्वात् आपाधिकभोगनिवृत्तिभयात् विदेहमुक्तिरपित्याज्यं स्यादिति प्रतव

जीवन्मुक्तिरियं मा भूत् जन्माभावे त्वहं कृती ॥ तर्हि जन्मापिते स्तेष्वस्वर्गमात्रात् कृती भवान् ॥ ५२ ॥

क्षयातिशयदोषेण स्वर्गो हि यो मतो यदि तदा दोषतमात्म्यायं कामादिः किं न हीयते ॥ ५३ ॥
तत्त्वं बुद्ध्यापि कामादीन्निःशेषं न हाजसि वेत्यथेष्टा चरणांते स्यात्कुमंशास्त्रातिलंघिनः

शापरिहरति तर्हीति ॥ ५२ ॥ प्रतिबंदो मोचनं शङ्कते क्षयातिशयेति दोषमुक्तत्वेन स्वर्गादित्याज्यत्वे सकलपुरु
षार्थविघातकत्वेनातीव दोषरूपस्य कामादेः सुतरां त्याज्यत्वमित्याह तदा दोषेति ॥ ५३ ॥ ननु वैराग्यादि
संयादनेनात्यंतानर्थहेतोः कामादेस्त्यक्तत्वाद्देहिकभोगप्रात्रोपयोगिकाद्यभुपगमे लोदोषइत्याशं
व्याह तत्त्वमिति तत्त्वविज्ञप्तिमानेन विधिनिषेधे शास्त्रमतिक्रमाद्यधीततया चर्तप्रत्यतवयथेष्टा च
रणां स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

॥ ५२ ॥

अस्तु को दोष इत्याशंक्यतदतिष्ठत्वापत्तिमादत्तपरं भूरे अत्र चार्थवचनं मुदा हरति विवृतेति विवृतेति अ
ततत्वं मद्देतत्स्वरूपं वृत्त्येव न स विवृतेतत्त्ववित्तस्य यथेष्टत्वं यथेष्टं चरणां यदि स्यात्तर्हि अत्र विप्र

विवृताः हेततत्त्वस्य यथेष्टं चरणां यदि अनुतत्त्वदर्शां चैव को भेदोऽत्र विप्रक्षरोगः ॥ ५५ ॥
वोधात् पुरा मतो मात्रदोषात्किं तस्य थाधुना अदोषस्योक्तिर्निंदावेत्येव हेतौ बोधवैभवं ॥ ५६ ॥
विंदराहादिनुत्पत्तं माकांक्षीतत्त्वविद्रवान् सर्वधीदोषसन्त्यागा न्नोक्तैः पूज्यश्च देववत् ॥ ५७ ॥

क्षरणादिकमपि स्यात्तथासति अनुतत्त्वदर्शां चैव न को विविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ एतत्त्वता किं न
निरूपयति न मित्याशंक्य सोऽयं हासमुत्तरमाह बोधादिति तत्त्वज्ञानोदयात् पुरा कामकोधादिविद्रवो
वै त्वत्वं तस्योक्तौ निंदा ननु सर्वलोकनिंदा मपि सहस्व इति चेन्न वैशेष्यमिति भावः ॥ ५६ ॥ तर्हि किं कर्तव्यं
मित्यत आह विंदराहादिति सर्वोत्कर्षं ज्ञानं वा त्वं कामादित्यागाशक्तत्वेन सर्वधमविंदराहादिना

स्यं प्राक्कांक्षी किं तु कामादि तक्षणा सकल मनो दोष हनेन सर्वजनैर्देववत् पूज्य श्रूयमानो भवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तत्तं
गोपामाह काम्या कामना विषयाः स्वगादय आदयो येषां हेतुष्व्यादीनां ते काम्यादयस्तेषां ये देवा अनि
त्यसाति शयेत्वादयस्तेषां दक्षिण लोकनामा येषां कोपस्वरूपविवाहादीनां ते तथोक्तास्तेषां कामादिन्या

काम्यादि दोष दृष्ट्यानां कामादित्यागे हेतवः ॥ प्रतिष्ठा मोक्षरास्तेषु पुनाननिष्पत्तुं भव ॥ ५८ ॥
त्यज्यतामेष कामादिर्मनोराज्ये तु काक्षतिः ॥ अशेष दोष वीजत्वात् क्षतिर्भगवतेरिति ॥ ५९ ॥ ध्या
यतो विषयान् पुंसः संगस्तेषू पजायते ॥ संगस्तं जायते कामः कामात् क्रोधोऽपि जायते ॥ ६० ॥

गोहेतुत्वे प्रमाणमाह पुसिद्धे इति भवतु ततः किमायातमित्यत आह ताननिव्येति ॥ ५८ ॥ तनु कामादीनामनर्थ
हेतुत्वात् त्याज्यत्वमसु मनोराज्यस्य तथात्वात् तत्त्यागो ॥ नये क्षित इति शंकाते ॥ त्यज्यतामिति साक्षादनर्थहे
तुत्वाभावेऽपि परं परमात हेतुत्वात् त्याज्यमेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ अशेषेति ॥ ५९ ॥ परं परमा अनर्थहेतुत्वं
प्रदर्शनेन परं भगवद्वक्तृमुदाहरति ॥ ध्यायतो विषयानिति ॥ ६० ॥ तर्ह्यस्य मनोराज्यस्य कः परिहारोऽयमिति

॥ ५३ ॥

त्यत आह शक्यमिति सोपिकृत सिद्धतीत्यत आह सुसंघाद इति ६१ ॥ नन्वसंगयोगयुक्तस्य तथा सुत
रहितस्य कागतिरित्यत आह उद्धतत्वेनेति उद्धमवगतंतत्वं वृत्तान्तैक्यतक्षणं येन सवुद्धतत्वं सेतकाम
को धादि बुद्धिदोषरहितेन संकांतवासिना विजतदेशनिवासशो सेतपुरुषेण घट्टदशादिमात्रेयेतं प्र

शक्यं जेतुं मनोरज्यं निर्विकल्पसमाधितः सुसंघादः क्रमात्तोपि सविकल्पसमाधिना
॥ ६२ ॥ बुद्धतत्वेन धीदोष भूत्येनैकांतवासिना दीर्घप्रणवमुच्चार्य मनोरज्ये विजयीयते ॥ ६२

एवमोकारमुच्चार्य मनोरज्यं विजयीयते निवार्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ मनोरज्यं विजये किं भवतीत्यत आ
ह जितेन स्पिनिति यथा मूकः सकलवागव्यापाररहितस्तिसृष्वेवं मनोपि सर्वव्यापाररहितमवति
ष्ठत इत्यर्थः अद्वैतिकमनोवस्थानस्य पुरुषार्थत्वे प्रमाणमाह एतदिति एतत्पदं प्रियं द

रूपेणार्थः ॥ ६३ ॥ वशिष्ठो कथममुदाहरति नेह नानास्ति किंचनेत्यादि श्रुत्याद्वितीयवृत्त्यातिरि-
क्तजगदभावज्ञानेन मनसः सकाशात् दृश्यनिवारणं संयत्नं यदि तर्हि तिरति शब्दं मोक्षसुखं तिष्ठ

जिते तस्मिन् न वृत्तिश्च न्यं मनसि श्रुतिमूकवत् । एतत्तद्वदं वशिष्ठेन रामाय वदुधे
रितं ॥ ६३ ॥ दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनं संयत्नं चेत्तदुत्पन्नापराति-
र्वाणानिर्वृत्तिः ॥ ६४ ॥ विचारितमलंशास्त्वं सिरमुद्राहितं मिथः । संत्यक्तवाप्तानां
नादतो नास्त्युक्तमंयदं ॥ ६५ ॥ त्रिमिति जानीयादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ अद्वैतशास्त्रसत्यं

विचारितं तथा परस्परं गुरुशिष्यादिसंवादद्वारा विरक्ता संप्रत्यापितं च एवं कृत्वा किंति श्रुतमित्यतः
आहुः संत्यक्तेति सम्प्रकृष्य रित्यक्तकामादिवासनान् मनसस्तूष्णीं भावादतोधिकं पुरुषार्थो नास्तीति

निनिश्चितमित्यर्थः॥ ६५॥ एवंनिर्दृष्टिकस्यचित्तस्यप्रारब्धकर्मणाबुद्धिविक्षेपेसत्तितत्प्रतीक
शेषायःकश्चपेक्षायामाह विक्षिप्यतइतिभोगप्रदेनप्रारब्धकर्मणाबुद्धिःकदाचिद्विक्षिप्यतेचे

विक्षिप्यते कदाचिद्ब्रूः कर्मणा भोगदायिना । पुनः समाहिता सा स्यात्तदेवाभ्यासया
 च वात् ॥ ६६ ॥ विक्षेपो यस्य नास्त्यस्य ब्रह्मविज्ञानमन्यते ब्रह्मे वा यमिति प्राहुर्भूतयः
 पारदर्शिनः ॥ ६७ ॥ दर्शनादर्शने हि त्वास्वयं केवलरूपतः । यस्मिन् विस्तृतब्रह्मत्वं
 ब्रह्मवित्त्वयं ॥ ६८ ॥ तर्हि सा बुद्धिरभ्यासदाय्या तदेव पुनरपि समाहिता स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

सदाविशेषराहतस्य बुद्धविश्वमर्थोपचारिकमित्याह विश्वेय इति पारदर्शन इति पारदर्श
नो वेदांतपारंगता इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अत्रापि वासिष्ठवाक्यपुदाहरति दर्शनादर्शने इति यो बुद्ध

ज्ञानमिदं ज्ञानमीति व्यवहरहं यं परित्यज्य स्वयं प्रद्वितीयवैतन्यमात्ररूपिणा बलिष्ठते तत्त्वबुद्धौवन
बुद्धिदिन्यर्थः ॥ ६८ ॥ स परं द्वैतविवेकतुष्टसंहरति जीवन्मुक्तेरिति असावुक्तप्रकारा जीवन्मुक्ते
परकाष्ठानिरतिशयययवसानभूतिः जीवद्वैतस्य प्रतोमयप्रपंचस्य विवर्जनात्परित्यागात् लभ्यते

जीवन्मुक्तेः परकाष्ठा जीवद्वैतविवर्जनात् लभ्यते सौततो वेदमोशद्वैतविवेचितं ॥ ६९

इति श्रीमद्विद्यारण्यविरचितो द्वैतविवेकसमाप्तः ॥ ॥ प्राप्यते तः कारणादिदं जीव

द्वैतमोशद्वैतात् ईश्वरसृष्टद्वैतात् विवेचितं विविच्य प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमत्पर
महंसपरिव्रजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णार्यविदुषा विरचि
ता द्वैतविवेकपदयोजना समाप्ता ॥ ॥ सं ६८ ॥ भाष्यपदकृष्णनवमीतिथौ लिखितं ॥ ७० ॥

॥ ५५ ॥

नत्वा श्रीभारती तीर्थविद्यारण्य मुनीश्वरौ। प्रहा वाक्यविवेकस्य कुर्वेद्व्याख्यां तमा मतः॥१॥ पुपुक्षो मेक्षिमाध
न बुद्धान्ने कत्वावगति सिद्धये प्रतिद्वानां चतुर्णां प्रहा वाक्यानामर्थक्रमेण तिरूपयत्परमं कृपा नुवाचार्थ आ
दो तावदेतैर्गणपक गते पुज्ञान बुद्धेति प्रहा वाक्यैः पुज्ञान शब्दस्यार्थमाह येनोति येन वक्षुर्द्वा निर्गता नः क
रणवत्पुपहित चैतन्येनेदं दर्शनयोग्यं रूपदिक मोक्षते पश्यति पुरुषस्तेषां श्रोत्रद्वानिर्गता नः कारणव

येनेक्षते शृणोतीदं जिघृक्षति स्था द्वा दू विजाताति तत् पुज्ञान मुदीरितं॥५॥

न्युपाधिकेन शब्दज्ञातं शृणोति तथैव घ्राणद्वानिर्गता नः कारणवत्पुपहितेन गंधज्ञातं जिघृक्षति येन वा
जिह्वया वदितेन व्याकोति शब्दज्ञातं व्याहृति येन रसने जिह्वद्वानिर्गता नः कारणवत्पुपाधिकेन स्वा
दु अस्वादूरसौ विजाताति अनुक्तमपुत्रुयार्थश्च शब्दः तथा चोक्तानुक्तेः सकलेन्द्रियैरतः कारणवन्नि
र्गदे श्रोत्रलक्षितं यच्चैतन्मप्राप्ति तदेवात्र पुज्ञान प्रित्युच्यते इत्यर्थः अनेन येन वा पश्यतीत्यादेः सर्वा
ण्येवंतानि पुज्ञानस्य नामधेयानि स्यंत स्यात् तान्ता वाक्यसंदर्भस्यार्थः संक्षिप्तदर्शितः॥ १ ॥

पु ज्ञानशब्दस्यार्थप्रतिधास्य ब्रह्मशब्दार्थमाह चतुर्ष्वेतेषु उक्तपेषु देवादिषु मध्यपेषु मनुष्येषु अ
 धमेषु श्वगवादिषु हेतुधारिष्ठाकाशादिषु भूतेषु च जगत्तन्मादि हेतुभूतं यदैकं वैतन्यमस्ति तदुल्ले
 खार्थः अनेन च सष्वकुप्रेष इत्यु इत्यादेः प्रज्ञाप्रतिष्ठे त्वंतस्यावात्र वाक्यस्यार्थसंक्षिप्तदर्शितः इत्यर्थः
 पदार्थप्रतिधाय वाक्यार्थमाह अत इति यतः सर्वत्रावस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्म ततो मध्यविस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्मैव प्र

चतुर्ष्वेतेषु मनुष्याश्वगवादिषु वैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मध्यपि ॥ २ ॥

परिपूर्णाः पाप्मासि न देहे विद्याधिकादिणि। बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्यात्तद्विनिर्

र्यते ॥ ३ ॥ ज्ञानत्वाद्विशेषादित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं ऋक् साम यजुः प्रज्ञा वाक्यार्थं त्रिरूपमित्युः

शाखासु मध्ये ब्रह्मदारापकोपनिषद्गुणतस्मात् ब्रह्मास्तीति मयि प्रज्ञा वाक्यार्थं विष्णुर्गतायास्त
 शब्दस्यार्थमाह परिपूर्णा इति परिपूर्णः स्वभावतो देशकालवस्तुभिरप्यतिष्ठति न पाप्मासि न
 माया कल्पिते जगति विद्याधिकादिणि शब्दादि साधनसंपन्नत्वेन विद्यासंपादनयोग्येस्मिन् ब्रह्मणा च
 बुद्ध्या तवति देहे मनुष्यादिशांतिषु बुद्धे बुद्ध्या पलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य साक्षितया विद्यति त्वेतावता

॥ ५५ ॥

सकतमास्थित्वावस्थाय स्यात्प्रकाशमानो ह प्रतीयते लक्षणायां हं पदेनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तुल्यश
ब्दार्थमाह स्वतः पूर्ण इति स्वतः परिपूर्णः स्वभावतो देशकालाद्यवच्छिन्नः पूर्वोक्तः परमात्मा अस्मिन्
प्रहावाक्ये तुल्यशब्देन तुल्येत्यनेन पदेन वर्णितः लक्षणायां च्यत इत्यर्थः एतद्वाक्यगतेनास्मीति प
देन पदद्वयस्याप्यनाधिकारात् सत्त्वं जीवतुल्यत्वेनैवं वाच्यं गत इत्याह अस्मीति कृत्येति तत्राह

स्वतः पूर्णः परमात्मा तुल्यशब्देन वर्णितः अस्मीत्येकपापशरीरेन तुल्यप्रवाप्य
हं ॥ ४ ॥ एकमेव द्वितीयो मतः नापह्नूपविवर्जितं सृष्टेः प्राधुना ह्यस्य तादृकत्वं न
दितीर्यते ॥ ५ ॥ तेन तुल्यप्रवापीति ॥ ६ ॥ इदानीं ह्युक्तं प्रकृतिगतस्य तत्त्वमसीति तावत्

स्यार्थप्रकाशनाय तत् पदलक्ष्यार्थमाह एकमेव द्वितीयमिति सदेव सोऽप्येदं प्रगु आसीदित्ये
कमेवाद्वितीयमिति वाक्येन सृष्टेः प्राधुनादिप्रेक्ष्य न्यूनतापह्नूपहितं यत्तद्वस्तु प्रतिपा
दितमाप्यसद्वस्तुनो धुनापि सृष्टेः तादृकत्वं विचारदृष्ट्या न थात्वं तदिति पदे
नेत्येते लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ त्वं पदलक्ष्यार्थमाह ओतुरिति ओतुः अवगाह्य नृणां न तावत्

र्थ प्रतिपन्नदेहेन्द्रियातीतं देहेन्द्रियोपलक्षितं स्थूलादिशरीरत्रयसाक्षितमानद्विलक्षणं सदसु सदत्वेवं त्वं
 पदेरितं वाक्यगतैतत्त्वमिति पदेन लक्षितमित्यर्थः एतद्वक्तृत्वेन अस्मिन्निपदेन त्वंपदसाप्ताधिकरणत्वं त्वं प
 दार्थ द्वयैक्यं सिध्यं प्रत्याप्यत इत्याह एकतेति सिद्धमर्थमाह तदैक्यमिति नयोस्तत्त्वं पदार्थयो रैक्यं पुत्रा
 रासिद्धमेकत्वमनुभूयतां पुमुं क्षुप्रित्यर्थः ॥ १ ॥ क्रमप्रपञ्चस्यार्थवर्णने दगतस्यात्माबुद्धेति वाक्यार्थव्या

श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं त्वत्त्वत्वं पदेरितं । एकताग्राह्यते मिति तदैक्यमनुभूयतां ॥ ६ ॥ त्वप्रकाशा
 योक्षत्वमयमित्युक्तिरितोमतं । अहंकारादिदेहांतातत्त्वत्त्वगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥

चिकीर्षु रादवयमात्मेति पदद्वयेन विवक्षितमर्थं क्रमेण दर्शयति त्वप्रकाशेति अयमित्युक्तिरित्यमिति
 देतत्त्वप्रकाशा योक्षत्वं त्वयंप्रकाशा योक्षत्वं त्वप्रकाशात्वेनायोक्षसंप्रतप्रभिमतं अदृष्टमित्ययोक्ष
 त्वं यद्यपि वदृश्यं त्वं व्यावर्त्येतुं विरोध एव प्रतियोगिबोधव्यं देहादिव्याप्ताशब्दप्रयोगदर्शनादत्रात्म
 शब्देन किं विवेक्षितमित्याकांक्षायामाह अहंकार इति अहंकारादिर्यस्याहंकारप्राणाप्रत इन्द्रियदेहसं
 तस्य सोहंकारादित्वादेहअत्रो यस्यात्तमंतस्य सदेहांतो हंकारादिश्च देहांतश्चेति तथा तस्मात् पुत्रगाधि

॥ ५ ॥

छाततया साक्षितया च आत्रे आत्मेति शोभ्यते तस्मिन् वाक्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ वायु हात्वादिष्वपि बुद्ध्या
व्यस्य प्रयोगदर्शनात् तत् आवर्ततया च विवक्षितमर्थमाह दृश्यमात्रस्येति दृश्यत्वेन प्रिथ्याभूतस्य
सर्वस्याकाशादेर्जगत्सत्त्वप्रधिच्छाततया तदा धावधित्वेन च परमाधिकं सञ्चिदातंदत्तक्षणं यद्दृश्य
मस्ति तद्बुद्ध्या वेदेत्येते कथ्यत इत्यर्थः तद्बुद्धेति तदुक्तत्वात् वायुस्तत्त्वप्रकाशात् स्वरूपं यस्य तत्तत्त्व

दृश्यमात्रस्य सर्वस्य जगत्सत्त्वप्रियते। बुद्ध्या वेदेन तद्बुद्धस्तत्त्वप्रकाशात् स्वरूपकम् ॥

॥ ८ ॥ इति श्री परमहंसपरिव्रजकाचार्य विद्यारायण विरचितो महावाक्यविवेकः स
माप्तः ॥ ५ ॥ यथा विप्रपदे ह्यस्य मवस्थातां चतुष्टयं। परमात्मनि विज्ञेयं तथावस्था चतुष्टयं ९

प्रकाशात् स्वरूपकं सत्त्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति श्री परमहंसपरिव्रजकाचार्य सायकृष्णाख्य विरचितो महा
वाक्यविवेकः समाप्तः ॥ ॥ तत्त्वा श्री प्राप्तात्तत्त्वविद्यारायणपुत्री श्रौते। क्रियते विप्रदीपस्य व्या
ख्यातात् पर्यवधिनी ॥ ९ ॥ विवक्षितस्य गुंथस्य त्रिप्रसूहयति पूरणाय परमात्मनोति पदेन इत्येदेव तत्
त्वनुसंधानत्तत्त्वात् प्रमाणं सत्त्वात् तत्त्वस्य गुंथस्य वेदांतप्रकाराणां तत्तद्दीर्घैरेव विषयादिभिस्तद्वत्तासिद्धिप्रदं

निरिधायाम् ध्यातो पापवादाभ्यांतिः प्रपंचं प्रपंच्यत इति त्यागपनुक्त्य पाप्मात्मातोपितस्य जगतः स्थितिः प्र
 कारं सद्यस्तं प्रतिज्ञानीते यथेति विद्वपटे यथा वक्ष्यमाणतामंतस्थातांचतुस्रयं न यैव परमात्मस्य विवक्ष्यमाण
 प्रवस्थाचतुस्रयं ज्ञेयमिति ॥ २ ॥ किं तदित्याकांक्षामां दस्तं दार्ष्टिकमोहप्रयोरप्यवस्थाचतुस्रयं क्रमेणोदिताति
 यथेति धौतो घटितो लांछितो रंजित इत्येवं प्रकारश्चतुर्विधस्या यथा विद्वपटे उपलभ्यते तथा परमात्मस्य वि
 दंतर्मासि सूत्रात्माविरोधं वक्ष्यमाणा चतुस्रयं बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ दस्तं स्थितातामंतस्थातां स्वरूपं क्रमेणोत्पाद

यथा धौतो घटितश्च लांछितो रंजितः पटः विदंतर्मासि सूत्रात्माविरोधात्मातथेयं ते ॥ २ ॥ स्तवः
 शुभ्रोत्र धौतः स्यात् घटितो भविलेयनात् । मस्याकारे लांछितः स्यादजितो वर्णपूरणात् ॥ ३ ॥ स्त
 तांश्चिदन्तर्यामी तु स्यात्मा सूक्ष्मसूक्ष्मः । सूत्रात्मा स्थूल एव विराडित्युच्यते यः ॥ ४ ॥ बुद्ध्या
 तां वयं यंता प्राणिनो ब्रजगत्त्रयं । उन्नम्राधमभावेन वर्तते पटवित्रवत् ॥ ५ ॥ वित्रावर्तप्रभु
 व्याणं वत्साभासाः पृथक् पृथक् । वित्राधारेण वत्सेण स दृशा एव कल्पिताः ॥ ६ ॥ ॥

॥ ५७ ॥

पंचाकृतभूत
 कार्य १

यतिः स्तवः शुभ्र इति अत्र स्वावस्थाप्रत्ये स्तवोऽप्यांतरा संवर्धयित्वा शुभ्रो धौत इत्युच्यते अत्रेतलि प्रोद्यतिः
 मसीप्रयोगाकारे दुक्तो लांछितः यथा योग्यवर्णो परितः रंजितः स्यात् ॥ २ ॥ दार्ष्टिकेता सुतपादयति स्तवश्चि
 दिति वरपरमात्मा प्राप्यते कार्यरहितश्चिदित्युच्यते प्राप्ययोगादंतर्मासी अपंचाकृतभूतकार्यसमाप्तिः सूक्ष्म

शरीरयोगात्सूत्रात्मा पंवी कृतभूतकार्यं सम्प्रसिद्धं लक्षणं शरीरेषां धियोगाद्विज्ञाति ॥ ५ ॥ तनुयुग्मा
त्मा तद्विषयस्थानीयत्वे तदाश्रितानि विविक्तव्यापि इत्यत आह वृक्षाद्या इति उक्तमाधमभावेन वर्तमानं
न वृक्षादिसंबन्धतं वेतनात्कार्कशिरिन्धादिजडजातं च विषयस्थानीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ वृक्षादिजंगमश्चेतनस्य
नीयत्वे कारणं वक्तुं इच्छन्तमाह विवर्धितप्रनुष्याणां प्रिति यथा विवरे सिद्धिना तं प्रनुष्यादिशरीराणां प्रेवना
नावर्णी वस्त्रविशेषालिख्यते ते वै शीताद्यातिवाकत्वात् वस्त्राभासा एव ॥ ६ ॥ दास्यैकमाह यथा गिरि ए

यथ कृ यथ कृ विदाभासौ वैतन्याध्यासदेहितां कल्प्यते जीवनामानो वरुधासं संप्रप्री ॥ ७ ॥

वस्त्राभासस्थितान् वस्त्रान् तत्पटाधारवस्त्राणां उदन्ततासाध्याजीवं संसारं हि दत्तं विदुः ॥ ८ ॥

विषयस्थपर्वतादीनां वस्त्राभासो तल्लिख्यते । तद्विषयमृत्तिकादीनां विदाभासस्तथा न हि ॥ ९ ॥

वस्त्राभासाद्योपितानां देवतां शरीराणां प्रेव जीवनामानविदाभासाः पुन्यैर्ककल्प्यते तेषां दीनां तेषां
तत्कल्पने कारणमाह वरुधेति अप्रीजीवादेवतिर्यग्प्रनुष्यादिशरीराणां वरुधासं संप्रतिनपरात्मा तस्य
निर्विकारत्वादित्यप्रियायः ॥ ७ ॥ तनुसर्वकादिनौलैकिकांश्चात्मन एव संसार इति वदन्ति तत्र किं कारणमित्या
ह वयं अज्ञानमेव कारणमिति सदृशं तमाह वरुधेति ॥ ८ ॥ गिरिन्धादीनां तु विदाभासकल्पनाभाव इच्छ

त पुरःसरमाह विवस्थ पर्वतादीनामिति प्रयोजनभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमात्मना होवितस्य
संसारस्य ज्ञानतिवर्तित्वसिद्धये तन्मूलकतामविद्यामाह संसार इति ॥ १० ॥ को यं विद्यातस्या
ओपायश्च कश्चात्कांक्षायां विद्यास्वरूपं तस्या ओपायं वदंशयति आत्मा भासत्येति आ
त्मा भासत्यविदाभासत्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ विवाहात्पुनरेते विद्या इत्युक्तं कस्य विचारदित्याशं वया
संसारः परमार्थोऽयं संलग्नः सात्प्रवसति । इति भ्रान्तिरविद्यास्याद्विधयेषां निवर्तते
॥ १३ ॥ आत्मा भासत्य जीवस्य संसारो नात्प्रवसति । इति बोधो भवेद्विद्यालभ्यते सो विचार
रमाह ॥ ११ ॥ सदा विचारयेत्तस्या ज्ञेयं जीव परात्प्रतः ॥ १२ ॥ ह सदा विचारयेदिति तनुप
रमात्मा विचार्यतां मोक्षावस्थायाम्फलरूपेणावस्थानात् जीवजगते विचारः कोपमुज्ज्वल इत्यार्शं
यद्यतमोऽपवाधेन परमात्मा यदोषतोऽपमुज्ज्वल इत्याहुः जीवेति ॥ १२ ॥ तनु विचारेणा जीवजग
तोर्वाधसादृशतीत्याद्यवहारलोपः प्रसज्यत इत्यार्शं यवाधशब्दस्य विवक्षितेर्थे विषयो देहं

॥५८॥

माह नाप्रतीतिरिति सुषुप्तिं प्रूर्णदौ स्वतएव द्वैतप्रतीत्यभावात्तत्त्वज्ञानं विनापि मुक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥
आत्मेव शिष्यत इत्यनेनापि परमात्मनः सत्यत्वं ज्ञातमेव विवक्षते ततद्विरुद्धजगद्विष्णुतिस्मात्तु तत्र
भावप्रसंगादित्याह परमात्मेति ॥ १४ ॥ सदा विचारयेदित्युक्तादेरुपात्रं पर्यंतं विचारपुत्रौ सत्यांतस्यो
तस्यावधिमाह परोक्षेति ॥ १५ ॥ विचारजन्या विद्या परोक्षत्वापरोक्षत्वं भेदेन विद्येत्युक्तं तयोस्तु प्रयो ह

नाप्रतीतिस्तयोर्वाधः किं नु प्रिथ्यात्वमिच्छयः नो चेत्सुषुप्तिं प्रूर्णदौ मुञ्जेता यत्र तो जनः ॥
१२ ॥ परमात्मावशेषो विवक्षितसत्यत्वमिति श्रुयः न जगद्विष्णुति नो चेत्जीवमुक्तिर्न संप्रवेत् ॥
१३ ॥ परोक्षाय परोक्षेति द्विविधा च विचारणं तत्राय परोक्षविद्या प्रौढिचारोयं समाप्यते ॥ १४ ॥
अतिबुद्धेति चेद्देद परोक्षज्ञानमेव तत् अहंबुद्धेति चेद्देद साक्षात्कारोऽप्युच्यते ॥ १५ ॥
तत्साक्षात्कारमिच्छुर्थमात्मतत्त्वं विविच्यते येन सर्वसंसारसंघादविविमुच्यते ॥ १६ ॥

अथोः स्वस्वरूपं केनैव दर्शयति अस्तीति ॥ १७ ॥ एवं विधात्मसाक्षात्कारसाधारणकारणमात्मतत्त्वं वि
वचनं प्रतिजानीते तत्साक्षात्कारेति येन साक्षात्कारेण संसारसंघादविविमुच्यते तत्साक्षात्कारमिच्छुर्थं
॥ प्रितिपूर्वत्वात् ॥ १८ ॥

विदात्प्रतः पाण्डित्यं कमेकत्वं त्रिंश्वेतुं व्यवहारदशा यं प्रतीयमानं वैतन्यभेदमुद्दिशति कूटस्थ इति एकस्य
 श्रुतश्चातुर्विधे दृष्टान्तमाह घटाकार इति १० ॥ घटावच्छिन्नस्य घटाकारास्य तदवच्छिन्नस्य महाकारास्य
 रूपसिद्धत्वात्तौ विहाय प्रसिद्धं जलाकारं व्युत्पादयति घटावच्छिन्न इति घटावच्छिन्न आकारो य इदं कमेति
 तत्र जले प्रतीतिर्विद्यते अप्रतक्षत्वात्त आकारो जलाकार इत्युच्यते ॥ १० ॥ अप्राकारं व्युत्पादयति

कूटस्थो बुद्धिर्मावेशः सित्यवसु चतुर्विधा। घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशा प्रविश्यथा
॥ १८ ॥ घटावच्छिन्नत्वेनायत्र न प्रतिविम्बितः। माप्रतक्षत्र आकाशो जलाकाश उदीर्यते
॥ १९ ॥ महाकाशस्य मध्ये मन्मथमण्डलं प्रीक्ष्यते। प्रतिविम्बतया तत्र प्रेक्षा कौशो जले स्थि
तः ॥ २० ॥ प्रेक्षांशरूपपुद्गलं तु घटाकारं संस्थितं। तत्र स्वप्रतिविम्बो यंतीत्यादनुमीयते ॥ २१ ॥

महाकाशस्येति तत्र प्रेक्ष्यमाणं ते मत्तजलं तस्मिन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ तनुप्रेक्ष्ये जलस्य प्रतीयमानत्वात् त्रिप्रमाणं
तत्र कथं प्रतिविम्बितं तज्जलं तस्मिन् प्रेक्षां शोते प्रेक्ष्य स्थस्य जलस्य प्रत्यक्षेणानुपलब्धेन लक्षि
लक्षणकार्येण प्रेक्ष्ये तदुदयादुदकं सूक्ष्मावयव रूपं प्रतीयते तनुप्रेक्ष्ये उदकत्वेनैव सिंगेन जलमाका
शं प्रतिविम्बयद्भवति तज्जलत्वात् च दृग्गतं जलं वदित्यनुमानेन प्रेक्षां श रूपं जलेष्वाकाशं प्रतिवि
म्बयद्भवति तज्जलत्वात् च दृग्गतं जलं वदित्यनुमानेन प्रेक्षां श रूपं जलेष्वाकाशं प्रतिवि

१५२॥

एवं स दृष्टान्तभूतमाकाशवतुस्यं व्युत्पाद्यदाह्रीतिके पुथप्रोदिसं कूटस्थं व्युत्पादयति अधिष्ठानतयेति
पंचीकृता पंचीकृतभूतकार्यत्वेन स्थूलसूक्ष्मरूपस्य देहद्वयस्य विधाकल्पितस्या धारतया वर्तमानत्वेन ता
भ्यां सप्रवर्द्धित आत्मा कूटस्थ इत्युच्यते तत्र कूटस्थस्य प्रत्ययवृत्तौ त्रिभिन्नमाह कूटवन्निर्विकारेणेति ॥ २२ ॥
तमेव तर्कप्रतिनीय दर्शयति तच्चेदिति अविद्यावरणसाधकवैतन्यस्यैतद्विरोधित्वेऽविद्याप्रतीतिरेव तस्यादि

अधिष्ठानतया देहद्वयवर्द्धितचेतनः कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ २२ ॥

तच्चेद्विरोधिके तेयमावृतिस्तु भूयतां विवेकस्तु द्विरोधस्यास्तत्त्वज्ञानिति दृश्यतां ॥ २३ ॥

अविद्यावृत्तकूटस्थे देहद्वयगुणावितिः श्रुतौ रूप्यवदध्यात्मविशेषा ध्यास एव सः ॥ २४ ॥

निभावः तर्ह्यविद्यायाः कोविरोधीत्यत आह विवेकस्तिति विवेक उच्यते षट् विद्यारजन्यं ज्ञानं विवेकस्य
विद्याविरोधित्वं कूटस्थमित्यत आह तत्त्वज्ञानिति ॥ २३ ॥ एवमाविद्यावरणं दर्शयित्वा विशेया ध्यास
माह अविद्यावृत्तेति पूर्वोक्ताविद्यावरणकूटस्थे प्रत्यगात्मन्यागेपित स्थूलसूक्ष्मशरीरसहितवि
द्वभासो विशेषा ध्यास इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्याविशेषा ध्यासत्वरिद्वये अङ्गि रजता ध्याससाम्यं दर्शय
ति इदमस्येति अङ्गिकायां स्थितं पुणे देशादि संबंधित्वं प्रवाधितत्वं च यथागेपिते रजते अवभासते ए

संस्तयं त्वं वस्तु त्वं च कूटस्थतिष्ठमाहोपितोविदाभासे अवभासत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं साप्रान्यां श प्रतीतिमुप्र-
यत्र प्रदर्शयति विशेषाप्रतीतिमाश्रयं दर्शयति नीलपृष्ठत्रिकोणत्वमिति ॥ २५ ॥ साप्रान्यां तं दर्शयति आहोपितस्ये-
ति दृष्टान्ते भुक्तिस्थले आहोपितपदार्थस्य रूपप्रतिनाममथाः एवं कूटस्थे कल्पितविदाभास रूपधर्मस्य पूर्वो-
क्तस्याहमिति नामेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तनुदृष्टान्ते पुनर्वर्तिनि भुक्तिशकले इन्द्रियसंनिक्तवैजाते सति रूपप्रतिदमिति तदति

इदं प्रशस्य सत्यत्वं भुक्तिगं रूपं ईक्षते। स्वयं त्वं वस्तु त्वैवं विक्षेपे वा दृश्यते। न्यगं ॥ २४ ॥ नील-
पृष्ठत्रिकोणत्वं यथा भुक्तौ तिरोहितं। असंगानंदता त्वेवं कूटस्थे पितिरोहितं ॥ २५ ॥ आहोपित-
स्य दृष्टान्ते रूपं नाम यथा तथा। कूटस्था ध्वस्तविक्षेपे नाप्राहमिति श्रुयः ॥ २६ ॥ इदं प्रशंस-
तः पश्यन् रूपप्रित्यप्रिमन्यते। तथा त्वं वस्तुतः पश्यन् रूपप्रित्यप्रिमन्यते ॥ २७ ॥ इदं त्वं रूपं ते प्रति-
स्वत्वाहं ते तथेष्टतां। साप्रान्यां च विशेष श्रुत्युपयत्राविगम्यते ॥ २८ ॥ रिक्ताहमिति प्रामात्रं उपसृज्यते
अतो न तेषां प्रित्यप्रि प्रायेणाह ॥ २९ ॥ तनुस्वयं महं शब्दयोरेकार्थत्वात् कथं दृष्टान्तदासीति कर्मोऽसाध्य-
प्रित्याशंक्य इदं रूपं शब्दार्थयोः स्वयं महं शब्दार्थयोश्च साप्रान्याविशेष रूपत्वस्योपयत्र साप्रान्यात्रैव
प्रित्याह इदं त्वेति ॥ २८ ॥ स्वयं शब्दार्थस्य साप्रान्यरूपत्वं स्पष्टीकर्तुं लौकिकप्रयोगं तावदर्शयति देवद-

॥ ६० ॥

नः स्वयमिति ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तेवं प्रयोगः लोके कथमेतावता स्वयं शब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वमित्याहं लोके शब्दार्थ
 र्थवदित्याह इदं रूपमिति यथा रूपवत्त्वाद्यौ सर्वत्रेदं शब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात् तदर्थस्य सामान्यरूपत्व
 तथा सोऽप्यप्रतिपत्त्याद्यौ सर्वत्र स्वयं शब्द प्रयोगात् तदर्थस्यापि सामान्यरूपत्वमनुगम्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
 प्रवृत्तस्वयमहं शब्दार्थयोर्लोके भेदः एतावता कूटस्थे आत्मनिकिंप्रामातमिति यच्छ्रुतिः अहमिति सामान्य
 देवदत्तस्वयंगच्छेत्तत्त्वं वीक्ष्य स्वस्वयंतथा अहं स्वयं न शक्नोतीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥
 इदं रूपमिदं वत्त्वमिति य इदिदं तथा असौत्वमेहमित्ये प्रु स्वयमित्यभिप्रैत्यते ॥ ३९ ॥ अ
 हं त्वामिदं प्रिद्यतां स्वत्वं कूटस्थे तेनाकंतं वा स्वयं शब्दार्थ एवैव कूटस्थ इति प्रेप्रवेत् ॥ ३९ ॥
 अन्यत्वं वा कं स्वत्वमिति चेदप्यत्राणं कूटस्थस्यात्मतां वक्तुमिष्टमेव हितं प्रवेत् ॥ ३९ ॥
 रूपं स्वयं शब्दार्थ एव कूटस्थ इतीदं प्रामातमिति त्याह स्वयमिति ॥ ३९ ॥ तनुत्वं रूपो धर्मोऽसत्त्वं निवारयति
 न कूटस्थत्वं बोधयतीति शंकते अन्यत्वं वा कमिति स्वयं शब्दार्थस्य कूटस्थस्यैतात्मात्वात् तत्त्वे तात्पर्यात्
 प्रिष्टमेवेति परिहृतिः अन्यत्वात् कूटस्थस्येति ॥ ३९ ॥

ननु स्वयमात्मशब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिरिति प्रित्रयोर्गताश्चादिशब्दयोर्निवैकार्थत्वाभावात्कथं स्वयंशब्दार्थस्य
कूटस्थस्यात्मत्वप्रित्याशंक्य हस्तकादिशब्दवदेकार्थत्वेऽप्यत्रे प्रेवप्रिति परिहृतिः स्वयमात्मेतीति पर्या
यत्वे सहस्रयोगाभावं हेतुमाह तेन लोक इति फलितमाह अतः स्वत्वमिति ॥ ३२ ॥ ननु घटादिष्वचेतनेष्वपि
स्वयंशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्वयंत्वात्प्रत्ययोरैकत्वं न घटत इति शंकते घट इति घटादिष्वपि स्फुरात्
स्वयमात्मेति पर्यायैतेन लोके तयोः प्रह प्रयोगो नास्ति स्वत्वमात्मत्वं वाच्यं वाकं ॥ ३३ ॥ घटः स्वयं
न जानातीत्येवं स्वत्वं घटादिषु अचेतनेषु दृष्टं चेददृश्यतामात्मसत्त्वतः ॥ ३४ ॥ चेतनाचेतनविदा क
ूटस्थस्यात्मकतानि किं नु बुद्धि कृता प्राप्त कृते वेत्येव गम्यतां ॥ ३५ ॥ कूटस्थ आत्मचेतनस्य सत्त्वात्
तेष्वपि स्वयंशब्द प्रयोगो न विहृत इत्याह दृश्यतामिति ॥ ३६ ॥ ननु घटादिष्वनात्मचेतनस्य सत्त्वे चेतना
चेतनविभागो निर्निर्दिष्टकः स्यादित्याशंक्य विदा प्राप्त सत्त्वात् सत्त्व लक्षणं कारणसद्भावात् तैवप्रितिवरि
हृति चेतनाचेतनेति ॥ ३५ ॥ चेतनाचेतनविभागस्य विदा प्राप्त सत्त्वात् प्रयुक्त्वा प्रयोगप्रे चेतनेष्वनात्म

॥ ६९ ॥

ताभ्युपगमोतिः प्रयोजनस्यादित्याशंक्य चेत्तत्राचेतनविभागहेतुत्वेन कूटस्थाने भुपगम्यत्वेऽपि अचेतन-
कल्पना विधानत्वेन कूटस्थो भुपगंतव्य इत्यभिप्राये ताद्यगदेतत्र कल्पितत्वं सदृशं तस्मात् यथाचेतन-
इति ॥ ३६ ॥ स्वत्वात्प्रत्ययो रेकत्वेति प्रसंगशंकते तत्रेदं ते इति त्वप्रहमादिषु सर्वत्रानुगतस्य स्वत्वेत्येव सर्व-
त्रानुगतमोरप्यात्मरूपता किं न स्यादिति भावः ॥ ३७ ॥ तत्रेदं तयोरात्मत्वादधिकवृत्तिश्चादात्मत्वं न संभवती-

यथाचेतनआभासः कूटस्थे भ्रान्तिकल्पितः । अचेतनो घटादिश्च तथा तत्रैव कल्पितः ॥ ३८ ॥

तत्रेदं ते अपि स्वत्वप्रिवत्प्रहमादिषु । सर्वत्रानुगते तेन तयोराप्यात्मवेति चेत् ॥ ३९ ॥ तत्रेदं
त्प्रत्येकानुगते तत्रेदं ते तस्तयोः । आत्मत्वं नैव संभाव्यं सम्प्रकृत्वा देयं धातथा ॥ ३९ ॥ ॥

त्याह ते इति तत्रेदं ते स्वत्वप्रिव यद्यपि त्वप्रहमादिषु अनुगते तथापि ते तथापि ते अनुवर्तमाने
आत्मत्वेऽप्यनुगते तदात्मत्वप्रिवत्प्रहमादिषु त्वप्रहमादिषु व्यहारासंभवादतस्तयोरात्मत्वादधिकवृ-
त्तिश्चादात्मरूपता न संभाव्यते तत्र दृष्टान्तः सम्प्रकृत्वादेरिति आत्मत्वं सम्प्रगतात्मत्वप्रसम्पगिति व्यहारा-

वशादात्तत्वेऽप्यनुवर्तमानयोः सम्प्रकृत्वा सम्प्रकृत्यो रित्वेऽप्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवं प्रासंगिकं परि
समाप्य परलित दर्शनाय लोक व्यवहार सिद्धर्थं अनुवदति तत्रेदमिति तत्राप्रतियोगित्व
मिदं नानायास्तदिदमिति स्वत्वप्रयोगित्वमन्यत्वस्य स्वयमन्य इति त्वंताप्रतियोगित्वमह
नायास्त्वमहमिति लोके प्रतिद्वंद्वित्वेन प्रयोगदर्शनात् प्रसिद्धमिति भावः ॥ ३८ ॥ भवत्वे

तत्रेदं ते स्वतन्त्रान्यत्वे त्वन्नाहं ते परस्परं प्रतिद्वंद्वितया लोके प्रसिद्धेनास्ति संशयः

॥ ३९ ॥ अन्यतायाः प्रतिद्वंद्वि स्वयं कूटस्थ इष्यतां त्वंतायाः प्रतियोग्येषो ह

मि न्यात्मनिकल्पितः ॥ ४० ॥ तं लोके प्रकृते किमायातमित्यत आह अन्यतस्याह

ति अन्यत्वप्रतियोगी स्वयं शब्दार्थः त्वन्नाप्रतियोग्यमहं शब्दार्थश्चिदाभासः कूट

स्थे कल्पित इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु क्व प्रकारेण जीव कूटस्थोऽपि देवतपि सर्वे इत्यं

किमिति नेजातं तात्पर्यं अहंतेति बुद्धिसाक्षिणाः कूटस्थस्य बुद्ध्याप

॥ ६२ ॥

न्यक्षी कर्तुं मशक्यत्वाद् इति प्रतीति भासमानयो जीवकूटस्थयो भूतैकत्वं उति यन्ना इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तस्य जीवकूटस्थयो रेकत्वमुपस्य किं कारणमित्यपेक्षा या प्राह तादात्म्या ध्यात इति अत्रास्मिन् गुं धे अनादि एति वे को यमित्यत्रोक्तं या विद्ययेत्यर्थः यतो विद्या कार्यत्व प्रप्यातो विद्या निवर्तकं जनेनैव तन्निवृत्तिरित्याह अविद्यायेमिति अविद्यायेककारण्येन कृते तत्कल्पयेत्तुं यमैव विवृतिरिति ॥ तत्त्व ध्यात स्याद विद्या कार्यत्वान्न निवृत्त्या निवृत्तिरिति तदनुपपन्नं बुद्ध्या तैकत्वं विद्याया मुत्पन्नाया प्रप्य विद्या कार्यस्य देहादेरप्यस्य प्रातत्वादिन्यत आह अविद्ययेति अ

अहं त्वास्वत्वयो मे देहं प्यते दंतयो रिव। स्य ह्ये विमो हमापन्ना ए कत्वं प्रपियेदिरे ॥ ५२ ॥ तादात्म्या ध्यात एवावयुर्तोक्ता विद्यया कृतः। अविद्यायां निवृत्त्या यां तत् कार्यं विनिवर्तते ॥ ५२ ॥ अविद्या एति तादात्म्ये विद्ययेव विनश्यतः विक्षेपस्य त्वत्पं तु प्रादुक्ष्यमपीक्ष्यते ॥ ५३ ॥ उपादाने विनश्ये विक्षां का यं प्रतीक्षते। इत्याह सात्त्विकं कासाद्दस्य कं किं तं प्रवेत ॥ ५४ ॥ त्वं प्रोक्तं कारणं यो ह कृति तादात्म्यो विद्ययेव विनिवृत्तिः कर्मसहितविद्या जन्मस्य गुविक्षेपस्त्वत्पस्य कर्मवसानं यमं प्रवस्थानादित्यविरोध उति भावः ॥ ५५ ॥ ननु प्रादुर्भावोति मित्रं प्रावृत्ता त्रैसदाभावमात्रेणोपादाने विनश्ये कथं कार्यं नु कृतिरित्याशंकेष शा स्त्रांतरे सिद्धं स्यातेन तदनुवृत्तिं संभावयति उपादान इति ॥ ५६ ॥ ननु तत्त्विकैः कार्यस्य क्षणात्मात्रं प्रवस्था न प्रंगीकृतं न चिह्नं कालमित्याशंकेषाह तत्त्वानिति संसाध्यानादि कालमा

रभ्यानुवृत्तत्वात् तत्संस्कारवशेन च कप्रमवर्तिरुकात् तदुक्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥ तनुतां कौं यं भावुक
 प्रप्रहितं तद्वत् प्रवता पोत्या शंख सौ कौ ततो वै यं यं दर्शयति विना शोदक्षमिति शोदक्षं विवाहसहस्रानं विना
 पुमाणां प्रतरेणेत्यर्थः तस्य तावदेव विवाहवन्नविमोक्षेयं संपत्त्यत इति च श्रुतिचक्रप्रसादि ह स्तां तो युक्तिः न भूतिः
 इदं न भव एतेभ्यः प्रमाणेभ्यः किं वक्तुं मशक्यमित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥ अंकुतमनुसरति आस्तां दुस्तां कौं कौं ति स्वयम
 तंतूनां दिन संख्यातं तैस्तां दृक् क्षण ईरितः प्रमत्तस्य कस्यस्य योग्य भाग इहेष्यतां ॥ ४७ ॥ विना शो
 दक्षमं सारं तैर्दृष्टा पदिकस्यते अतिशुक्लपुन भूतिः यो वदतां किं नु दुः शकं ॥ ४८ ॥ आस्तां दुस्तां कौं कौं
 साकं विवाहः प्रकृतं तु वे। साहसोः सिद्धये कत्वं कूटस्थपटिणा प्रितो ॥ ४९ ॥ प्राप्ते पणितं मत्याः स
 वं लोकि कौं तैर्दिकाः अनाद्यश्रुतिं मौल्यं किं व स्या युक्तिमाश्रिता ॥ ५० ॥ हं शब्दार्थयोः कूटस्थपटि
 णा प्रितो रेकत्वं प्रांत्या सिद्धं ॥ ५१ ॥ तनु कूटस्थ जीव यो रेकत्वं प्रांतिमिदं वेदिदं प्रांतमिति कौं पि कुतो न जानति इ
 त्याशं क्य श्रुतितात्पर्यं यम्यो वन शून्यत्वादित्याह ॥ ५२ ॥ तनु श्रुत्यर्थं प्रवक्ता गोपि कोशदित्यं ज्ञातो न जानती
 त्याशं क्य तेषां साकस्येन श्रुत्यर्थं यम्यो वना प्रादादित्याह पूर्वापरेति ॥ ५३ ॥ तत्र तावत् प्रत्यक्षे क प्रमाणं प्रुय
 मने नातिस्पृश्यत्वा लोकापतादि यं प्रथमं तो नु भावते। कूटस्थपटिः प्रत्यक्षसिद्धत्वे देहांदेत्यत्वं पाट्याधि
 कं स्यादित्याह क्य उक्तं प्रत्यक्षमाश्रितेति ॥ ५४ ॥ तेष्वर्थे क प्रमाणं वादिनो वि परव्याप्तेरुनाय स्वयं श्रुतिमि
 त् ॥

॥ ६३ ॥

द्विप्रतिदर्शयितुं वाक्यमप्युदाहरंतीत्याह औतीकर्तुमिति कोशमत्र प्रथममिति शब्दे नात्र प्रथम कोशप्रतिपादकं स
यस्य उक्तं यो नरसमय इत्यादि वाक्यं लक्ष्यते विज्ञेयं न स्यात् द्विप्रतिप्रति तत्तत् संहतं प्रतिपादकमात्रैवेह
प्रथम्य इत्यादि वाक्यं लक्ष्यते एतद्वाक्यं द्वयं प्रमाणत्वेन प्रतिपादयन् न तत्प्रपादयितुं क्षमाः प्रकृत्या
विज्ञेयं धादिति भावः ॥ ५१ ॥ अस्मिन्नेते दोषप्रदर्शिते पुरःसरं मतान्तरमुत्थापयति जीवात्मेति ५२ ॥ कीदृशो देहाति

पूर्वापरपर्यायविकलास्तत्र केचन वाक्याभासानुसृत्य पक्षे योजयंत्यप्यलज्जया ॥ ५३ ॥ इदं स्या
दिशान्तसंघातस्यासंज्ञांशु ॥ लोकायताः यात्राश्च प्रत्यक्षाभासमाश्रिताः ॥ ५४ ॥ औतीकर्तुं स्व
पक्षं ते कोशमत्र प्रयंतथा विज्ञेयं न स्यात् द्विप्रतिप्रति तत्तत् संहतं प्रतिपादयितुं क्षमाः प्रकृत्या
स्यावदर्शनात् देहातिरिक्त एवात्मेत्याहुर्लोकायताः परे ॥ ५२ ॥ प्रत्यक्षत्वेनाभिप्रेता हंधी देहातिरे
किं तां गमयेदिति यात्मानं उच्यते यदि प्रयोगतः ॥ ५३ ॥ वाग्मादीनामिद्विद्यारणं कलहः अतिष्ठु आ
तः ॥ तेन चैतन्यमेतेषां मात्मानं तत एव हि ॥ ५४ ॥ आत्मा केन वा प्रमाणेन नावगम्यत इत्याकांक्षायां प्राहुः उ
च्यते तेनेति अहं वचि अहं यस्यामि इत्यादि प्रयोगदर्शनात् देहातिरिक्ता हं बुद्धिगम्या नोति यात्रायां स्यात् ॥
५३ ॥ ननु इति यात्राप्रचेतनां कथं मात्मानं प्रित्याहं कथं अतिष्ठु इति यत्तदाद अवगम्य दचेतनं तत्प्रति द्विप्रतिपादकं
वाग्मादीनामिति चेत्तत एव वात्मानं वाग्मादीनां प्रितुं यात्रायां मात्मानं प्रवर्तमानं

आत्मा केन वा प्रमाणेन नावगम्यत इत्याकांक्षायां प्राहुः उच्यते तेनेति अहं वचि अहं यस्यामि इत्यादि प्रयोगदर्शनात् देहातिरिक्ता हं बुद्धिगम्या नोति यात्रायां स्यात् ॥

मतांतरमुत्थाययति हेरायगर्भ इति ॥ ५१ ॥ प्राणस्यात्मत्वे श्रौतसिंहातीति दर्शयति प्राण इति प्राणाग्रयणतस्मिन्
ग्रे जाग्रतीत्यादिना प्राणजागृहो भ्रूयते तत्प्राणो प्रयत्न उदति संत उक्त्यप्रभवत् तदेतदुक्त्यप्रिति प्राणस्यै
व्यादिकं भ्रूयते अन्योत्र आत्मा प्राणप्रयत्न इत्यादिना प्राणप्रय कोशः प्रयवितः आदिशब्देन प्राणसंवाद प्रवेशादि
कं ग्राह्यं ॥ ५० ॥ प्राणदथांतरस्य मतस आत्मत्वेवादिनो मतं दर्शयति मत आत्मेति प्राणस्यातोत्पत्ते युक्तिमाह प्राण

हेरायगर्भः प्राणात्मता दिनत्वेव सूचिरे। चक्षुराद्यधसोपे वि प्राणसत्वेन जीवति ॥ ५१ ॥ प्राणो जाग
त्रि सुषे वि प्राणो व्यादिकं श्रुता कोशः प्राणप्रयः सप्रगवितरेण प्रयवितः ॥ ५२ ॥ मत आत्मेति मत्पुत्रे
उपासतया जनाः प्राणस्या भो कृतास्य ह्यभो कृतं मतसत्तात ॥ ५३ ॥ मत एव मतव्याणां कारणं वधो
भयोः श्रुतो मतो प्रयः कोशसेता त्रेता हितं मतः ॥ ५४ ॥ विज्ञानमालेति घट आहः क्षणिकवादिनो यतो वि
ज्ञानमूलत्वं मतमेणम्यते स्फुटं ॥ ५५ ॥ अहं वृत्तिरिदं वृत्तिरित्यंतः कारणं विधा विज्ञानं स्यादहं वृत्तिरिदं वृ
त्तिर्नो भवेत् ॥ ५६ ॥ स्येति ॥ ५७ ॥ मतस आत्मत्वे युक्ति प्रतियादिकां श्रुतिमाह मत एवेति तस्याहं एतस्यात् प्राण

प्रयादयोत्र आत्मा प्रयो प्रय इति श्रुत्यंतरं दर्शयति श्रुतो मतो प्रय इति कलितमाह तेनेति ॥ ५८ ॥ मतसो व्यापारविज्ञा
नस्यात्प्रवादिनो हो ह्यप्रतं दर्शयति विज्ञानमालेति विज्ञानस्यात्तात्वे युक्तिमाह मत इति ॥ ५९ ॥ विज्ञानमतं शब्दवाच्यत्वा
तः कारणस्यैकत्वात् कथं मतो विज्ञानयोः कार्यकारणभाव इत्यादिपक्षे प्रयवादायि तु तयोर्पक्षे दतावद्वर्णयति अहं वृत्तिः ॥

॥ ६५ ॥

॥ ६० ॥

तयोः कार्यकारणभावमाह अहंप्रत्ययेति तदेवोपपादयति अविदित्वेति अहंवत्तु दयाभावे इदं वत्तु दयात् अ
तयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वे तु भवं प्रमाणा यति अतो क्षण इति क्षणिकत्वे तु
पपाद्यत्तु प्रकाशत्वं प्रपपादयति स्वप्रकाशं स्वतो प्रिते स्वैव प्रमितत्वादित्यर्थः ॥ ६२ ॥ विज्ञानस्यात्मत्वे आग
मः प्रमाणा प्रित्याह विज्ञानमयेति तस्या ह्यस्य तस्यात्मनो प्रमादयो न्नर आत्मा विज्ञानमयः विज्ञानं यज्ञं ननु त इत्या

अहंप्रत्ययबीजत्वमिदं वृत्तेरिति स्फुटं अविदित्वात् त्वमात्मानं चाहं वेति ननु क्वचित् ॥ ६१ ॥ क्षणो क्षणो
जन्यनाशवत्तु वृत्तेरिति यतः विज्ञानं क्षणिकं तेन स्वप्रकाशं स्वतो प्रिते ॥ ६२ ॥ विज्ञानमयको शोभ्य जी
व इत्यागमा जगुः सर्वसंसारस्य जन्यनाशवत्त्वादिकं ॥ ६३ ॥ विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदप्रतिमे
षवत् अन्यस्यानुल्लुखा चूर्ण्यमाध्वं प्रिका जगुः ॥ ६४ ॥ दिवा क्यं विज्ञानस्यात्मत्वं पुति पादकप्रिति
भावः ॥ ६५ ॥ वौ ह्यवांतरमेदस्य शून्यवादिनो मतं दर्शयति विज्ञानमिति ॥ ६६ ॥ तत्र श्रुतिमाह अतदेवे
दप्रिति शून्यस्यैव तद्रूपत्वे प्रतीयमानस्य जगतः का गतिरित्यत आह ज्ञानमेवात्मकमिति ॥ ६७ ॥ तदे
तन्मतं ह्ययति निरविच्छेदविभ्रंतेरिति निःस्वरूपस्य शून्यस्याधितत्वा योगान्निराशिक्षा तस्य धूम
स्यानुपपत्तेर्जगत्कल्पना विच्छेदस्यात्मनः सत्ताभ्युपगंतव्या किंच शून्यवादिनोपि शून्यस्य

क्षित्वेनावश्यमात्मा भुवगंतव्यः अन्यथा तस्या न भुवगमेः स्वशून्यस्योक्तिः शून्यमित्यभिधानं
नंतं वैदुष्यतवप्रतेन सिद्धेदिति भावः ॥ ६६ ॥ कस्तुर्ह्येत्यत आह अन्य इति तस्माद्वा एतस्यादिना
न प्रयादन्योनर आत्मा आनंदमय अस्तीत्येवोपलब्धव्यतत्त्वभावेनोक्तिः श्रुतिसदभावादात्तदप्रय
आत्मा भुवगंतव्य इति वैदिक दर्शनं वैदिकसिद्धांतः ॥ ६७ ॥ एवमात्मस्वरूपेति प्रतिपादितं पुनर

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतंततः ॥ ज्ञानप्रयात्मकं सर्वजगदध्याति प्रकल्पितं ॥ ६८ ॥
निरधिष्ठानविभूतैरभावादात्प्रतोक्षिता शून्यस्यापि स साक्षित्वादप्यथानोक्तिरस्यते
॥ ६९ ॥ अन्यो विज्ञानप्रयत आनंदप्रय आंतरः ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति वैदिक दर्शनं
॥ ७० ॥ अणुर्महान् प्रध्वमेवेत्येवंतत्रापि वादिनः ॥ वक्ष्यते विवदंते हि श्रुतिमुक्ति संप्राश्रया
तु ॥ ७१ ॥ अणुं च दंत्यांतरासाः सूक्ष्मता दीपुवा एतः ॥ रोमः सहस्र भाजेन तुल्या सुप्रचरत्ययं ॥ ७२ ॥
शर्प तत्सर्वं माणा विरोधे विवादि विप्रतिपत्तिं दर्शयति ॥ अणुमिति ॥ ७३ ॥ अत्राणत्वे वादि तत्तावद
र्शयति अणुं वदंती अणुत्वाभिधाने हेतुमाह सूक्ष्मता दीपि तदपवादयति रोम इति नादीपि विरोध
सूक्ष्माणुना दीपु संवा रोमत्वं प्रतरोण न घटत इत्यभिप्रायः ॥ ७४ ॥ अणुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह

॥ ६५ ॥

मूलाधिकशरीरप्रवेशेन घटत इत्याशङ्क्या वयव्याप्रायाभ्यामात्मनो नियतप्रध्वमपरिमाणत्वाद्देहवदुभयं न विरुध्यत इत्याह

अहोरात्राणामन्यहोमहायात्रेयोक्तं गताचेतसावेदितव्यः॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं तित्वाप्रित्यादिश्रुतय इत्यर्थः॥ ७०॥
श्रुतं तदुदाहरति वात्साग्रेति॥ ७१॥ प्रध्वमपरिमाणत्वादितोदर्शयति दिग्गंवा इति तत्रोपपत्तिमोहः आवाये
ति स एव इह उचिष्ट आवाये इति श्रुतिरप्यत्र पुमान्प्रित्याह आवायेति॥ ७२॥ तनुप्रध्वमपरिमाणत्वे
श्रुतिविद्वो नोऽप्यवो न घटत इत्याशङ्क्याह सूक्ष्मतादीति यथा देहवयवयो हस्तयोः कंकु कप्रवेशेन देहस्य कं

अहोरात्राणामन्यहोमहायात्रेयोक्तं गताचेतसावेदितव्यः॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं तित्वा अहत्त्वमाहुः श्रुतयः शतशो धसहस्रशः॥ ७०॥
वात्सागुशतप्रणस्य शतधा कल्पितस्य तु भगो जीवः स विज्ञेय इति वाहपा श्रुतिः॥ ७१॥ दिग्गं
रूपध्वमत्त्वमाहुः रूपादप्रसक्तं वेतन्य व्याप्तिमदृष्टे एतवगु श्रुतेरपि॥ ७२॥ सूक्ष्मतादीष्वचार
तु सूक्ष्मे रवयवैर्भवेत् स्थूलस्य देहस्य हस्ताभ्यां कंकु कप्रति मोकवत्॥ ७३॥ मूलाधिकशरीरेषु
प्रवेशो दिग्गमागमैः आत्मांशानां भवेत्तेन प्रध्वमत्त्वं निश्चितं॥ ७४॥ सांशस्य घटवन्नाशो भवत्ये
व तथा प्रति कृतनाशा कृताभावाप्रयोः कोवणको भवेत्॥ ७५॥ कंकु प्रवेशस्तद्दात्मा वयवतां सूक्ष्माणां
माडीषु प्रचारेणात्मनो विप्रचार उपचर्यते इत्यर्थः॥ ७६॥ तन्वात्मनो नियतप्रध्वमपरिमाणत्वे कर्मवशात्
मूलाधिकशरीरे स्थिति फलितमाह तेनेति॥ ७७॥ आत्मना सावयवत्वे घटादिव दन्ति त्वत्त्वप्रसंगेन एतत्तद्भवति
सांशस्येति भवतु को दोषस्तत्राह तथासति कृतयोः पुरापपापयोभो

गमन्ते गानां शः अकृतयो रकसात् फलदातृत्वमकृता भाग्य एतद्वेष्टयमानो हित्यत्वा भुषणमेवेदिति भा
 वः ॥ ७५ ॥ अतः पारिगोष्यादन्मनो विभुत्वं सिद्धमिन्द्राह तस्यादिति तत्र उपमायाह आकाशवदिति आकाशवत्स
 र्वमतश्च तस्य त्रिकुलं त्रिः क्रियमित्याद्या गमपु माणा पितृर्धः ॥ ७६ ॥ एवमात्मनो विभुत्वं प्रसाध्य तस्य विदुषत्वं त्रिभु
 वं तावद्दिविपुलिपत्रिंदर्शयति इत्युक्तेति ॥ ७७ ॥ अविदूषवादिनो दर्शयति प्राभाकोति तत्तु क्रियाप्रभुभा

० दिगंशाप्रध्वप्रत्वमाणा पादप्रसक्तं रेतस्य व्याप्तिरंदेहादनावायु श्रुतेरपि ॥ ७५ ॥ इत्युक्तादिशेषे तु
 वरुधाकसहं ययुः अविदूषो धविदूषश्चिदविदूष इत्यपि ॥ ७७ ॥ प्राभाकास्तार्ककाश्च आहुरस्यावि
 दात्मनो आकाशवत्तद्व्यप्राप्ता शब्दवत्तदुणाश्चिदिति ॥ ७८ ॥ इच्छादेषप्रयत्नाश्च धर्मधर्मो गुणा
 सुवि तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चिदिति दर्शिता ॥ ७९ ॥ आत्मनो मनसा योगे स्ता दृष्टवशात्ते गुणा जायं
 ते यत्प्रसीयंते सुषुप्तो दृष्टसंक्षयात् ॥ ८० ॥ वते आकाशवदिति आत्मा दर्व्यं प्रतिबुध्मति गुणवत्त्वा

दकाशवदित्यनुमानं सूचितं आत्मनः पृथिव्यादिभ्यो तन्निघते तत्ज्ञानगुणकमपि न प्रवर्तते यथा पृथ्वी भेद
 साधकं विरोधगुणं दर्शयति शब्दवदिति आत्मा पृथिव्यादिभ्यो निघते ज्ञानगुणकत्वात् पृथिव्यादिभ्यो न
 निघते तत्ज्ञानगुणकमपि न प्रवर्तते यथा पृथिव्यादित्यनुमानं दृष्टव्यं ॥ ८१ ॥ तस्यैव विरोधगुणं तात्पर्याह इ

तस्मादात्मा प्रहानेव नैवाहानं विप्रध्वमः आकाशवत्सर्वगतो निर्गुणः अतिसंमतः ॥ ८२ ॥

॥ ८६ ॥

इति तत्संस्काराभावना ॥ ८५ ॥ एकांगुलानामुत्पत्तिरिति तादृशकारणमाह आत्मन इति त्वाद्भवशत आत्मनो प्रना
योग इत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ आत्मनो विदुषत्वे कथं चेतनत्वाभ्युपगम इत्याशङ्क्य विप्रत्वादित्याह विप्रत्वेति आ
त्मन श्चेतनत्वे हेतुतरमाह इदं चेतनस्यैवाहं लक्षणमाह स्याद्भवेति ॥ ८७ ॥ नत्वात्प्रनो विप्रत्वे लोकांतर
गमनादिकं कथं घटत इत्याशङ्क्यात्मन देहे कर्मवशादिच्छाद्युत्पन्नौ सत्त्वा प्रजात्प्रनो व स्थानादि व्यवहार

विति प्रत्वात्चेतनो माप्रिच्छादेष प्रयत्नवान् । स्याद्भूमिधर्मयोः कर्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥ ८८ ॥
यथात्र कर्मवशातः कादाचित्कसुखादिको तथालोकांतरे देहे कर्मलोच्छादि जन्यते ॥ ८९ ॥ एवं च
सर्वगत्वापि संप्रवेतांगमागमो । कर्मकांडः स प्रगोत्र प्रमाणाप्रितितेऽवदत् ॥ ९० ॥ आनन्दप्रय
कोशोयः सुषुप्तौ परिशिष्यते । अस्य सूरित आत्मैवां पूर्वकोशोत्पत्तेर्गुणा ॥ ९१ ॥

इव कर्मवशात् लोकांतरोत्पन्नो न ददच्छिन्नात्मप्रदेशे सुखाद्युत्पत्तिवशात्तत्रात्मने गमनादि व्यवहार इ
त्योपचारिकमात्मनो गमनादिकमिदमपि प्रोक्त्याह यथोक्तिः ॥ ९२ ॥ एवमिति आत्मनः कर्मत्वादिधर्मत्वे किं पु
माणा नैव्यन्त आह कर्मकारण इति ॥ ९३ ॥ नन्वप्यविज्ञातप्रयात आनन्दप्रय अंतर इत्यत्रानन्दप्रयस्या
प्रत्युक्तं इदानीमिच्छादिमात्रस्य प्रतिपाद्यते अतः पूर्वोत्तरविरोध इत्याशङ्क्याह आनन्दप्रयेति

मुमुक्षुषावस्य ह्यविद्य आनंदमयकोशः परितोष्यते स पूर्वकोशः श्रौतेषु पंचकोशेषु प्रथमस्तथा प्राभाकर
दीनामात्रा स्यात्प्रत्यक्षे पूर्वोक्तानामादयो गुणा इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ अत्येवात्मनश्चिदविद्रूपं तं भावावर्ति यं तात्पर्यं
गूढमिति भावा आत्मनो गूढमात्म्यं वैतन्यमुत्प्रेक्ष्य कुहित्वदित्तज्जो भयात्मकं तावर्ति यंति वैतन्योत्प्रेक्षामो
कारणमाह विदुत्प्रेक्षेति उचितं स्मृते श्रिदुत्प्रेक्षा प्रवर्तते योजना मुमुक्षुत्वे ह्युचितं स्यात्प्रमाणात् सोषु न
गूढं वैतन्यमुत्प्रेक्ष्य दुष्यो धरु रूपता आत्मनो बुवते भावा श्रिदुत्प्रेक्षो स्थितं स्मृते ॥ ८५ ॥
ज्जो भूत्वा तदा स्थाप्यमिति जा अ स्मृतिस्तदा दिना जा आनु भूतिं न कथं विदुपययते ॥ ८६ ॥ दुषु
दृष्टे रलोपश्च श्रुतः सुप्नोततत्त्वयं अप्रकाशप्रकाशाभ्यामात्मावद्योतवद्युतः ॥ ८७ ॥
वैतन्योत्प्रेक्षा प्रवर्ततेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ विदुत्प्रेक्षा प्रकारमेव स्पष्टयति । ज्जो भूत्वेति तदा मुमुक्षुप्रिका ले ज्जो भूत्वा
स्थाप्यमित्येवं रूपं जा अ स्मृतिरुचितं स्यात्प्रमाणात् मुमुक्षुप्रिका ले ज्जो भूत्वा तदा स्थाप्यमित्येवं रूपं जा अ स्मृतिरुचितं स्यात्प्रमाणात्
प्रमाणात् तदा तत्तज्जो भूत्वा तदा स्थाप्यमित्येवं रूपं जा अ स्मृतिरुचितं स्यात्प्रमाणात् मुमुक्षुप्रिका ले ज्जो भूत्वा तदा स्थाप्यमित्येवं रूपं जा अ स्मृतिरुचितं स्यात्प्रमाणात्
दुषु दृष्टे रलोपश्च श्रुतः सुप्नोततत्त्वयं अप्रकाशप्रकाशाभ्यामात्मावद्योतवद्युतः ॥ ८७ ॥
अयमात्मावद्योतवद्युत्प्रेक्षा स्मृता भ्यामुक्ता प्रवर्ततेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ आत्मनो भावप्रते ह्यवर्णाभिधानमु

॥ ८७ ॥

८ सरं सारं स्वमतमुत्थापयति निरंशस्येति ॥ ८६ ॥ जाड्यस्य ते सारं कागतिरित्याहं व्याहृ. जाड्यांश इति तत्
प्रकृतिरूपं सत्त्वरजसमोगुणमर्कं प्रकृतिकल्पनायां प्रयोजनमाह वितोभोगायवर्गार्थमिति वितः पुरुषस्य
नियतवत् ॥ ८७ ॥ ननु वितो संगतेन प्रकृतिपुरुषयोरेत्यतद्विवेकत्वात् प्रकृतिपुरुषा कथं पुरुषस्य भोगोपव
र्ग इति त्वार्थोपपत्तयोर्द्वेकस्याग्रहणत्पुरुषभोगायवर्गो व्यवहियते इत्याह असंगाय इति ताविकादिप्रतिव
निरंशस्योभयात्मत्वं न कथं हि दृष्टिष्यते तेन विदुष एवात्मेत्याहुः सांख्यविवेकिनः ॥ ८८ ॥ जाड्यां
प्रकृतेरूपं वि कादिभिर्गुणं वतते वितोभोगायवर्गार्थं प्रकृतिः सा प्रवर्तते ॥ ८९ ॥ असंगायाम्भिते व
धमोक्षोपेदागुहास्यतो बन्धप्रकृतिव्यवस्थार्थं पूर्वेषामपि विदुषिदा ॥ ९० ॥ प्रहृतपरमव्यक्त
मिति प्रकृतिरूप्यते आतावत्संगतातद्दसंजोहीत्यतः स्फुरत् ॥ ९१ ॥ सांख्योपास्यभेदोऽङ्गीक्रियत इत्याह बंधप्र
कीर्तिः ॥ ९२ ॥ प्रकृतिरसद्भावे पुरुषस्यासंगत्वे च श्रुतिप्रदाहति प्रहृत इति ॥ ९३ ॥ संधीवविषयांवादिदिउति यति प्र
दर्श इति विषयांतां प्रदर्शयितुं श्रीभाररूपं तावत्स्थापयति वितसंनिधानाविति ननु प्रकृतिपुरुषा रेके श्रीव
स्यनम्रे प्रमाणमित्याहं व्याहृ जीवेभ्य इति ॥ ९४ ॥ तावदेव श्रीभारसद्भावप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति उधातेति उधातं

गुणसाम्यावस्थारूपं क्षेत्रज्ञजीवस्तेषांपतिः॥ गुणास्तत्त्वादयस्तेषामीशान्नित्याप्रकृत्यर्थः॥ तत्रैवत्वमित्येव प्रति
 शब्दप्रतिपादिका अत्रार्थमीशान्नित्याह आरापक इति ॥ १०२ ॥ तामेव वादिद्विपुतिर्पतिर्न प्रतिज्ञातीते अत्रापि
 प्रज्ञानप्रतिफलमयथापुनः ॥ १०३ ॥ इदानीं प्रतर्जयित्वा कर्मोपपत्तिर्यादकं केशकर्माविपाकाशये रपापसु पुन
 र्विरोध ईश इत्येतत् सूत्रमर्थतः यदिति केशकर्मेति केशाविद्यादयः कर्माणि शुक्लरूपं योगितस्त्रिविध
 चित्तविधौ प्रवृत्तायाः प्रकृतोर्हतिमाप्रका ईशं बुवते योगः मजीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ १०२ ॥ प्रधानक्षेत्रज्ञ
 पतिर्गुणेश इति हि प्रतिः आरापकैतं प्रमाणं ह्यंतर्मास्यपयदित ॥ १०३ ॥ अत्रापि कलहायंते वादिनः
 स्वस्वमुक्तिभिः ॥ वाक्यान्वयिष्यथापुनं दर्शयौदाहरंति हि ॥ १०४ ॥ केशकर्माविपाकैस्तदाशयेप्यसं
 युतः पुंविरोधो भवेदीशो जीववत्सोप्यसंजावित ॥ १०५ ॥ जथापि पुंविरोधत्वाद्घटते स्पति यंविता अ
 व्यवस्थौ तद्वत्प्रोक्षावापतेतामिहान्यथा ॥ १०६ ॥ प्रितरेषामिति सूत्रितानि सातिप्रलेताद्विपाकाः ज्ञात्यापुर्णे
 गा इत्युक्ता कर्माविपाका फलविरोधास्तदाशयास्तेषां संत्काणतैः केशादिभिरसंस्पृष्टः पुनरविरोध ईशोप
 ततिः सोमिजीववदत्तामिदूषे श्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥ तत्त्वसंगविदूषत्वेकथंति यंतत्त्वमित्यत आह तथापीति ईशस्यपति

॥६७॥

यंतृत्वा न भुव ग मे दोष माह. अव्यवस्थिति-१०६॥ असंगे अस्मिन्नित्यंतृत्वंतिः प्रमा
णा क त्रित्वा रं वपाह भीष्मास्मादीति तत्रित्यंतृत्वं अतं ननु अतमप्ययुक्तं कथं संगीक्रियत इत्यत आ
ह अनुक्तमपीति जीवधर्मस्य केशादेरभावा दुपपन्नं चेत्तर्थाः ॥१०७॥ ननु जीवा अथ संगविदूषाः केशा
दे रहिता एव तथा चेदरे को विरोध इत्याशंक्य जीवानां स्वतः केशादिरहितत्वे विबुद्धा एव हि विवे

तथा विपुं विरोधत्वा द्घटते स्पष्टं यंतृत्वा। अव्यवस्थो वंधमोक्षा वापतेनाप्रिहात्यथा ॥१०८॥
भीष्मास्मादित्येवमादावसंगस्य विदूषा नः। अतं ननु कृतमप्यस्य केशकर्माद्यसंगमाहा ॥१०९॥ जी
वानामप्यसंगत्वा केशादेरन्यथा विव। विवेकाग्रहः केशकर्मादिप्रागुदीहितं ॥११०॥ त्रित्य
ज्ञानप्रयत्नेच्छा गुणा नाशस्य मेव ते। असंगस्य नित्यं त्वमप्युक्तमिति तार्किकाः ॥१११॥ ॥

काग्रहात् केशादिरस्तीति पूर्वोक्तं स्मरयति जीवानामिति ॥११२॥ तार्किकास्तसंगस्य नित्या प्रकृतमस
हमाता जीवविलक्षणत्वाय जीनादिगुणावयं त्रित्यमंगो कुर्वत इत्याहु त्रित्यज्ञानेति ॥११३॥ नन्विच्छा

दिगुणाकस्य तस्य कथं जीवा द्वे लक्ष्यप्रित्याशं वप गुणा नां नित्यत्वा देवेति परिहरति पुंविशेषप्रप्यस्येति गुणा
 गुणा नां नित्यत्वे प्रमाणा माह सत्यकाप्रइति ११६ ॥ तत्रापि दोषसदभावान्न पक्षान्नरमाह नित्यज्ञानादीति त
 स्मिहिरण्यगर्भस्य किं रूपप्रित्यत आह सिंगदेहेनेति मायोपाधिकः परमात्मा सिंगशरीरसप्रव्युत्पिप्राने
 तहिहिरण्यगर्भइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ ११७ ॥ हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे किंप्रमाणाप्रित्यत आह उज्जीथेति तनुसिग
 पुंविशेषत्वप्रप्यस्य गुणैरेव तत्त्वान्यथा सत्यकाप्रः सत्यानंकास्य इत्यादि श्रुतिर्जगौ ॥ ११८ ॥ नित्यज्ञाना
 दिप्रत्वे स्य स्य हिरण्यगर्भइति शो तो सिंगदेहेन संयुतः ॥ ११९ ॥ उज्जीथवा स्योतस्य प्रा
 हात्म्यप्रतिविसृतां सिंगसत्त्वेपि जीवत्वं नास्य कर्माद्यभावतः ॥ १२० ॥ स्थूलदेहं विना सिंगदेहो न क्वापि
 दृश्यते वेदजो देह इति शोतः सर्वतो प्रसक्तकादिमातः ॥ १२१ ॥ सहस्रशोर्धेत्येवं च विश्वतश्च द्युतिरपि आ
 तप्रित्या हरिनिशं विभक्तं पस्य विनकाः ॥ १२२ ॥ शरीरयोगे जीवः स्यादित्याशं वपा विद्याकाप्रकप्रभावात्
 जीव इत्यत आह सिंगसत्त्वइति ॥ १२३ ॥ केवलं सिंगशरीरस्य स्थूलशरीरं विहायानुपलभ्यमानत्वात् स्थूलरा
 शीरसप्रव्युत्पिप्रोतीति उदेवेश्वर इत्यतः स्थूलदेहमिति ॥ १२४ ॥ तत्तदभावे प्रमाणा माह सहस्रशोर्धेति आ
 तं वा वपप्रिति शेषः विश्वरूपस्य विनका विहा इत्युपासकाः ॥ १२५ ॥ अत्रापि दोषदृष्ट्या देवतांतरमा

॥ ६८ ॥

लं वते इत्याह सर्वत इति ॥११५॥ एवं कैरुच्यते इत्यत आह पुत्रार्थमिति प्रजापतिः प्रजा असृजेत्यादिवाक्यतः
प्रमाणमित्याहुरित्याह प्रजापतिरिति ॥११६॥ भागवतप्रतमाह विष्णोरिति ॥११७॥ शैवानां प्रतमाह शिवस्येति ॥११८॥
गाणपत्यप्रतमाह पुरव्यमिति ॥११९॥ उक्तं न्यायमन्यथाप्यतिदिशति एवमन्येति अन्येभैरव मैतलाद्युपास
सर्वतः पाणिपादत्वोक्तिम्यादेरपि वेशात्ततश्चतुर्मुखोदेह एवेशो नेतरः सुमान् ॥११५॥ पुत्रार्थं तमुपासी
ता एवमाहुः प्रजापतिः प्रजा असृजेत्यादि श्रुतिबोधः ॥११६॥ विष्णोर्नामोऽसृजुर्लोकेधाः
कमलज्जातः विष्णुरेवेश इत्याहुः लोके भागवता जनाः ॥११७॥ शिवस्य पादावन्वेष्टुं शास्त्रेणैव शि
वस्ततो ईशो न विष्णुरित्याहुः शैवा आगमप्रमातिनः ॥११८॥ पुरव्यं साधयितुं विद्युर्ज्ञोऽप्यपूजयत्
क्षिताय कौण्डिनीं गाणपत्यमैतरेताः ॥११९॥ एवमन्ये स्वस्वपक्षाभिप्राते तान्यथान्यथा प्रचार्य वा द
कृत्या दीनाश्चेत्युच्यते ॥१२०॥ काः अन्यथान्यथा वर्णने कारणमाह स्वस्वपक्षाभिप्रातेनेति
तत्र तत्र प्रमाणानि संतीति दर्शयति प्रचार्यवादेति ॥१२१॥ एवं कतिप्रतापीत्याहुः कया संख्यामीत्याह अ
न्यथापि तापमिति स्थवरेण वादो न कापि दृढवर इत्याहुः अश्वत्थकोति ॥१२५॥ तन्नेत्रं मतभेदे

कस्योपादेयत्वं कस्यवा हेयत्वं इत्याकांक्षायाः तत्त्वति श्रुयेति तत्त्वति श्रुयकाप्रेत तत्त्वति श्रुयेक
यात्मायागमयो विचारः शास्त्रानां पुरुषाणां प्रतिपत्तिरेकवत्स्यात्ताकीदृशस्यत आह साप्यवेति ॥१२१॥
तामेव प्रतिपत्तिं दर्शयितुं तदनुकूलं श्रुतिं पठति मायांतिमिति मायाप्रेवप्र कृतिं जगदुपादानकारणं विद्या

अत्र यामिनामाह स्यावर्गं जेशवादिना सस्य श्वत्थार्कवंशादेः कुलदैवतदर्शिता ॥१२१॥

तत्त्वति श्रुयकाप्रेत न्ययागमविचारिणां एकेवप्रतिपत्तिः स्यात्साप्यत्र लुप्यते ॥१२२॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यामायिनं तु प्रहे श्वरं ॥ अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥१२३॥ ॥

तु जानीयात् मायिनं तु मायोपाधिकं मंत्रयामिनामेव प्रहे श्वरं मायाविद्यातांतिमित्रकारां जानीयात् आस्य
मायिनो प्रहे श्वरस्यावयवभूतैरंशरूपैश्चराचरैर्जीवैः कृत्स्नमिदं जगत् व्याप्नोति तस्याश्रितं रथः
॥१२३॥ एतच्छ्रुत्यनुसारेण ईश्वरावेष्टयोनितां योऽनुकूलं इत्याह इति कृतोऽयं कृतस्मात् सर्वज्ञावैतुह
त्वादित्याह तथेति सवस्योपाश्वत्वाभ्युपगमात्तर्कनापि विरोध इति भावः ॥१२४॥ जगत्प्रकृतिः

॥७०॥

ताया मायाया किं रूपमित्यत आह मायेति कुत इत्यत आह तापनीयेति मायावतमोरूपा इति तापनीयोपादिषु
दिनमोरूपस्याभिधानादित्यर्थः । मायायास्तमोरूपत्वे किं पुत्राणां प्रित्याकांक्षायां अनुभूतेरिति श्रुतिरेवात्रानुभवः
पुत्राणां प्रिति प्रतिजानीत इत्याह अनुभूतिमिति ॥ १२४ ॥ तत्र मायायास्तमोरूपत्वे कोलावतुभव इत्याकांक्षायां
इति श्रुत्यनुसारेण युक्तो निर्णय ईश्वरोत्थासत्यविरोधः स्यात्स्थावरां नेशवादिनां ॥ १२४ ॥ माया
वेयंतमोरूपा नापनीयेत दीरणात् । अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजने श्रुतिः स्वयं ॥ १२५ ॥ जडमोहा
त्प्रकृत्यनुभवयति श्रुतिः । आवात्तमोहस्य सत्त्वादातं त्यंतस्य बावुवीत् ॥ १२६ ॥ अविदात्त
घटादीनां यत्त्वरूपं जडं हितत् ॥ यत्र कुंही प्रवेदुः स मोह इति लौकिकाः ॥ १२७ ॥ तदेतत् जडमोहात्प्र
कृतमिति श्रुतिरेवात्रानुभवं स्पष्टयतीत्याह जडमोहात्प्रकृतमिति अनंतमिति श्रुत्या सर्वत्र भवसिद्धत्वं मुच्यत इ
त्याह आवात्तेति ॥ १२८ ॥ जडशब्दार्थमाह अविदात्तेति मोहशब्दार्थमाह यवेति ॥ १२९ ॥ उक्तप्रकारेण स
र्वत्र भवसिद्धत्वं लक्षणमातं न्यसिद्धमित्याह इत्यमिति सतत् जडमोहलक्षणांतमोरूपत्वं नत्वेवं माया
या सर्वत्र भवसिद्धत्वं घटादिवत् ज्ञातेनानिवर्त्यत्वं स्यादित्याशंक्याह उक्तोक्तिं नृशब्दशंकातिवृत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

निर्वर्त्यं सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन च निर्वर्तुं प्रशक्यं न त्रकिं प्रमाणमित्यत आह नासदासीदिति ॥ १२८ ॥ अस्याः
श्रुतेरपि प्रायमाह नासदासीदिति भातत्वादिति वाधना न्नैह नानाति किंच तेति श्रुत्यातिषेधादित्यर्थः सदस
इत्यतः तु विरुद्धत्वादेयुक्तमिति श्रुत्योपेक्षितं एवं युक्तिद्वया निर्वचनीयत्वं प्रदर्शयितुं ह्यविदं रूपमस्येति श्रु

इत्थं लौकिकद्वयैतत्सर्वे रप्यनुभूयते युक्तिद्वयात् निर्वर्त्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥ १२८ ॥ नास
दासीदिति भातत्वात् नासदासीदुवाधनात् विद्याद्वया श्रुतं तु ह्यतस्य तित्यति युक्तिः ॥ १२९ ॥ तु ह्येति
वचनीया च वास्तवोत्पत्तौ विधा ज्ञेया प्राया विप्रविधौ श्रुतयौक्ति कलौकिकैः ॥ १३० ॥ अस्मत्त्व
मसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ प्रमाणानुसारेण को वा घथाचित्रपटस्तथा ॥ १३१ ॥ निर्वर्तुं दनु भवेत्तस्य
तु ह्यत्वं दर्शयतीत्याह विद्याद्वयैति तु ह्येते हेतुमाह तस्येति ॥ १३२ ॥ उपपादितप्रार्थमुपसंहृति तु ह्ये
ति श्रुतबोधेन तु ह्येकाकात्म्यमेव्यसती यौक्तिर्जोधेन निर्वचनीया लौकिकबोधेन वास्तवोत्पत्तौ इत्येवंविधा
प्रायाज्ञेयेत्यर्थः ॥ १३३ ॥ अस्मत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति श्रुतेरर्थप्रत्याश्रयमाह अस्मत्त्वमसत्त्वं चेति
एकस्या एव प्राया जगत्तत्त्वासत्त्वं प्रदर्शकत्वे ह्यस्येति ॥ १३४ ॥

स्वतंत्रास्वतंत्रेनेति श्रुत्या मायायाः स्वातंत्र्यात् स्वातंत्र्ये दर्शिते तत्रोभयत्रोपपत्तिमाह अस्वतंत्रेति स्वभासवत्
चेतन्यं विहाय तत्र प्रकाशत इत्यस्वतंत्रा असंगस्यान्यतो न्यथा कारणत्वात् स्वतंत्रं प्राप्यर्थः ॥१२२॥ अन्यथा कारण
मेव स्पष्टयेति कूटस्थेति जीवेशावाभासेन करोतीति श्रुत्युक्तं जीवेशाविभागं वकरोतीत्याह विदभासेति ॥१२३॥

अस्वतंत्रं इति मायास्यादुपतीतेर्निताविति। स्वतंत्रं प्रापितथैवस्यादसंगस्यान्यथाकृतेः ॥१२२॥ कू
टस्थासंगमात्मनः जडत्वेन करोतीत्याह विदभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥१२३॥ कूटस्थ
प्रतयाकृत्यकरोतीति जगदादिकं। दुर्घटैकविधादिन्यामायायां कारप्रवृत्तिः ॥१२४॥ उवत्तमुदके व
हावौ ह्यकाठिन्यप्रवृत्तिः। मायायादुर्घटत्वं वस्तु सिद्धतिनान्यतः ॥१२५॥ तवेति लोकोपावर्त्तसा
क्षात्रावबुधप्रवृत्तिः। ४ त्रे प्रतसि पश्चानुप्रायेषेत्पुनराप्यति ॥१२६॥ नत्वात्मनो न्यथाकारणे कूटस्थ

त्वहातिः स्यादित्याशंक्याह कूटस्थप्रतयेति ननु कूटस्थत्वाविद्योतनजगदादित्वरूपत्वापादनं दुर्घटनि
त्याशंक्यमायायादुर्घटैकविधादित्वात्रेदप्राश्रयकारणमित्याह दुर्घटैकेति किं आश्रयं अन्यथा माया
त्वेव भजेतेति भावः ॥१२७॥ मायायादुर्घटकारित्वस्वभावत्वे दृष्टान्तेमाह उवत्तेति उदकादीनां उवत्त्वादियथा

स्वाभाविकं तद्वत्प्रायायादुर्घटकारित्वमित्यर्थः ॥ १३१ ॥ प्रायायादुर्घटकारणं तद्वत्तु क्व मनुष्यं त्रं लोके
प्रायायाश्च मत्कारहेतुत्वं दर्शनादित्याशंक्य प्रायाय योक्तुं साक्षात्कारपर्यन्तं प्रवृत्तस्या आश्चर्यकारणत्वं
नोपरिहृयदित्याह तदेवेति ॥ १३२ ॥ किंच जगत्सत्यवादिनो नैवापि कायेन प्रत्येकं विधाति सो घाति कर्तव्याति तमा
यावादिनं प्रतीत्याह प्रसंतीति ॥ १३३ ॥ प्रायावादिनं प्रति सो घकारणेति प्रसंगमाह जोघेपीति तार्हिकं कर्त

प्रसंतीति हि सो घाति जगद्वत्तुत्वादिषु तदोदनायं प्रायायां तस्याश्चो घैक रूपतः ॥ १३४ ॥ सो घेपि य
दि सो घं स्यात्तु चो घे सो घेते प्रया ॥ परिहार्यं ततश्चो घं न पुनः प्रति सो घतीति ॥ १३५ ॥ तिस्र्यैकश
रूपमायायाश्चो घरूपतः अनेकव्यः परिहारो दुर्घटमपि उच्यते ॥ १३६ ॥ प्रायात्वमिति श्रुये
यित्ति चेत्तार्हति श्रुत्वा लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणां यत्तदीक्षता ॥ १३७ ॥ अप्रित्यत आह परिहार्यमि

ति ॥ १३८ ॥ उक्तमेवार्थं उपपद्यति तिस्र्यैकोति ॥ १३९ ॥ प्रायात्वमिति श्रुये तत्परिहारात्वेष्टा मुत्तितं स एव नेदा
तीति दुर्घटिर्गो कते प्रायात्वमिति प्रायाया लक्षणा स द प्रायाया त्वमिति श्रुये तां प्रित्यभिप्रायेणाह तदीति
किं लक्षणा प्रित्यत आह लोकप्रसिद्धमिति ॥ १४० ॥ अस्याधिकं लक्षणा प्रित्यत आह तानि रूपयितुमिति ॥ १४१ ॥
॥ दृष्टमिति दुर्लक्षणां दार्ढ्यं तिके योजयति त्वं भातीति ॥ १४२ ॥

॥ ७२ ॥

जगतोऽशक्यनिरूपणात्कथमित्याशंक्यतदर्शयति निरूपयितुमिति ॥ १४३ ॥ अज्ञात्वनिरूपणात्तमेवोदाहरति
नस्य ह्ययति देहेति ॥ १४४ ॥ स्वभाववादी शंकते वीर्यस्येति निरुद्धं तोष ह्यतिकथं तदिति अन्वयव्यतिरेकाभावात्
प्रात्याशंक्य व्याप्तिभावात्तैवमित्याह अन्वयेति ॥ १४५ ॥ एवं पुनः पुनः पृष्टे सति किमपि न जानामीत्येवोत्रादेवमिति
* न निरूपयितुं शक्यादित्येवं भासते जया सा प्राये नील जालादौ लोकाः सं प्रतिपेदिहो ॥ १४६ ॥ त्वहं
भाति जगत्त्रेदं प्रशक्यं तन्निरूपणं साया मयं जगत्तस्या दीक्षस्वापक्षपाततः ॥ १४७ ॥ निरूपयितुं प्रा
रुहेति त्वित्येव विपंडितैः ॥ अज्ञानं पुरतस्तेषां भातिकक्षानुका मुविह ॥ १४८ ॥ देहे हि मादयो भावती
येणोत्पापिता कथं कथं वा तत्रैतत्प्रसिद्धं केतुं किं पुनरं ॥ १४९ ॥ वीर्यस्यैष स्वभावश्चेत कथं तद्धि
दितं च या अन्वयव्यतिरेको यो भ्रमो तौ व्यर्थं वीर्यतः ॥ १५० ॥ न जानामि किमप्येतदित्येतदेवार्णं तव
अतएव महतोऽप्युपवदंती लज्जालता ॥ १५१ ॥ एतस्मात्किमिदं जालमप्ययं गर्भवासा स्थितं
रेतश्चेति हस्तमस्त कनकं प्रो दूत नानां कुरां यस्मिन्नेतदशुभं यौवनजाते गौरवे कौर्तं पश्यन्मति
श्रुतौति जिघृक्षितं भागं ह्यथैव भागं ह्यति ॥ १५२ ॥ कस्यित्वाह न जानामीति ॥ १५३ ॥ उक्ता निर्वचनीयत्वे च
इमं प्रति दर्शयति ॥ एतत्प्रतिदिति ॥ १५४ ॥ न केवलं देहस्यैव कुर्वन्ति रूपं किं तु यज्जल आदेरपीत्याह

देहवदिति १४८॥ ननु स्यादिति वं कृतशक्यत्वे वि उदयनादिप्रित्वा यैर्निरूप्यत इत्याशं व्याहृतिरुक्ता वि
ति १४९॥ उक्ता ये स्यादुदाविकानां वाक्यं संवापयति अविन्या इति ॥ १५०॥ भवत्वेवं जगतो विन्या रचनात्वं प्रा
यायां किमायातमित्यत आह अविन्या रचनेति अविन्या रचना शक्तिं पश्य ही जंकाराणं सैव प्रायेत्यर्थः न त्वेव

देहवदवधत्ता दौ सुविचार्य रलो व्यतां। कृधाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्प्रायेति निश्चितं ॥ १४८॥
निरुक्तो वप्रिमानं ये दधते तार्किको दयः। हर्षप्रिश्नादिप्रित्ते तु खंडनादौ सुशि क्षिताः ॥ १४९॥ अ
विन्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केषु यो जयेत अविन्या रचना हर्षमनसापि जगता यलु ॥ १५०॥ अविन्या
रचना शक्तिं ही जं प्रायेति निश्चितं। प्राया ही जंत देवैर्क सुषु प्रावतु भूयते ॥ १५१॥ जाग्रतु च प्रज्ज
ततत्र सीतं वीज इव दुमः। तस्मादशेष जगतो वासनास्तत्र सा स्थिता ॥ १५२॥ या बुद्धि वासनास्ता सु
चेतन्यं प्रतिर्ववति। प्रेधा काश वदस्य ह्यश्रुद भासो नु प्रीयतां ॥ १५३॥ विधं काराणं क दृष्टमित्यत

आह मया वीजमिति १५१॥ कथं तस्या जग ही जत्वमित्यत आह जाग्रदिति नतः किमित्यत आह तस्यादरे
येति यतो जगत काराणं प्राया तो शेष जग हा मनास्तत्र प्राया योति र्वं तीत्यर्थः १५२॥ नतो वि किंतत्राह या
बुद्धि वासनेति ननु ता सु प्रतिर्ववति चेत् कुतो नानु भूयते इत्याशं व्यास्य ह्यत्वादित्याह प्रेधा काश वदिति ताहि

॥ ७३ ॥

४
 कृतस्तत्सिद्धिरित्यत आह अनुमीयतामिति ॥ १५३ ॥ ननु नेद्योदकस्य स्पृश्या काशप्रतिविंबत्वे पितृजाती
 यस्य चोदकस्य स्पृश्या काशप्रतिविंबतः स ह भावा न्येद्या काशानुमानं घटते इह तथा विधेयं ताभावात् कथं प्रमाणं
 नोदय इत्याशंक्या त्रापितथा विधेयं तस्य पादेनायह साभासेति विद्याभासादिति स तदेवाज्ञानं बुद्धिरूपेण परिणाम
 माणां तिस्यैव विद्याभासवद्भवतीति भावः एवं वेदमनुमानं सूचितं भवति विप्रता बुद्धिवासना श्रित उतिविंबवत्प्यो
 साभासमेव तद्वा जं धीरूपेण प्ररोहति अतो बुद्धौ विद्याभासो विस्पृष्ट इति भासते ॥ १५४ ॥ प्रायाभासेन जीवेशो
 कतेतीति श्रुतौ श्रुतौ मेद्याकाशजलाकाशादिव तौ सुखवस्थितौ ॥ १५५ ॥ मेद्यवद्वर्तते प्राया मेद्यस्थि
 तनुवारवत् धीवातनाश्रिदाभाससुधारस्थवत्स्थितः ॥ १५६ ॥ प्रायाधीन श्रिदाभासः श्रुतो प्रायी प्रहे
 श्वरः ॥ अत्र यो प्रीच सर्वज्ञो जगद्योतिः स एव हि ॥ १५७ ॥ भवितुमर्हति बुद्धवस्था विशेषत्वाद्बुद्धिवत्तितवत् ॥ १५८ ॥
 एवं जीवे श्वरयोर्मधिकत्वं श्रुतुक्तं पुनरुपपादितं पुनरुपसंहरति प्रायेति ननु जीवेशयोर्मधिकत्वे सप्राने कथं प्रमाणं
 रमेदसिद्धिरित्याशंक्या स्पृश्यास्यैव पाधिप्रतेन मेद्याकाशजलाकाशयोर्विवतत्सिद्धिरित्याह मेद्याकाशेति ॥ १५९ ॥
 ईशस्य मेद्याकाशात्मा स्पृश्याकरोति मेद्यवदिति ॥ १६० ॥ प्रायाप्रतिविंबस्यैव श्रुते हि प्रमाणमित्याशंक्यं श्रुति

इति चेत्प्राह मायेति न केवलमश्वरत्वं मस्य श्रुतं अपि त्वं तर्क्य त्वित्वादिकं प्रविधं प्रजतं श्रुतमस्तीत्याह अत्र यत्प्रति १५
 ॥ ननु धीवासना प्रतिर्वं त्वे श्वरत्वादिकं कथं श्रुतिसिद्धिप्रिया शंका तदुपपादिकां श्रुतिं दर्शयति सौषुप्तमिति सु
 सुप्रस्थान एको भूतः प्रज्ञानघन एवेत्यादिका श्रुतिर्धीवासना प्रतिर्वं त्वरूपस्यानंदमयस्य श्वरत्वादिकं प्रतिपाद
 यतीत्यर्थः ॥ १५८ ॥ तत्त्वानंदमयस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रजुप्रवर्ति विरुद्धप्रित्या शंकाह सर्वज्ञत्वादिके इति कुत इत्यत आ

सौषुप्तमनंदमयं प्रजुम्येवं श्रुतिर्जगौ। एष सर्वेश्वर इति सोयं वेदे कर्तुं श्वरः ॥ १५८ ॥ सर्वज्ञत्वादिकेन
 स्पनेति प्रतिपद्यतां। औत्तार्थस्याविर्तकत्वा आयायां सर्वं प्रवर्तते ॥ १५९ ॥ अयं यत्सृजते विभवं त
 दन्यथायितुं प्रमाणा न कोपि शक्तस्ते प्रायं सर्वेश्वर इति श्रुतः ॥ १६० ॥ अशेष प्राणि बुद्धीर्नावासनात्तत्र स
 स्थिताः ताभिः कोटीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ इति ॥ १६१ ॥ हः श्रौतेति इतो न विप्रतिपत्तिः कार्येत्याह प्रायायापिति १
 ५९ ॥ ननु कुल युक्त्या प्राये श्रुतिरपि ग्राह्य एव वाक्यवदर्थवादः स्यादित्याशंका श्रुतिप्राप्ताप्यसिद्धये सर्वेश्वर
 त्वादिकं उपपादयति अयमिति अयमनंदमयो यत् जगदुदविभवं सृजति तत्र केताप्यन्यथा कर्तुं शक्यते ॥ १६० ॥
 सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ १६० ॥ इदानीं सर्वज्ञत्वमुपपादयति अशेषेति तत्र सौषुप्ते ज्ञाने कारणभूते कार्यभूतानां सर्व
 णि बुद्धीर्नावासनातिवर्तते ताभिर्वासनाभिः सर्वजगत् कोटीकृतं विषयकृतं तेन सर्व बुद्धिवासना देवज्ञानोपाधिकत्वे
 न सर्वज्ञत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

॥ ७५ ॥

ननु यदि सर्वज्ञत्वमस्ति तर्हि तत्कृतो नानुभूयते इत्याशङ्क्य तदुपाधीनां वासनानां यदेषां त्वानुभव इत्याह वास-
नात्प्रति कथं तर्हि तदुपाशङ्क्य सर्वबुद्धिस्थितिः सर्वबुद्धिनिष्ठं सर्वज्ञत्वं कारणभूतवासानां तत्सर्वज्ञत्वं
पुरःसरं भवितुमर्हति कार्यनिष्ठधर्मविशेषत्वात् यदुक्तं पादित्वादिद्वयार्थः ॥१६२॥ सर्वज्ञत्वमुपपाद्य सर्वोत्तर्यामी
ति श्रुत्युक्तप्रत्ययप्रित्वमुपपादयति विज्ञानेति अन्यत्र पृथिव्यादौ तिष्ठन् नृयप्रयति यतस्तेनेत्यन्वयः ॥१६३॥

वासनानां यदेषां त्वानुभव इत्याह सर्वज्ञत्वं न हीक्ष्यते सर्वबुद्धिषु तदुपाशङ्क्य वासनानां त्वनुमीयतां ॥१६२॥ विज्ञानप्रय-
मुख्येषु कोशेष्वन्यत्र चैव हि अत्र तिष्ठन् नृयप्रयति ते तान्तर्यामिनीं बुजेत् ॥१६३॥ बुद्धौ तिष्ठन्नात्रो-
त्तर्यामी नोक्ष्यस्वधीवपुः ॥ धियमत्र यमयतीत्येवं वेदेन चोचितं ॥१६४॥ तं नुः पटे स्थितो यदुपा-
दानतया तथा सर्वोपादानरूपत्वात् सर्वत्रायमवस्थितः ॥१६५॥ यदादप्यात्र रस्तं नुस्तं तोरप्यरात्तात्
रः आन्तरत्वं स्य विज्ञानेति यत्रात्मा नुमीयतां ॥१६६॥ अत्रिन्नर्थः त्रयमिवास्मान् कर्तुं प्रमाणापिति द-
र्शयितुं तदेकदेशभूतं यो विज्ञानेति छत्रित्वादिवाक्यप्रर्थतो नुकाप्रति बुद्धाविति ॥१६७॥ इदानीमत्र त्रयमिवास्मान्
स्य प्रतिप्रर्थाय व्याख्याति ग्रंथवाक्यभयात् व्याख्यातस्य सर्ववर्षाय संवदित्वमिदमेव सर्वेषु भूतस्थिति-
पर्यायं व्यावक्षणेन यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निष्प्रस्यार्थं सदृशं तमाह तं नु एति ॥१६५॥ ननु पादानतया सर्वत्राय

स्वार्थमाह सर्वभूतानां त्रिनेत्र हृदयं पुंड्रं स्थिताः ननु तेषां कुतो हृदयस्थानमित्याशङ्क्य हृद्यंतर्थाप्रितो
विज्ञानमयाकारो परिणामादित्याह तदुपादानेति ॥ १३२ ॥ यंत्रासूरा नोत्पन्नं यंत्राहृदयद्वयार्थमाह देहा
दयंत्राप्रति प्रामयन्निति पदे पुष्टस्यार्थमाह विहितप्रतिबिम्बेति ॥ १३३ ॥ इदानीं त्रिचु प्रत्ययप्रामाण्यद
यो र्थमाह विज्ञानमय रूपेणोति ॥ १३४ ॥ श्रोतस्य यमयतीति यदस्याप्ययनेता र्थ इत्याह अंतर्धम
तथा त्रयस्य यंत्रयमयावासनया यथा विजियंते यथावश्यं प्रवत्येव न संशयः ॥ १३५ ॥ ईश
ह सर्वभूतानां हृदये नृतिष्ठति प्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रासूरा निप्रामया ॥ १३६ ॥ सर्वभूतानि
विज्ञानमयास्ते हृदये स्थिताः तदुपादानं भूतेशास्त्रविक्रियते खनु ॥ १३७ ॥ देहादिपंजां यंत्रं तं य
रोहो प्रिमतिता विहितप्रतिबिम्बेषु पुष्टिर्भूमां प्रवेत्ता ॥ १३८ ॥ विज्ञानमयरूपेण तत्तुष्टिब
रूपतम स्वरशक्तेणो विक्रियते प्रामया प्रामाहितत ॥ १३९ ॥ यतीति उक्तव्याख्यानं यथा यंत
रोप्यतिदिशति यथिमेति ॥ १४० ॥ पुष्टिज्ञानस्य सर्वे श्वाधीनत्वे वचनं तां पुष्टा हरति जानातीति
॥ १४१ ॥ ननु पुष्टिर्वा श्वाधीनत्वे पुष्ट्युपयवोक्तार्थः स्यादित्याशङ्क्य पुष्ट्युपयवद्वयमपि ईश्वरात्
यत्तानैवमिति परिहरति तार्थ इति अर्थः प्रयोजनं पुष्ट्युपयवः पुष्ट्युपयवः ॥ १४२ ॥ ननु पुष्ट्युप

यत्तस्याधीश्वररूपत्वे यमयतीति प्राप्तयतीति प्रतिपादितप्रतर्कप्रियेण च तथाप्यादित्याशंक्यत
वो धेतस्वात्मसंगत्वज्ञानलक्षणफलस्य सत्त्वात् नैवमिति परिहृतिः ईदृग्वोधेनेति ईदृग्वोधेने शस्यपु
षाकारादि रूपेणाप्यवस्थानज्ञानेन पुनरितर्यप्रिरूपेण चेत् ॥ १७८ ॥ आत्मनोऽसंगत्वज्ञानेनापि किं

अत्रयमयतीत्युक्त्या यमेवार्थः श्रुतौ श्रुतः। एधि व्यादिषु सर्वत्र त्यागो यं यो न्यतांधिया ॥
१७५ ॥ जानामि धर्मं न च मे पुनरिजानाम्यधर्मं न च मेति वृत्तिः। केतयि देवेन हृदि स्थितेन
यथातिष्ठको स्थितथाकरोति ॥ १७६ ॥ नार्थः पुरुषकारो तोत्येवं प्राशंक्यतां यत्तु ईशः पुरु
षकारस्य रूपेणापि विवर्तते ॥ १७७ ॥ ईदृग्वोधेने श्वरस्य पुनरितर्यप्रिरूपेण नैव कार्यतां तथाप्येव शस्य
वोधेन स्वात्मासंगत्वधीजनिः ॥ १७८ ॥ तावतापुनरित्याहुः श्रुतयः स्युतयस्तथा। श्रुतिस्पृता
प्रपेदा जे इत्यथा श्वरभाषितं ॥ १७९ ॥ आज्ञया प्रतिहेतुत्वं प्राप्ताप्यादिति ह श्रुतं। सर्वे श्वर
त्वमेतस्यादंतर्थावित्ततः एव ॥ १८० ॥ पुनोजनप्रित्यत आह तावतेति श्रुतिस्पृत्पुदितस्या
नति लंघनीयत्वे स्पृतिदर्शयति श्रुतिस्पृतीति ॥ १८१ ॥ श्रुत्याप्यो श्वरस्य प्रतिहेतुत्वं पुनरित्याहुः आज्ञा
येति ईश्वरस्य प्रतिहेतुत्वं किमर्थं पुनरित्याशंक्य सर्वे श्वरत्वस्यांतर्थावित्ततः पार्थक्यसिद्धय इति प्र
त्वाह सर्वे श्वरत्वे वि ॥ १८० ॥

॥७६॥

वहिरंत श्वे श्वर एव त्रिया प्रक इत्यत्र श्रुति इय माह एतस्येति १८१॥ क्रम प्राप्ते योतिरित्यस्यार्थमाह ज
गद्योतिरिति प्रतिज्ञातार्थे प्र प्रवाप्य यो हि भूतानामिति वाक्यं हेतुत्वेन योजयति प्र प्रवाप्य यत्पुत्रि पुत्र यो
तत्कर्तृत्वात् जगद्योतिरित्यर्थः ३ उत्पत्ति पुत्र यशब्द योतिं वाक्ष्ये तस्यार्थमाह आविर्भावोति उत्पत्ति पुत्र यो

एतस्य च अक्षरस्य प्रशासन इति श्रुतिः अत्र प्रविष्टः शास्त्रायं जनानामिति च श्रुतिः १८१॥ जगद्योति
र्भवेदेव प्र प्रवाप्य यत्कृत्तः १ आविर्भावतिरोभावात् उत्पत्ति पुत्र यो प्रती ॥ १८२॥ आविर्भावयति स्वस्मिन् नृवि
सीतं सकलं जगत् ॥ प्राणिकर्म वशादेव यद्येयं दुष्टप्रसारितः ॥ १८३॥ पुतातिरो भावयति तस्मात्प्रत्येवाति
लं जगत् प्राणिकर्म क्षय वशात् संकोचित यद्येयं ॥ १८४॥ एतच्च सौ सु प्रिवो धातु न्यीलनति प्रीतने
नृणां भाव प्रनोरा ज्ये इव स हित्या वि प्रौ ॥ १८५॥ आविर्भावतिरो भावो प्रतातिरि योजन ॥ १८६॥ आवि
र्भावकारित्वं सदृशं तमुपपादयति आविर्भावयति इति यथा संकुचितश्चित्रपटः स्वस्य पुसृष्टो सति स्मिति वित्रा
ति आविर्भावयति एव प्री श्वोपीत्यर्थः ॥ १८७॥ तस्यैव प्रत्ययकारणत्वं दर्शयति पुतातिरो भावयतीति स एव
पटः संकुचितश्चित्राणि यथातिरो भावयति तद्वादेत्यर्थः ॥ १८८॥ आविर्भावतिरो भावयो दृशं तां ताराणि दर्शयति रा
त्रि घस्राविति घस्रो ॥ १८९॥

नन्वीश्वरस्य जगदोत्पत्तिं किं मां भक्तत्वेन किं वा तदकारपारिणापित्वेनः साध्यः अद्वितीयस्यारंभकत्वायोगात्तद्वितीय-
निरवयवस्य परिणामात्तं भवादिन्याशंक्याहः विवर्तवादाश्रयेणात्रासंदेह इति परिहरति आविर्भाव इति ॥ १८६ ॥ तन्मेक-
एवेश्वरः कथं चेत्तन्नाचेत्तन् जगदुपादानं भविष्यतीत्याशंक्य स्वेष्टाधानेनोपाधि प्राधान्येन च सेतनाचेत्ततोपादानं
भविष्यतीत्याहः अचेतनातामिति ॥ १८७ ॥ तनु प्रायावित ईश्वरस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादनमनुपपन्नं सुरेश्वरावा

आविर्भावतिरोभावशक्तिमत्त्वेन हेतुता आरंभपरिणामादिचोद्यानां नात्र संभवः ॥ १८६ ॥ अचेतनानां
हेतुः स्यात्तज्ज्ञातेनेश्वरस्तथा विदोभासां शतस्त्वेष्ट जीवार्ताकारणं भवेत् ॥ १८७ ॥ तमः प्रधानः क्षेत्राणां
विन्प्रधानश्चिदात्मनी ॥ परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्माभिः ॥ १८८ ॥ इति वार्तिककारेण जडचेतनहेतुता
परमात्मात एवोक्ताते श्वरस्येति तच्छृणु ॥ १८९ ॥ अन्योन्याध्यासप्रवापि जीवकूटस्थयोरेव ईश्वरव-
त्त्वोऽसिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥ १९० ॥ यैः परमात्मन एव तदभिधानादिति शंकाते तमः प्रधान इति तमः

प्रधानस्तमेगुणप्रधानमायोपाधिकः क्षेत्राणां शरीरादीनां भावनाज्ञानकर्माभिः भावनासंस्कारज्ञानदेव-
ताध्यानादिकर्मपुण्यापुण्यलक्षणां तैर्निमित्तभूतैरित्यर्थः ॥ १९० ॥ इति ॥ १९१ ॥ त्वं पदार्थ इव तत्पदार्थे
व्यधिष्ठानात्तेषां रम्यो न्याध्यासस्य विवक्षितत्वात् नैवमिति परिहरति अन्योन्याध्यासेति ॥ १९२ ॥ तनुसुरे

॥ ५७ ॥

श्रुतावयवैर्ह श्रुतबुद्ध्या एव न्यो न्या ध्या स सिद्धवत्कृत्य व्यवस्थापित इति कुतो वगम्यत इत्याशं यप श्रुत्यर्थं यथा सो वत
वशादिति दर्शयितुं श्रुतिप्रवृत्तिं पठति सत्यं ज्ञानमिति ॥ १८१ ॥ प्रवृत्तेषां श्रुतिरनया कथं प्रत्यो न्या ध्या स वगतिरित्य
त आह आपातदृष्टिस्तद्वदिति तत्र तस्यां श्रुतौ सत्यादि लक्षणास्य निर्गुणस्य बुद्ध्या गोज्ज्वलत्वात् एतस्य प्रायश्चित्तविदा प्राप्तस्य स
त्यत्वं प्राप्य तत् प्रतीयमानं प्रत्यो न्या ध्या स मन्त्रोक्तं न घटत इति भावः ॥ १८२ ॥ एवमन्यो न्या ध्या स सिद्धौ श्रुतबुद्ध्या एवैक
सत्यं ज्ञानं प्रवृत्तं यदुक्तं तस्मात्समुत्थिता ॥ एवं वाच्यं नृजं ले व्योषध्यान्ने देहा इति श्रुतिः ॥ १८३ ॥ आपातदृष्टि
तस्तत्र बुद्ध्या गतिहेतुता हेतोश्च सत्यता तस्मादन्यो न्या ध्या स इष्यते ॥ १८४ ॥ अन्यो न्या ध्या स ह्यपोसा च त्रसि
प्रः पठेयथा ॥ घटिते तै कतामेति तद्वद् भ्रान्तिवर्तमानं ॥ १८५ ॥ प्रेक्षा काश प्रहा काशौ विविच्येतेन पापे
तद्वदुल्लेखयोरेकं पश्यंत्यापातदर्शिनः ॥ १८६ ॥ उपक्रमदिशि हि ज्ञेयं सात्पर्यं स्पष्टं च दृष्टात्ता असंख्यं
ह्यप्राप्योत्पत्तौ जन्मेष्वप्रहे श्व ॥ १८७ ॥ त्वं पूर्वोदाहृतं घटितं पठ दृष्टं तत्प्राप्तौ तदुच्यते अन्यो न्या ध्या सेति ॥ १८८ ॥
प्रत्येकं त्वं पित्रो दृष्टं तत्प्रविधाय पातदर्शितां प्रेक्षा च तौ पूर्वोक्तमेव दृष्टं तां तं दर्शयति प्रेक्षा काशेति हेतुं पश्यति तत्र
दमित्यर्थः ॥ १८९ ॥ कुतस्तर्हि बुद्ध्या गतिरित्यत आह उपक्रमदिशि हि उपक्रमो पसेता ह्यप्राप्तौ पूर्वोक्तं

लं अर्थवा दोषपक्षे च लिंगं तात्पर्यं निर्णय इति उक्तैषड्विधैर्लिंगैः श्रुतितात्पर्यवद्धारणं वृत्तासंगं प्राप्य
 स्वस्वैरवगम्यत इति शेषः ॥ १८५ ॥ अनाद्युपक्रमोपसंहारिकसूच्यद इति नेतृं वृत्तासंगं संज्ञात्वं स्पष्टं इति सत्यं ज्ञानमि
 ति अतोऽसंगतिर्लाम्यो भवतीति शेषः ॥ १८६ ॥ मायाविन ईश्वरस्य स्वस्वत्वं जीवस्य तत्र जगति वदुत्वं दर्शयति प्राप्यति अस्मा
 न्माया सृजते विध्वमेतसि श्रुत्यो मायया सन्निहृत् इति श्रुतिर्लाम्यस्य स्वस्वत्वं जीवस्य तत्र जगति वदुत्वं दर्शयतीत्यर्थः

संज्ञानप्रतंतवेत्युपक्रमोपसंहृतं यतोवाचो निवर्तत इत्यसंगत्वं निर्णयः ॥ माया सृजति विध्वं तन्निहृत्
 त्रप्रापयति ॥ अन्य इत्यापावृते श्रुतिस्तेन श्रुत्युत्पत्तेः ॥ १८७ ॥ आनंदप्रय ईशो यं वदुत्स्यामि त्यवेक्षता हि
 तपगर्भरूपोऽहं सुप्तिः स्वप्नो यथा प्रवेत् ॥ १८८ ॥ क्रमेण युगपदेषा सृष्टिर्जगदिति श्रुतिर्द्विविधः श्रुतिमद्भा
 वाद्द्विविधः स्वप्नदर्शनात् ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ एवमानंदप्रयस्ये श्रुत्युत्पत्तेः जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्यतस्मात् जगदुत्पत्तिप्रका
 रमाह आनंदप्रय इति ईक्षित्वा च हिरण्यगर्भरूपोऽहं इति त्वत्त्वं तत्र दृष्टं प्राह सुप्तिः स्वप्न इति ॥ १९१ ॥ तस्माद्वा एतस्मादा
 त्प्रात ओकाशः संप्रत इत्यादौ क्रमेण सृष्टिश्च वाणादिदं सर्वप्रसृजतेति युगपदुवाणां च कल्पे पादे यत्वं कस्यवा हे यत्वं इ
 त्याकांक्षायां श्रुति युक्त्युपेतत्वा दुपसंगत्वात्प्रातः क्रमेणोति एषा जगत्सृष्टिर्द्विविधः श्रुतिमद्भावात् क्रमेण युगपदुवा
 था श्रुतिर्ज्ञेयेति यो जना तत्रोपपत्तिर्द्विविधः स्वप्नदर्शनादिति लोके क्रमयुक्तस्य चाक्रमयुक्तस्य च प्रययार्थं ज्ञातस्य दर्श

॥ ७८ ॥
 ॥ १८५ ॥
 ॥ १८६ ॥
 ॥ १८७ ॥
 ॥ १८८ ॥
 ॥ १८९ ॥
 ॥ १९० ॥
 ॥ १९१ ॥

हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं निरूपयति. सूत्रात्मेति. सूत्रात्मा पठेत् सूत्रं विवज्जगत्पुत्रस्य त आत्मा स्वरूपं यस्य स सूक्ष्म
देह इत्याख्यायस्य तथा विधेः सर्वजीवघनात्मकः सर्वेषां जीवानां लिङ्गशरीरेषाधिकानां घनात्मकः समस्तस्वरूपः
यः। तत्र हेतुः। सर्वहं प्रातर्धर्तृत्वमिति सर्वेषु व्यष्टि लिङ्गशरीरेषु अहमप्रिमातवत्त्वादिति भावः। इच्छाज्ञातक्रियाश
क्तिमांशुः॥ २००॥ हिरण्यगर्भवस्थायी जगत्पुत्री तौ दृष्टान्तमाह प्रत्युषेवेति प्रत्युषः उषः कालः २०१॥ एवं लोकप्र

सूत्रात्मा सूक्ष्मदेहाख्यः सर्वजीवघनात्मकः। सर्वहं प्रातर्धर्तृत्वमिति क्रियाज्ञानादिराक्तिमान्॥ २००॥

प्रत्युषेवाप्रदोषेवाप्तोऽप्रदेतमस्य यं। लोकोभातिर्यथा तद्वदस्य हं जगदीदृश्यते॥ २०१॥ सर्वतोऽर्था

द्धितो प्रख्यायथा स्यादध्यदितः पठः। सूक्ष्माकारैस्तथेष्टास्य वपुः सर्वत्र लांछितं॥ २०२॥ सस्य वाशा

कजातं वा सर्वतोऽकुरितं यथा। कोऽप्रत्यंतदं देवैष्ये स्रवे जगदं कुरु॥ २०२॥ सिद्धं दृष्टान्तप्रप्रिधाय यथाधौत

इति पूर्वोक्तश्लोके प्रहितं लांछितपठं दृष्टान्तयति. सर्वत इति यथा अदितः पठे प्रधी प्रयैत कारविशेषैर्लांछितो भव

ति. तथा प्रायिन ईश्वरस्य वपुः अपंचीकृतभूतकार्यैर्लिङ्गशरीरैर्लांछितमित्यर्थः॥ २०२॥ बुद्ध्या हेतुयवै भवात् दृष्टं

तोत्तरमाह सस्यमिति॥ २०३॥ एवं सूत्रात्मा स्वरूपं विशदीकृत्य तस्यैवायसंथा भेदं पंचीकृतभूतकार्योपाधिकां विज्ञा

॥ दृष्टान्तत्रयेण विशदयति. आतपोति सूयो दयानं तस्मात्

ये प्रकाशितो लोक आतया भात लोकः २०४॥ तत्सद्भावे प्रमाणमाह विश्वरूपेति विश्वरूप ध्यायादौ कोट करूप मुनि
 तत्रित्याकां क्षायां बुद्ध्यादिस्तं वयं ने जगद्भूय मुदितमित्याह धात्रादिति २०५॥ एतावता प्रकृतौ किं प्राप्ता तत्रित्याह शोकं
 तर्थाप्रिप्रभृति कुटालकादिपर्यंतं वस्तुनां प्रत्येकप्रभृतेन पूज्यतामित्याह ईश इत्यादिना श्लोकत्रयेणा २०६॥
 २०७॥ २०८॥ तं यथा यथोपासते तदेव प्रवर्तते अतिसत्तत्पूजा तस्मात् तत्सद्भावे प्रमाणमित्याह यथा यथेति ननु स

आतया भातलोको वा पटो वा वर्णयूरितः। सस्यं वा फलितं यद्वत्तथा स्य ह वपुर्विहा २०४॥ विश्वरूपा
 ध्याय एष उक्तः सूक्ते विधौ ह्ये। धात्रादिस्तं वयं ने तस्यावयवान् विदुः २०५॥ ईशसूत्रविहा इवेधो
 विष्णुरुडे मुशक्रयः॥ विष्णुप्रेरव प्रोत्सा मारिका यक्षणाक्षणा २०६॥ विष्णुक्षत्रियविद्वंशूजा गवाश्वा
 मृगपक्षिणाः॥ अश्वत्थवटवृक्षाश्च यवव्रीहिर्नृणा दयः २०७॥ यथा यथोपासते तं फलप्रयुक्तं यात
 था फलोत्कर्षा पकर्षो नु पूज्य पूजा नुसारतः २०८॥ मुक्तिस्तु प्रसूत तत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा स्वयं वो
 धं विना नैव त्वत्त्वज्ञो ह्यते यथा २०९॥ तेषां ईश्वरत्वे फलवैषम्यं कुत इत्याशंक्य पूज्यानां प्रविष्टानां
 पूजा दीनां च दीनां च सात्त्विकादिभेदे तवैषम्यमित्याह फलोत्कर्षा पकर्षाविति २१०॥ सांसारिक फलसिद्धिरे
 वं भवतु मुक्तिः कस्योपासना दभवतीत्याशंक्य ज्ञानात्तेरेकेण न केनापि प्रवर्ततीत्याह मुक्तिस्तितिः तत्र दृष्टान्तमाह
 स्वयं बोधमिति स्वजागरणं तरेण स्वतिष्ठकस्मिन् स्वज्ञेयं यथा न निवर्तते तथा प्रसूत तत्त्वज्ञानं तरेण न दज्ञाने

॥ ७८ ॥

कल्पित स्वसंसारो न निवर्तत इति भावः ॥ २१० ॥ ननु द्वैतलक्षणायां प्रकृतौ स्वप्नदृष्टान्तेन तत्त्वबोधसाधनत्वाप्रतिधा-
न प्रभुपपन्ननिवर्त्यस्य द्वैतस्य स्वप्रभुत्वत्वाभावादित्योषकमान्यथा गुरुणा कृत्यत्वेनास्य स्वप्रभुत्वप्रत्येव
त्रयमेतत्तुमुपपन्नाया प्राचीनमिति आत्माप्रहितत्वात्तैवमित्याहुः आदितीयैति ईशजीवादि रूपेणावर्तमानं वे-
तनाचेतनात्मकं यदवित्वं जगदस्ति अयमद्वितीयब्रह्मतत्त्वत्वमेव इति योजना ॥ २११ ॥ नन्वीशजीवयोर्वैद्याः प्रिन्न

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वत्वमेव प्रोपपन्नवित्वं जगत् ईशजीवादि रूपेणाचेतनाचेतनात्मकं ॥ २११ ॥ आनंदम-
यविज्ञानप्रयावीश्वरजीवकौ प्रायमाकल्पिते तौ ताभ्यां सर्वेषु कल्पितं ॥ २१२ ॥ ईशानादिप्रवे-
शां तां सृष्टिं हेतुकल्पिता जगदादिविप्रोक्षतः संसारो जीवकल्पितः ॥ २१३ ॥ आदितीयब्रह्मतत्त्व-
मसंगं तत्र जायते जीवेशयोर्मयिकयोर्वैद्यैव कलहं ययुः ॥ २१४ ॥ योः कथं जगदंतं पातित्वमिच्छां कथं
योर्मया कल्पितत्वेन जगदंतं पातित्वमिच्छाह आनंदमयेति ॥ २१२ ॥ ताभ्यां सर्वेषु कल्पितमिच्छुक्तं तत्र केन किं कल्पि-
तमिच्छाकांक्षायां प्राहुः ईशानादिति स एवेतल्लोकानुसृजादित्यादिकया एतया दृष्टा प्रापद्यते न्यंतया श्रुत्या पुन-
यादिता सृष्टिरीश्वरकर्तृकानस्य त्रय आवसथा इत्यादिकया एतमेव पुह्वं ब्रह्मतमपश्यदित्यंतया श्रुत्या
प्रतिपादितः संसारो जीवकर्तृक इत्यर्थः ॥ २१३ ॥ ननु दुस्त्राण एव पारमार्थिकत्वे वादिनां जीवेश्वरतत्त्वविषयादिप्रति

यत्रिः कुत इत्याशंक्य श्रुतिसिद्धं तत्त्व ज्ञानशून्यत्वादि न्याहः अद्वितीयमिति २१५॥ जीवे श्रुतिविषया वादिविप्रतिपत्तेर
 ज्ञानमूलत्वे तथाविधतत्वेन ते बोधनीया इत्याशंक्य च तथा श्रुतत्वात् न्याहः ज्ञातेति २१५॥ ईश्वरे जीवे च प्राप्त्यादिप्र
 तिपत्तौ वादिनो विप्रज्यदर्शयति न एतत्तु कादिति २१६॥ कुतो प्रांतत्वं तेषां प्रित्यत आहः अद्वितीयमिति ततः कर्तव्यं
 हः तेषां प्रितिः परिगृहीतपक्षप्रतिपादनाप्रितिवेशेन विज्ञातिविश्रान्तभावात् तैहिकमपि सुखं तेषां प्रित्याहः केह वा सुखं
 ज्ञात्वा सदा तत्त्वनिष्ठाननुमोदाग्रहे वयं अनुशोवा प्रपञ्चान्न प्रांतैर्विवक्ष्यते ॥ २१५॥ न एतत्तु कादियोगां
 ता ईश्वर प्रांतिमाश्रिताः ॥ लोकायतादि रक्षात्ता जीव विप्रान्तिमाश्रिताः ॥ २१६॥ अद्वितीयं ब्रह्मतत्वं न जानंति
 यदा तदा प्रांत एवावित्ता तेषां कृष्णः केह वा सुखं ॥ २१७॥ उक्तमाधमभावश्च तेषां स्यादनुतेन किं
 त्वप्रस्थान्प्रतिक्षाभावेन बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ २१८॥ तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मति जीवेशवादयोः कार्यं
 किंतु ब्रह्मतत्वं विचार्य बुद्धांतावतत् ॥ २१९॥ मिति २२०॥ ननु तेषां ब्रह्मविद्याभावे यान्तरविद्या प्रयुक्त उक्तप्रत्यय
 क्तसुखं केषां चित्त्यादि न्याशंक्य तस्य मुमुक्षुभिर्नादरणीयत्वं दृष्टं तेनाहः उक्तमाधमभाव इति २१८॥ जीवेश्वर्या
 दयो मुक्तिहेतुत्वाभावात्तमुमुक्षुभिस्तत्र प्रतिनिवेशनायेत्यसंहरति न स्मादिति तर्हि किं कर्तव्यमित्याशंक्य श्रु
 तिविचारेण ब्रह्मबोध एव कर्तव्य इत्याहः किंतु ब्रह्मेति २१९॥ ननु ब्रह्मतत्त्वनिश्चयाय तयोः स्वरूपं हेयत्वं न ज्ञात

॥ ८० ॥

व्यमित्वा शंखतथात्वे जीवेशादयो रेव बुद्धिर्न परित्यज्यते येत्याहुः पूर्वपक्षतयेति एतावता पूर्वपक्षतया तत्त्वतिर्गम्य
हेतुत्वं संप्रवेनतयो जीवेशादयो रवशो विवेकज्ञानशून्यो न निप्रज्जुलति योजना ॥ २२० ॥ ननु सांख्ययोगशास्त्रोक्तयो
जीवेशयोः शुद्धविदूषेत्वेन प्रवृत्तिरप्युपादेयत्वात्तयोः पूर्वपक्षत्वमिति शंकाते असंगविधिभूति ॥ २२१ ॥ सांख्ययो
गशास्त्रोक्तयो जीवेशयोः शुद्धविदूषेत्वेन योर्वासावभेदस्यैवं गोकाराया प्रसिद्धांत इत्याहुः नतत्त्वमिति तत्त्व
पूर्वपक्षतया तौ वेतत्त्वतिर्गम्य हेतुतां प्राप्नुते सुतिप्रज्जुलतयोर्नैतावतावशः ॥ २२० ॥ असंगविधिभूति जीवः सां
ख्योक्तसादृशेभ्यः यो गोक्तत्वेन प्रोक्तो भूतो ताविति वेद्युता ॥ २२१ ॥ नतत्त्वमोहभावार्थवत्प्रसिद्धांत
ततां गतो अद्वैतबोधनायैव साकक्षाकाविदिष्यते ॥ २२२ ॥ अनादिमायया प्राप्ता जीवेशौ सुविलक्षणौ
। संप्रवेनतद्युदासाय केवलं शोधनं तयोः ॥ २२३ ॥ पदयो ह भावार्थो अस्पृष्टिद्धांतत्वं न गताविति योजना ननु कदाचि
ब्रह्मशब्दाभां भूतो तत्त्वपदार्थो प्रवृत्तिरपि प्रोक्तित्वमपि तावित्योर्गम्यताह अद्वैतबोधनायैवेति लोकप्रसिद्धप्रेदति
सद्भावात्तदेक्यप्रतिपादनायैव तौ प्रेदेनानूदिनौ ननु तयोर्भेदः प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २२२ ॥ तर्हि पदार्थशोधनं किमर्थमित्य
त आहुः अनादीति अत्र मायाशब्देन सांख्यमोहि कारविद्यालक्ष्यते तथा विपरितज्ञानं प्राप्ता कर्तृत्वादिप्रवृत्ति

जीवस्य सर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वं चेष्टास्य चारमार्थिकं प्रत्ययं ते अतस्तत्रिह न्यर्थमेव शोधनं क्रियत इत्यर्थः
 ॥ २२३ ॥ यदार्थशोधनप्रकारमेवदिदृशीयिषु तदुपादेयत्वेन पूर्वोक्तं दृष्टान्तं स्मारयति अतएव त्रैवेति यतः यदार्थः
 शोधनं कर्तव्यं अतएवेत्यर्थः ॥ २२४ ॥ यदार्थशोधनप्रकारमाह जलाधोपाध्वेति ये जलाकाशाप्रवेते जलाधोपाध्व
 धीतत्वादपारमार्थिके तयोराधारभूते घटाकाशप्रहाकाशौ मुनिर्मलौ जलाधुपाध्वेति रवेक्षाकाशमात्ररूपादित्य

अतएव त्रैदृशानो योग्यः प्राक्सम्पगीति ॥ घटाकाशप्रहाकाशजलाकाशाप्रवात्मकः ॥ २२४ ॥ जलाधो
 पाध्वधीनेते जलाकाशाप्रवेतयोः ॥ आधारेण घटाकाशप्रहाकाशौ मुनिर्मलौ ॥ २२५ ॥ एवमानंदविज्ञानप्रयो
 ग्याधिपोवशौ तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणोतिवितिर्मलौ ॥ २२६ ॥ एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ प्रतौ यदि
 देही न प्रयकक्षत्वादात्मत्वेनाभ्युपेयता ॥ २२७ ॥ आत्मप्रेक्षे जगत्सत्यमीशो न्य इति चेत् त्रयं त्वज्यते ते तदासां
 ख्ययोगउदान्तसंगतिः ॥ २२८ ॥ र्थः ॥ २२५ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह एवमानंदेति ॥ २२६ ॥ ननु यदार्थद्वयशोधनक
 क्षोपयोगित्वेनापि सांख्ययोगेन प्रतद्वयप्रंगीकार्यमिति चेत् अन्यस्य प्रियदुष्यते इतरेषां प्रियेणास्त्राण्येतत्तत्
 कक्षोपयोगित्वेनास्मादि रभ्युपेत्वादित्याह एतदिति ॥ २२७ ॥ कुतस्तार्ह सांख्ययोगयोर्वेदान्तविरोधित्वमिन्प्राश
 क्यजीवप्रेक्षजगत्सत्यत्वे अतएव तदस्थलेक्षणेन इत्याह आत्मप्रेक्षेति ॥ २२८ ॥ ननु जीवस्य संगतज्ञानादे

॥ ८१ ॥

देव मुक्ति सिद्धेः किमद्वैतबोधनेत्याशङ्क्या दैतज्ञानप्रज्ञेः सा संगत्वदिकं न संभाव्यत इत्यप्रिसंक्षिप्तदिनिधा यो नर
माह जीवा संगत्वेति २२॥ अप्रिसंधिप्रातिष्ठा गौति यथेति २३॥ असंभव प्रेवस्यस्यति अवश्यमिति फलितप्रा
ह को स्येति २४॥ संगनियमनयो रविवेक कार्यत्वादिवेक ज्ञानेन राविवेक निवृत्तौ अतः पुनः संगो घृत्यतिरिति सा
कते अविवेकेति एवं सत्यपि सिद्धं तायात इति परिहृतिः वलादिति अयं भावः किं वातदस्य उत तद्विरोधी नाद्यः ॥ अभि
जीवो संगत्वप्राप्तेः कृतार्थ इति चेन्नदा। स्वकचंदनादित्यत्वप्राप्तेः सा वि कृतार्थता ॥ २२॥ यथा
स्वगादित्यत्वं दुः संपाद्यं तथात्मनः। असंगत्वं न संभाव्यं जीवतो जगदीशयोः ॥ २३॥ अवश्यं प्रकृ
तिसंगं पुरेवापादयेत्तथा। त्रियद्युत्पेतप्राप्तेः वि को स्य प्रोक्ष्यता सति ॥ २४॥ अविवेक कृतसंगो
त्रियप्रभृति चेन्नदा। वत्यादापतिनो प्राया तादः सांख्यस्य दुर्भते ॥ २५॥ बंधप्रोक्ष्यवस्थार्थप्रा
त्यनाता स्वप्रिष्यतां। इति चेन्नयतो प्राया अवस्थापयितुं क्षमा ॥ २६॥ वप्रात्रस्य भाव कार्यजनकत्वायो
गात् नृद्वितायः। विवेकादस्य घटादेः संग हेतुत्वादर्शनात् तृतीये तु तस्य भावत्वात् नानत्वमेवेति मायावाद
प्रसंग इति ॥ २७॥ अद्वैताभ्युपगमे बंधप्रोक्ष्यवस्थानुपपत्तेः तात्पर्ये दोषा कर्तव्य इति बोधयति बंधप्रोक्षेति प
कस्याप्यात्मनो प्रायसा बंधप्रोक्ष्यवस्थोपपत्तेः प्रेवमिति परिहृतिः नयत इति ॥ २८॥ प्रायापिकथं व्यव

स्थापयेत् इत्याशंक्य तस्या दुर्घटत्वं कारित्वं तत्राद्यादित्याह दुर्घटप्रति. बंधस्याविवेकत्वे विप्रोक्षो वास्त
विभुयेतव्य इत्याशंक्य श्रुति विरोधात् त्रैव प्रित्याह वास्तवाविति. न समतेतत् प्रतितां नैवा समत इत्यर्थः। बंध
प्रिव प्रोक्षप्रिव वास्तवं न समत इति भावः २३४॥ प्रोक्षादेर्वास्तवत्व प्रतिवेधिकां श्रुतिं पठति. न विरोध इति. त्रि
धो नाश उत पति देह संवन्धः। वहुः सुखदुःखादि धर्मतान् साधकश्रवणश्च नुष्ठाना मुपुक्षुः साधनवतु स्य संयमः

दुर्घटं घटया प्रीति विरुद्धं किं न परपति। वास्तवौ बंधप्रोक्षौ तु श्रुतिर्न समते तां ॥ २३४॥ न त्रिधो
न चोत्पत्तिर्न वदो न वसाधकः। तमुपुक्षु नैव पुक्त इत्येवायमर्थता ॥ २३५॥ प्रायरेण्यायाः काप्रधेनो धर्मो
जीवे श्वावुभौ। यथेष्टं विवतां द्वैतं तत्तत्तद्वैतमेव हि ॥ २३६॥ कूटस्थवृक्षोऽप्रेदनाप्रमात्रादृतेनाह
घटाकाशमहाकाशौ विमुज्येते न हि क्वचित् ॥ २३७॥ मुक्तः त्रिवृत्ताविद्यः इत्येतत्सर्वं वस्तुतोनां स्तीत्यर्थः २
३५॥ एवं जीवे श्वादिप्रेदस्य प्राजाप्रयत्नमुपपादितमुपसंहरति. प्रायेति ॥ २३६॥ तनु जीवे श्वायोर्न विवकत्वे
न तदप्रेदस्य प्रिथ्यात्वे वि कूटस्थवृक्षोऽप्रेदनाप्रमात्रादृतेनाह घटाकाशमहाकाशौ विमुज्येते न हि क्वचित् ॥ २३७॥ मुक्तः त्रिवृत्ताविद्यः इत्येतत्सर्वं वस्तुतोनां स्तीत्यर्थः २
जकस्य त्वत्प वै लक्षापस्या भावात् त्रैव प्रिति परिहृति. कूटस्थेति. ताप्रमात्रादप्रेद प्रतीतावपि वस्तुतोप्रेदा
भावे दृष्टान्तं पूर्वोक्तं स्मरयति घटाकाशेति ॥ २३७॥ एवं प्रेदस्य प्रिथ्यात्वसंप्रर्थनेन किं फलमित्यत आ

॥ ८२ ॥

यदद्वैतमिति स एव तौ म्ये दप्रग्र मासी देकमेवादितीयमिति श्रुतौ यद्वितीयं वृत्तं प्रतिपादितं तदेव काल
त्रये व्यवाधत्वेन वास्तवतः प्रेदभावः। वास्तवतः सर्वे भेदे मिति वेशः क्रियत इत्यत आह वृथा प्रायेति तत्त्वज्ञान
नराहितत्वादा मिति वेशः कुर्वन्तीति भावः ॥ २३८ ॥ ननु प्रयं च स्य प्राया प्रयत्नं तत्त्वस्य अद्वितीयत्वं च ये वार्त्तियं
निते विस्तरतो दृश्यते अतस्तत्त्वज्ञानेन किं प्रयोजनमिति शङ्कते ये वदन्तीति कर्मवशात्केवाविद्यावत्तरे स

यदद्वैतं श्रुतं सृष्टेः प्राक्कदेवाद्युचोपरि। पुक्तावपि वृथा प्राया प्रापयं त्यखितान् जनान् ॥ २३८ ॥

ये वदन्तीत्यपेक्षेपि प्राप्यते विद्यायाः त्रिकां न यथा पूर्वमेतेषां प्रवृत्तांते दर्शनोत् ॥ २३९ ॥ ऐहि

ता पुष्पिकः सर्वं संसारं वास्तवस्ततः न प्रातिनातिचा द्वैतमित्यज्ञातिविति श्रुयः ॥ २४० ॥ ज्ञातिनां

विपरीतोऽस्या निश्चयः सत्यगीक्ष्यतो त्वत्त्वनिश्चयतो वदो पुक्ता हं चेति मन्यते ॥ २४१ ॥

सत्यपि पूर्ववदमिति वेशाभावात्त्रैवमिति परिहरति न यथोति ॥ २४२ ॥ ज्ञातिनां प्रांत्यभावं दर्शयितुं प्र
ज्ञातिनां निश्चयं तावदाह ऐहिकेति इह लोके भव ऐहिकः पुत्रकलत्रादिरूपः अमुष्मिन् परलोके भ
वः अमुष्मिन् स्वर्गलुलोचनप्रवरूपः ॥ २४३ ॥ तत्त्वविनिश्चयस्य ततो वैलक्षण्यं दर्शयति ज्ञातिनामिति

अद्वैतपारमार्थिकं भाति वसंसारस्य पारमार्थिक इति निश्चय इत्यर्थः। ततः किमिदं शङ्क्यं स्वस्वति श्रयः
 नु सोऽपि फलप्रवतीत्याह स्वस्वति २४१॥ अद्वैतं भातीत्युक्तिः शास्त्रत एव प्राप्ता नु प्रवतः अतो न तन्निश्चय इति शं
 क्यते नाद्वैतप्रपरोक्षमिति अनुप्रवाः। गोचरत्वं मतिरुच्यते परिहृयति नहि दुपेति। यदः स्फुरति घटः स्फुरती
 ति घटादिष्वनुस्यूतस्फुरणरूपेण भातादित्यर्थः। ननु विदूषस्तस्य भाते पितृते कात्स्न्येन तत्प्रतीयत इति शं कते अ
 नाद्वैतप्रपरोक्षं न विदूषेण भासनात्। अशेषेणानुभातं चेदद्वैतं किं भासते। तिसं॥ २४२॥ दिङ्मात्रेण
 विभातं तु द्वयोरपि संप्रत्युत्तु। द्वैतसिद्धिर्वद्वैतसिद्धिते सावतानकिं॥ २४३॥ द्वैते तद्दीनप्रद्वैतं द्वैतज्ञानेक
 थंतिदं। विदूषाभातं वदितोऽप्यद्वैतस्यातोऽप्येवमेव॥ २४४॥ शेषेणेति साकल्येन भाताभावो द्वैतेपि संप्रा
 तइत्याह द्वैतं किमिति २४५॥ एवं दोषसाध्यमभिधाय परिहारात्प्राप्तं दिङ्मात्रेणेति दिङ्मात्रेणैकदे
 शेन द्वयोर्द्वैताद्वैतयोऽप्यर्थः। एतावता कथं परिहारात्प्राप्तमित्याशङ्क्याह द्वैतसिद्धिर्वदिति तेन वपक्षेनाव
 तात्पर्यकदेव प्रतीतिरसदभावेन द्वैतसिद्धिर्वद्वैतनिश्चय इवाद्वैतसिद्धिरेवैतनिश्चयेऽपि किंतु प्रवति किंतु भा
 सत्येवेत्यर्थः॥ २४६॥ पूर्ववाच्यं चकारितरेण द्वैतसिद्धिं शं कते द्वैतेनेति अद्वैतं द्वैताहितं न योऽप्यस्य रदिते
 धातुत्वात्तति द्वैतप्रतीतिवद्वैतं न प्रवतीत्यर्थः। ननु तर्हि द्वैतस्याप्यद्वैतवरोधित्वा दद्वैते प्रतिभासमाने द्वैत

॥८३॥

स्यादिति विवेच्यं समाप्तमिति शङ्क्याह पूर्ववादी विह्वलभावातिप्रवृत्ते विदूष्य प्रतीतेरेवा हेतुप्रतीतिस्तत्राप्यश्वदे
 तद्विरोधित्वाभावात्प्रयोः साम्यमिति भावः ॥ २४४ ॥ पुनीयमानस्यापि हेतुवास्तवत्वाभावात्तद्वत्तवा हेतुविद्यातत्त्वमिति
 परिहर्तुं सिद्धांती एवंतर्हि ति पुनरुक्तप्रतिषेधे ॥ अत्रापि पुनरादिष्वप्यत्रागो संप्रत्ययः परिशेषः ॥ २४५ ॥ परिशेषप्र
 कारमेव दर्शयति अविंशेति नविंश्या अविंश्या एवतारूपं यत्पुनरत्रादिधंसकसंज्ञाया मेव प्रियेवत्यनेनेव पुनरा
 एवंतर्हि प्रतीतिहेतुमसम्प्रायाप्रयत्नतः ॥ तेन वास्तवमहेतुं परिशेषादि भावते ॥ २४५ ॥ अविंश एवतारूपं प्रा
 येव सकलं जगत् ॥ इति निश्चित्यवस्तुत्वमहेतुं परिशेषतां ॥ २४६ ॥ पुनर्हेतुस्य वस्तुत्वमिति चेत्तथा पुनः ।
 परिशालयकोवात्र प्रमासत्तेन ते वद ॥ २४७ ॥ किं यतं कात्यायनिते चेत्ते दोषं हेतु इष्यतां ॥ अहेतुं तु न पुनो यं
 सर्वानर्थानि कारणात् ॥ २४८ ॥ हेतुमतिर्वचनीयत्वमिच्छात्वं हेतुस्य निश्चित्य वास्तवमहेतुं परिशेषतामित्य
 र्थः ॥ २४९ ॥ तत्रैव प्रहेतुमिच्छये कृतेपि पुनः पुनर्हेतुस्यत्वं पूर्ववास्तवत्वाभावात्प्राशङ्ग्यं तन्निरुद्धमे पुनः पुनर्निश्चित्य
 विचारयेत्याह पुनर्हेतुस्येति आहुत्रिंशदुपदेशादिति चतुर्थमिच्छये आत्मनः श्रवणाद्यावर्तनाप्यविहितत्वाभावे
 नेति भावः ॥ २५० ॥ किं यतं कालमिच्छं विचारणायपि न्याशङ्क्य पक्षे वाच्योऽप्यविशेषादिवादिवाजातत्राप्यतोऽप्यविद्या
 प्रोविचारोयं समाप्यत इति विचारकालावधेरुक्तत्वात्तद्विचारः ॥ यत्ते दोषका किंतु हेतुप्रतीतिभावे विदएव पुनः
 इत्याह किं यतमिति ॥ २५० ॥

नन्वेव प्रहेतात्प्रतत्ता योगे क्षणवन्त्यपि प्रविशुतपिपासा अन्तर्धस्य परिदृश्यमानत्वादन्तर्धतिवाक्यत्वं प्रसज्यमानस्य सि
द्धप्रतिशङ्कते। क्षुत्पिपासादय इति। किं प्रच्छब्दवाच्ये हंकारे दृश्यते इत प्रच्छब्दोपलक्षिते विदात्मनातिरिक्तस्यार्थगीक
रतिः प्रच्छब्दवाच्य इति न द्वितीयः। तस्यासंगत्वा दृष्टिप्रयत्नाच्चेति बहिरेव दृश्यं ॥ २४८ ॥ वस्तुतस्तत्पत्तीत्यप्रवेपि प्रो
त्यातत्प्रसक्तिः स्यादिति शङ्कते। विदुषे इति एवं तर्ह्यन्तर्धहेतो रक्ष्यते सति वृत्तये सदा विवेकः क्रियतामित्याह साध्या

क्षुत्पिपासादयो दृष्टा यथापूर्वं प्रयोजिते वेत्। प्रच्छब्दवाच्ये हंकारे दृश्यतांनेति को वदेत् ॥ २४९ ॥ विदु
षे विप्रसज्येत्सादात्म्या ध्यासतो यदि प्राध्यासे कुरुते कुरुते विवेकं कुरु सर्वदा ॥ २५० ॥ ऊटित्य ध्यास आ
याति दृष्टवाप्तयेति चेत्। आवर्तयेद्विवेकं च दृष्टं वासाय नु सदा ॥ २५१ ॥ विवेके द्वैतप्रिथ्यात्वं युक्ते वेति
तभाष्यता। अचिंत्यरचनात्वं स्यात् नु भूतिर्ह स्वसाक्षिकी ॥ २५२ ॥ सप्रति ॥ २५३ ॥ अनादि वासना वशात् पुनः
पुनराध्यासागमने तन्निवृत्तये विवेक एव वर्तनीयः। रोपायांतामित्याह ऊटित्य ध्यास इति ॥ २५४ ॥ ननु विचारेण द्वैत
स्यमायाप्रयत्वं युक्ते वेति श्रुति नानुभवत इत्याहं तेषां अचिंत्यरचनात्वं लक्षणा प्रिथ्यात्वा नुभवस्य स्वसाक्षिकत्वा
नैवमिति परिहृतिः। विवेक द्वैतप्रिथ्यात्वं मिति ॥ २५५ ॥ अतश्चिंत्यरचनात्वं प्रिथ्यापदार्थ लक्षणां युक्तं विदात्मन्यति
ध्याप्रतिशङ्कते। विदुषे इति। उपाभावपुनत्वे सति अचिंत्यरचनात्वं प्रिथ्यात्वं लक्षणा प्रिति विवक्षु रचिंत्यरचनात्वं

॥ २५५ ॥

धराणं दैतं प्रागभावयुतत्वात् घटादिवद्व्यते हितभावि रव्यमानत्वेपि तस्य दैतस्य रचनां विन्यानेन रव्यमान
त्वे सत्यं विन्यास रचनात्वेनेदं जालवदिदं जालिक प्रसादादिवन्निष्ये त्वर्थः ॥ २५५ ॥ चित्ते सावत्त्वप्रकाशत्वेन
त्रित्याः परोक्षभासते सिद्धव्यतिरिक्तस्य प्रिथ्यात्वं तथैव विज्ञानं भूयत इति दर्शितं एवं सत्यं दैतस्यापरोक्ष
नास्तीति च दतो व्याघातश्च स्यादित्याह चित्प्रत्यक्षेति विदूषेण भासमानादित्यप्रहित युक्ति समुच्चयार्थश्च

प्रागभावयुतं दैतं दैतं रव्यते हि घटादिवत् तथापि रचनां विन्यासप्रिथ्यात्वेनेदं जालवत् ॥ २५५ ॥ चित्
प्रत्यक्षान्ततो न्यस्य प्रिथ्यात्वं चानुभूयते नादैतमपरोक्षं वेत्येतन्न व्याहृतं कथं ॥ २५६ ॥ इत्थं ज्ञात्वा
व्यसं नुशा केचित् कुत इतीर्यतां चार्वाकादेः प्रबुद्धस्याप्यात्मा देहकृतो वेद ॥ २५७ ॥ शब्दः अदैतमप
रोक्षं नेत्येतत्कथं न व्याहृतं वेति योजना ॥ २५८ ॥ एवं वेदात्तार्थं जानता अपि पुरुषार्ण केष्वां विदवादि श्वात्
कृतो जायत इति पृच्छति इत्थमिति सम्प्रति विचारभूतत्वादिति विवक्षुः प्रतिबन्दी गृह्णाति चार्वाकादे
रिति आदिशब्देन यो प्रागृह्यते प्रबुद्धस्य पुनर्यो ह कृतस्तत् ॥ २५९ ॥ प्रतिबन्दी प्रोचतं शं कते सम्प्रति
ति साप्येतस्य प्राधत्वे तथा अलं नुशा इति धीदोषादित्यनुषज्यते नुशब्द एवार्थः ॥ २६० ॥ इत्थं तत्त्ववि

॥ ८५ ॥

चार्थतत्तत्र न्य तत्त्वज्ञानफलं विचारयितुं तत्प्रतिपादिकां श्रुतिं पठति यदा सर्वे इति अथ प्रत्योऽप्यतो
 वत्प्रवृत्तस्य श्रुत इत्यस्य मंत्रस्योक्तं तद्विद्विषयैकात्म्यादात्म्याध्यासप्रवृत्त
 दय संति ते सर्वे यदा यस्मिन् काले प्रवृत्तं तत्त्वज्ञानेन अध्यासनिवृत्तौ निवर्तते अथ तदा ती प्रेव प्रत्यो पूर्वदे
 सम्प्रवृत्तिर्वा नात्मस्य धीदोषादिति चेन्न तथा असंतुष्टाश्चास्तु तत्त्वैर्धनविशेषतः ॥ २५८ ॥
 यदा सर्वे प्रवृत्तं ते का प्रायेऽस्य हृदि श्रिता इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेदृष्टमेव तत् ॥ २५९ ॥
 यदा सर्वे प्रवृत्तं ते हृदयगुं थयस्त्विति का प्रागुं थिस्तु योगा व्याख्याता वाक्य शेषतः ॥ २६० ॥
 अहंकारविदात्मना वेत्ती ह्यस्या श्रितिवेकतः ॥ इदं प्रेत्यादिदं प्रेत्यादि ती ह्यका प्रवृत्तिता ॥ २६१ ॥

हतादात्म्याध्यासेन प्रवृत्तः शीलः पुरुष आत्मतोऽध्यास प्रावेन न इति तोषवति तत्र हेतुमाह अत्र वृत्तस्य
 श्रुत इति अत्रास्मिन्नेव देहे बुद्ध्यात्म्यादिलक्षणां समश्रुतेष्वप्यगा प्रीति इत्यस्या श्रुतेरर्थः ॥ श्रुतिप्रतिपादितं फलं का प्र
 निवृत्त्यादिलक्षणां नानुभवसिद्धं किं तु शाब्दमेवेति शंकाते इति श्रौतप्रतिपादितं समनन्तरं श्रुति वाक्यतात्पर्या लोचनयत्नस्य
 फलं सिद्धात्मा प्रिययोगा परिहरति इष्टमेतदिति ॥ २५९ ॥ तस्यैव तत्त्वस्य धीकारणाय तदा कथमुदा हृत्य तस्यार्थतामाह
 यदेति अनेन वाक्य शेषेण का प्रवृत्तिर्वा कस्य गुं थि भेदत्वेन व्याख्यातत्वाद् गुं थि भेदस्य वाहंकारविदात्मनो तादात्म्याध्यासे

निवृत्तिरक्षणाया न प्रवृत्तिरुत्तमात्राप्रत्यक्षोक्तिभावः॥ वाक्यशेषत इत्यनेन वाक्येनेत्यर्थः॥ २६०॥ ननु लोके कामशब्देन इच्छा
 भेद एवोच्यते अतः कथं तस्य गुंथित्वेन व्याख्यानप्रित्याशंक्या ध्यासपूरास्यैव ह्यविशेषकामशब्दवाच्यत्वं नेच्छा प्रात्र
 स्पेत्याह अहंकारेति॥ २६१॥ तत्त्वध्यासपूरास्यैव कामस्यत्याज्यत्वे सतीततेषु वेतव्यः स्यादित्याशंक्या बाधकत्वादप्यु
 पेयत एवेत्याह अपवेक्ष्येति अहंकारविदात्मानप्रपञ्चवैशेषतादात्म्या ध्यासेना तंतर्भावेत्यर्थः॥ २६२॥ तत्त्वध्यासाभावे
 अपवेक्ष्यविदात्मानं पृथक्पश्यंतं हंकारिणं इदं नुकोटिबलूनि तवाधोगुंथिभेदतः॥ २६३॥ गुंथिभेदेपिसं
 भाव्या इच्छाप्रारब्धदोषतः॥ बुद्धापि पापवा इत्यादसंतोषो यथातव॥ २६४॥ अहंकारगते छाद्यैर्देहव्या
 ध्यादिप्रित्तथा॥ बुद्धादिजन्मनाशैर्वा विदूपात्मनिकंप्रवेत्॥ २६५॥ गुंथिभेदात् प्राप्येव प्रितिचेतनत्रवि
 स्मरते अयमेव गुंथिभेद सवनेन कृतीभवत्॥ २६६॥ कामात्मा प्रतुदय एव स्यादित्याशंक्या रवृकर्मवशा
 तं तेषां कामात्मा प्रतुयन्ति संभवतीत्याह गुंथिभेद इति तत्र ह्यसंतमाह बुद्धापीति॥ २६७॥ अध्यासाभावे हंकारगते
 छाद्यैर्बाधकत्वं ह्यसंतद्वयप्रदर्शनेन विशदयति अहंकारगतेति यथैर्देहगत व्योध्यदिभिर्हंकारा प्राक्षिणो
 बाधो नास्ति देहसर्वधर्मेतत्वात् यथा बुद्धादिजन्मनाशैर्वा विदूपात्मनिकंप्रवेत् अहंकारगते छाद्यैर्बाधकत्वं
 ॥ २६८॥ विदात्मानो (संगत्त्वैक रूपत्वात् पूर्वप्रविकारमादिभिर्बाधो नास्तीति शंकते गुंथिभेदादिति एवंविधबोधस्येव

॥ ८६ ॥

गुंथि भेदत्वे नास्माभिरपि धीममानत्वात् इदं बोध्यं प्रत्ययानुक्तमित्याह नत्रविस्मयेति ॥ २४५ ॥ एवंविधं ज्ञानाभाव एव गुं
थितित्याह नैवमिति ननु ज्ञानिनो वीक्षाभ्युपगमे ज्ञान्यज्ञानिनो कुतो वै स अल्पमित्याह वयं गुंथि भेदाभेदातिरेकेणान
कुतोपीत्याह गुंथितदिनि ॥ २४६ ॥ कारणान्ताभावमेव वि शदयति प्रवृत्तौ चेति ॥ २४७ ॥ उक्ताथेदृशांतप्राह वात्प
श्रोत्रियेति ॥ २४८ ॥ ज्ञानिनो गुंथिशून्यत्वे जीतावाक्यं प्रमाणायति न ह्येति संप्रवृत्तानि प्राप्नोति उवाचिन न ह्येति निवृ
त्तौ न जानंति प्रुताश्रुत्तोयं गुंथिर्न वायरा गुंथितदभेदमात्रेण वैषम्यं मूरुबुद्धयो ॥ २४९ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृ
त्तौ वा देहेन्द्रियमनो धियां न कंचिदपि वैषम्यं प्रत्यक्षं ज्ञानि विबुद्धयो ॥ २५० ॥ वात्पश्रोत्रययोर्वेदपाठाया
ठ कृताभिदा नाहारादावस्ति भेदः सोयं न्यायोत्र योज्यतां ॥ २५१ ॥ न ह्येति संप्रवृत्तानि निवृत्तानि न कंचिदपि उ
दासीनवदासीन इति गुंथिभिर्दोष्यते ॥ २५२ ॥ औदासीन्यं विधेयं चेद्वच्च व्यर्थं तातदा न शक्ता ह्यस्य देहा
या इति चेदो गपवसः ॥ २५३ ॥ ज्ञानिसुखानि न कांक्षति उदासीनवत् वर्तत इत्यर्थः गुंथिभिर्दागुंथिभेदः ॥ २५४ ॥

॥ इदं वाक्यं औदासीन्यविधिपरं ननु गुंथिभेदे प्रमाणाप्रतिशङ्कते औदासीन्यमिति विधिपरत्वे वच्च व्यर्थः
स्यादिति परिहरति वच्च वेति ज्ञानिदेहादेरकार्यक्षमत्वादप्रवृत्तिर्ननु गुंथिभेदादिन्याशं वयोपहसति न शक्ता इ

॥ २५५ ॥

भवतु को दोषस्तत्राह तत्त्वबोधमिति असाध्यमित्यर्थः ॥ २०१ ॥ न न्यस्थाने परिहासो यं ज्ञानिनां प्रवृत्त्यभावस्य पुराणमि
 द्वादिदिति शंकेते भरतादेरिति श्रुतिं मज्जानान् श्रोदयमातिपरिहरति यच्च त्रिति यक्षन् क्रोडनृ रममाणः स्त्रीपिर्व्या
 नैर्वा ज्ञातिभिर्विवयस्यैर्वा तोयजनं स्मरन्निदं शरीरमिति श्रौतं वाक्यं नाश्रौषीरित्यर्थः यक्षन् भक्षयत् यक्ष भक्षहस
 तत्त्वबोधं क्षयव्याधिं प्रत्यंते ये महाधियः । ते धां प्रजातिविशदा किंतेषां दुःशकं वद ॥ २०१ ॥ भरतादेरप्रवृ
 त्तिः पुराणोक्तेति चेन्नदा यक्षन् क्रोडनृ रतिर्विदं त्रित्यश्रौषी न किं श्रुतिं ॥ २०२ ॥ न ह्याहारादि संत्यज्य भर
 तादिस्थितः क्वचित् काष्ठपाषाणावतर्कितुसंगभीता उदासते ॥ २०३ ॥ संगो हि वाध्यते लोकोक्तिः संगः सुख
 मश्रुतो जेत संगः परित्याज्यः सर्वदा सुखमिच्छता ॥ २०४ ॥ न योरिति धातुः क्रोडनृ स्वेच्छया विहरन् रममाणः स्त्री
 पिर्नोयजनं स्मरन्निदं शरीरमिति उपजनं जननां समीपे वर्तमानं प्रियं स्वं शरीरं न स्मरन्नातुसंधातु इत्यर्थः । श्रौकै र
 तिर्विदं त्रिति श्रौतं स्मरममाण इति यदस्य व्याख्यानं ॥ २०५ ॥ ननु तर्हि पुराणस्य कागतिरित्याशंकेष्य पुराणमपि औ
 दासीत्यसौ धनपरं न प्रवृत्त्यभावपरमित्यभिप्रेत्याह न ह्याहारादि संत्यजेति ॥ २०६ ॥ संगोपिकृतस्त्यजते इत्यत
 आह संगीति ॥ २०७ ॥ ननु तर्हि मानससंगस्यैव न्यायेत्तत्तः संगश्च न्याता बहिर्व्यवहरता मज्जान्वादि कं जनैः कथ

॥ २०१ ॥

मुख्यत इत्यप्यंशः शास्त्रतात्पर्यज्ञानश्चैव इत्याह अज्ञात्वेति अतो मूढव्यवहारो नात्र विचारणीय इत्याह मूर्खानामिति निर्दिष्टं
मनुसंधेयमित्याकांक्षायां शास्त्रहृदयमित्याह अस्मत्सिद्धान्त इति २७५॥ दोषादित्यत आह वैराग्येति २७६॥ वैराग्यादीनां
प्रत्येकस्यापि हरेण वास्तवतः दर्शनादप्रेदाशंकायां तदुत्पादीनां प्रेदाप्रेदोत्तरांतव्य इत्याह हेतुस्वरूपेति २७७॥ तत्र वैराग्य
अज्ञात्वा शास्त्रहृदयं मूढो वक्तव्यमथान्यथा मूर्खानां निर्णयस्तस्मात्प्रसक्तसिद्धान्त उच्यते २७५॥ वैराग्यबोधो
परमात्मज्ञाने पोष्यः प्रायेण स ह वर्तते विमुक्तं कवित् कवित् २७६॥ हेतुस्वरूपकार्याणां भिन्नाभ्यां
प्रसक्तं यथा तदवगंतव्यः शास्त्रार्थं प्रति विचिंत्यता २७७॥ दोषदृष्टिर्निर्माणा च पुनर्भोगे क्षुदीनता असा
धारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य नृयोप्यसौ २७८॥ श्रवणादित्रयंतद्वत्तत्त्वप्रिया विवेचनं पुनर्ग्रंथे तु दयो बोध
स्यैते त्रयो प्रताः २७९॥ हेत्वादित्रयं दर्शयति दोषदृष्टिर्नि २८०॥ इदानीं तत्त्वबोधस्य कारणादीनि दर्शयति श्रवण
दिति आदिशब्देन मननतिदिध्यासने गृह्यते आत्मावा अरेऽख्यः श्रोतव्योतिदिध्यासितव्य इत्यात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणा
दिविधानां द्रव्याणां देर्जातहेतुत्वं तत्त्वप्रिया विवेचनं कूटस्थस्याहंकारादेः श्रुतिद्वयानं ग्रंथे तु दयो न्यो न्याध्यासानुत्पत्तिः ॥
२८१॥ उपरतेस्तानि दर्शयति यमादिधीति रोध इति आदिशब्देन त्रिमादयो गृह्यन्ते धीतिरोधश्चित्रकृत्तिरोधस्तथा

गोयोग ॥२८०॥ किमेतेषां सप्रधा न्यं उत ते तस्य शंकाह तत्त्वबोध इति तमेव विदित्वाति प्रत्युपेति नान्यः पंथादि श्रुते यनायेति
श्रुतेरित्यर्थः इतरयोस्तु उपकारित्वं ब्राह्मणोतिवेदं प्रायान्नास्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं सगृहमेव तपि गच्छेत्तृणां तो दांत उप
रतल्लिति क्षुत्तपोहि तो भूत्वा त्वन्येवात्मानं यश्चेदिति श्रुतिः प्रायवगम्यते ॥२८१॥ प्रायेण स ह वर्तते हि पुंजं ते ह्यदित्युक्तं

यमादि धी निरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः स्युर्हेत्वा शा उपरतेरित्यसंकर ईरितः ॥२८०॥ तत्त्वबोधः पुंक्षतं स्या
त्ता क्षान्तो क्षुपदत्तः ॥ बोधोपकारिणां वेतो वैराग्यो परमावुधौ ॥२८१॥ त्रयोप्यस्यंत युक्ताश्चेत्यहत्तापसः फ
लं । इति तेन क्वचित् किंचित् कदाचित् प्रतिबध्यते ॥१८२॥ वैराग्यो परतीयूरो बोधस्तु प्रतिबध्यते यस्य तस्य न
मोक्षोति पुराण लोका न यो वत्यात् ॥१८२॥ तत्रकारणा प्राह त्रयोप्यस्यंतोति अनेकजन्माजित पुराण पुंजपरियाके
त्रयाणां स ह प्रावो भवति अन्यथा तु प्रतिबंधक पापानुसारेण पुंजविरोधेण कस्यचित् प्रतिबंधो भवतीति भावः
॥२८२॥ तत्रापि तत्त्वज्ञान प्रतिबंधे मोक्षो नास्तीत्याह वैराग्यो परतीति तर्हि वैराग्यादि संपादनं निफल इत्याशं कथा
प्राप्यं पुराण कृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ अर्चितां श्रीमतां गैहयोग प्रदो मित्राय त इति भगवद्वचनात् पुराण लो
क प्राप्तिं भवतीत्याह पुराण लोक न यो वत्यादिति ॥२८३॥ वैराग्यो परत्योस्तु प्रतिबंधे जीव न्युक्तिं मुक्तं न सिद्धं तीत्याह

॥८८॥

५
पूर्णे बोधे तदन्याविति २८३॥ इदानीं वैराग्यादीनामवधिं दर्शयति ॥ ब्रह्मलोकतृणीकार इति ॥ २८५॥ सुप्रिवदिति
अवांतरतारतम्यं स्वस्वबुद्ध्याति श्रेयमित्याहुः दिशानयेति ॥ २८६॥ ननु तत्त्वबोधवतामपि रागादिप्रतिषेधेन वैषम्यो
पत्तं प्राक् ज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वं नति श्रेतुं शक्यते ॥ इत्याशङ्क्य व्याख्यादिव दारु कर्मफलत्वात् मुक्तिप्रतिबंधकत्वं
प्रसिद्धं अतो न शास्त्रार्थे विप्रतियत्तव्यमित्याहुः आरु कर्म इति ॥ २८७॥ किंतु हि प्रतिपत्तव्यमित्यत आहुः स्वस्वकर्मभूता

५
पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिषेधौ यदा तदा मोक्षो विनिश्चितः किंतु ह्यदुत्वं न नश्यति ॥ २८५॥ ब्रह्मलोकतृणीका
रो वैराग्यस्यावधिर्प्रतः ॥ देहात्मवत्परात्मत्वदाद्यौ बोधः समाप्यते ॥ २८५॥ सुप्रिवदिसृतिः सोमा भवेदुपास
स्याहुः दिशानयाविति श्रेयंतारतम्यप्रवांतरं ॥ २८६॥ आरु कर्मतात्त्वाद्बुद्ध्यानामन्यथान्यथा वर्तन्ते तेषां
स्वाभेदे विप्रतियंतपक्षेति ॥ २८७॥ स्वस्वकर्मभूता एता वर्तन्तां तेन तथान्यथा अविशिष्टः सर्वबोधः समाप्नु
क्तिरिति स्थितिः ॥ २८८॥ जगत्त्रिंस्त्वेतन्मेषु विप्रविकारितं प्रापयत्तदुपेक्ष्यैव चैतन्मेषु विप्रविकारितं ॥ २८८॥

५
रिहोति सर्वेषां ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानमेकाकारं तिरचेद्युत्तररूपेणावस्थानं वसमानमिति भावः ॥ २८८॥ यकाराणां स्या
स्य तात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति जगद्विप्रमिति ॥ २८९॥ गुंथाप्यासफलमाहुः विप्रदीपमिति ॥ २९०॥ इति श्रीम
त्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीभारतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकृष्ण श्रीरामकृष्णारण्यविदुषा विरचितं तान्य

यं बोधितांतामंकां विवृदीयारव्यातंसमाप्रां ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्योत्तरं निवारयन् पुनरर्थश्च त्वत्ते दे
 यात् विद्यातीर्थप्रहे श्वरः ॥ १ ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारणपुनी श्वरः । क्रियते तत्पि दीपस्य व्या
 त्प्यातं गुर्वतुगुहत् ॥ २ ॥ तत्पि दीयारव्यसुकराणामारभमाणः श्रीभारतीतीर्थगुरुत्वात् अतिव्याख्यात
 विवृदीयप्रिमंतिर्त्ययेन संदधते बुधाय शपतेपि जगद्विज्ञेते मुह्यंति न पूर्ववत् ॥ २८० ॥ इति श्रीविद्या
 रण्यविरचितश्चिद्विद्यः समाप्तः ॥ ॥ आत्मानं चेद्विजानीया देयप्रसूति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य
 कामाय शरणं नु संज्वरेत् ॥ १ ॥ अस्याः श्रुतेरभिप्रायः सप्रगत्र विचार्यते । जीवन्मुक्तस्य यात्तुपि
 सातेन विशदायते ॥ २ ॥ रूपत्वात् व्याख्येयं श्रुतिमाद्योपठति आत्मानं चेद्विजानीयादिति । इदानीं चि
 दीर्घतं विचारं तत्फलं च दर्शयति । अत्र तत्पि दीयारव्ये ग्रंथे अस्याः आत्मानं चेदित्यो दि कायाः श्रुतेरभिप्रायः
 स्मात्पर्यं सप्रजिचार्यते तेन अभिप्रायविचारेण जीवन्मुक्तस्य श्रुतिप्रसिद्धा यात्तुपि सा विशदायते स्वस्ती प्र
 वति ॥ २ ॥ पदद्वयः पदाद्योक्तिरिगुहोवावयवो जना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यातं पंचलक्षणं इति व्याख्यात
 लक्षणस्योक्तत्वात् पूरुष इति पदस्यार्थमभिधातुं न दुषोद्घातत्वेन स हि संक्षिप्य दर्शयति प्रायाभ्या

॥ ८८ ॥

सेनेति पुतिपाद्यमर्थं बुधोसंगस्य तदर्थमर्थान्तरवर्तितमुपोद्घातः । अत्र प्रायाश्चित् विद्वानंदमयबुद्धिप्रतिबिंब
मप्रतिता । सत्त्वजस्रप्रोगुणात्मिका जगदुपादानभूता प्रकृतिरुच्यते सा च सत्त्वगुणस्य शुद्धाविशुद्धिभेदा
भिद्यमाना क्रमेण प्रायाचाविद्याप्रवृत्तिर्योऽप्रायाविद्ययोः पुतिर्विवितं बुद्धिचैतन्यमेव श्रुते जीवश्चेत्युच्यते तदिदं
तत्त्वदिवेकाख्यं ये श्रीप्रद्विद्यापुगुरुभिर्निरूपिता विद्वानंदमयबुद्धिप्रतिबिंबमप्रति तमोऽसत्त्वगुण

प्रायाभासेन जीवे शौकरोतीति श्रुतत्वं तत्कल्पितवेव जीवेशौताभ्यं सर्वं प्रकल्पितं ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रतीतिर्द्धाव सत्त्वशुद्धाविशुद्धिभेदा प्रायाविद्येव प्रते प्रायाविद्योवशीकृत्यतां स्यात्सर्वं इह श्रुते अविद्या
वशात्त्वत्त्वत्तद्विद्यादनेकधा साकाराण्यहोऽस्यात्प्राज्ञात्तत्राभिमानवान् इति इयमेवार्थप्रतिसिद्धिधा
य जीवेशाभासेन कोती प्रायाचाविद्या च स्वयमेव प्रवृत्तीति श्रुतिरपि सद्युक्ता अतो जीवेश्वरयोऽप्रायाक
ल्पित्वप्रत्युक्तं जगत्ताभ्यामेव कल्पितं ॥ ३ ॥ तत्र केन कथं कल्पितमित्यत आह ईशानाहोति तदे
क्षतवदस्यं प्रजायेयेति श्रुतं ईशाना प्रादिर्यस्यासा ईशानादिः अनेन जीवे नात्मनानुपवेष्टेति श्रुतः प्रवे
शः अंतो यस्याः सा प्रवेशांता ईशानादिश्रुतौ प्रवेशांता चेति यश्चात्कर्षधारयः सैव सृष्टिरीशेन

कल्पिता जागृदादि र्वत्पसंसारस्यासौ जागृदादि विमोक्षो पुक्तिरंतो यस्य सविप्रोक्षांतः संसारो जीवेतक
 ल्पितः । तदप्रिप्रानित्वात् जीवस्येत्यर्थः । तेव जागृदादयो यस्य इत्थं श्रूयते स एष प्राया परिमोहितात्मा
 एतत्प्रस्थाय कोति सर्वं स्वप्नपानादिविविचित्रभोगैः स जागृतपारितोष्येति स्वप्नेषु जीवः सुखदुःखप्रोक्त
 स्वप्रायया कल्पितविश्वलोको । मुमुक्षुप्रकाशे सकलैवित्ते तमोभिभूतः सुखरूपमेति । पुनश्च जन्मान्ताकर्म

ईक्षणादि प्रवेशांतासु हि शो न कल्पिता जागृदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकल्पितः ॥
 ॥ ५॥ प्रमादिस्थानभूतात्मा कूटस्थानं गच्छति ॥ अन्योन्याध्यासतो संगधी स्थ जीवोत्रपूर

ये जात स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः प्रात्रये जीवति यश्च जीवत तत्तु जातं सकलं विविचित्रं जागृतत्वे प्रमुमुक्षादि
 प्रपंचं यत्प्रकाशते तदुल्लासति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते इति ॥ ५॥ एवं पुरुषशब्दार्थविवोधोपयो
 गि श्रीसुखप्रतिधायेदानीं पुरुषशब्दार्थप्राह प्रमादिस्थानेति यः कूटस्थानं गच्छति अविकार्यसंगवि
 त्स्वरूपः ॥ प्रमादिस्थानभूतात्मा प्रमस्य देहे हि याद्यध्यासस्य अधिष्ठानभूतः अधिष्ठानत्वेन वर्तमानः य
 रमात्मोक्तिः सो संग एव अन्योन्याध्यासतः अन्योन्यास्मिन् अन्योन्यात्मजत्वा अन्योन्याध्यासश्रेत्यावाये

॥ ८१ ॥

तिरुपितेन तादृश्या ध्यासेन असंग ध्यास्य जीवः स्वेन या प्रार्थितं वन्द्य शून्यायां बुद्धौ वर्तमानो जीवः स न अ
 ज्ञास्यां श्रुतौ पुरुष इत्युच्यते स वा अयं पुरुषः सर्वा सुपूर्व परिशय इति श्रुत्वा पुरुष शब्दस्य व्युत्पादितत्वं
 तत्पुरुषस्यैव च पुरुषत्वात् पुरुष एव पुरुषः ॥ बुद्ध्यादि कस्य नाधिष्ठानं कूटस्थै तस्य मेवं बुद्धौ प्रतिविवृत
 स्वेन प्राप्नोति प्रावं स त पुरुष शब्देनोच्यते इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ तत्त्वत्र पुरुष शब्देन केवलं विदाभासस्यो
 साधिष्ठानो हि मोक्षादौ जीवो धिक्क्रियते ननु केवलं निरधिष्ठानं विप्रुंतेः काथमस्ति ॥ ६ ॥ अधिष्ठा
 नांश संयुक्तं प्रसांश प्रवलं वते यदा तदाहं संसारीत्येवं जीवो भिन्नमन्यते ॥ ७ ॥ जीव एवोच्यतां किमेतेन कूटस्थत्वे
 तेन्येनाधिष्ठानं भूते तेन्येनां व्यतस्य मोक्षाद्यन्वयितृत्वमिदं ये तदपि लीकर्तव्यमित्याहुः साधिष्ठान इति साधि
 स्थानः अधिष्ठानेन कूटस्थै तस्येन सहितो जीवो मोक्षादौ मोक्षस्वर्गादि साधनान्छाने विजिजेऽधिकारि प्रवर्ति ननु के
 वलं विदाभासः कुत इत्यत आहुः निरधिष्ठानेति आधिष्ठान रहितस्यारोपस्य लोकेऽदृश्यादिति भावः ॥ ८ ॥ इदानीं सा
 धिष्ठानस्यैव तस्य संसाराद्यन्वयितृत्वं श्लोकद्वयेन विप्रज्य दर्शयति अधिष्ठानांशेति जीवो यदा अधिष्ठानांश सं
 युक्तं कूटस्थसहितं विदाभासोपेतं शारद्वयप्रवलं वते त्वत्वरूपत्वेन स्वीकरोति तदाहं संसारीत्येदं प्रतिमन्यते ॥ ९ ॥

यदा पुनर्भ्रमांशस्य देहद्वयसहितस्य विदाभासस्य तिरस्कारा ज्ञानेना न दादधिष्ठान प्रधानता अधिष्ठानभूतस्यैव कूटस्थ
स्य स्वरूपं जीवेन स्वीक्रियते तदा हं विदात्मा असंगोऽस्मीति तु ध्यते जानाति ॥ ८ ॥ नन्वधिष्ठानचैतन्यस्य जीवस्वरूपस्वीक
रविदात्मा ह प्रसंगो ह प्रसीति तु ध्यते इति श्रुत्वा न दनु ययन्नं स्यात् असंगविदूषस्य कूटस्थस्या हं पुन्यप्रविष्टयत्नाभा
वात् इति संकेते नासंगेति प्रीतिः असंगे विदात्मनि अविषये हं पुन्यमनयुज्यते अतः कथमहं प्रसीति जानीयात् न कथ

प्रमांशस्य तिरस्कारादधिष्ठान प्रधानता यदा तदा विदात्मा ह प्रसंगोऽस्मीति तु ध्यते ॥ ८ ॥ नासंगे हं कृति

युक्ता कथमस्मीति चेत् शृणु। एको मुखोद्भवमुख्यादित्यर्थं त्रिविधो ह प्रः ॥ ८ ॥ अन्योऽन्याध्यासक

पेता कूटस्थभासयोर्वपुः एको भूय भवेत्पुण्यस्तत्र मूलाः प्रयुज्यते ॥ ९ ॥ प्रयत्नार्थः मुख्याद्यन्या हं पुन्य

यतिष्यत्ताभावेऽपि तद्वत्तया न दति विवक्षुरहं शब्दार्थं तावद्विभज्यते शृण्वन्ति अहं शब्दस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ कीदृशो
मुखोऽर्थ इत्याकांक्षार्थं दर्शयति अन्योऽन्याध्यासेति कूटस्थविदाभासयोः स्वरूपपेन्योऽन्याध्यासेनैवं पुन्यप्रसंगं
दृष्ट्वा च्यत्वेन मुखोऽर्थो भवति अस्य कृतो मुख्यात्त्वमित्यत आह तत्र मूला इति यत इत्यध्याहारः तत्रास्मिन्नवि
विके कूटस्थविदाभासयोः स्वरूपे यतो विवेकज्ञानशून्यैः सर्वैरप्यहं शब्दः प्रयुज्यते तो मुख्यात्त्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदा
नाम मुखोद्भौ दर्शयति पृथगाभासेति आभासकूटस्थो पुन्येकमहं शब्दार्थत्वेन यदा विवक्षितौ तदा अमुख्यार्थो

॥ ८ ॥

भवतः। अतयोरसुखत्वे कारणमाह तत्र तत्त्वविदिति अत्रापि यत इत्याध्याहारः तत्त्ववित् यतस्तत्रतयो
कूटस्थविदाभासयोरहंशब्दलोके लौकिके वैदिके च व्यवहारे पर्यायेण प्रयुक्त इति योजना अयं भावः
विदाभासकूटस्थयो रतिवित् रूपस्य सर्वज्ञानव्यवहारविद्यमानत्वात् मुख्यार्थत्वं तद्वित् रूपस्य तु
कतिपयजनैः कदाचिदेव व्यवहियमाणात्वात् अपुर्य्यार्थत्वमिति ॥ ११ ॥ पर्यायेण प्रयुक्त इत्युक्ते प्रेवा

पृथगाभासकूटस्थावमुल्लेखतत्त्ववित् पर्यायेण प्रयुक्ते हंशब्दलोके च वैदिके ॥ ११ ॥

लौकिके व्यवहारे हंशब्दाप्रोत्यादिके बुधः। विदिव्यै वविदाभासं कूटस्थान् विवधति ॥ १२ ॥

असंगो हं विदात्माहमिति शास्त्रीयदृष्टिः। अहंशब्दप्रयुक्ते यं कूटस्थे केवलं बुधः ॥ १३ ॥

र्थं प्रपंचयति प्रतिपत्तिरौकर्ययशो कदमेन लौकिके व्यवहारे इति बोधो विद्वानहंशब्दाप्रोत्यादि
कं लौकिकव्यवहारे कूटस्थाविदाभासं विविधत प्रेवाहंशब्देन विवधति वक्तुमिच्छति ॥ १४ ॥ अयमे

वबुधः शास्त्रीयदृष्टिस्तो वेदांतश्रवणजनितज्ञानेन केवले विदाभासादिति कूटस्थे असंगे हं विदा

त्माहमिति लक्षणाया हंशब्दप्रयुक्ते अतो लक्षणाया हंशब्दार्थत्वे ताहं प्रत्ययविषयत्वसंभवाद्

संगो हमस्मीति ज्ञानमुत्पद्यते इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ननु पृथगाभासकूटस्थावहंशब्दस्यापु

रव्यार्थावित्युक्तं तयोर्ध्वे कूटस्थः किं प्रज्ञाननिवृत्तये । संगोऽस्मीति ज्ञानाति किं वा त्वेदाभासः । तत्तावत्कूटस्थस्तस्यासंगविद्रुयत्वेन ज्ञानित्वा ज्ञानित्वयोरनुपपत्तेः । अतश्चिदाभासस्य ज्ञानित्वादि कं वक्तव्यं तथा सति कूटस्थोऽन्यश्चिदाभासोऽहं कूटस्थोऽस्मीति न ज्ञातुं प्रहृतीति शंक्तेः ज्ञानिता ज्ञानिते इति ।

१४॥ तस्य कूटस्थादन्यत्वेनैवापि ह्युपपत्तिरिति परिहृतिः । नायं दोषश्चिदाभास इति तत्रोत्पत्तिरिति भावः ।

ज्ञानिता ज्ञानिते त्वात्मा भासस्यैव तत्तावत्प्रतः । तथा च कथमाभासः कूटस्थोऽस्मीति बुध्यते ॥ १५ ॥

नायं दोषश्चिदाभासः कूटस्थैकत्वभाववान् । आभासत्वात्प्रविध्यात्वात्कूटस्थत्वावरो

धरणम् ॥ १५ ॥ कूटस्थोऽस्मीति बोधो विप्रिध्यावेनेति को वदेता न हि सत्यं ज्ञायोऽपि वृत्तं सर्व

विमर्शम् ॥ १६ ॥ तादृशेनापि बोधेन संसारो विवर्तते । यश्चानुत्तमो हिरित्पातुर्लौकिको वा

सत्त्वस्येति यथादर्पणेषु तीयप्राणास्य प्राणाभासस्य प्राणास्थप्राणप्रेवतत्वं तद्वदेवेति भावः ॥ १५ ॥ ननु चिदाभासस्य प्र

विध्यात्वे चिदाभासाश्चित्कूटस्थो विज्ञानप्रविप्रिध्या स्यादिति शंक्तेः कूटस्थोऽस्मीति कूटस्थत्वं सूया दिति रिक्त

स्य कूटस्थस्य अपि प्रविध्यात्वात्प्राणाप्राणप्रविध्यात्वात्प्रसाकप्रिध्यात्वेति परिहृतिः । तेति को वदेदिति उक्तप्रथ

दृष्टान्तेन तस्य सत्यमिति न हि सत्यं तमेति रज्ज्वाकल्पितस्य सत्यस्य गत्यादिकप्रविधौ नायं प्रातर्न वास्तवतां गीक्रिय

यने यथातद्वदिति भावः ॥ १६ ॥ ज्ञानस्य प्रिव्यात्वे तेन संसात्स्यति वृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यति वर्तस्य संसात्स्यति तथा
त्वात्तन्निवृत्तिरूपं पश्यते स प्रव्याद्युदर्शनेतन्निडावृत्तिवदित्यप्रियायोगाहः तादृशेनेति तत्र यादृशो यश्चात्तादृशो य
तिरिति लौकिकगाथां संवादयति यश्चात्तत्तुय इति ॥ १७ ॥ उपपादितप्रार्थप्रसंहतिः तस्यादा भास इति यस्या तद्वत्
स्थानवत्तिदा भासस्यति जंस्वरूपं तस्यात् पुरुषशब्दवाच्य कूटस्थसहितश्चिदाभास ते कूटस्थं प्रिव्याभूतात्स्व स्या
तस्यादा भासपुरुषः स कूटस्थो विविच्यतं ॥ कूटस्थो स्याति हि ज्ञातुमर्हतीत्यप्रधाधुतिः ॥ १८ ॥ असंदिग्धा
विपर्यस्तबोधो देहात्मनो भवते तद्वदनेति तिले तु प्रमप्रित्यप्रिधायतो ॥ १९ ॥ द्विविच्यः लक्षणाया कूटस्थो ह प्र
मस्योति अवगंतुं शक्नोतीत्यप्रियायोगा श्रुतिप्रस्योत्पत्तवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवं पुरुषो स्योति पदद्वयप्रयोगाप्रिधाय
पप्रिधायय प्रिति पदप्रयोगाप्रिधायमाह असंदिग्धेति लौकिकानां प्रसिद्धे देहात्मनो आत्मनि संशयविपर्य
ययहितो यमस्योति बोधो यद्वदुपलभ्यते अत्रुपत्यगात्मनि विषये तद्वत्तथा विधे ज्ञानं पुक्ति सिद्धये संघाद्यनि
ति त्रिते तु प्रमप्रित्यप्रिधायते आत्मेति शेषः ॥ २१ ॥ ईदृशास्यैव बोधस्य मोक्षसाधनत्वे आचार्यवाच्यं संघादयति
देहात्मज्ञानेति अहंप्रनुष्य इति देहात्मविषयो दृढउत्पयो यथा एवं उत्पगात्मस्यैव देहस्यैव आत्मस्यैव देहात्मज्ञानं

ता पक्षाधेन दुःसाहस्यस्तीति ज्ञानं यस्य जायते स विद्वान्नेह न प्रविशेच्छाहिति तो विप्रुच्यते संसारहेतोरज्ञानस्य ज्ञा
नेनापवाधित्वादिति भावः ॥ २० ॥ अयमपि पदप्रयोगस्याप्रियायांतरं वाच्यते अयमिति यथा मं घट इत्यादि प्रयोगे
विद्वानिति दिष्टं स्ववल्लुन आयते क्षं दृष्टं तथा यप्रसीत्यत्राधीति भावः तदप्यस्या कप्रिष्टमेवेत्याह तदुच्यते मि
त्रात इत्यत आह स्वयमिति साधनांतरातिरपेक्षतया व प्राप्ता न वेतनं व्यवधाय का प्रायान्नित्यापेक्षेति तस्या

देहात्प्रज्ञानवद् ज्ञानं देहात्प्रज्ञानवाधकं आत्मन्येव प्रवेद्यस्य स तेह न विप्रुच्यते ॥ २० ॥ अयमिति परो
क्षत्वमुच्यते चेत्ते दुःखता स्वयं प्रकाशचेतन्यप्रपरोक्षं सदायत ॥ २१ ॥ परोक्षप्रपरोक्षं च ज्ञानप्रज्ञानमि
त्यदः ॥ नित्यापरोक्षरूपे विद्वंस्य दृष्टमे यथा ॥ २२ ॥ प्रिरभ्युपेतत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्त्वात्मनः स्वप्रकाशवि
रूपत्वेन नित्यापरोक्षप्रभुपगमेऽपि पदप्रयोगस्याप्रियायवर्ततां जीकारवत्त्वादागतप्राप्तनः परोक्षविषय
त्वप्रपरोक्षविषयत्वं पूर्वोक्तं ज्ञाना ज्ञानाश्रयत्वं तात्पर्यत्र स्यादित्याशंक्य दशप्र इव सर्वमुपपश्यंत इत्याह परो
क्षमिति परोक्षविषयत्वं चेत्पेकं युगलं ज्ञानप्रज्ञानमित्यपरं इदं द्वयं नित्यापरोक्षरूपेणास्मिन् दशप्र इव स्या
दित्यर्थः ॥ २२ ॥ दृष्टान्तं तु ह्यादयति तच्च सत्येति परिगणनीयं पुह्यति कथानवर्तमानं यापहत विवेकज्ञाने द

॥ २३ ॥

प्रस्तुतात् परिगणनीयान्नवसंख्याकान् वीक्ष्य माहोपि सप्तक पश्यन्नपि भ्रान्त्या गणनाकर्तारं त्व
न्यातं दशमो ह प्रसीतितवेत्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं दशमे ह ज्ञातं प्रदर्शयन्तत्कार्यमाचरणं दर्शयन्ति न प्रा
तीति न दशमः स्वं दशमं सतं दशमो न प्रातीति नास्तीति मत्वा वक्ति अस्य व्यवहारस्य मत्कारणं
तदज्ञानकृतमज्ञानकार्यमाचरणं विदुर्बुधा इति शेषः ॥ २४ ॥ अज्ञानस्यैव कार्यविशेषं विक्षेपं द
नवसंख्याकज्ञानो दशमो विभ्रान्तथा न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्ष्य माहोपि तान्नव ॥ २३ ॥
न प्रातिनास्ति दशम इति स्वं दशमं तदा मत्वा वक्ति तदज्ञानकृतमाचरणं विदुः ॥ २४ ॥ न चोपमा
रदशम इति शेषं न प्रोदिति अज्ञानकृतविशेषं रोदनादि विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥ न मृतो दशमोऽस्मी
ति आत्मा प्रवर्ततदा परोक्षत्वेन दशमं वेत्ति स्यर्गादि लोकोक्तं ॥ २६ ॥ त्वमेव दशमोऽस्मीति गणयि
त्याप्रदर्शितः ॥ अपरोक्षतया ज्ञात्वा हृष्यत्येव न रोदिति ॥ २७ ॥ श्रमति ॥ २५ ॥ दशमस्या सत्यांश
निवर्तकं परोक्षज्ञानमाह न मृतो दशम इति ॥ २६ ॥ तस्यैव भातांशनिवर्तकप्रपरोक्षज्ञानं दर्शयति त्वमेवे
ति चेन्न परिगणते न वप्ति मत्वा त्वानं गणयित्वा त्वमेव दशमोऽस्मीति प्रदर्शितः ॥ अहं दशमोऽस्मीति अ

परोक्षतया तात्वा हर्षं प्राप्नोति हे दत्तं च त्वजति ॥ २० ॥ एवं दृष्टं त भूते दशमे प्रदर्शित मय स्या सन्न क प्र नू
 य दार्ष्टान्तिके आत्मन्यपि त यो जतीय प्रित्याह अज्ञानावृत्तीति अज्ञानं वावृत्तिश्चाविक्षेपश्च द्विविधं ज्ञातं
 च हृदि श्येति द्वंद्वमस्मात् ॥ २० ॥ तत्रात्मन्यज्ञानादिकं कर्म एतददर्शयति संसाधनं केत्यादिना प्रसादात् सक्त
 विज्ञेति अयं विदाभासो विषयसंसाधनादिस्या सक्तविज्ञः सक्त कदाचन आतिविचारात् पूर्व कदापि
 अज्ञानावृत्तिविक्षेपद्विविधज्ञान हृदयः ॥ शोकापगम इत्येते यो जतीया विदात्मनि ॥ २० ॥ संसाध
 सक्तविज्ञः संश्रिताभासः कदाचन स्वयं प्रकाश कूटस्थं स्वतत्त्वं नैव वेत्त्ययं ॥ २१ ॥ न प्राप्तिनास्ति कू
 टस्थ इति वक्ति प्रसंगतः ॥ कर्ता भोक्ता ह प्रसीति विक्षेपं प्रति पद्यते ॥ २० ॥ अस्ति कूटस्थ इत्यादि
 परोक्षं हेति वर्तया ॥ पश्चात् कूटस्थ एवास्मत्त्वेवं ज्ञेति विचारतः ॥ २१ ॥ कर्ता भोक्ता त्वेव प्रादि शोक
 जातं प्रवृत्तिः ॥ कृतं कृतं प्राप्तायं प्राप्तिमित्येव नृणां ॥ २२ ॥ स्वतत्त्वं त्वत्त्वं नृजं रूपं स्वप्रकाशवि
 द्यं कूटस्थं प्रत्यगात्मा तं नैव वेत्ति त ज्ञाताति इति यन्न दत्तं ॥ २३ ॥ विदात्मविषये प्रसंगे जाते कूटस्थो नास्ति
 न प्राप्ति इति प्रस्तावते इदं प्रज्ञानं कार्यं प्राचारात् कूटस्था सत्त्वा प्राप्ताभिधातवत् कर्तृत्वादिकं प्रोक्तं त्वागोप्य
 ति अस्यागोप्य हेतुदेहद्वयमुत विदाभासो विक्षेपः ॥ २० ॥ यदेतद्वोधितः कूटस्थो स्तीति ज्ञाताति इदं प्रोक्तं

॥ २५ ॥

ज्ञानं ॥ ३१ ॥ श्रवणादिपरिपाकदशायाम् कूटस्थो ह मेवास्मीति जानाति इदमपरोक्षज्ञानं कूटस्थसंगत्या ज्ञानानंत-
रं कर्तृत्वादिकं लोकजातं त्यजति यदर्थसौकायमात्रं कृत्यकर्तव्यज्ञानं कर्तृसंभ्यादितं प्रापणीयं फलज्ञानं प्राप्ते लब्धमिति
नुव्यति इयंतं पिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ दाह्यंतिके सुकृतप्रवस्थासंपूकमनुवदति अज्ञानमिति ॥ ३३ ॥ ननु क्वावस्थासंपूकस्या-
त्मधर्मत्वात् कारितस्य कूटस्थतया हत्येते त्वार्थव्यसताः संप्रावस्थाश्चिदाभासस्यैव न कूटस्थस्येत्याह संप्रावस्था इति

अज्ञानमावृत्तिसद्विधेयश्च यतोक्षधी ॥ अपरोक्षमिति शोकप्रोक्षस्तपिरिहं कृताः ॥ ३३ ॥ संप्रावस्था इमां सं-
ति विदाभासस्य तास्त्विति ॥ बंधप्रोक्षो स्थितौ तत्र तित्वा बंधकृतः स्य ज्ञानं न ज्ञानाप्रोक्षदानीं तव्यवहारस्य कारणं विचार-
प्रागभावेन युक्तप्रज्ञातमिति ॥ ३४ ॥ अपरोक्षो विचार्य धनास्तितो भाति वेत्यसौ विपरीतव्यवहारी एव ते कार्यप्रिष्ठ-
सर्वं वाक्यं सावधारमिति न्यायेन न कूटस्थस्यैवेत्यवगम्यते आसाप्रोक्षस्यासौ वृथेत्यार्थव्यनवत्था बंधप्रोक्षकारित्वयो-
तन फलत्वाद्यस्यास्यैव प्रिष्ठेणाह तास्त्विति प्रोक्षेति किं सासां प्रज्ञानाप्रप्यविशेषेणा बंधप्रोक्षकारित्वेनेत्याह तत्रेति अ-
ज्ञानावरणावक्षेपरुपास्तिस इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आसाबंधकारित्वदर्शनाय तित्वा एव विवक्ष्यं प्रत्येकं कार्यदर्शनेनेत्यस्यै-
वि कीर्तुरज्ञानस्य स्वरूपं तावदुच्यते न ज्ञानाप्रोक्षः आसाप्रोक्षविचारस्य पुण्यभावसहितं पुदासीनव्यवहारस्य कारणं न ज्ञा-
नाप्रोक्षं नुभूयमानं प्रज्ञानमिति नित्यर्थः ॥ ३५ ॥ आवृत्तिर्कार्यदर्शयति अपरोक्षेति शब्दोक्तप्रकारमिति लघ्यं केवलं तं के-

भांति ननु सञ्चित इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ३ एवं तर्ह्यज्ञानादवाप्योपि जीवाञ्जिता

तीनां संसारित्वाद्यवस्थानां जीवाञ्जितत्वेनानुभूयमानत्वात् ननु सञ्चितत्वेन प्रसिद्धिर्लोकने संसारीति संसारीकर्तृत्वादि धर्मि
चात् विबुद्धसत्त्वसाक्षात्कारवान्ति शोकः शोकरहितः नृसुः तद्व्यप्राणकृतकृत्यत्वादिजनितसंतोषवाहनप्रसूतिः
नरावस्था जीवगा जीवाञ्जितत्वेनानुभूयमानत्वात् जीवावस्थात्वमेवेति परिहृतिः तर्हि न स दृष्टितो प्रमातुं भवेत्तस्यर्थः ॥

उत्तराण्योपि तत्त्वेन वृत्तावस्थेऽप्येति तर्ह्येकत्रयं सर्वसां वृत्तावस्थे वाधिरूपेणात् ॥ ४० ॥ संसार्यहं विबुद्धो हं
तिः शोकस्तु इत्यपि जीवगा उत्तरावस्था भांति ननु सञ्चित इति ॥ ४१ ॥ तर्ह्यज्ञो हं वृत्तसत्त्व भाते प्रदृष्टितो
नहा इति पूर्व अवस्थे च भासते जीवगावत् ॥ ४२ ॥ अज्ञानस्याश्रयो बुद्धेर्बुद्धिस्तत्तया जगुः जीवावस्था
त्वप्रज्ञानाभिप्रायित्वाद्वादि यं ॥ ४३ ॥ ज्ञानद्वयेन तस्मिन् ज्ञानेन तत्कृतं तद्वृत्तिः तन्भातिना ज्ञिते तेषां द्ववि
धा विविन रूपति ॥ ४४ ॥ २ ॥ तनुत ह्यज्ञानाश्रयत्वं वृत्ताः पूर्वाचार्यैः कथमुक्तमित्याशङ्क्यतद्विवक्षां दर्शयति

अज्ञानस्येति वृत्ततो अज्ञानाधिष्ठानत्वं विवक्षया तदाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः प्रवृत्तिस्तर्हि किं विद्वि वक्ष्या जीवावस्थात्वं मु
क्तमित्याशङ्क्यतद्विवक्षां दर्शयति जीवावस्थेति ॥ ४३ ॥ एवं तन्महेतुप्रवस्थात्रयं प्रदर्शयति शिवास्तत्त्वस्य मुपध्वे पूर्वोक्तज्ञा
नावस्था निवृत्तिवशात् पुनर्हेतुप्रवस्थाद्वयं दर्शयति ज्ञानद्वयेनेति प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वलक्षणेन ज्ञानद्वयेनावस्थाकारणेना

॥ ॐ ॥

स्वप्नकाशत्वात् अवहोसाधनं तदतिरिक्तेष्वप्युक्त्यादिमाधुष्यं स्वप्नकाशत्वेन तदीक्षणं न तस्य ३३८
 तत्रायमिति घटेनात्मनो एषोक्षत्वमुच्यते इत्युक्तं अथासति अयोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्यात्तत्र योक्षज्ञा
 नविषयत्वमित्याशंक्य तदुपपादनाया एषोक्षं विप्रजते अयमिति तदेव विप्रकारणमिति विषयत्वमु
 काशत्वादिति विषयस्य विदूषस्य आत्मनो एव लोकतावेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ भवतु देविध्यं एतावता योक्षज्ञानवि
 अयमित्यप्योक्षत्वमुक्तं तद्विविधं प्रवेत्त विषयत्वमुकाशत्वादि याप्येवं तदीक्षणं ॥ ४९ ॥
 योक्षज्ञानकाले विविधयस्त्वमुकाशता समावृत्तस्वप्नकाशमस्तीत्येवं विबोधनात् ॥ ५० ॥
 अहं बुद्धेः सत्पुनश्चिद्व्यवृत्तास्तीत्येव मुनिवत् योक्षज्ञानमेतन्न भ्रान्तं वाधा रितरूपं ॥ ५१ ॥
 बुद्धेः तास्तीति भ्रान्तं चेत्स्याद्वाधेत तदा ध्रुवं नैव बंधुवत् प्रान्तं पश्यामो तोतवाधयेत् ॥ ५२ ॥
 यद्यत्वे किमायातमित्याशंक्य विषयस्य मुकाशत्वं योक्षज्ञानविषयत्वे हि रोधिन प्रवर्तीत्याह योक्षज्ञानका
 ल इति अयोक्षज्ञानकाल इव योक्षज्ञानकाले विविधयस्य बुद्धेः स्वप्नकाशतास्यैव तत्रोपपत्तिमाह बुद्धे
 स्वप्नकाशमस्तीति प्रत्यगभिन्नं बुद्धेः गोचरस्य ज्ञानस्य कृतं योक्षत्वमित्याशंक्य प्रत्यगंशगुह्यमिति अ
 हासति तत्त्वदं भ्रान्तमित्याशंक्य प्रान्तत्वं किं वाधेतान् उत व्यक्तानुलेखादथवा अपरोक्षेण गुह्यमप्यस्य
 योक्षेण गुह्यमस्तीति यद्वाशगुह्यमिति च नु द्विविकल्पप्रथमं प्रत्युहं एतन्न भ्रान्तमिति ॥ ५३ ॥ हेतुविकल्पेति

॥ ५२ ॥
 ५३

द्वितीयमिति प्रसंगेन दूषयति व्यक्तानुसृतेति अयं स्वर्ग इत्येवं आकरेण गुहणा भावात् किंतु स्वर्गो सीत्ये
 च सामान्याकारेण प्रतीतेः स्वर्गबुद्धेरपि प्रसंग इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तृतीयमिति करोति अपोक्षत्वेति अपो
 क्षत्वेन गुहणयोग्यस्य प्रत्यगभिवृद्धविषयस्य परोक्षज्ञानस्य प्रसंगं न संभवति कुत इत्यत आह परोक्षमिति वृत्त
 परोक्षमिति व माकारेण गुहणा भावात् कुतस्तर्हि तस्य परोक्षत्वमित्याशङ्क्याह अर्थात् परोक्षेति इदं वृत्तमेव व्य
 व्यक्तानुसृतेव मात्रेण प्रसंगे स्वर्गधीरपि प्राप्तिः स्याद्यत्र नुसृतेरवा सामान्येनैव दर्शनात् ॥ ५३ ॥ अपोक्षत्वं
 योग्यस्य न परोक्षमिति प्रसंगः परोक्षमिति नुसृतेरवा दर्शनात् परोक्षसंभवात् ॥ ५४ ॥ अंशांशगुह्येति प्राप्तिश्चेत्तद्य
 ज्ञानं प्रसंगे भवेत् ॥ तिरंशस्यापि सांशत्वं व्यावर्त्यंशविभेदतः ॥ ५५ ॥ तत्र नुसृतेरवा भाव सामर्थ्यस्योक्षत्वमिति
 भावः ॥ ५६ ॥ चरमसांशं कते अंशेति वृत्तांशगुह्येति प्रत्यगंशांशगुहणादु प्रसंगमित्यर्थः एवंतर्हि घटादिज्ञानस्या
 विप्रसंग इति परिहृतिः घटज्ञानमिति आन्तावयवानां प्रसंगगुहणादिति भावः ननु घटस्य सावयवत्वाच्चराग्रह
 रोपि अंशगुह्यं संभवति वृत्तरागुह्यं तिरंशत्वात् कथं प्रसंगगुहणं संभव इत्याशङ्क्य व्यावर्त्यंशोपाधितिप्रितर्क
 सांशत्वं तस्य संभविष्यतीत्याह तिरंशमेवेति ॥ ५७ ॥ तौतौ व्यावर्त्यंशविभक्त्या कांक्षायाह आसत्त्वांश इति ॥ ५८ ॥
 अपोक्षत्वेन गुहणयोग्यविषयं परोक्षज्ञानं न भवति इत्येतद्दृष्टेन प्रदर्शनेनापि दृढयति दशम इति दशमो

॥ ५७ ॥

स्तीत्याप्रवाचनं यतोक्षज्ञानमप्राप्तं यथावुत्सास्तीति वाक्यजन्यज्ञानमपि तद्वदप्राप्तस्यादत्तमकृतस्याप्रवाचनं शस्यम
प्रत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥ ननु वाक्यात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यते चेत् अपरोक्षज्ञानं कुतो ज्ञेयत इत्याशंक्य विचारसहिता वाक्यादेवेत्याहु
आत्मेति अयमात्मा बुद्धेति महावाक्यार्थे सप्रगविचार्यमाणो पूर्वप्रतीति परोक्षतया अकृतस्य बुद्ध्या प्रत्यागमिन्नत्वसाक्षा
त् क्रियते तत्र दृष्टान्तः यद्दशप्रश्न इति दशप्रश्नप्रतीत्येतो वाक्यात् स्तीत्या इति दशप्रश्नं यथासाक्षात् क्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

असत्त्वांशो निवर्त्येत परोक्षज्ञानतस्तथा। अभानांशानि वृत्तिरप्यदपरोक्षधिया कृता ॥ ५९ ॥ दशप्रोस्तीत्यविप्राप्तं
परोक्षज्ञानमधीक्ष्यते। बुद्ध्या स्तीत्यपि तद्वत्स्यादत्तानावाचनं संप्रं ॥ ५९ ॥ आत्मा बुद्धेति वाक्यार्थे निःशेषेण विचा
रितोऽप्यक्तिरुत्प्लव्यते यद्दशप्रश्नप्रतीत्यतः ॥ ५९ ॥ दशप्रः कश्चित्पुत्रश्चेत्तत्र प्रेवेति निराकृते। गणयित्वा चेत्तस्य
हत्त्वमेव दशप्रश्न इति ॥ ५९ ॥ दशप्रोस्तीति वाक्योत्थानधीरस्य विहन्यते। आदिप्रध्यावसानेषु न तव त्वस्य संप्र
विचारसहकृतेन वाक्येनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारं स दृष्टान्तमाहुः दशप्रश्न इति त्वया स्तीति तिरूपितो दशप्रः कश्चित्पुत्र
कृतेन स्य त्वे प्रेवेति परिहारेभिहिते स्यात्प्रतापहेतान्न व गणयित्वा हं दशप्रोस्तीति त्वयमेव दशप्रश्न इति ॥ ५९ ॥ अ
स्य दशप्रोस्तीति ज्ञानस्य विचारसहितवाक्यजनितत्वात् त्रिविधमर्थमादिरूप्यते त्याहुः दशप्रोस्तीति अस्य दशप्रश्नस्य त्वमेव
दशप्रोस्तीति वाक्यात्परिगणनादिलक्षणा विचारसहिता दुत्यन्नाहं दशप्रोस्तीति बुद्धिर्न विहन्यते न केनापि ज्ञानेन बाध्यते

परिगणनकिं यथा च तवातामादिप्रध्यावसानेषु परिगणनेपि अहं दृश मोतवेति संशयश्च प्रवेदतः सादृश्यापेक्षस्तु
येत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतत्तर्कं दार्शनिके योजयति सदेवेत्यादि वाक्येनेति हो भां सदेव सौम्येदं प्रगु आ प्रीदेकमेवादि तीमप्रित्या
दि वाक्येन वृत्तसद भावं पृथगतिश्चित्य तस्य जीव रूपेण प्रवेदादिमुक्तिं पर्यालोचनया प्रत्यग्रूपत्वं संप्राप्य तत्त्वप्रस
त्त्यादि वाक्येनादि तीम वृत्त रूपमात्मानं ग्रहं वृत्तासीति साक्षात्कुर्यात् ॥ ४१ ॥ अत इयमात्मनो वृत्तत्वबुद्धिः पंचांको
सदेवेत्यादि वाक्येन वृत्तसत्त्वं परोक्षतः ॥ गृहीत्वा तत्त्वप्रत्यादि वाक्याद्युक्तिं सप्रतिरिच्यते ॥ ४२ ॥ आदिप्रध्याव
सानेषु स्वस्य वृत्तत्वं धीरियां नैव व्यभिचरेत्तस्मादापरोक्षं प्रतिष्ठितं ॥ ४३ ॥ जन्मादि कारणत्वात् स्व
लक्षणैर्न भृगुः पुराणं परोक्षेण गृहीत्वा धाविवाद्युक्तिं प्रैक्षत ॥ ४४ ॥ शास्त्रा मादिप्रध्यावसाने सात्मनो व्यव
हारेपि नैवान्यथा प्रवर्ति अतोऽस्या बुद्धेरपरोक्षज्ञानत्वमुत्थितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ नन्वेवं पृथग्प्रतः केवलं वाक्यात् परोक्ष
ज्ञानमुत्पद्यते यश्चादिवा सतितादपरोक्षज्ञानमित्येतत्कृतो वगम्यत इत्याशं वपतेति हिमकादिभ्यस्त्यर्थं पर्यालो
चनमा इत्याह जन्मादीति ॥ भृगुना प्रैकः कश्चिद्विषयः पुरायतो वा इमातिभूतानि ज्ञायते येन ज्ञातानि जीवन्ति यत्प्रत्यक्ष
यत्प्राप्तिर्विशंति न हि जिज्ञासत इति वाक्यं प्रकृतं जगज्जन्मादि कारणत्वात् स्वलक्षणैर्न जगत्कारणं वृत्त
परोक्षतया वगम्यात्प्रमादि पंचकोशाविवाद्युक्तिः प्रत्यगात्मनो रूपं वृत्तं दृष्टवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ नन्वस्मिन्

॥८८॥

प्रकारेण तु ह्यसौ त्वेव प्राप्नुयदेशक वाक्यभावात् कार्यभूतगोरात्प्रतत्त्वसाक्षात्कार इत्याहं क्वात्मसाक्षात्कारं विचार
योग्यस्थलदर्शनादित्याह यद्यपीति ॥ ६४ ॥ न त्वत्र प्रमादि कोशेषु विचारितेषु प्रतीतः साक्षात्कारो भवतु बुद्ध्यास्तु कथं
प्रित्वा शं क्य प्रतीच एव बुद्ध्यात् पंच कोश विचारेणानंदात्मव्यक्ति साक्षात्कृत्य आनंदाद्येव स्वस्ति प्राप्तिभूतानि जायंते
आनंदेन जातानि जीवन्ति आनंद उच्यं त्वमिह संविदिति इत्येवं बुद्ध्यालक्षणा मपि प्रतीतीत्येव योजितवानित्याह अत्र प्राणा
यद्यपि त्वप्रसात्पत्र वाच्यं तो चेद्भूतोः पिता तथाप्यत्र प्राणाप्रितिविचार्य स्थलपुक्तवान् ॥ ६५ ॥
अत्र प्राणादि कोशेषु सविचार्य पुनः पुनः आनंदव्यक्ति प्रीक्षित्वा बुद्ध्यालक्षणाप्यप्युज्जत ॥ ६५ ॥ सत्यं ज्ञान
प्रतंतं वेत्येवं बुद्ध्यालक्षणां उक्ता गुहादितत्वेन कोशे स्वेतत्पदार्थे ॥ ६६ ॥
क्षणाप्यानंदात्मरूपेण प्रतीवि योजनं न घटते बुद्ध्यास्तु स्थलेन प्रतीतिप्रतितादित्वा शं क्य प्रमेदः सत्यादिसंक्षणा
स्य बुद्ध्याः पुन्यग्रूपेणावस्थानश्रवणादित्याह सत्यं ज्ञान प्रतंतमिति सत्यं ज्ञान प्रतंतं बुद्ध्यालक्षणां बुद्ध्याः
स्वरूपलक्षणाप्रविधाय यथा वेदनिहितं गुहायां चामेव्योप्रतिन्यत्वेन वा ठेपेन पंच कोश गुहा तस्थितत्वेन तस्यैव पुन्यग्रूप
त्वमपि हितमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ एवं तैत्रि श्यश्रुतिपर्यालोचनया भूतोः परेक्षज्ञानपूर्वकं विचारजन्यत्वं साक्षात्कारस्य दर्शयि
त्वा ह्यं दोग्यश्रुति पर्यालोचनया पितद्वर्णयति ॥ परेक्षणेति इन्द्रिय आत्मपहते पाप्माविजरो विमत्सुविशोक इत्यादि

वाच्यप्रतिपादितेन लक्षणेनात्मानं परोक्षेण वागम्यविचारः ॥ इयमिति कारणेन तत्त्वसाक्षात्काराण्युक्तं
 कुप्राणं चतुर्विंशत्युपसन्न इति छंदोग्ये पत्रिषु दृष्टमाध्याये श्रूयते ॥ ६७ ॥ इदानीं तैत्तिरीयकश्रुतावपि तद्वर्णयति आ-
 त्मवा इदमिति आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यतः किंच न विद्यदित्यनेन वाक्येन तु ह्यणो लक्षणप्रविधाय सर्वे क्ष-
 परोक्षेण विबुधेभ्यो आत्मेत्यादिकलक्षणतः अपरोक्षकर्तृभिर्छिन्नं श्रुतवार्तुहं ययौ ॥ ६८ ॥ आत्मा वा इदमि-
 त्यादौ परोक्षं तु ह्यलक्षितं ॥ अध्वरोपापवादाभ्यां पुनानं तु ह्यदर्शितं ॥ ६९ ॥ अवांतरेण वाक्येन परोक्षावुत्प-
 र्भवन्तः ॥ सर्वत्रैव महावाक्यविचारेण परोक्षाधीनः ॥ ७० ॥ ततोक्तानुसृत्य इत्युपक्रम्य तस्य त्रयः आवसथाः त्रयः
 स्वप्नाः अयमावसथो यमावसथ इत्यनेन परमात्मनि जगदध्वरोपापवादापकारप्रविधायसंज्ञातो भूतान्प्रविशेय-
 तः किंचिद्वान्यं वा वदिष्यदिति तस्यापवादप्रविधायस एतमेवं पुरुषं तु ह्यततमपश्यदिदमदर्शयितीदृश-
 त्पगात्यनो तु ह्यत्वरूपत्वं प्रविहितं पुनश्च पुरुषो हरेत्यादिना ज्ञानसाधने वैराग्यजननाय गर्भवासादिदोषं प्रदर्शयन्
 को यमात्मेति वयमुपास्य हे इत्यादिना विचारेण तत्त्वं पदार्थशोधनं पुरःसरं दुष्मेति पुनानं तु ह्यस्यात्मनो तु ह्यतददर्श-
 नमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ उक्तन्यायप्रतिपादनाश्रुतिषु अतिदिशति अवांतरेण तः सर्वत्रैव सुश्रुतसिद्धित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ननु

॥ ७२ ॥

महावाक्यविचारस्याधोक्ष्णानजनकत्वं त्वकपोलकस्थितप्रित्वांशक्यवाक्यवृत्तावावायस्तथाप्रतिपादितत्वात्
वप्रित्वाह. वृत्तायाश्चेति. अतोवाक्यान्वृत्तायाहोक्ष्णाने विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ वाक्यवृत्तावृत्तदत्त
कारंदर्शति. आत्वंवततमेति. योतः कारणसंभित्वोऽर्थः अंतः कारणेणाधिकश्रुदात्मास्मत्पुत्रपुत्रमशब्दयोरेवमि
तिज्ञानस्याहमिति शब्दस्य वात्वंवततयाद्विषयत्वेन भवति सत्त्वाविधौ लोकोत्तरमिति पदप्रतिधायकं यस्य सत्त्वं पद
वृत्तायाहोक्ष्णानर्थमहावाक्यप्रित्वादितां वाक्यवृत्तावृत्ते वृत्तायाहोक्ष्णानेति ॥ ७० ॥ आत्वंवततया
तियोऽस्मत्पुत्रपुत्रमशब्दयोः। अंतः कारणसंभित्वोऽर्थः सत्त्वं पदप्रतिधायकं ॥ ७१ ॥ मायोपाधिजगत्प्रतीतिः स
र्वज्ञत्वादित्यक्षणाः। योक्ष्णशब्दः सत्त्वाद्यात्मकस्तत्त्वदाप्रतिधायकः ॥ ७२ ॥ पुत्रकपोक्ष्णैकस्मत्तृतीय
त्वपूर्णता। विरुद्धेते यतस्तत्त्वाद्यात्मकस्तत्त्वदाप्रतिधायकः ॥ ७३ ॥ प्रिधस्त्वं पदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवंत्वं पदवा
च्यार्थप्रतिधायकत्वं पदवाच्यार्थमहा. मायोपाधिरिति योक्ष्णशब्दः योक्ष्णधर्मविशिष्ट इत्यर्थः। एवंतदस्थस
क्षणाप्रतिधायकत्वरूपस्य क्षणात्माह. सत्त्वाद्यात्मक इति. सत्त्वमादिर्येषां ज्ञातादीनां ते सत्त्वाद्यः आत्मास्तत्त्वं यस्य
सत्त्वाविधस्तत्त्वदाप्रतिधायकं यस्य तत्त्वदाप्रतिधायकत्वं पदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ एवं पदार्थप्रतिधायकत्वात्
वबोधनाय सत्त्वाद्यात्मक इति श्रयणीयेत्याह. पुत्रमिति. पुत्रकपोक्ष्णैकस्मत्तृतीयत्वेन साहचर्यपूर्णतेति प्रध्वपदलो
कासमासः सत्त्वतीयत्वपूर्णत्वे वैकल्पवस्तुनो यतः विरु

ध्येते अतो लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ साव कीदृशीत्यत आह न त्वप्रत्यादिवाक्येऽसिद्धिः भागलक्षणा
 भागलक्षणो लक्षणेऽप्यर्थः तत्रेदं स्यात् सोमं देवदत्त इति वाक्यार्थयोः सोमप्रतिपदयोर्ध्वजहृदजहृदलक्षणा
 वृत्तिराश्रितानां पणनजहृदलक्षणा ताप्यजहृदलक्षणा तदेव दर्शयित्वार्थः ॥ ७४ ॥ तदुगाप्रातयेत्यादिवाक्येषु लक्षणा
 वृत्त्याविनापि वाक्यार्थो बोधो दृश्यते तद्देवदत्तविकृतस्यादित्यासंकाहसंभोगोवेति यथा लोके गाप्रातये

न त्वप्रत्यादिवाक्येषु लक्षणाभणलक्षणा सोमप्रित्यादिवाक्यस्य पदयो रित्वापरा ॥ ७४ ॥ संस
 र्गोवातिशयोक्तावाक्यार्थो न त्रसंप्रतः अरवंडेकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां प्रतः ॥ ७५ ॥ पुन्यग
 वो धर्मो आभाति सोदयानंदलक्षणा अद्वयानंदरूपश्च पुन्यगवो धर्मो कलक्षणाः ॥ ७६ ॥ ॥

त्यादिपदेः स्मारितानां प्राक्कांक्षासांतिष्यादिप्रतांगतादिपदार्थनामत्त्वयो वाक्यार्थत्वेन स्वीकृतः यथा वाता
 लंमहत्स्वगं धृतं पलमित्यादौ नीलत्वादिविशिष्टस्योत्पत्त्यवाक्यार्थत्वं स्वीकृतं नैव प्रतप्रतवाक्येषु संप्रगविशि
 ष्टयो रित्यतस्त्यवाक्यार्थत्वं प्रपुपगम्यते किंतु अरवंडेकरसत्वेन स्वगतादिभेदशून्यवस्तुमात्ररूपेणावाक्यार्थो
 विवृष्टिरभ्युपेयते तोलक्षणाश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ अरवंडेकासंवाक्यार्थदर्शयति पुन्यगवो धर्मो इति यत्पु
 न्यगवो धर्मो न त्राश्रित्या आभाति तु ध्यादिमाक्षित्वेन स्फुरति सोदयानंदलक्षणाद्वितीया अतनंदरूपः परमात्म
 न्यर्थः अद्वयानंदरूपश्च तथाविधः परमात्मा पुन्यगवो धर्मो कलक्षणाः कश्चिदेकात्मः पुन्यमात्मैत्यर्थः ॥ ७६ ॥

॥ १०० ॥

एवमखंडार्थबोधने किंस्यादत आह इत्थमित्यादि त्वमर्थस्य पुन्यगात्प्रतो (बुद्धत्वं भ्रंति सिद्धा अवुत्तरूपतः
तदर्थस्य बुद्ध्या श्रयोः परोक्षज्ञानेकविषयत्वं च निवर्तेत ततो विकल्पितं यच्छेति यदेवं किंतत इति उक्तं
रमाह श्रुत्वा पूर्णानंदैकेति ७७ ॥ ७८ ॥ अनुसमप्रवलेन सम्यक्परोक्षज्ञानसाधनमागम इत्यागम लक्षण

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा प्रवेत्ता अवुत्तरूपं त्वमर्थस्य आवर्तेत तदैव हि ॥ ७७ ॥

तदर्थस्य वपाः परोक्षं यदेवं किंततः श्रुत्वा पूर्णानंदैकं रूपेण प्रत्यग्विधोवतिष्ठते ॥ ७८ ॥

एवं सति महावाक्यात् परोक्षज्ञानमार्गतो यत्ते सांशास्त्रसिद्धांतविज्ञानं शोभते तं ॥ ७९ ॥ आ

त्तां शास्त्रस्य सिद्धांतो युक्त्या वाक्यात् परोक्षधीः स्वर्गादिवाक्यवन्नैवं दशमेऽपि वाक्ये ॥ ८० ॥

मते वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं कथमुच्यते इत्याहं वाक्यसिद्धांतपरिज्ञानशून्योऽयमिति प्रतसिद्धिधायोप
पत्तिरिति एवं सतीति एवं वदतः सिद्धांतस्य तेन ज्ञानं तोत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ननु सिद्धांतसावन्निष्ठं वाक्यस्य परो
क्षज्ञानजनकं भवितुमर्हति वाक्यत्वात् स्वर्गादिप्रतिपादकवाक्यवदित्यनुमानेन परोक्षज्ञानजनकत्वं सिद्धमित्य
न्यर्थः अनेकांति को यं हेतुरिति परिहृतिरिति दशमस्तत्प्रतीतिवाक्ये वाक्यत्वे सत्यप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं

स्योपलंभादिति भावः ॥ ८० ॥ किं वलं यदर्थस्य जीवस्यापरोक्षत्वाभावात्प्रसंगादपि न प्रहातव्यं यतोक्षता
न जनकप्रित्यंजीकार्यप्रित्याह स्वतोपरोक्षेति ॥ ८१ ॥ इक्ष्वापतिरित्यालंकाराह वृद्धिप्रिस्रवतइति ॥ ८२ ॥ तनु
सोपाधिकत्वात् जीवस्यापरोक्षत्वं युक्तं बुद्ध्यानुतिरुपाधिकस्य तत्र युज्यत इति शंक्तेः अंतःकारणेति ॥ ८३ ॥

स्वतोपरोक्षजीवस्य बुद्ध्यत्वं प्रमितां दूतः न रोपेति द्वापरोक्षत्वाप्रित्युक्तिर्प्रहृत्य हो ॥ ८१ ॥ वृद्धिप्रि
स्रवतोपूलप्रपितस्रमितीदृशं। लौकिकं वचनं सार्थं संपन्नं त्वत्प्रसादतः ॥ ८२ ॥ अंतःकारणसं
प्रित्रोक्षो जीवोपरोक्षतां। अहं सुपाधिसद्भावात्तनुबुद्ध्यानुपाधितः ॥ ८३ ॥ नैवं बुद्ध्यत्वं धोध्य
सोपाधिविषयत्वतः। यावद्विदेहकैवल्यमुपाधेरनिवारणात् ॥ ८४ ॥ अंतःकारणसाहित्योहित्याभावे
शिष्यते। उपाधिजीवभावस्य बुद्ध्यत्वायाश्च नाप्यथा ॥ ८५ ॥ बुद्ध्योतिरुपाधिकत्वमसिद्धमिति परिहृति
नैवमिति जीवस्य बुद्ध्यत्वात्ताज्ज्ञं यदस्ति तस्य सोपाधिकत्वमुपविषयत्वात्तविषयस्य बुद्ध्योतिरुपाधिकत्वं जीवस्य
सोपाधिकविषयत्वं वज्रेण सोपाधिकत्वप्रतरोहानघटते इति भावः। तदेव कुत इत्यत आह यावदिति ॥ ८६ ॥ तनुत
र्हि जीवबुद्ध्योतिरुपाधिकत्वं यदस्ति तस्य सोपाधिकत्वं अंतःकारणेति जीवभावबुद्ध्यत्वायाश्च नाप्यथा ॥ ८७ ॥
तोपाधी इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

॥ १०१ ॥

नन्तः करणसंबंधस्य प्रावरूपत्वाद्युपाधित्वमस्तु तां प्रावरूपस्य तदाहित्यस्य तदुचितमित्याशंक्य यावत्कार्यप्रवस्थापि भेदहेतोर्नृपाधिनेत्युक्तौ पाधिलक्षणास्य साहित्याहित्ययोर्नृप्रयोरपि सत्त्वाद्युचितमिवोपाधित्वमित्यप्रियेण परिहृतेः यथेति विधिप्रावरूपान्तःकरणसंबन्धो यथाऽप्युपाधिः स्यात्तथाप्युतिषेधोऽप्रावरूपो नः कारणविद्यो गेता किमुपाधिर्न स्यात्तर्कस्य देवेत्यर्थः। तथापि प्रावाभावत्वलक्षणपदानां वैलक्षण्यं दृश्यते एवेत्याह वयं

यथाविधि नृपाधिः स्यात्तु प्रतिषेधस्तथा न किं। सुवर्गलोहभेदेन शृंखलात्तन्तुप्रियते ॥ ८६ ॥
अतश्चावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुवेतव। वेदां तातोऽपवृत्तिः स्याद्विधेत्प्राचार्यभाषितं ॥ ८७ ॥

स्याकिंविन्करत्वेनानादरणीयं त्वमित्यप्रिये त्वदृष्टांतमाह सुवर्गेति पुरुषप्रवृत्तिरित्येव कत्वांशे। नृपयुक्तं सुवर्गत्वलोहत्वादेवैलक्षण्यं यद्वदनादरणीयं तद्वदित्यर्थः ॥ ८६ ॥ विधेरिव निषेधस्यापि सुप्रसवो धीतुस्य प्रवो धोपायत्वेन नृप्रोपाधित्वं दृढयतु विधिरितिषेधयोर्नृप्रयोरपि त्रुष्टवो धोपायत्वं प्राचयेति रूपितमिति दर्शयति अतश्चावृत्तिरूपेणानि नत्तु शब्देन नृप्रपिधीयते अतश्च शब्देन तदतिरिक्तप्रज्ञा नादिव्यावृत्तिनिर्गमनं तदेवं रूप उपायत्वेन साक्षाद्विधिमुवेतव विधिर्विधानं साक्षाद्वाचकशब्दप्रयोगः प्रत्यंज्ञानप्रनंतमित्येवमादि

सुप सोन विधिपुरिते न हरे एषोत्थर्थः वेदांतात्तामुपनिषदां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं उति यादतं तु ह्यताति शेषः ॥ ८७ ॥
ननु वेदांतात्तां मतत व्यावृत्त्या तु ह्यवो धत्वांगो कारे ॥ हं शब्दार्थस्य कूटस्थस्यापि त्यागप्रसंगो दहं तु ह्यस्या
ति सामानाधिकरण्यात् ज्ञानं तो हेनुमर्हतीति शंकोते अहमर्थेति अहं शब्दार्थस्य सर्वस्यात्यक्तत्वात्

अहमर्थपरित्यागादहं बुद्धेति धीः कुतः नैव प्रंशस्य हित्यागो भागलक्षणयोदितः ॥ ८८ ॥

अंतःकरणसंत्यागादवशिष्टे विदात्यति अहं बुद्धेति वाक्येन तु ह्यत्वं साक्षिणी क्ष्यते ॥

८९ ॥ स्वप्रकाशोपि साक्ष्ये धीवृत्त्या व्याप्यते नैव तत् ॥ फलव्याप्यत्वे प्रेक्षास्य शास्त्रकं

भिर्नित्वादिनं ॥ ९० ॥ वप्रितिपरिहरति नैव प्रिति हियस्यात्कारणात् भागलक्षणाया जहदजहत्

लक्षणायां शब्दाहं शब्दार्थैकदेशस्य जडांशस्य त्याग इतीति न कूटस्थस्यातो हं बुद्ध्यास्याति ज्ञानमुप
यद्यत इत्यर्थः ॥ ९० ॥ अंशत्यागेन बोधनप्रकारमपि नीय दर्शयति अंतःकरणेति ८९ ॥ ननु केवलस्य प्रत्य
गात्मनः स्वप्रकाशत्वात् उद्भि वृत्तिरिष्यत्वं न घटत इत्याशं क्त्वा स्वप्रकाशोपीति अन्यवत् घटवदित्यर्थः
स्वप्रकाशो ह्यपि त्वेव बुद्धिः संभवादिति भावः तर्हि अपाति दुर्गत इत्याशं क्त्वा पूर्वोक्तार्थे रवि वृत्तिव्याप्यत्वस्योक्तौ

॥ १०२ ॥

तत्त्वात्रायमसि ह्यनशित्यदिहृति फलेति फलं हति प्रतिबिंबत श्रिदाभासः तदव्याप्यत्वमेवाप्यप्रत्यगात्मनो नित्यं
न स्तस्यैव स्फुरणरूपत्वादिति भावः॥ ६०॥ आत्मनि फल- व्याप्राप्त्यं दर्शयेत्प्रमात्मानो वृत्त्या फलेन च व्याप्य
त्वं दर्शयति वृद्धितत्स्थेति उभयव्याप्यः प्रयो जनमाह तत्र ज्ञानमिति तत्र तयोर्बुद्धिविदाभासयोर्मध्ये धिया
बुद्धिवृत्त्या प्रमाते भूतया अज्ञानं न नश्यति ज्ञाना ज्ञानयोर्विरोधात् आभासे तद्विदाभासे न घटः स्फुरेत्तज्जडत्वं न
बुद्धितत्स्थविदाभासौ ह्यवपि व्यापुनो घटं तत्र ज्ञानं धियानश्येदाभासे न घटः स्फुरेत्॥ ६१॥ बुद्ध्याप्य
ज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता स्वयं स्फुरणरूपत्वात्ताभास उच्यते॥ ६२॥ बुद्धिदीपावपेक्ष्यते
घटादेर्दर्शने यथा नदीपदर्शने कृतं च कुक्कुटमपेक्ष्यते॥ ६३॥ स्थितोप्यसौ विदाभासो बुद्ध्यापेक्षी
वेत्परं न तु बुद्ध्याप्यतिशयं फलं कुर्यात् घटादिवत्॥ ६४॥ स्वतः स्फुरणयोगादिति भावः॥ ६५॥ इदानीमा-
त्मनि ततो वैलक्षण्यं दर्शयति बुद्ध्यापेति प्रत्यगुत्पन्नो रेकत्वस्याज्ञानेनावृत्तत्वात् तस्याज्ञानस्यतिवृत्तये वा
च्यं जन्यया ह बुद्ध्याप्येव प्रकाशो धीवृत्त्या व्याप्तिरपेक्ष्यते स्वयं स्फुरणरूपत्वात् तस्य स्फुरणाय विदाभा-
सो नापेक्ष्यते अतोपुन्यमानेपि विदाभासो नोपपद्यतेत्यर्थः॥ ६६॥ उक्तमर्थं ह्यसंत्युदर्शने न विरादय

ति चक्षुर्दीपेति अंधका एव तद्यदादिदर्शने चक्षुर्दीपावुभावये ध्येते दीपदर्शने तु तथान चक्षुरेवापेक्ष्यते
 यथा तथानुसारापज्ञानेनाज्ञायेति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ ८३ ॥ ननु बुद्धिस्तद्वत्तांतिदाभासवैशिष्ट्याभावा
 त्पदादिकिव बुद्ध्यापि फलव्याप्यत्वं लादप्रवेदित्याशंक्यः स्थितोप्यसाविति यद्यपि घटाद्याकारवृत्ति
 वत्तुल्यगोचरवृत्तावपि सिद्धाभासेति तथोपि नासौ बुद्ध्यागोचरेन प्राप्तः किंतु पुत्राणां तपप्रध्ववर्तिप्रदीप
 प्रभाचनेनैकीभूतश्च प्रवर्ति अतो न स्फुरणसंभवात्तद्वत्तुल्यगोचरत्वार्थः ॥ ८४ ॥ ननु बुद्ध्यापि फलव्या
 अप्रमेयप्रमादिवेत्यत्र श्रुत्येव प्रीतिं प्रतप्तं वेदमाप्यव्यभिचिधी व्याप्यता श्रुता ॥ ८५ ॥

प्रीतिरिति वृत्तिव्यापिस्तु विद्यत इत्युक्तं तत्र किं पुत्राणां प्रित्याशंक्यः पुत्राणां प्रित्याह अप्रमेयप्रमादिवेत्यत्र
 कल्पप्रतप्तं हेतुद्वयं तद्वर्जितं अप्रमेयप्रमादिव यत्तत्त्वात्वाप्यते बुद्ध इत्यत्रापि न प्रेक्षे आत्मा प्रतप्तं द
 ति चेदा अप्रमेयशब्देनेदं फलव्यापि राहित्यमुक्तं प्रतप्तं वेदमाप्यते न नास्तिक्यं चनेति कठवक्ष्याधी
 व्याप्यता श्रुता वृत्तिव्याप्यत्वे श्रुतमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ आत्मानं वेदितुं जानीयादिति प्रेक्षेणा यो क्षजान शोकंति
 वृत्त्याख्यं जीवगतं प्रवस्थाद्वयप्रपिधीयते इत्युक्तं अयो क्षजान शोकंति वृत्त्याख्ये उपेक्षे अवस्थे जीव
 गतवृत्ते आत्मानं वेदिति श्रुतिरित्यनेन शोकं न तत्र कियतो ज्ञेता यो क्षजान पुत्राणां इत्याकां क्षयात्माह

॥१०३॥

आत्मानमिति बुद्ध्यात्मव्यक्तिं सत्यादि रक्षाण बुद्ध्याभिन्नपुत्रागात्मेति स्वरूपमुत्तिरव्यविषयीकृत्यमो बोधो जा
यते बुद्ध्याह प्रसन्नोति सोपिधीयते अनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ननु तर्हि पूर्वोक्तीत्यासक्तं वाक्यविवादा देवापि अ
जानति हेतुवृत्तिरसक्त उपदेशादित्यादौ विहितं अवगाणाद्यावर्तनं प्रेतुं केषं स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानं दाद्वीयतदा
वर्तमानं ज्ञानस्याचार्ये रप्रिहितत्वादनुकूपेयमेवेत्याह अलुबोध इति अत्र बुद्ध्यात्मनि विषये प्रहावाक्यं तस्यैव

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति वाक्यतः ॥ बुद्ध्यात्मव्यक्तिमुत्तिरव्यमो बोधः सोपिधीयते ॥ ८५ ॥

अलुबोधो यतो भोत्र प्रहावाक्यात्तथाप्येति ॥ नेदृशः अवगाणादीनामाचार्यैः पुनरीहणात् ॥ ८६ ॥

अहंबुद्धेति वाक्यार्थबोधोपावददृष्टा प्रवेत्ता श्रमादिसहितस्तावदप्रसेतुं अवगाणादिकं ॥ ८७ ॥

वाचं सति ह्यदाद्युत्पत्तेहेतवः श्रुत्यनेकता अतं भाव्यत्वप्रथम्यविषयीतावभावता ॥ ८८ ॥

तु श्रुतात् विवासाहितादयो क्षवो धो सुप्रवत्ते हंतथाविता सो दृष्टः श्रुतः अत्र अवगाणाद्यावर्तनायं श्रीप्र
काचार्यैः पुनर्वाक्यार्थं ज्ञानेन सत्यं नंतरं प्रविश्वगाणाद्यावर्तनाप्रिधानादित्यर्थः ज्ञानं दाद्वीयेत्यर्थान्नुप्रयते ॥ ८९ ॥
आचार्यैः अहंबुद्धेति केन वाक्येनाप्रिहितमित्याशङ्क्य तत्वाक्यं यदिति अहंबुद्धेति ८८ ॥ ननु वाक्यप्रमाणं ज्ञानं
तं ज्ञानस्यादाद्यं ज्ञात इत्याशङ्क्याह वादोमिति हियस्यात्मागात् श्रुत्यनेकता श्रुतीनां नानात्वमेको हेतुः अर्थ
स्याप्येवं देव रसस्याद्वितीयवत् स्वरूपस्य लौकिकत्वेनाभिधा

वित्तत्त्वप्रपरः विपरीताभावतावपुनः कर्तृत्वाभिप्रात रूपान्तरीया इत्येवं विधा । दार्ढ्यस्य हेतुवार्ध संतिम
 र्थाविद्यंते अतोऽप्येक्षानुप्रवृत्तदार्ढ्यश्रवणादिकमावर्तनायमिति भावः ॥ ८६ ॥ एवं विधि धातु दार्ढ्य हेतु नृप
 त्यस्य श्रुतिना नात्प्रवृत्ता अदार्ढ्यतिवर्तये श्रवणावृत्तिः कर्तव्येत्याहः शाखाभेदादिति यथा शाखाभेदात् कर्म
 भेदात् श्रूयते बहुवेव होत्रं कियते यजुषा आधयेवंसातो श्रूयमिति यथावा काप्रभेदात् कारी यो वृष्टिका मो यजेत

शाखाभेदात् काप्रभेदात् कृतं कर्म त्वथा त्वथा एव प्रवृत्तिप्रार्शकीत्यतः श्रवणाप्रवृत्ते ॥ ९०० ॥ वेदांतानाम्
 शेषाणां प्रादिप्रध्यावसानतः पुस्तकस्येव तात्पर्यमिति धीः श्रवणाप्रवृत्ते ॥ ९०१ ॥ सप्रत्यया ध्याय एतत् सूक्तं
 धीः स्थास्थकादिप्रितर्कैः संप्रावतार्थस्य द्वितीया ध्याय इति ॥ ९०२ ॥ शतकुसलं मायुः काम इत्यादिका

भेदः श्रुत एव पुनरिषदस्य विप्रतिपाद्यतत्त्वस्य भेदशंकायांतद्विवादाय श्रवणापुनः पुनः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९०० ॥
 किंतु पुनरापित्याकां ध्यायांतं नृणां प्राह वेदांतानामितिः सर्वासाप्रयु पतिषदा प्रवृत्तिप्रार्थ सहादि पर्थ लोचना
 यां बुद्धयेषु त्वगात्प्रति एव तात्पर्ययोग्यं यवसानमित्येवं रूपेति श्रुत्या श्रवणाप्रित्यर्थः ॥ ९०१ ॥ एवं विधं श्रवणां क
 वृत्तिरूपितमित्यत आहः सप्रत्ययेति एतद्वृत्ता सप्रत्यया ध्याये सु सूक्तं व्यासादिप्रितिति शेषः । अथ संप्रावतार्तिवृत्ति
 हेतुप्रतर्क द्वितीया ध्यायेति रूपितमित्याहः धीः स्थास्थेतिः प्रमेयगतौ नृपयत्रिपरिहारव्यावृद्धि स्थास्थकादिप्रित
 तर्कैर्बुक्तिशब्दादिधैर्यस्य संप्रावतार् संप्रावितत्वाजुसंधाने द्वितीया ध्याये प्रतर्कितरूपितमित्यर्थः

॥ ९०४ ॥

॥ ९०२ ॥

इदानीं विपरीतभावनां तन्निवृत्त्युपायं च दर्शयति बहुजनप्रदृष्टा भ्राष्टादिति सङ्केतविपरीतभावनातिवर्तकं
यदैकाग्र्यं तत्कुतो जायत इत्याशङ्क्याह तत्त्वोपदेशादिति एतदैकाग्र्यं बुद्धोपदेशात् अग्रे वसुगुणोपासना
दभवत् चेदित्यर्थः ॥१०३॥ तन्वेतत्कुतो वेगतमित्याशङ्क्योपासनाविचारस्य वेदांतशास्त्रिकृतत्वादित्याह उपा
सतय इति अकृतोपासिकस्य कृतसत्तज्जमेत्यत आह प्रागान्यभासित इति ॥१०४॥ बुद्धाभासश्च कीदृश इत्याकां

वदुजन्म दृष्टाभ्यासादिहादिस्वात्तु धीः क्षणात्। पुनः पुनरुदेत्येवं जगत्सत्यत्वधीरपि ॥१०३॥ विषयीतभाव
नेया प्रैकाग्र्यात्सातिवर्तते। तत्त्वोपदेशात् प्रागेव भवत्येते दुष्पासनात् ॥१०४॥ उपात्तयोत एवात्र बुद्धिप्रसा
त्वेपि चिंतितः। पुनरभ्यासितः पश्चात् बुद्ध्याभ्यासेन तद्भवेत् ॥१०५॥ तत्तत्सिंतनं तत्कथनं मन्यो न्यंतत्तत्तु
बोधनां एतदेकपरत्वं च बुद्ध्याभ्यासं विदुः। बुद्ध्याः ॥१०६॥ क्षायाप्राप्तं तच्चिंतनमिति १०६ ॥ एतदेकपरत्वं विज्ञा
दयितुं श्रुतिप्राप्तं तमेव धेयो विज्ञायेति धीते बुद्धिचर्यादिसाधनसंपन्ने बुद्धिप्रसादो बुद्धिप्रवित्तुप्रदुर्भुमुक्षुत्तामेव
प्रत्यग्रूपं परमात्मानमेव विज्ञाय संशयोद्यभावो यथा भवति तथा ज्ञात्वा बुद्ध्या त्रैकत्वज्ञानं सततिरूपमेका

अं कुर्वीत संपादयेत् अनात्मगोचरान्वहन् शब्दान्नानुध्यायेन्नानुस्मरेत् ध्यानेनाप्रिधानमप्युपलक्ष्यतेनाप्रि
 दधौञ्च अन्यथा शब्दध्यानेन वा विग्राहपनानुपपत्तेः कुतश्च्यत आह वाचोविग्राहपनं हिनदिति हियस्मात्तदप्रि
 धानं अनेन स्मरणमप्युपलक्ष्यते इति वाचः प्रतस्येप्युपलक्षणां विग्राहपनं विग्राहयतीति विग्राहपनं श्रमहेतुः
 इतः शब्दानुसंधाने प्रतसः श्रमो भवति तदप्रिधानो नुवाच इति ॥१०७॥ एवमेकाग्र्ये प्रतिपादिकां श्रुतिमप्रिधाय स्य

तमेव धरो विज्ञायया जं कुर्वीत बुद्ध्याः नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचोविग्राहपनं हिनत ॥१०७॥
 अतन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याप्रियुक्तानां योगक्षेमं वदाम्यहं ॥१०८॥ इति
 श्रुतिस्मृतौ नित्यप्राप्तमन्येकाग्रतां धियः ॥ विधत्ते विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥१०९॥ य
 था वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वा न्यथा त्व धः विपरीता भावना स्यात्पि त्रयादावविधीयथा ॥११०॥ ॥

॥१०५॥

विप्रप्याह अतन्य इति ये जना अतन्या अहं बुद्ध्याः प्रिज्ञानेन प्रदप्रिज्ञाः संतस्तथैव प्रसिंतयंतः पर्युपा
 सते परितः सर्वेषु वि कोलेषु उपासते मद्रूप एव वर्तते नित्याप्रियुक्तानां सदा प्रप्रचित्तानां तेषां प्रहृतदा
 त्मत्वे नानुसंधाय मातो ह्येगक्षेम लब्ध्वा प्रे लब्ध्वा रिरक्षण रूपौ योगक्षेमौ वदाप्रि संपादया प्रोत्पद्यः १०८॥

उदहृतयोः श्रुतिस्य त्वेहात्म्यमप्राह इति श्रुतीति एते श्रुतिस्य त्वेहात्म्यमप्राह इति श्रुतीति विपरितभावनानिवृत्तये आत्मनि सदा वि-
त्रेकाग्रं प्रतिपादयत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ तत्र देहाद्यात्मत्वबुद्धेश्चेत्कुतो विपरितभावनान्वित्प्राशङ्क्यतन्मूक्षणाया-
गादिति दर्शयितुं तस्यालक्षणाप्राह यद्यथेति यद्वस्तुश्रुत्यादियथा येन श्रुत्यादिरूपेण वर्तते तस्य तत्त्वं श्रु-
त्यादिरूपत्वं परित्यज्या न्यथा त्वेक्षीः अन्यथा त्वस्य जगदिरूपत्वस्य धीर्ज्ञानं विपरितभावनान्वात आ-
त्मनि सदा बुद्धिरिति यावत् ता प्रदाहति पित्रादावर्षिर्धर्मथेति ॥ १०९ ॥ उक्तस्य धर्माणं वृत्ते योजयति आत्मा

आत्मा देहादिभिर्त्रोयं प्रिथ्यावेदं जगत्तयोः देहाद्यात्मत्वस्य त्वधीर्विपर्ययभावता ॥ १११ ॥

तत्त्वभावनया तदेषेत्सोतो देहातिरिक्ताता आत्मतो भावयेत्तद्विथ्यात्वं जगतो निर्णय ॥ ११२ ॥

देहादिति अयमात्मा वस्तुतो देहादिभिर्न इदं जगच्च प्रिथ्या एवं सत्पवितयोगात् जगतो र्यथाक्रमं देहादि-
रूपत्वबुद्धिश्रुत्यासावर्षिगतिभावता इत्यर्थः ॥ १११ ॥ पूर्वप्रेकाग्रात्मानिवर्तत इति साप्रात्येनोक्तमर्थ-
विशेषकारेणाह तत्त्वभावनयेति सा देहाद्यात्मत्व जगत्सत्पत्वधीरूपा विपरितभावनान्वित्प्राशङ्क्यतन्मूक्षणाया-
त्मेतो देहातिरिक्तस्य जगतो प्रिथ्यात्वं सदा भावनयान्तरध्यानेन नश्येत् अत आत्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं
देहादेर्जगतो प्रिथ्यात्वं च सदा भावयेदित्युक्तं ॥ ११२ ॥

तत्र जयाहा विवति यमाये ध्याति वा नवेति पृच्छति किं मंत्रेति आत्मभेद धारात्मनो देहादि ध्यो विप्रिन्नज्ञानं ज
 गतो मिथ्यात्वा नुसंधानं च मंत्र जपवत् देवता ध्यानादिवत् किं नियमेनानुष्ठानं उत लौकिक व्यवहार एव त्रि
 यम मंत्रोपापि कर्तुं शक्यत इति ॥११३॥ दृष्ट फल कत्वा तत्र नियमः कश्चिदस्तीत्याह अन्यथेति अन्यथा
 नियमं विनेत्यर्थः तत्र हेतुमाह दृष्टार्थत्वेनेति तत्र दृष्टान्तमाह भुक्तिवदिति दृष्टार्थेपि भोजनेनियमाः श्रुति

किं मंत्र जपवन्मूर्ति ध्यातवञ्चात्मभेदधीः जगन्मिथ्यात्वधीश्चात्रवर्त्या स्यादुतान्यथा ॥११३॥ अन्य
 थेति विजानीति दृष्टार्थत्वेन भुक्तिवत् उभुधुर्जपवद्भुंक्ते न कश्चिन्नियतः क्वचित् ॥११४॥ अश्ना
 तिवा नवाश्नाति भुंक्ते वा सिद्ध्यत्यन्यथा येन कोन प्रकारेण शुद्धा प्रपत्तिनीयति ॥११५॥ अहं ॥

सम्यक् रूपलभ्यं तद्वत्प्राप्तं क्वाह उभुधुर्जातिः शुद्धपतयताम भोक्तुमिच्छन्नपुह्वो जपं कुर्वीता इव नियमेन
 भुंक्ते अपि तु यथा शुद्धा धोपशंतिः स तथा भोजनं कारोतीत्यर्थः ॥११४॥ एतदेव प्रयत्नं वयति अश्नाति वा नवेति
 अश्नाति वा नवेति कदापि न भुंक्ते न वाश्नाति न स्पिन्नासति शुद्धा विस्मयक दूतादि चेष्टया अतश्च तत्रैव काले
 तयति अन्यथा वाति छन्न शयानो वा सिद्ध्यति भुंक्ते एव येन प्रकारेण तात्कालिकीं शुद्धा प्रपत्तेरुपिच्छ
 ति अयमप्रिसंधिः शुद्धा धानि एतिलक्षणा दृष्ट फलस्य भोजनं कार्यमेव नियमा तु परलोक हेतव इति ॥११५॥

॥१०६॥

जपादौ भोजनादौ च क्षणं दर्शयति नियमेनेति तत्र हेतुमाह अकृताविति भवत्येव प्रकारेण प्रत्यवाय अन्यथा
करणेन सतात्प्राशं वयाह अन्यथा करण इति मंत्रो होतः स्वरतो वार्ता तो वा मिथ्या प्रयुक्तो न त प्रथमाह
मरणं वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो यथा कदितु क्रुत्वादिति भावः ॥ ११५ ॥ तनुक्षुब्ध धाया द
स्वका धा हेतुत्वात् तन्निवृत्तये नियमेनापि भोक्तव्यमेव विपरितभातनायास्तु तथात्वा भावात् तन्निवर्तकं ध्या

नियमेन जपं कुर्यादकृतो प्रत्यवायतः अन्यथा करणे नर्थः स्वरवार्ता विपर्ययात् ॥ ११६ ॥

क्षुधेव दृष्टवाधा कृद्विपरितभावना जपा केनाप्युपायेन तास्य त्रानुष्ठिते क्रमः ॥ ११७ ॥

उपाय पूर्वमेवोक्तस्तद्विना कथनादिकः एतदेक परत्वेपि निर्वन्धो ध्यातवन्नहि ॥ ११८ ॥

न अदृष्ट फलाय नियमेनानुष्ठेयमित्याशं वयाह क्षुधेवेति विपरितभातना दृष्टदः स्वहेतुत्वस्या
नुभवाया दृष्टदः स्वहेतुत्वस्यानुभवसिद्धत्वमिति भावः ॥ ११९ ॥ तार्हमाउपायः पुदर्शनीय इत्याशं वयाह
वमेव पुदर्शित इत्याह उपाय इति तनुजपवत् पाउः सुखत्वादिति नियमो माभूत् ध्यातवदेतदेक परत्वं
स्वका धा कागुता निर्वन्धो लीत्याशं वयाह एतदेवेति ॥ १२० ॥ तनु ध्यातस्य धेयान्विता प्राजात्मकत्वा

ननु को निर्वन्ध इत्याशंक्य ध्याने निर्वन्ध दर्शयितुं ध्यातृत्वरूपं तावदाह मूर्तिप्रतिवेति धियो बुद्धेः संवर्धिना
 मूर्तिप्रत्ययानां देवतातादि मूर्तिगोचराणां प्रत्ययानां यत्सातत्यप्रविधिन्नतया वर्तमानत्वं तदध्यातीति
 ते अन्येन विज्ञातव्य प्रत्ययेन व्यवहितं तत्तु ध्यानमित्युच्यते एवं ध्यातृत्वरूपं निरूप्य तत्र दापर्यटनशी
 लस्य कठिगुणादौ कत्रातं भादौ बंधने यथोपरोधस्तद्वदिति भावः ॥११॥ मन्त्रश्च तस्यादौ गाता तावत्

मूर्तिप्रत्ययसातत्य मन्त्रानंतरीते धियः ध्यातंतत्रापि निर्वन्धो मन्त्रसश्च वृत्तात्मनः ॥११॥ चंचलं

हि मन्त्रः कृष्णप्रमाथिवलवद्दृढं तस्याहं निग्रहं मन्ये वा योरिव सुदुःकरं ॥१२॥ अप्यब्रूयातां

न्येतत् सुमेरुमूलनादपि अपि बह्व्यशनात्साधौ विषमश्चित्तिग्रहः ॥१२॥ प्रमाणा यतिः चंचलमि

ति प्रमाथिप्रमथमशीतं पुरुषांस्तथा कुलत्वं कारणं तत्त्ववत्प्रथमं निग्राह्यमित्यर्थः दृढं सत्यं

सति विषमे कलगतं तत्तु दुर्गु मेशव्यमित्यर्थः अतस्तस्य मन्त्रसोतिग्रहो वा योर्निग्रह इव दुःकरः ॥

१२॥ मन्त्रोदुर्निग्रहत्वे वापि कृता क्यमपि प्रमाणा इति अप्यब्रूति ॥१२॥ प्रकृते ततो वैषम्यं दर्शयति

ताथनादादिति श्रृंखलावद्देहस्य यथा निर्वन्धः तत्ताथनादादित्यर्थः आदिशब्देन तच्चित्तनादिकं

॥१०॥

गृह्यते न केवलं निर्वक्ष्य भावाः प्रत्युत धियो विनोद इत्यहं किं त्वनंतेतीति इतिहासः पूर्वेषां कथा आ
द्या येषां लौकिक कथा नु कूल इत्युक्ति दृष्टं तत्पुं दर्शनादीनां ते अनन्ता संख्याता अनन्ताश्चेते इतिहासः
क्षेपि यः बुद्धेर्विनोदो कोऽविशेषो भवति तत्र दृष्टं नाद्यवदिति नृत्यक्रियाति ॥ १२२ ॥

कथनादौ न निर्वक्ष्यः शृंगार लव च देहवत् ॥ किं त्वनंतेतीतिहासाद्यै विनोदो नाद्यवद्विषयः ॥ १२३ ॥
विदेवात्मा जगन्निधये तत्र पर्यवसानं वत् निदिध्यास न विक्षेपो नेति हासादिभिर्भवेत् ॥ १२४ ॥
कृषि गणि जप सेवादौ काव्यतर्कादिके सुखा विक्षिप्ये त प्रवृत्त्या हि सौख्यं सत्त्व स्रुत्य संभवत्
॥ १२५ ॥ अनुसंदधतै वात्र भोजनादौ प्रवर्तितुं शक्यते त्वंत विक्षेपो भावादा मुपुनः सृजेते ॥ १२५ ॥

१२२ ॥ ननु कथादिप्रियेतदे कृपात्वविघातः स्यादित्याशंक्याह विदेवात्मेति इतिहासादनामात्मा सिन्ध्या त्ररूपो
न देहादिरूपः जगन्निधयेत्येतत्प्रिये त्रर्थे पर्यवसानात् नैतरेतदेवापरत्वं शक्यमिधेयस्य निदिध्यासस्य विक्षेप इ
त्यर्थः ॥ १२३ ॥ ननु विहासादनामंगीकारे कृष्यादेरपि प्रसक्तिः स्यादित्याशंक्याह कृषीति ॥ १२४ ॥ कृष्यादीनां त
त्वनुसंधानविधित्वेन न्याज्यत्वे भोजनादेरपि तत्त्वात् तदपि न्याज्यमेवेत्याशंक्याह अनुसंदधतेति कुत इत्य

न आह अत्यंतेति विक्षेपा भावोपि कुत इत्यत आह आसु पुनरिति ॥ १२५ ॥ ननु तदानीं विक्षेपा भावोपि तत्त्वविस्मृ-
 तिसदभावान्तरं पुरुषार्थहानिः स्यादित्याशंक्याह कुत त्वेति कुतस्तत्त्वमर्थ इत्यत आह किंलिति विस्मृतौ सति विष-
 यं यो विस्मृतिरित्याशंक्याह विषये तु इति ॥ १२६ ॥ नेनु भोजनं यदि प्रवृत्तं स्यात् तर्काद्यभ्यासप्रवृत्तत्वापि तत्त्वस्मरणं किं न
 स्यादित्याशंक्याह तत्त्वस्मृतेति न केवलं तन्नुसंधानावसाभावात् एव किं न काव्यतर्काद्यभ्यासस्य तत्त्वाभ्यासविही-
 नतत्त्वविस्मृतिमात्रत्रानर्थः किं न विषययेत् विषये तु न का लो लो हति स्मृतः क्वचित् ॥ १२६ ॥ तत्त्वस्मृ-
 ते स्मृतौ तत्त्वताभ्यासशालिनः प्रत्युताभ्यासघातिना ह्यत्र तत्त्वमुपेक्षते ॥ १२७ ॥ तत्रैवैकं विज्ञानीथ-
 ह्यन्या वाचो विमुंचथा इति श्रुतं तथाप्यत्र वाचो विग्राह्यमिति ॥ १२८ ॥ आहारादिभ्यस्तत्रैव जीवे च्छात्रां
 तान् त्यजन् किं न जीवसि येनैव को व्यत्र दुःखं ॥ १२९ ॥ जनकादे कर्थाज्यमिति चेददृढबोधतः तथात-
 वापि चेन्न किं यदयन् वा कृष्णं कुहा ॥ १३० ॥ धित्वा तदानीं स्मृतमपि तत्त्ववसादुपेक्षते इत्याह प्रत्युतेति ॥ १३१ ॥ तत्त्वानु-
 संधानरिगोधिवाग् व्यवहारास्पन्नाज्यत्वे प्रमाणात्वेन तत्रैवैकं जानन्नय आत्मनः प्रत्यावाचो विमुंचथा अप्रतत्त्वेषसेत-
 रिति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति तत्रैवैकमिति ननु ध्यायाद् हनृशब्दान् वाचो विग्राह्यमिति तदपि वाक्यं श्रूयत इ-
 त्याह तथाप्यत्रेति ॥ १३२ ॥ ननु तत्त्वानुसंधानातिरिक्तमाहारादि यथा तन्त्याज्यते एवमित्यत्र शास्त्राद्यभ्यासो विप्रियत-

॥ १०८ ॥

प्रित्याग्रहं कुर्वीतं च त्वाहं आह्लादिति ॥ १२५ ॥ ननु तर्हि जनकादीनां तत्त्वविदां कथं राज्ञ्यपरिपातनादौ पुच्छति
रिति शंकाते जनकादेरिति दृष्टापरौक्ष्ण्यजित्वा तैषां सानवाधिके त्वाप्रिप्रायेत परिहरति दृढेति तर्हि प्रमादि
दृढवैधोक्त्यातिवर्द्धनं पुच्छाह तथातदपीति ॥ १२६ ॥ ननु तत्त्वविदः संसारसारतां जानंतः कुतस्तत्र पुवर्तित्वं त इत्या
शंक्य पारब्रह्मस्वरूपं भवति पुत्रमत्वाद्देगेततत् क्षयाप्यपुच्छति त्वाह प्रिथ्यात्वेति ॥ १२७ ॥ तर्ह्यनावापे पुच्छ

प्रिथ्यात्वात्तनादादौ पारब्रह्मस्वरूपकांक्षया अकिं रूपतः पुवर्तते त्वत्त्वकर्मानुसारतः ॥ १२८ ॥
अतिपुसंगो माशंक्यः स्वकर्मवशवर्तितां अस्तु वा केन न केन कर्मचारयितुं वरः ॥ १२९ ॥ जातिनो
जातिनश्चात्र संप्रेषारब्रह्मकर्मणि न क्लेशो जातिनो धैर्यं नूराः किं रूपत धैर्यतः ॥ १३० ॥ मार्गे
गं धौर्द्वयोः श्रान्तोः संप्रयाग्य प्यहरतो जानन् धैर्या दुदुतंगे दे दन्यत्ति कति दीनधीः ॥ १३१ ॥
त्रिः स्यादित्याशंक्यपुच्छाह अतिपुसंगो माशंक्य इति पारब्रह्मवशादेवातिपुसंगो स्यादित्याशंक्यांशं कोति अ
स्तुवेति ॥ १३२ ॥ ननु जानन्न जातिनोः पारब्रह्मकर्मण्यप्यवर्द्ध भोक्तव्यतया संप्रानंतयोः कुतो वै लक्षणापसिद्धि
रित्याशंक्यपुच्छाह जातिन इति तत्र दृष्टान्तमाह मार्गे गं धौर्द्वोरिति ॥ १३३ ॥ इत्थमुपपादितमात्मानं वेदि
तिमंत्रस्य पूर्वार्थांशं मनुवदत् फलप्रदर्शय परमुत्ताद्धमवतारयति साक्षादिति सम्प्रकृताक्षात्

नात्मधीः साक्षात्कृत आत्मा यया साक्षात्कृतात्मधीः साक्षात्कृतात्मधीः अविपर्यय वाधितः वि
 पर्ययेण देहात्मा ननु व्यावोचितो न भवति इत्यविपर्यय वाधितः प्रयत्नगर्भितं विशेषां ॥ १३५ ॥ अस्य प्र
 ब्रह्मस्य तात्पर्यमाह जगन्निधेति काष्ण्यकापुकः स्वकाष्ण्यकापु कौतावक्षिप्रौ तत्रेहकारणे कारणाभावात्
 जगन्निधेति ततः किमिच्छन् आह तयोराभाव इति तयोः काष्ण्यकापुकयोराभावे संक्याह काष्ण्यतातिमित्तकः

साक्षात्कृतात्मधीः सम्प्रगविपर्यय वाधितः किमिच्छन् काष्ण्यकापु य शरीरमनुसंज्वर ॥ १३५ ॥ जगन्नि
 ध्यात्तु धीभावादाक्षिप्रौ काष्ण्यकापुकौ तयोराभावे संतापः शम्भो द्विस्त्रेह दीपवत् ॥ १३६ ॥ गंधर्वप
 त्रेकं विद्वद् जातिकतिप्रितं जानन् काष्ण्यते किं तु जिहासति हसन्निदं ॥ १३७ ॥ आयातरमणे येषु भो
 गेषु तं चिन्तावान् तानुरज्यति किं त्वेतान् दोषदृष्ट्या जिहासति ॥ १३८ ॥ कारणाभावात् त्रिस्त्रेह दीपवत् छा
 येदित्यर्थः ॥ १३६ ॥ काष्ण्यभावात् काष्ण्यताभावः कष्ट इत्याह संक्याह गंधर्वेति प्रायाविति प्रिति यत्रने स्थि
 तवस्तु किं विदपि इदमेतु जातिकतिप्रितं इति जानन् त्वेकापयते न केव संकापताभावः प्रत्युतैदमनताप्रिति ह
 सन् जिहास विपरिन्त्यतुं प्रिच्छति ॥ १३७ ॥ दाक्षीनिके योजयति आयातेति एवमायातरमणीयेषु प्रती
 तिमात्ररम्येषु भोगेषु पुजते इति भोगविषयः स्रक् संदतवतितादयः तेषु एवं चिन्तावान् आयातरमणीयत्वात्

॥ १३० ॥

मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलेखेऽंगपञ्जरे ५

संधानवा नानुरज्यति नाशक्तिं करोति किं नु दोषदर्शने न तान्परित्यक्तुमिच्छति ॥ १३८ ॥ कृते विषयदोषा
इत्यत आह अर्थात्ताम्रजने केरा इति ॥ १३९ ॥ एवं विषयाणां दुःखहेतुत्वं प्रदर्शयति शोभनत्वं च विदर्शयति मांसपां
चालिकायास्तुति एवमादिस्थितिः सायकशिराश्च अस्थीनि पण्डितानि ग्रंथयोः मांसनिचयरूपाः नितंबसन्नादय एते
सहितमांसपांचालिकायाः येषां यंत्रलेखे यंत्रवर्चस्वत्वं शीले अंगपञ्जरे अंगान्येव पञ्जरं तीक्ष्णं चरी शोभनमिव न

मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलेखेऽंगपञ्जरे स्नायुस्थिग्रंथिशालिन्याः त्रियाः किमिव शोभनं ॥ १४० ॥

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्पक्वपंचितः विप्रशंसितसंतानिकथं दुष्टेषु मज्जति ॥ १४१ ॥ शुधमा
पीडमानोपिनविषं ह्यनुमिच्छति पिशात्रधस्तत्तज्जानत्रामूढस्तज्जिघत्सति ॥ १४२ ॥ प्ररुक्कर्मपुत्र

स्यादभोगेच्छाप्रवेद्यदि किं शत्रेव तदाप्येषुं कोविद्विगृहीतवत् ॥ १४३ ॥

किमन्यर्थः ॥ १४० ॥ एवमादिस्थितिः

दिरावेन त्वदमांसरक्तवाष्पां वृथ कुरुत्वा विलोचने सप्तालोकपापं चेत् किमु धारयिष्यसीत्येवमादयो गृह्यन्ते ॥
१४१ ॥ विषयदोषदर्शने सति भोगेच्छाप्रवेद्युक्तिमद्विद्वन्तमाह शुधमेति त्वदमूढः विवेकी पिशात्रभोजने धस्तान् जान
नानाविबुधाः अद्भवंतः कुड्वितः नोद्यापि कर्मन हि त्रिमिति किं रं पति संततं ॥ १४२ ॥ तिनस्तद्वत्तस्या आकांक्षायस्य सप्त
कृद्विषयित्वेव जानन्तद्विषयं न जिघत्सति नानुमिच्छतीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ ननु पुराणकर्मणः प्रवृत्त्यात् जानन्तेऽपि इच्छाप्रवेद्य

त्याशंक्यसत्याप्राप्तिरूपं न भुक्त इत्याह प्रारब्धकमेति १४४॥ कृतप्रथमतः दवागम्यते इत्याशंक्यलोके दर्श-
 नादित्याह भुजानां सान्निध्यं १४५॥ ननु तत्त्वविद्यां संसारनिमित्तकतापोऽप्यपन्नः ज्ञानवेद्यध्यायनादित्याशंक्योक्तं नायं
 केश इति अयं केशो न आधिक्यमाप्तिं नृपित्येव प्रमुखायात्मकः संसारतापो न भवति किंतु तत्र संसारो विरक्तिर आश-
 क्तिरहितानां यत्त्वाभावे युक्तिमाह प्राप्तिरिति ह्यस्मात्कारणात् संसारिकतापो प्राप्तिरिति न ज्ञेयं न भुक्तिरकारणक-
 नायं केशो न संसारतापः किंतु विरक्तता प्राप्तिरिति न ज्ञेयं न भुक्तिरकारणकः स्यात् ॥ १४५॥ विवेकेन पारि-
 क्ष्यत्रस्य भोगेन तु व्यति। अन्यथा तदभोगे विनैव तत्त्वप्राप्तिरिति ॥ १४६॥ न जानु कामः कामानामप्य-
 भोगेन शाप्यति। हविषा कृष्टवत्त्वेन भूय एवाभिवर्द्धते ॥ १४७॥ पारिजायो यमुक्तो हि भोगो भवति नु यमे-
 ठि ज्ञायमेवित श्रौतं मैत्रेयेति न चो र्ता ॥ १४८॥ स्यात् पूर्वार्थः अयं तु विवेकज्ञानमूलत्वात् तत्राविष्ट इत्य-
 र्थः ॥ १४५॥ अयं केशो न संसारतापः विवेकमूलो अविवेकमूलो वेति कुतो वागम्यते इत्याशंक्योक्तं नायं केशो न भोग-
 वेकमूल इत्याह विवेकेनेति विवेकेन इवाविवेकेनोपि भोगेनैव तत्त्वप्राप्तिरिति विवेकोऽप्युक्तो न कश्चिदप्यभोग-
 स्यत्त्वपि हेतुत्वाभावे प्रतिपादिकां श्रुतिं यदिति न जानु काम इति ॥ १४७॥ विवेकमूलस्य भोगस्यत्त्वपि हेतुत्वमनु-
 वसिष्ठमिति पाह पारिजायेति अयं भोग एतावानेवं प्रयाससाध्य इत्येव प्रनुभवपूर्वकश्चेदसंबुद्धिहेतुर्हि दृश्यते इ-
 त्यर्थः ननु तच्छाहेतु भोगस्य विवेकमाह चर्यमात्रेण कथं तु द्विकारत्वं प्रित्याशंक्यसहकारित्वेति शेषव-

शादिपरीतकार्यकरत्वं लोकोदृष्टमित्याहुः विज्ञायसे इति अयं चोद इति ज्ञात्वा तेन सह वर्तमानस्य पुरुषस्य न
चोदो भवति किंतु मित्रताप्रेतात्पर्यः ॥ १५८ ॥ ननु काप्रनास्वरसत्वाभ्यनसः कथं स्वस्य भोगेन नृपिः स्यादित्या
हं कथं निदिध्यासते न गृहीतस्य तथान्ता भवेत् नृपि रित्याहुः मनस इति निगृहीतस्य योगाभावेन वशीकृत
स्य मनसो कोपि स्वस्योपि लीलाभोगः लीलानुभवे योति अलवृत्तिस्तारम प्राप्नोति न मेव भोगं क्लिप्तत्वा दोष
मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽप्यकोपियः न मेवा लवृत्तिस्तारं क्लिप्तत्वा ह्युपन्यते ॥ १५९ ॥ वदुमु
क्तो महीया लोकाप्रमात्रेणानुष्यति परैरवदोनाक्रांतो नराधुं वाह प्रन्यते ॥ १५० ॥ विवेके जागृती
सती दोषदर्शनलक्षणो कथं प्रारब्धकर्मविभोगे ह्यजनयिष्यति ॥ १५१ ॥ नैष दोषो यतो नैकविधं
प्रारब्धमीक्षते इच्छातिच्छा परेच्छा च प्रारब्धविषयस्य तं ॥ १५२ ॥ युक्तत्वा ह्युपन्यते अधिकत्वेन जात
तीत्यर्थः ॥ १५३ ॥ निगृहीतस्य मनसः स्वस्येनापि भोगेन नृपि भवति इत्यत्र दृष्टान्तमाहुः वदुमुक्त इति ॥ १५४ ॥ ननु प्रा
रब्धकर्मप्राप्त्याद्भोगोऽस्ति ह्यदित्यत्र कर्मवशात् इच्छां भवेद्यदि नृपुर्न दनुषपत्रे इच्छाति श्यति निर्विवेकज्ञाने
मतिरुदित्यस्य भवेद्यदि निराकृतं विवेक इति ॥ १५५ ॥ दोषदर्शने मत्प्रेक्ष्य जनमसं प्रतिष्यति प्राप्नुय नात्रा प्रकार
कत्वादिपरिहृतिः नैष दोष इति नात्रा प्रकारत्वेन दर्शयति इच्छातिच्छेति इच्छाजनकमिति ह्येवा भोगप्रदं

रे छया प्रोगप्रदं व विविधमित्यर्थः ॥ १५२ ॥ इच्छाप्रारब्धं दर्शयति ॥ १५३ ॥ अथ यथा सेवादि छायाः प्रारब्धफलं
 लब्धं कुतो वगम्यते इत्याशंक्या परिहार्यत्वादिपक्षे न्याह न चात्रेति अत्रास्मिन् लोके अथवा दी ह्यंतीत्ये
 नत कुत इत्यत आह यत ईश्वर इति ॥ १५४ ॥ गीता वाक्यं पठति सद्दर्शप्रति विवेकज्ञानवानपि पुरुष स्वस्याः
 स्वकीयायाः प्रकृतेः सद्दर्शप्रपुरुषं चेष्टते प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्मादि संस्कारो वर्तमानजन्मादावप्रियत्वं किं
 अथ यथा सेवितुं श्रौता राजदारह तोह्यपि। जानंत एव स्वानर्थप्रिद्धं न्याह कर्मतः ॥ १५३ ॥ न चात्रेति
 दारयितुं प्रीश्वरेण विहा क्यतो यत ईश्वर एव गीताया मर्जुनं प्रति ॥ १५४ ॥ सद्दर्शं चेष्टते स्वस्याः
 प्रकृतेर्जनवातपि। प्रकृतिं यांति भूताति निग्रहः किं करिष्यति ॥ १५५ ॥ अवश्यं भावि भावानां प्रती
 काणो भवेद्यदि। तदा दुःखेर्न लिप्ये रत्नं न लप प्रयुधिष्ठिराः ॥ १५६ ॥ पुनर्भूविस्तस्य तत् प्रकृतिं यांति भू
 ताति निग्रहः प्रवृत्तिवृत्त्योर्बिरोधे प्रयान्येन वा कृतः किं करिष्यति न किं प्रपीत्यर्थः ॥ १५५ ॥ तीव्रप्रारब्धस्या
 परिहार्यत्वे वचनांतरं प्रतिपादय अवश्यमिति अवश्यं भावि भावानां दुःखादीनामित्यर्थः ॥ १५६ ॥ प्र
 रब्धस्य परिहार्यत्वे तत्परिहारा मर्थस्येश्वरस्या नीश्वरत्व प्रसंग इत्याशंक्याह न चे श्वरत्वमिति कुत
 इत्यत आह यत अवश्यमिति यतः कारणं देवां दुःखादीनामवश्यं भावितापि ईश्वरेणैव निमित्तोऽस्ती

नामी अत्र पसंग इत्यर्थः ॥ १५७ ॥ एवं प्रपञ्चमिच्छा आह प्रपिधाय निष्ठा उपर्युक्तं तनुभा एते प्रशोत्रा भ्यामि
ति अनिच्छा पूर्वकं तनुभा एह प्रपिधाय एतदनुन कृषयोः प्रशोत्रा भ्यामेव प्रायते इति योजना नदवधानाय शिष्य
प्रपिधायी कतेति श्रुतिः ॥ १५८ ॥ तनुभा ननु तस्य प्रशं तावद्दर्शयति अप्येकेनेति हे वाक्ष्येय वृत्ति संवर्धित
अयं पूरुषः केन पुत्रः पेरितः अनिच्छन्नपि इच्छा प्रकुर्वन्नपि एतावत्सन्नि योजित इव वाप्यं चरति आ

नचेष्टा प्रपीतास्य हियते तावता यतः अवश्यं प्रादिता येष्वामी अरेणेति निर्दिता ॥ १५७ ॥

प्रशोत्रा भ्यामेवैतदुपपत्तेर्जन कृषयोः अनिच्छा पूर्वकं चरति आह प्रपिधाय तनुभा ॥ १५८ ॥

अथ केन पुत्रो यं वाप्यं चरति पूरुषः अनिच्छन्नपि वाक्ष्येयवत्सादिगति योजितः ॥ १५९ ॥ काम

एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः प्रहाशनो महापाप्मा विद्ध्येतमिह वैरेण ॥ १६० ॥ चरति ॥ १५९ ॥

कृषस्योत्रा प्राह काम एष इति एष पूरुष उवर्तकः रजोगुणतः समुद्भव इत्यत्रि यं सारतो गुणसमु
दभवः कामः एष उरिद्धेयं कामः कदाचित् क्रोधरूपेणापि पाणिना प्रेतैः सतः क्रोधः सपुनः कीदृशः प्रहा
शेत प्रहाशनं विषमजातं यस्य स प्रहाशनः प्रहापाप्मा प्रहृतः वाप्यस्य हेतुतादुपरागा म्हा पाप्मत्वमस्य अ
तश्च स मा एतं काम क्रोधरूपं वैरेण विद्धि अयमपि प्रपञ्चः उपर्युक्तं दुदितं रजोगुण कार्ययोः काम क्रोध

यो रत्नतरस्यैव पुरुषपुवर्तकत्वं न पुवर्तनीयमिति ॥ १५० ॥ तत्र काप्रकोधयोरेव पुरुषपुवर्तकत्वमुप-
 लभ्यते नानिच्छायागदुस्येत्याशंक्यतस्यैवपुवर्तकत्वप्रतिपादकं तदवाक्यं पठति. स्वभावजेनेति हे कौ-
 त्रेयस्तेनैवानुल्लेखेन अतएव त्वकीयेन पारद्वेन कर्मणानिवृद्धं सन् येन कर्तुं नेच्छसि तदपि मोहादविवे-
 कजः अवशः पारदशः करिष्यसीत्यतोऽतिच्छायागदुस्येति त्वभ्युपगंतव्यमिति भावः ॥ १५१ ॥ इदानीं योच्छ-

स्वभावजेन कौत्रेयातिवृद्धः क्षेपकर्मणा कर्तुं नेच्छसि यमोहात् करिष्यत्यवशो विवृतम् ॥ १५१ ॥ नानि-
 छंतो न चेच्छंतः परदाक्षिण्यसंयुताः सुखदुःखे भजंत्येतत् परेच्छापूर्वकां प्रहि ॥ १५२ ॥ कथं नार्ह कि-
 म्पि छन्नित्येवमिच्छानिवर्धते ते छानिषेधः किंत्विच्छा ताधी भर्जितं वीजवत् ॥ १५३ ॥

पारद्वमस्त्याह नानिछंत इति अनिछंतोऽपि भवंति इच्छंतोऽपि न भवंति किंतु परदाक्षिण्यसंयुताः तत्प्रत्य-
 र्थमेव सुखदुःखे अनुभवन्ति अस्मिन् तत्सुखादीनामिह भोगहेतुभूतं परेच्छापूर्वभूते परेच्छापूर्वकं पारद्वमुप-
 दुषित्वर्थः अतएव दोषदर्शने सत्यपि पारद्वस्यापरिहृत्यत्वात् तस्येच्छाजनकत्वं नानिवायितुं शक्नोतीति
 भावः ॥ १५२ ॥ ननु तत्त्वविदो वीक्षां गीतां कौत्सि मित्ति छन्निति श्रुतिविरोध इति शङ्कते कथं नार्हति किमिच्छन्ति

॥ ११२ ॥

न्यनेन कथाप्रियाभावे वा एतत् इत्यर्थः तानेह । भावो प्रीति यते किं न सत्या अपित स्याः समर्थ पुरुषि जने कत्वं
मात्मीति वाध्यत इति परिहरति । त्रेष्टानि खेध इति स्वरूपेण सत्या अपित स्याः समर्थता हित्ये दृष्टान्तं प्राहुः । भर्जि
तेति १५३॥ संक्षेपेणोक्तमर्थं प्रवक्ष्यति । भर्जितानीति यथा भर्जितानि बीजाणि स्वरूपेण विद्यमानानि
अविनाशकादि कार्यकारणानि भवन्ति । तथा विद्वदिच्छा स्वयं विद्यमाना अप्युप्राहा व दार्थ स्यात् त्वज्ञानेन वाधि

भर्जितानि तु बीजाणि सन्त्यकार्यकारणानि वा विद्वदिच्छातथैव व्यासत्त्वबोधात्तत्कार्यकृत ॥ १५४॥

दग्धबीजं प्रोहेपि भक्षणाद्योपयुज्यते । विद्वदिच्छाप्यस्य भोगं कुर्यान्न व्यसनं तद्वत् ॥ १५५॥ भोगेन
वृत्तितार्थत्वात् प्रारब्धकर्म हन्यते । भोक्तव्यं सत्यं तत्प्राप्त्या व्यसनं तत्र जायते ॥ १५६॥

तत्त्वात्तव्यसनादिकार्यक्षयेत्यर्थः ॥ १५७॥ अनुतर्हि विदुष इहैव तांतव्यं फलं प्राप्तादिभ्यः शंभु फलं प्रा
प्तौ लिङ्गो भोगलक्षणं फलं सद्भावादिनि स दृष्टान्तं प्राहुः । दग्धबीजमिति दग्धं भर्जितमिति यावत् तत्सत्त
विषयादि रूपं तद्वद्विधं व्यसनं विषयि भुञ्जीदोषे काप्रजे कोषज इत्यभिधानात् ॥ १५८॥ तनुकर्मैव भोगद्व
त् व्यसनं प्रविजयते । इत्येवं व्यासः भोगेनेति प्रारब्धकर्मणो भोगप्राप्ते हेतुं व्यसनं जनकत्वमित्यर्थः कु
तर्ह्येतद्व्यसनं न जन्मेत्यत आहुः भोक्तव्येति तत्र तस्मिन् विषये ॥ १५९॥ व्यसनं हेतुं प्रपदं दर्शयति प्राप्तिरूप

त्विति अयं भोगो प्राविनश्यतु एव उक्तो तत्र वदन् तां विद्या श्रुतां मा प्रतिवधुं तु अस्य प्रतिवधं प्रा
 कुर्वन्तु अस्मादेव भोगादहं धन्यं कृतार्थं स्वीत्येवं स्वरूपो भूभो प्रवति ततश्च व्यसनमित्यर्थः ॥ १६७ ॥ प्र
 संगदस्य परिहारो पायमाह यदप्रावीति यदप्रवितुं प्रयोगं तत्र भवेदेव प्रवितुं योग्यं चेन्न दन्यथा न प्र
 वेदेवेत्येवं रूपं चित्रविषयः इदं प्रेक्षणं कदा प्रतिवर्त्यति इदमतिवृत्तं कदातिवर्तिष्यते इत्येवमादिति
 प्राविनश्यत्तयं भोगो वदन्तामुक्तो तत्र प्राविद्या प्रतिवधुं तु धन्योऽस्य स्यादिति प्रप्रः ॥ १६७ ॥ यदप्रावि
 नतदप्रावि प्राविवेन तदन्यथा इति चिंता विषयो यं तौ धो प्रमतिवर्तकः ॥ १६८ ॥ सप्रेषि भोगे व्यसनं
 प्रांते गच्छेन्न बुद्धवान् आशक्त्वार्थस्य संकल्पात् प्रतस्य व्यसनं वा ॥ १६९ ॥ तैव विषयि वस्तु संस्तु
 पुरुषस्य नाशहेतुत्वादिष्वेदं चिंता विषयं तत्र चिंता विषयः एव भूतो यो बोधः सोऽयं प्रमतिवर्तकः पूर्वोक्त
 स्य प्रमतिवर्तक इत्यर्थः ॥ १६८ ॥ ननु विद्वद्विदुषोऽस्मिन् भोगेति वा विरोधकस्य व्यसनं प्रप्राप्त्यनु
 तत्रेत्येतत् कुत इत्यार्थक्यं हि पराजानसत्तासत्ताभ्यां तत्त्वसिद्धिरित्याह सप्रेषि भोग इति बुद्धवान् ज्ञातवान्
 जानीत्यर्थः प्रांते कथं व्यसनं हेतुत्वमित्यत आह अशक्त्वर्थस्येति ॥ १६९ ॥ त्वेति किं तदप्रावं दर्शय

॥ ११३५

ति मायाप्रयत्नमिति ॥ १७० ॥ ननु मायाप्रयत्नतो धो सत्यविप्रो गप्यत दानीं तन मुख हेतुत्वात् कुत आस्थोप
संहार इत्याशंक्य तदु विधो यदर्शनादित्याह स्वप्ने तु जाले ति ॥ १७१ ॥ ननु क्व स्वप्ने तु जाल सा दृश्यादि ज्ञाने
सत्यासक्ति भावो न भवेत्तदेव कुतो जाय इत्याशंक्य तत्तज्ज्यो पो यथाह स्वप्ने प्रेति ह्येषां स्वकी पंस्व प्रपयो
क्षयतया दृष्ट्या स्वकीयं च जागर प्रनु भवदस्व पूजा गरा तु भावपि अ उपपन्नः स न पुन श्रित येत स्वप्न तु स्यो यजा

मायाप्रयत्नं प्रोगस्य तु ध्यास्यो पुष संहारना भुंजानो पित संकस्यं कु हते व्यसनं कुतः ॥ १७० ॥ स्वप्ने तु जा
ल स दृश्या प्रविंत्पा च नात्मकां दृष्टं न सं जगत् पश्य न कथं तत्रा नुर ज्यति ॥ १७१ ॥ स्वप्न प्रपयोक्षे
रा दृष्ट्या पश्य न स्व जागां विंत ये दृष्ट प्रत्तः स नु भाव नु दितं पुनः ॥ १७२ ॥ विंत योः सर्व सा प्य प्र
नु सं धाय जागरे सत्यत्व बुद्धि संत्यज्य नाना ज्यत पूर्व वत ॥ १७३ ॥ गरा इति ॥ १७२ ॥ एतं तयोः सर्व सा प्य
तात्कालिक प्रोग हेतुत्वं परिगति विरा त्य विना शित्वा प लक्षणां विर प्रनु सं धाय जागरो पि सत्यत्व बुद्धिं
परित्यज्य जाग्र दृष्टु क्षपि पूर्व वत जमत् सत्यत्व ज्ञान दृश्या प्रविंत्पा नाना ज्यति अनुरक्तो न भवतीत्यर्थः ॥ १७३ ॥ ननु उपपन्नो वर स्या प्रिथ्या त्व ज्ञान स्य विषय सत्यत्वं तो धो य जीति प्रोगस्य च पर स्य र वि तो धान्ति

ध्यात्वज्ञाने सति कथं भोगसिद्धिरित्याशंक्य भोगस्य विषयसत्यत्वापेक्षा भावान्नविरोध इति परिहरति इतु जाल
मिति इदं द्वैतं भोग्यजातप्रवृत्त्यैरुनत्वादितु जालवन्निष्येति युक्त्यनुसंधाय विस्मृतो विदुषः प्राप्नुवन् भोगतः
आरब्धकर्मफलयोः सुखदुःखयोरेतु प्रवेन निध्यात्वानुसंधानेन का हातिः वाशक्या निध्यात्वानुसंधानेन वा
भोगस्य का हातिः विभिन्नविषयत्वादिति भावः ॥ १७४ ॥ विभिन्नविषयत्वमेव दर्शयति निर्वन्ध इति तत्त्ववि

इतु जालमिदं द्वैतप्रवृत्त्यैरुनत्वंतः। इत्यविस्मृतो हातिः का वा प्राप्नुवन् भोगतः ॥ १७४ ॥ निर्वन्धस्त
त्विद्याया इतु जालत्वसंस्पृष्टौ। आरब्धस्यागुहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ १७५ ॥ विद्यारुद्वि
हृद्येतेन भिन्नविषयत्वतः। जानदप्रिरप्येतु जालो विनोदो दृश्यते खलु ॥ १७६ ॥ ध्यायन् भोगतत्त्व

जीवास्य ज्ञानस्य इतु जालवत् जगतो निध्यात्वानुसंधाने निर्वन्धेन नु भोगाः पल्लवो प्रादुर्बल्येण ॥ १७४ ॥
जीवस्य सुखदुःखयोः पुद्गले आगुहः ननु भोगसत्यत्वापादन इति भावः ॥ १७५ ॥ एवं विभिन्नविषयत्व
पदस्य पुद्गलप्राह विद्यारुद्विहृद्येते विभिन्नविषयत्वात् संप्रतिपन्नत्वं
परस्य परस्य ज्ञानवदित्यर्थः भोगप्रिध्यात्वज्ञानं भोगवाधकत्वं न भवति इत्येतत् क्व दृष्टमित्याशंक्याह
जानदप्रिरिति इतु जालो विनोद इतु जालसंबन्धिरसत्कारविशेषो जनदप्रिरप्ये

तल्लोक्यत इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥१७६॥ किंच विद्यापारं वृत्तं गोविन्दो स्तोति वदन् प्रष्टव्यः किं पारं वृत्तं
 विद्याविरोधीत्युच्यते उत विद्यापारं वृत्तं विरोधिनीति नाश इत्योह जगत्सत्यत्वमिति आरंभं कर्म जगते
 भोग्यजातस्य सत्यत्वप्रवाध्यं त्वं प्रापद्य यदि भोजयेत् जीवस्य सुखं देदद्यात्तदा विद्याविषयस्य प्रियत्वात्
 जगत्सत्यत्वापद्य पारं वृत्तं भोजयेद्यदि तदा विरोधि विद्याया भोगमात्रान्न सत्यता ॥१७७॥ अन्पूर्ता
 जायते भोगः कल्पितैः स्वप्नवस्तुभिः जाग्रदलुभिरित्येव मतस्य भोग इष्यतां ॥१७८॥ यदि विद्याप
 हुवीत जगत्पारं वृत्तं चानिना तदा स्यान्न भोग्यात्त्वबोधेन तदपहृवः ॥१७९॥ त्वस्यापहाराद्विद्याविरोधि
 स्यान्न च तत्प्रकारोति किं भोगमेव प्रयच्छति अतो न विद्याविरोधि पारं वृत्तमिति भावः भोगवत्सादेव भोग्य
 स्य सत्यत्वमपि स्यादित्याशंक्य जगत् भोगमेवेति विप्रतंसत्यं भोग्यत्वादित्यत्र दुर्हताभाव इति भावः ॥१८०॥
 ननु मिथ्यापदार्थो भोगो भवेत्तीत्यत्रापि दुर्हताभाव इति नास्तीत्याशंक्य अन्पूर्ता इति ॥१८१॥ नापि द्वि
 तीय इत्याह यदिति विद्यायदि जगत् भोग्यजातमपहृवीत तैवं रजतमिति निषेधज्ञानवत् प्रतीयमान
 भोग्यस्य स्वस्वयं विलायेत् तदा पारं वृत्तं भोगस्य सुखं दुःखं भवस्य साधनापहारेण पारं वृत्तं विद्यावि
 रोधि

नीत्या नवतथाकोति किंनु मिथ्यात्वमेव बोधयंति अतो न प्रा (वृ) कर्मविरोधि नीतिप्रावः । तनुमिथ्यात्वबो
नादेवं प्रपंचस्वरूपमपि विहाय वेदित्वा शं क्वाह ननु मायात्वमिति इतु जालादौ स्वरूपविलापनप्रितरोणा
विमिथ्यात्वज्ञानदर्शनादिति प्रावः ॥ १७८ ॥ एतदेव प्रपंचयति अतएव नृत्पेति लोका जनास्तदिदु जालस्व
रूपमनय हृत्य आनास्प इतु जालमिति जानंत्येवमथा तथा भोगं भोग्यं प्रपंचं हृत्य अविलयाय प्रायात

अतएव नृत्पलोकास्तदिदु जालमिदंत्विति । जानंत्येधनय हृत्य भोगं प्रायात धीस्तथा ॥ १८० ॥
यत्र त्वस्य जगत्त्वात्मा यश्येकं सत्त्वं केन किं किं जियेत् किं वदेदिति श्रुतौ वा वक्तुं योषितं ॥ १८१ ॥

धी जगन्मिथ्यात्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ १८० ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा भूतत्वेन कं यश्येदित्यादि श्रुति इ
ष्टदर्शनादृशपाभावं बोधयत्यतो विद्योत्पन्नमात्राजगद्विलापयेदेव एवं सति विदुषो भोगश्च कथं स्या ॥ १८१ ॥
दिति श्रुत्य वक्षं भेन शं कते श्लोकद्वयेन यत्र त्वस्येति यत्र यस्यां विद्या वस्याह तत्र जगदस्याह दुषः
स्वात्मैवा भूदिदं सर्वं यदयमात्मैति ज्ञानेन त्वरूपमेव भवति तत्र तस्यां दृश्यामां कोऽदृशतत्र केन साधने
न च क्षुधा किं दृश्यं रूपजातं यश्येदेवं घ्राणलक्षणेन किं कुसुमादिकं जिघृक्षु किं वाक्पं केन वा गिनिदु यो ग
वावदे देवमिहोति यथाप्रागभावो ज्ञाना य वा शब्द इत्येव प्रकारेण श्रुतौ वक्तुं वा सप्रतिहितमित्यर्थः

ततः किमित्यत आह तेन हेतुमिति स्वाप्ययसंपत्तोरन्यतायेक्षमाविष्कृतं हात्पस्मिन् सूत्रे यत्र त्वस्येत्पुन
हतायाः श्रुतेः सुषुप्तिप्रोक्षयो रन्यतरविषयत्वेन व्याख्यातत्वात्तद्विषया जगदपहवइति परिहरति। अनुसुषु
प्तिविषयेति स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिः पुक्तिरित्यर्थः ॥१८२॥१८३॥ अप्याः श्रुतेः सुषुप्तिप्रोक्षविषयत्वां गोकारे
वधिकम्राह अन्यथोक्ते तत्रोपपत्तिम्राह हेतुदृष्टाविति याज्ञवल्क्यादि यदहेतुं पश्येत्तर्हि तदहेतुज्ञानाभावात्
तेन हेतुप्रयुक्तपक्षेति न चाप्यथा तथाच विदुषो प्रोक्तं कथं स्यादिति चेच्छ्रुते ॥१८२॥ सुषु
प्तिविषयापुक्तिविषयावेति साश्रुतिः। उक्तं स्वाप्ययसंपत्तोरिति सूत्रे ह्यतिस्पष्टं ॥१८३॥ अन्यथा
याज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न संप्रवेत्। हेतुदृष्टावविदुषा हेतुदृष्टौ न तां प्रवेत् ॥१८४॥ निर्विकल्प्यो
मप्राधौ तु हेतुदर्शनहेतुतः। सैवाप्योक्षविद्येति चेत्सुषुप्तिस्तथानकिं ॥१८५॥ ग्राह्योपवेत् अथ
हेतुन पश्यति तर्हि लोध्यशिक्षाश्रयभावाच्चार्थवाक्यशिष्यपक्षे बोधनाय प्रवर्तेत अतो विद्यासंप्रदायो हे
दुपसंग इति भावः ॥१८६॥ ननु याज्ञवल्क्यादीनामचार्यत्वदर्शनां विद्याप्राप्तस्य ज्ञानस्य विद्यात्वमस्ति
तथापि तस्य तापोक्षविद्यात्वं हेतुप्राप्तिसदृशं वा निर्विकल्पिकमप्राधौ तु हेतुदर्शनाभावात् सैवा
प्योक्षविद्येति शङ्कते निर्विकल्पक्येति हेतुप्राप्त्येति रतिपुसंगायादकत्वात्तैवमिति परिहरति सुषुप्तिर

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अतिप्रसंगपरिहारं शंकते. आत्मतत्त्वमिति. मुमुक्षोः हेतुदर्शनाभावेऽपि आत्मगोचराज्ञानाभावाच्च विद्यात्वं
तस्याऽऽत्यर्थः. तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन ज्ञानस्यैव विद्यात्वं न हेतुदर्शनाभावस्येत्याहुः. तदा त्वयेति. १८६॥ न
नु हेतुदर्शनात्मज्ञानयोर्ह्ययोरभिहितयोरेव विद्यात्वं नैकैकस्येति शंकते. उभयमिति. हेतुविस्मृतेऽपि
विद्यांशत्वांगीकारे न उक्तं यद् अर्द्धविद्यात्वं प्रसंग इति परिहृतिः. तर्हि च घटादय इति. अत्रोपपत्तिमाहुः सक

आत्मतत्त्वं न जानाति मुमुक्षोः पदितदात्वया. आत्मधीरेव विद्येति वाच्यं न हेतुविस्मृतिः. १८६॥

उभयमिति तं विद्यायां हेतुर्ह्ययमयः. अर्द्धविद्याभाजिनः स्युः सकलहेतुविस्मृतेः. १८७॥ प्रश

कध्वनिमुत्पत्त्यानां विक्षेपाणां वृत्तत्वं न तव विद्यातथानत्वाद् घटादीनां यथा दृष्टं. १८८॥

हेति. १८९॥ अस्मिन्नवयवक्षेपमाधिप्रतां पुर्ह्वानां अर्द्धविद्यात्वं प्रविनस्पदिति सोऽप्यतस्तमाहुः. प्रश
कध्वनीति. घटादीनां यथा हेतुविस्मृतां दृष्टं तथा तव सिद्धौ हेतुविस्मृतां न संप्रवृत्तिः. प्रशकध्वन्यादी
नामनेकेषां विक्षेपाणां सद्भावादित्यर्थः. १९०॥ ननु आत्मज्ञानस्यैव विद्यात्वं न हेतुविस्मृतेरिति शंक
ते. आत्मधीरिति. तदस्यैव प्रेक्षापित्याप्रिप्रायेणाशीर्वाद्यति. तर्हि सुखी भवेति. नत्वात्माधीरेव विद्यासात
दुस्त्वित्त्वं संप्रवृत्तं त्रिदोषपरिहायति त्रिदोषनिर्मुक्तं. कार्य इति शंका प्रनुभाषते. दुस्त्वित्त्वं प्रीति त
दंगक इति. त्रिदोषविवृति. अस्माकं प्रपीति. कुत इत्यत आहुः. सत्यम्येति. विद्वदोषा यगमेति अति

॥ १९१ ॥

नीयात्प्रज्ञातायेष्वप्राणां जगन्मायाप्रयत्नं सम्प्राप्यते यतः अत इह प्रित्यर्थः एवं किमिच्छन्ति मंत्रांशेनाभिप्रे-
तमर्थमुपपादितमुपसिंहति इच्छन्तीति इच्छन्त्यस्तत्रे दत्तः किमिच्छन्ति आतापितेये जनाः ॥ १८८ ॥
१८९ ॥ एवमपि प्रायवर्तीने कारणमाह राग इति तत्त्वविदो रागतिषेधपरं शास्त्रं ॥ १८९ ॥ १९० ॥ शास्त्रार्थ

आत्प्रधीरेवविद्येति यदितर्हि सुखी भवा दुःखवितर्हि हृदये त्रिहृदितं यथा सुखं ॥ १८८ ॥ तदिह
प्रेष्यप्रायाप्रयत्नस्य सप्रोक्षणात् इच्छन्त्यस्तत्रे दत्तः किमिच्छन्ति मंत्रांशेनाभिप्रे-
तमर्थमुपपादितमुपसिंहति इच्छन्तीति इच्छन्त्यस्तत्रे दत्तः किमिच्छन्ति आतापितेये जनाः ॥ १८९ ॥ रागो
लिंगप्रबोधस्य संतुगागादौ बुधे इति शास्त्रद्वयसामर्थ्यं प्रवृत्त्याविरोधतः ॥ १९० ॥ रागो लिं-
गप्रबोधस्य वित्रयमायाप्रभृतिषु कुतः शास्त्रसत्ता तस्य यस्यां ग्रेः कोटरेतरे ॥ १९१ ॥
शास्त्रार्थस्य सप्तपुत्रास्तु क्रिः स्योत्रावतामुनेः ॥ रागादयः संतुका मंत्रतद्भावेपराध्यते ॥ १९२ ॥

स्येति तस्यैव तां गीकारपरं वशास्त्रं एवं सति तत्त्वविदो दृढरागाभावे सति शास्त्रद्वयसामर्थ्यमर्थविदमवति-
अविरोधः रागनिषेधपरस्य शास्त्रस्य रागविषयत्वात् तदभ्युपगमपरस्य शास्त्रस्य रागाभासविषयत्वा-

दिति भावः ॥ १९३ ॥

एव किमिच्छन्ति त्वां शस्य प्रियमप्युपदर्शयतां ये त्वं शस्य प्रियमप्युपदर्शयतां जगन्निष्ठा भवन्ति यथा जगन्निष्ठा
त्वत्वेन वास्तवका प्राभावरिवक्ष्या किमिच्छन्ति त्वं शस्य प्रियमप्युपदर्शयतां जगन्निष्ठा भवन्ति यथा जगन्निष्ठा
क्षया कस्य का प्रायेति श्रुत्या प्रहितमित्यर्थः ॥१८५॥ तत्त्वज्ञानो भोक्तृत्वप्रतिषेधस्तत्पुनः पूर्वको व

जगन्निष्ठा भवत्वात्प्रासंगिकत्वात्प्राप्तौ क्षयात् कस्य का प्रायेति त्वत्वे भोक्तृ भावरिवक्ष्या ॥१८५॥
यतिजायादिकं सर्वं तत्र भोगाय ते ह्यति किं त्वात्प्रभोगार्थमिति श्रुता तु दृष्टोचितं वद ॥१८५॥

किं कूटस्थं हि दाभासो यथा किं लोभयात्प्रकः ॥ भोक्तृत्वत्र न कूटस्थो (संगत्वाद् भोक्तृत्वात् तत्रे
त ॥१८६॥ त्वयः मानुन विद्यते असंगत्वादात्मन इत्यार्शं यत्तत्त्वस्थानुभवति दृष्टान्नैव प्रित्यति ॥१८६॥

पुनस्तदनुवादिनां श्रुतिं अर्थतो नुक्ता प्रति यतिजायादिति त्वत्वे ओ पत्तः का प्रायेति प्रियो भव
तीत्यात्मानं लुका प्रायेति विद्यं भवतीत्यनेन वाक्यसंदर्भेण यतिजायादिकस्य प्रयत्नस्यात्मनो भो
गसाधनत्वं प्रतिपद्यते तत आत्मनो भोक्तृत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ॥१८५॥ एवमात्मनो भोक्तृत्वं प्रदर्शयत्तदपवादाय भो
क्तृत्विकस्य यति किं कूटस्थ इति किं कूटस्थस्य भोक्तृत्वं हि दाभासस्य किं लोभयात्प्रकस्येति विकल्पार्थः न
अथ प्रपत्त्या तत्रेति ॥१८६॥

असंगत्व प्रसक्तप्रोक्तत्वं प्रपञ्चकोदोष इत्याशङ्क्यः सुखिदुःखि तादित्वः त्वित्वाभिप्रायः लक्षणे विकारे प्रोगः
सोऽसंगत्वं कूटस्थस्य ननु ज्येते कूटस्थत्वं विकारित्वं योरेकत्र संप्रतिवेशायोगादित्यर्थः ॥१८७॥ ननु तर्हि वि
कारिणा श्रुत्या भासस्य प्रोक्तत्वं स्यादित्याशङ्क्यः विकारित्वे विनिर्गन्धिस्थानस्य तस्यैवातिद्वेयं प्रवृत्तिरिति ह
सुखिदुःखि प्रपञ्चात् विकारे प्रोग उच्यते कूटस्थश्च विकारी वेत्येतन्न व्याहृतं कथं ॥१८८॥
विकारिबुद्ध्या धीनत्वादाभासे विकृतावपि विनिर्गन्धिस्थानविभ्रान्तिः केवलान्न हिति द्युतिः ॥१८९॥
उपयात्प्रकटवातो लोकप्रोगातिगद्यतो तादृगात्मानमाह कूटस्थः शोषितः श्रुतौ ॥१९०॥
एतद्विकारित्वं विद्याभासस्य विकारिबुद्ध्या धीनत्वात् स्वस्मिन् विकारे संप्रवृत्त्यपि न स्यादिति तत्त्वं
स्वरूपत्वेनाधिष्ठानभूतं कूटस्थं विहाय स्वातंत्र्येणावस्थानात् संप्रवृत्तौ केवलं विद्याभासस्यापि प्रोक्तत्वं
न संप्रवृत्तौ ति भावः ॥१९१॥ तस्मात्तृतीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह उपयात्प्रकट इति यत एकैकस्य प्रोक्तत्वं न संप्र
वृत्तिरिति अत उपयात्प्रकटस्य अधिष्ठानाश्रुत्या भास एव लोके व्यवहारो दृशायां प्रोक्तेत्यभिधीयते परमार्थतस्तु प्रया
त्यकत्वमेव न घटत इति भावः ननु संयोगे यं पुरुष इत्यादावसंगत्वं स्यैव यो यं विज्ञानमयः प्राणो विद्युत्वादे उद्भिस्तद्वि

कत्वस्यापि श्रवणादुभयात्मकां प्रोक्तृत्वं त्वयमपि परमाधिकं मेव स्यान्न लोक व्यवहार प्रावृत्तिरिति त्रिंशदंशे अतस्तत्र
 नातृपर्याभावात्तैव प्रित्याह तादृशिति तादृशात्मानं बुध्याधिकं प्रोक्तारमात्मानं प्राग्भ्य य कूटस्थ बुध्यादिकल्पनाधिष्ठान
 भूतश्रिदात्मा शेषितः बुध्या यत्नात्मनिरसनेन परिशेषितः अतो वृहदारण्यकादावित्यर्थः ॥ १९९ ॥ ननु वृहदारण्यकवा
 क्यार्थं तावत्संक्षिप्य दर्शयति आत्मेति जनकेन कतम आत्मन्येव प्रोत्प्रति पृच्छे सति याज्ञवल्क्ये संविद्वे बोधयन् मोर्यदिना

आत्मा कतम इत्युक्ते याज्ञवल्क्ये विबोधयन् विज्ञानप्रयमारभ्यासं गंतव्यं शेष यत् ॥ २०० ॥ कोयमात्मे
 न्येवमादौ सर्वत्रात्मविचारतः ॥ उभयात्मकमारभ्य कूटस्थः शेष्यते आतो ॥ २०१ ॥ न प्रयः प्राणेक्षित्वादिना वि
 ज्ञानप्रयमुपक्राम्यासंगो ह्ययं पुह्य इत्यसंगं कूटस्थं परिशेषितवानित्यर्थः ॥ २०० ॥ एवं वृहदारण्यके संगमात्प्रय
 र शेषप्रकारं प्रदर्शयते यो दि आत्मंतरे क्षुपितदर्शयति कोयमिति कोयमात्मेति त्वमुपात्तहे हे कतरः स आत्मे
 न्येव मायायावात्मविचारे तातः कारणो यदधिकं प्रोत्प्रान्न प्राग्भ्य प्रजा नमात्मात्मा कः कूटस्थः परिशेषितः एवम
 न्यत्रापि दुष्टव्यं एवं युक्ति आतिपर्यालोचनाया मुभयात्मकस्य प्रोक्तृत्वं आत्मे प्राग्मात्मात्मात्मा संगस्य कूटस्थस्य
 प्रोक्तृत्वं सिद्धं ॥ २०१ ॥ ननु कूटस्थो प्रोक्तृत्वं आत्मे प्राग्मात्मात्मात्मा संगस्य कूटस्थस्य प्रोक्तृत्वं सिद्धं ॥ २०१ ॥ ननु कूटस्थो प्रोक्तृत्वं आत्मे प्राग्मात्मात्मात्मा संगस्य कूटस्थस्य प्रोक्तृत्वं सिद्धं ॥ २०१ ॥
 ति आत्मा लोक प्रासिद्धो प्रोक्तृत्वं विवेकतः स्वस्य कूटस्थादिवे कजाना भावेन कूटस्थनिष्ठ सत्यत्वं प्रात्मन्येव स्यत

॥ १९९ ॥

इहास्तु निष्ठस्य भोक्तृत्वात्प्राप्त्यापि संप्रदायप्रत्वा भोगं कदाचिदपि न हानुमिच्छति ॥२०२॥ ननु तर्ह्यस्मिन् लोकाभाय सर्वं प्रियं भव
 तीत्यात्मनो यत्वं भोगस्य कथं प्रतिपाद्यते इत्याशङ्क्य न कृत्वा स्थानं शेषं प्रतिपाद्यते किंतु सौ के प्रति हो भयात्मक भा
 कृ शेषत्वमेव श्रुत्या नूयत इत्याह भोक्तेति लोके यो भोक्ता सः स्वस्यैव भोगाय प्रतिजायादि भोगोपकार एव विद्धुः सोऽप्यसौ कि
 कृत्वा तं श्रुत्या संप्रगन्तुदिते तार्थं त्रु प्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥२०३॥ अनुवादः किमर्थं प्रित्याशङ्क्य भोक्तेर्येव वै भो विधाना
 कृत्वा स्थानं प्राप्त्यापि न न ध्यात्वा विवेकतः तात्त्विकीं भोक्तृतां प्रत्वा न कदाचित् नृजिहासति ॥२०२॥
 भोक्ता स्वस्यैव भोगाय प्रतिजायादिपिच्छति। एष लौकिक कृत्वा तः श्रुत्या संप्रगन्तुदितः ॥२०३॥ भो
 ग्यानां भोक्तृशेषत्वात्मा भोग्ये खनु रज्जेतां भोक्तृयेव प्रधानं तो नृणां तं विधित्सति ॥२०४॥ या प्री
 तिरविवेकानां विषये खनु पापि नो। त्वा प्रनुस्मृतः सारं हृदयात्माप स र्वतु ॥२०५॥ येत्याह भोग्यानां प्रति
 भोग्यानां प्रतिजायादीनां भोक्तृः स्वस्य भोगोपकारात्वात् भोग्ये खनु गौ न कर्तव्यः किंतु प्राधान्यभूते भोक्तृये वा भोग्यः क
 र्तव्य इति विधानायेत्यर्थः ॥२०६॥ भोग्ये सुप्रेमत्वात् पुरः सरमात्सवे प्रकर्तव्यतायां हृत्वा तत्वेने भोक्ते प्रप्राप्यार्थना पुरः
 सरं पुराणवचनमुदाहृति या प्रीतिगतिः अविवेकानां प्राप्त्या न श्रुत्या नां विषये खनु पापि नो इहाया प्रीतिरस्ति हे माप
 रं हृदययते सो प्रीतिस्त्वा प्रनुस्मृतः त्वं सदा चिंतयतो मे हृदयात्मा न सः स र्वतु अपगच्छतु प्र

नमो विषये सात्त्विकं परित्यज्य त्वयेव सदा तिष्ठति न्यर्थः यद्वा अतिवेकितां विषयेषु दृष्ट्या दृष्टी प्रीतिरिति सा तादृ
 शा विषयेषु विषयान्न प्रीतिस्त्वा प्रसन्नो मे हृदयात्मापसर्पतु मापगच्छतु सदा तिष्ठति न्यर्थः ॥२०५॥ भवन्त्येवं तु एते
 श्रुतौ किं प्राप्तातमित्यत आह इतीति इत्यनेन पुण्योक्त्या येन सर्वस्मात् प्रोग्यजाता तयदितुं क्षणादिरक्तधीर्त्वा
 रक्षीर्यसां सो विरक्तधीः पुरुषस्तं प्रोग्यगोचरं प्रीतिं भोक्तव्यं न्युपसंहृत्य एवमात्मानं तु पुस्तनैवोदुमिच्छति ॥२०६॥

इति न्यायेन सर्वस्माद्गोप्यजाता विरक्तधीः उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तव्येवं तु पुस्तति ॥२०५॥ स्वकचंदनवक्ष
 वत्सु वरुणादिषु पापैः अप्रपन्नो यथा तद्वत्प्रमोद्यति भोक्तारि ॥२०७॥ काव्यनाटकतर्कादि प्रोप्यस्यति
 निरंतरं विजिगीषु र्यथा तद्वत्पुपुक्षुः स्वविचारयेत् ॥२०८॥ जययागोपासनादि कुरुते श्रद्धया यथा
 स्वर्गादिवांछया तद्वत् श्रद्धात् स्वपुपुक्षया ॥२०९॥ एवमात्मन्येव प्रेमोपहारे फलितं सदृशां तमाह स्वकचंद
 नेति पापैः पृथग्जनः सुगादि विषये यथा प्रपन्नः सावधानो भवति एवं पुपुक्षुरप्यात्मनि विषये न प्रपन्नस्तथा
 न नकोति किं न तत्तु चिंतयेव तिष्ठतीत्यर्थः ॥२१०॥ अतव धाताभावमेव वक्ष्ये ईशानैः स्पष्टं याते काव्यनाटकेति यथा
 विजिगीषुः प्रीतिं वादि जयकामः इह लोके पुपुक्षतः पुरुषोतिरंतरं काव्यादीनां प्रस्यति एवं पुपुक्षुरपि सदा स्वात्मानं वि
 चारयेत् ॥२११॥ जयेति यथा वैदिके स्वर्गा यथा तत्साधनानि जयादाति श्रद्धा पुण्यमत्युत्तिष्ठति तथा पुपुक्षु मे विच्छे

॥११॥

या स्वेत्वांते आत्मनि विभक्तं कुर्यात् ॥ २०८ ॥ वित्रैकाग्र्यमिति योगी योगात्मा सदा नृणां प्राप्ते भवत्येता मे ह्युवाच प्रहाया
सेन वित्रैकाग्र्यं यथा संयादये तद्वदयमप्यज्ज्ञानं सदा विदित्वा देहादिभ्यो विविक्तं जातीयं त्वत्पथं ॥ २१० ॥ तत्रैव ते
तेषां सदा भासेन किं फलमित्यत आह कौशलं नीतिः यथा तेषां कौशल्याद्यभासपाठवैततत्पितृ तत्पितृ विषये कौश
ल्यनिविरुद्धं ते ह वपस्यापि पुपुक्षो ह्यभासाद्वैतं देहादिभ्य आत्मनो भेदज्ञानं विशदयते तस्य संभवति ॥ २११ ॥ विवेक

वित्रैकाग्र्यं यथा योगी प्रहाया सेन साधयेत् ॥ अहिमादिष्वेव यैवं विविक्तं तत्पुपुक्षया ॥ २१० ॥

कौशलं निविरुद्धं तेषां प्रभासपाठवात् ॥ यथा तद्वद्वैतं कौश्याप्यभासाद्विशदयते ॥ २११ ॥

विचिंचता भोक्तृत्वं जागृदादिसंगता ॥ अन्वयव्यतिरेकाभांसाक्षिण्यववसीयते ॥ २१२ ॥

यत्र यद्दृश्यते उ ज्ञा जागृत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ तत्रैव तत्रैतरे न्यत्र प्रीतिर्हि संप्रतः ॥ २१३ ॥

वैशद्यस्य फलमाह विचिंचतेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभां भोक्तृत्वं भोक्तृपरप्राधिकस्वरूपं विचिंचता भोगेभ्यो जड
जातेभ्यो भेदेन जानेता पुह्वेण जागृदादिषु जागृत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्वस्थानासाक्षिण्यसंगता ॥ अवसीयते निश्चीयते
न्यर्थः ॥ २१२ ॥ अन्वयव्यतिरेको दर्शयति यत्रैति जागृदादिषु प्रभेयत्रयस्यैव स्थाने जागृतिस्वप्ने सुषुप्ते वा य
त्स्थूल सूक्ष्म पानंदं भूतिविधिं भोग्यं उ ज्ञा साक्षिणा दृश्यते अत्र

भूयते तददृश्यं तत्रैव तस्यापेक्षावस्थायान्तिष्ठति इतरत्र तद्वत्तस्यापेक्षावस्थायान्तिष्ठति इतरत्र सर्वानुगतमावर्तत इत्युक्तं
वः सर्वसंज्ञेतः हि उचितं मे वेत्यर्थः ॥ २१३ ॥ न केवलमनुभवः किंतु आगमोपीत्यभिप्रायेण सम्यक् किं विदुषं रूपं न्यतः
न्यागतं सत्तत्त्वं वेत्यभिप्रायेण संयुक्तं सत्त्वं तस्मिन् संप्रदाये रत्नावलिता दृष्टौ वपुः पापं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं च
तिथेः पदवतीत्यादि वाक्ये ह्यप्यर्थतः पठति सम्यक्चेति स आत्मा तत्र तस्यापेक्षावस्थायाम् किं विदुषो गम्य प्रोक्ष्य

सम्यक्चेक्षते किं विज्ञेयं तत्त्वागतो भवेत् दृष्टौ वपुः पापं च पापं च वेत्येवं श्रुतिमुद्रिंति ॥ २१४ ॥ जागृत्य
प्रमुमुक्षादिप्रपंचयत् प्रकाशते तद्वत्तावतिज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ २१५ ॥ क्षयते पश्यति तेन दृ

श्येनानन्त्यागतो भवेदनुत्पत्त्यगतो न भवेत् किंतु स्वयमेवावस्थांतरंगच्छतीत्यर्थः पुण्यं पुण्यफलं मुक्तं पापं तत्तत्
सुखं स्वच्छंदं दृष्टेवासाद्येत्यर्थः ॥ २१६ ॥ भो कृतं त्वद्विदेवन पाणि श्रुत्येतां गतिं दर्शयति जाग्रदित्यादिना यत्
सम्यक् जाना नंदलेखणादुत्पत्त्यादि ह्येवावस्थितं तत् जागृदादिप्रपंचं प्रकाशते प्रकाशयति तद्वत्तावतिज्ञात्वा
मुमुक्षुविदाभासादहमस्मीतिज्ञात्वा श्रुत्यनुभवाभ्यां त्रिभुवनसर्वप्रतिबंधैः प्रप्राप्तत्वादिभिः प्रमुच्यते प्रक
कथेण सर्वसंज्ञेनाप्रमुच्यते ॥ २१७ ॥ जागृदादिष्ववस्थामुत्कर्षवात्साप्यंतव्यः एवं विवेकज्ञानेन स्थानत्रयस्य

॥ १२० ॥

साहस ३

तीतस्यावस्थात्रयाद्विहितकस्य तानः पुनर्जननविद्यते एतत्शरीरपातोत्तरं शरीरांतरं प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ॥ २१० ॥ त्रिषु
धामसु त्रिष्टयस्थानेषु यद्भोग्यं स्थूलप्रविविक्तानंदरूपं यश्च भोक्ता विश्रुते जस प्राज्ञरूपो यश्च स दलुभव रूप
श्चेति ये विद्यन्ते तेभ्यः स्थानोदिभ्यो विलक्षणैरेव श्रिनात्र रूपः साक्षी सदाशिवो निरतिशयानंदरूपत्वेन सर्व
दाक्षो भवान् परमात्माल्लोहमस्मीत्यर्थः ॥ २१० ॥ एवं विवर्केनात्मतत्वे संगेति श्रिते सति भोक्तृत्वकात्पेत्यत आ

एक एवात्म संतव्यो जगत् स्वप्न सुषुप्तिषु स्थानत्रय गती तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २९६ ॥ त्रिषु धाम सुय

दधो ग्यं प्रोक्ता प्रोग्यश्च यद्भवते तेभ्यो विलक्षणः साक्षी तिसृषु कोहं सदा शिवः ॥ २७ ॥ एवं विवेचि ते वि

तत्वे विज्ञानमयशक्तिः । त्रिदाभासोदिका । यो भोक्तृत्वं तत्पश्यति ॥ २१ ॥

ते त्वेति ज्ञानप्रयशो विदितः। निदाभासो विवर्तमानो भोक्तृत्वं तस्य शिष्यं तं ॥ २१८ ॥ ह एवमिति यो विज्ञानप्रयश
वेनापि धीयमानश्चिदाभासस्तस्य विवर्तितत्वाद्भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ २१९ ॥ ननु निदाभासस्य भोक्तृत्वांगीकारे का स्य
का प्रायेति वक्तुं भोक्तृअभावविबुधयेति दूरे किंचिन्न्याहृत्य तेऽप्यशङ्क्यतस्य वचनस्य पारमार्थिकं भोक्तृअभाव
परत्वमभिष्टेत्यभोक्तृश्चिदाभासस्य मिथ्यात्वं साधयेति प्रामाणिक्यमिति अयं निदाभासो मायिको मृषात्म
कः आनेः जीवेशा वा भासेन कर्तेतीति श्रुतेः अनुभवादपि दुष्टादित्रितयमध्यवर्तिते नानुभूयमानत्वाद्

त्वर्थः तदेवोपपादयति इत्युक्तमिति इत्युक्तमिति त्वार्थाभूते जगत्पतर्भूतत्वादस्यापि मिथ्यात्वं तद्वद
 उभयते विद्वद्विरिति शेषः यस्मात् जगदंतः पातीति अतो मृषेति योजनम् ॥ २१८ ॥ अस्य जगत्तद्वति नाशित्वा
 नुभवापि मृषात्वमित्याहुर्विलय इति मूर्खदि आदिशब्दार्थः भवतु मृषात्वं ततः किमित्यने आह एतादृ
 मायिकोऽयं विदाभासः श्रुतेऽनुभवापि इत्युक्तं जगत्पोकं तदंतः पात्ययं यतः ॥ २१९ ॥ विल
 योप्यस्य सुप्तादौ साक्षिणाद्यनुभूयते एतादृशं स्वस्वभावं विदितं पुनः पुनः ॥ २२० ॥ विवि
 द्यनाशं निश्चित्य पुनर्भोगेन वांछति मुमूर्षुः सायिनो भूमी विवाहं कोपि वांछति ॥ २२१ ॥ ॥
 शमिति यदा कूटस्थाद्विविधतश्चिदाभासो मायिको जातस्तदा स्वस्वभावं स्वतत्त्वमेतादृशं मृषात्मकं पु
 नः पुनर्द्विविधतः कूटस्थाद्विविधं ज्ञाताति ॥ २२० ॥ ततोऽपि किमित्यने आह विविचेति स्वविनाशानिश्च
 ये भोगेच्छाभावे दृष्टान्तमाह मुमूर्षुरिति ॥ २२१ ॥ किं च पूर्ववदहं भोक्तेति व्यवहृतुं प्रपित्तं ज्ञात इत्याह जि
 ह्वेतीति तर्हि ज्ञाने त्वत्पतंतं प्रावृत्तमात्रपर्यंतं कथं व्यवहरेतीत्यने आह छिन्नेनास इति ज्ञातो लेज्जितः
 किं च नेदानीमपि कर्म क्षीयत इति क्लेशमनुभवत प्रावृत्तमश्रुते प्रावृत्तं कर्मफलं भक्त इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

॥ २११ ॥

इदं न ज्ञातानंतरं साक्षिणो भोक्तृत्वाभावः कैमुतिकन्यायात्ते ह इत्याह यदा त्वस्याधीति अयं विदाभासः
स्वस्यापि भोक्तृत्वं प्रतुं प्रहं भोक्तेति ज्ञातुं जिज्ञेति विलज्जते यदा तदा एतत्त्वगतं भोक्तृत्वं साक्षिण्यसंगं
आरोपयेदिति वृथा कथार्थभ्रम्य कैवतकापार्यर्थः ॥ २२३ ॥ उक्तं प्रथमं श्रुत्या हृदं करोति इत्यप्रियेते
ति कैवल्याप्रायेति श्रुतिरित्यर्थः कृदस्थं स्वविदाभासस्य वा पारमार्थिकं भोक्तृत्वं भावप्रतिषेधेन वि

जिज्ञेति व्यवहृतुं च भोक्ताहमिति पूर्ववत्। द्विज्ज्ञानादिवर्जितः क्लिश्ये न्नाहं न श्रुते ॥ २२२ ॥

यदा त्वस्यापि भोक्तृत्वं प्रतुं जिज्ञेत्ययं सदा साक्षिण्यारोपयेदेतदिति कैवकथा वृथा ॥ २२३ ॥

स्थूलं सूक्ष्मं कारणां च शरीरं त्रिविधं स्मृतं अवश्यं त्रिविधं स्वेव तत्र तत्रोचितं ज्वरः ॥ २२४ ॥

शंकायां शंकायां नो न भोक्ताहमिति निराकरोति भवत्तेव भोक्ताक्षेपस्ततः किमिदं तत्र आह अ
त इति ज्वरे ज्वरं संतापः ॥ २२४ ॥ तत्त्वविदः शरीरं ज्वराभावं दर्शयितुं शरीरं प्रेक्ष्य तत्र तत्र ज्वरसदभावं च
दर्शयति स्थूलमिति ॥ २२५ ॥ तत्र स्थूलं शरीरं ज्वरांस्तददाहं वातपित्तं इति ॥ २२६ ॥ सूक्ष्मं शरीरं ज्वरात्

दर्शयति का प्रको वादा वदति कामादीनां शांत्यादीनां च ज्वरन्तु प्रपपादयति द्वयेपीति द्वे
 येपि हि धा अपि क्रमेण प्राप्ता प्राप्तिभ्यां तं वा धत्ते इतो ज्वरसा म्यात् ज्वरा इत्यु अंते इत्यर्थः
 २२३॥ कारणः शरीरगतो ज्वरः हृद्दोग्ध्रता उक्त इत्याह स्वपरं चेति न हिरव नु अयमेवं संप्र
 वातपित्तश्लेष्मजन्मा व्याधयः कोटि शक्तौ । दुर्गंधत्व कुरु यत्तदा हं भंगादयत्त
 यः ॥ २२४॥ का प्रको धादयः शांतिदां त्याद्यालिंगदेहगाः । ज्वरा द्वयोपि वा धत्ते प्राप्ता प्रा
 प्त्यांतरं क्रमात् ॥ २२५॥ स्वपरं च न वेत्त्यात्मा विनश्य इव कारणे । अग्रा भीदुःखं तीजं च
 त्येतदिंदेहादर्शितं ॥ २२६॥ त्वात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नेवे मानि भुविति नाशमे
 वापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति वाक्येन स्वपरं ज्ञानं शून्यत्वं प्रज्ञानेन नश्य पायत्वं प
 रे शुभागा मिदुःखं तीजं वासनासद्भावं चेदेहाशिष्येण गुणेः प्रजापतेः पुरतोति वेदितमित्य
 र्थः ॥ २२७॥

॥ २२४ ॥

एवंविधेषु विदेहेषु ज्वरानुपि धायते वा प्रपरिहार्यन्तु माह एते ज्वरा इति त्रिषु विदेषु शरीरेषु प्रतीयमाना
एते ज्वराः शरीरेः सहेतुपन्नत्वेन स्वाभाविकसंप्रताः स्वाभाविकत्वं व्यतिरेकमुखेन दृश्यति वियोगे ति
ति यतः कारणदेभिर्ज्वरैस्तेषां शरीराणां वियोगे तां निशरीराणि नासते एवं नैव भवन्ति अतः स्वाभाविका
इत्यर्थः ॥ २२९ ॥ तत्र दृष्टं तमाह तंतोरिति २३० ॥ इदानीं कूटस्थे ज्वराभावं कैमुतिकन्यायेन दिदर्श

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका प्रताः वियोगे तु ज्वरैस्तां निशरीराणि नासते ॥ २२९ ॥ तं
तोरित्युज्येत यदो कालेभ्यः कंच सो यथा मृतो घटस्तथा देहो ज्वरेभ्यो वाति दृश्यतां ॥ २३० ॥

यिषु श्रिदाभासे तावत् ज्वराभावं दर्शयति विदाभास इति विदाभासे स्वतः शरीरत्रयगत ज्वरसं वक्ष्यते
रेणानकोपि ज्वरो विद्यते कुत इत्यत आह यतश्चित इति चितः प्रकाशैकस्वभावस्य चिद्वदनुभवसिद्ध
त्वात् तत्प्रतिविम्बस्यापि विदाभासस्य तथात्वमेव व्यप्रिति भावः ॥ २३१ ॥ यदर्थं विदाभासे ज्वराभाव उपपा

५ विदाभासे स्वतः कोपि ज्वरो नास्ति यतश्चितः प्रकाशैकस्वभावत्वेनैव दृष्टं न चेतरत् ॥ २३१ ॥ मूलं

दितस्तदानीं दर्शयति. विदाभास इति यदा विदाभासे पिञ्चान्तं भाव्यं तेतदा साक्षिणि संप्रवर्ततीति किमु
 वक्तव्यमिति भावः ननु तर्ह्यहं ज्ञोऽप्रित्यनुभवस्य कागतिरित्यत आह एवमिति ॥ २३२ ॥ एकतां मे न
 इति संक्षेपेणोक्तमर्थं पुनश्च येति साक्षिसत्यत्वेति विदाभासः स्वेन साहिते शरीत्रये साक्षिगतां सत्यत्वं
 विदाभासे व्यसंप्राप्याज्ज्ञाः साक्षिणिका कथा एवमप्येकतां मेने विदाभासो ह्यविद्यया ॥
 २३२ ॥ साक्षिसत्यत्वं मध्यम्य स्वेनोपेते वपुष्वये तत्सर्वं वास्तवं स्वस्य स्वरूपमिति मन्य
 ते ॥ २३३ ॥ एतस्मिन् प्रांतिका सेयं शरीरेषु ज्वरत्वं स्यात् त्वयमेव ज्वराप्रीति मन्वते हि कुटुंबं वि
 पुत्रदारेषु तप्यत्सु तप्याप्रीतियथावृथा मन्यते पुनश्च ददाभासो व्यभिचन्यते ॥ २३४ ॥
 मध्यम्य तत्सर्वं ज्वरतश्च शरीत्रयं स्वस्य वास्तवं रूपमिति मन्यत इत्यर्थः ॥ २३३ ॥ एवं प्रांतिज्ञाने सति किं
 भवतीत्यत आह एतस्मिन्निति अयं विदाभास अस्यां प्रांतित्वे लायां शरीरनिषु ज्वरं स्वात्मन्यप्यपि य
 तीत्यर्थः तत्र दृष्टं तमाह कुटुंबं विदिति २३४ ॥ दृष्टं तं विरादयति पुत्रदारेषु इति २३५ ॥ एवमविदे

॥१२३॥

कदशायां विदां भासस्य प्रांत्मा ज्वरं षट् दर्शयति विवेकदशायां तदभावदर्शयति विविच्येति विदा
भासः कूटस्थं स्वात्मानं शरीराणि विविच्य भेदेन ज्ञात्वा इदं सर्वं प्रप्रवाक्तव्यं रूपमिति प्रत्यत इ
मुक्तप्रांतिं परित्यज्य स्वस्या भास रूपं त्वं ज्ञानेन स्वस्मिन्नेष्यादरं प्रकुर्वन् स्वल्पनिर्जं रूपं ज्व
विविच्य प्रांतिमुक्त्वा स्वमप्यगणयन् सदा विंतयन् साक्षिणं कस्या ह्येव प्रनुसंज्वरेत्
॥ २३६ ॥ अथ वा वस्तुसर्पादिज्ञानहेतुः पलायने रज्जुज्ञाने हि धी धस्तौ कृतमप्यनुशोच
ति ॥ २३७ ॥ प्रित्याप्रियो गे दोषस्य प्रायश्चित्तस्य सिद्धयो क्षप्रोपयन्निवात्मानं साक्षिणं श
रणां गतः ॥ २३८ ॥ साक्षिरहितं साक्षिणं सदा विंतयन् शरीरं प्रनुसंज्वरेत् शरीरं प्रनुसंज्वरेत् स्वयं क
स्यात्संज्वरेत् न संज्वरेदेवेत्यर्थः ॥ २३६ ॥ प्रांतिज्ञानतत्त्वज्ञानयोर्ज्वरतदभावकारणत्वं दृष्टं तत्र
दर्शनेन तस्य स्रयति अयमेति रज्ज्वा दो कल्पितस्य सर्पादेर्ज्ञानं पलायने कारणं भवति आदिशब्दे
न स्थागो कल्पितश्रोतृगृह्यते रज्ज्वादिज्ञानेन सर्पादि बुद्धिनिवृत्तौ तदपि पलायनं प्रनुशोचति
वृथा कृतं प्रयेत्यनुत्पद्यते इत्यर्थः ॥ २३७ ॥ साक्षिणं सदा विंतयन् नित्यमुक्तमर्थं दृष्टं तेन तस्य स्रय

ति मिथ्येति यथासौ के मिथ्यामियोग कर्त्री तद्दोषस्य प्रायश्चित्तसिद्धयर्थं मिथ्याप्रियुक्तं पुनः पुनः
क्षमापयति-एवमयं विदाभासोपि साक्षिणस्य संजात्यति प्रोक्तं तदा शरीरे पतक्षणापि मिथ्यामियोग
दोषप्रायश्चित्तार्थं साक्षिणस्य त्प्राप्तं क्षमापयति तत्र शास्त्रं गतः ॥२३८॥ तत्रैव दृष्टं नान्तरमाह

आवृत्तपाप उत्पत्त्यं स्नानाद्यावत्पते यथा। आवर्तयति तत्र ध्यातं सदा साक्षिणाय याम्।

२३९॥ उपस्थकुक्षिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते। जानतो ग्रेतथा भासः त्वप्रख्यातौ विलज्जते

॥२४०॥ गृहीतो ब्राह्मणो मृद्वैः प्रायश्चित्तं चानुपनः। मृद्वैः संकीर्यते नैव तथा भासः शरीरकैः ॥२४१॥

यौ च राज्ञे स्थितौ राज्यं पुत्रस्य प्राप्तिर्वा ह्यया। राजानुक्तो भवति तथा साक्ष्यं न कार्यते ॥२४२॥

॥२४॥

आवृत्तेति यथापापकारिणा पुरुषेणावृत्तपापपानुत्पत्त्यर्थं मध्यस्तं पापपानोदायति हितं स्नानादिकं
प्रायश्चित्तमावर्तयते पुनः पुनः अनुकीर्यते यथा तथा मयि विरंसाक्षिणि संसारित्वापि तद्दोषपरिह
राय ध्यातं परितर्तयति सदा साक्षिणाय याम् भवति ॥२३९॥ एवं साक्षिणं त्वं दृष्टं तैरुपवर्त्य त्विगुणा उच्यते
यने लज्जालं तं स दृष्टं तमाह उपस्थेति ॥२४०॥ इदानीं शरीरत्रयादिव विवृतस्य विदाभासस्य पुनः सैव हता
दास्यप्रभाभावे दृष्टं तमाह गृहीत इति ॥२४१॥ तं केवलं त्वया धत्ति वृत्तये साक्ष्यं न शास्त्रं किं न प्रहतेषु

योजनसिद्धार्थं प्रयतिमिहावलोकनन्यायेन सहस्रं तस्मात् यौवाज्य इति राजानुकारि भवति राजेव
उजांजनादिगुणवान् भवतीत्यर्थः ॥२४२॥ ननु सुवराजस्य राजानुसारो सा प्राज्यं फलं दृश्यते नैव साध्य
नुसारो अतस्तदनुसारो कथं प्रवर्तते इत्याशंक्याह यो बुद्धेति समो ह वै तत्परं मनुष्यवेदं बुद्धेव भवति नास्य

यो बुद्धेदेव बुद्धेव भवत्येष इति श्रुतिः। श्रुत्वा तदेकविंशत् सन् बुद्धेवेति न चेत्तरत् ॥२४३॥ देवत्वका
मास्य ग्नादौ प्रविशंति यथा तथा। साक्षित्वेनावशेषाय त्वविनाशं त्वत्वांछति ॥२४४॥ यावत् तत्
देहदाहं स तात्वं नैव मुच्यते। यावदाहं बुद्धेहं स्यान्नां प्राप्तत्वं विप्रोचनं ॥२४५॥ बुद्धेदित् कुले भवति त

रतिशोक्तं तस्मिन् पाप्मानं गुहागंधिः प्रोहियुक्तोऽमृतो भवति श्रुते बुद्धे प्रावादि रूपस्य फलस्य श्रूयमाण
त्वात् फलं तांछ्यासाध्यनुसारो प्रवर्तनं युक्तमित्यर्थः ॥२४३॥ ननु बुद्धे ज्ञानेन बुद्धे प्रावप्राप्नो विदा प्रा
प्तत्वं प्रवर्तिनश्चेदतः स्वनाशाय कथं प्रवर्तते इत्याशंक्याह देहत्वेति यथा लोके देहत्वज्जापिका प्राप्नोति
प्राप्नोति पुनश्च गंगा प्रवेशादौ प्रवर्तते एवं साक्षि रूपेणावस्थानं लक्षणं साक्षिक फलस्य विद्यमानत्वं
विदा प्राप्तत्वापगमहेतौ बुद्धे ज्ञाने विप्रवृत्तिर्द्यत्तत्वेत्यर्थः ननु तत्त्वज्ञानेनाप्राप्तत्वं प्रवर्तते चेत्क

यत्तत्त्वविदां जीवत्वव्यवहार इत्याशंक्य प्रारब्धकर्मक्षयपर्यंतं तदुपपत्तिं सदृशं तस्मात् यावदिति य
थागत्यादौ प्रविष्टः पुरुषो दाहादिनास्तदेहनाशं पर्यंतं न तत्त्वं नाव्यवहारयोग्यत्वं नैव पुं वति. एवं प्रार
ब्धकर्मक्षयपर्यंतं विदाभासत्वं व्यवहारो न निवर्तत इत्यर्थः ॥२४५॥ ननु प्रोक्तत्वादि प्रमोषादान

रज्जु ज्ञाने विकल्पादिः शनैरेवोपशास्यति। पुनर्पदांधकारो सारज्जुः क्षिप्रोरग्राभवेत् ॥

२४६ ॥ एवमाह बुभो गोविशनेः शास्यति नो हठात्। भोगकाले कदाचित्तु प्रत्येहिति

भासते ॥२४७॥ नैतावतापाधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति। जीवमुक्तिवुतं नैदं किंतु वस्तुस्थितिः

वस्तु ॥२४८॥ स्याज्ज्ञानस्य निवृत्तत्वात् पुनः कथं भोगानुवृत्तिः कथं वा प्रत्येहिति विपरीत

प्रतीतिरित्याशंक्य सदृशं तदुपदर्शनेन एतत्संभावयति रज्जु ज्ञान इति २४६ ॥ दाक्षिणिके योजयति।

एवमिति ॥२४७॥ ननु पुनर्पत्यत्वं बुद्ध्युदये तेन तत्त्वज्ञानं तौ ध्येतेत्याशंक्य नैतावतेति कदाचिद

हंपत्य इत्येवं विज्ञानोदयप्राप्तेः प्राप्तेः प्राप्तेः ज्ञानेन तत्त्वज्ञानं तौ ध्येते. कुत इत्यत आह जीव

मुक्तिवुतमिति. इदं प्रत्यत्वं बुद्ध्युदये न करणलक्षणां जीवमुक्तिवुतं नियमेनानुष्ठेयं तं भवति किंतु सप

॥१२५॥

कृत्वा न भ्रान्तिज्ञाननिवृत्तिरित्ययं वस्तुत्वभावः अतः कदाचिन्नान्यत्वं बुद्धये विपुलतत्त्वज्ञानोत्पत्तौ तात्पर्यं एव तादृश-
त्वमिति भावः ॥ २४८ ॥ भवतु ज्ञानमपीदिस्थाने विषयितज्ञाननिवृत्तावपि तत्कार्यकं पश्यनुवृत्तिः पुनस्तद्व्यतिरेक-
शब्दे दशमस्त्वप्रतीतिवाक्यविचारजन्यज्ञानेन पुनर्निवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तितोषसम्भवात् इत्याहं कदाहं दशम इ-
ति दशमोऽप्रतीतिज्ञानोदये शिरसाऽनपूर्वकरोदनमात्रं निवर्तते तादृशजन्यवृत्तौ अनवर्तते एवेत्यर्थः ॥ २४८ ॥

दशमोऽपि शिरसाऽनूर्ध्वदन्तुर्ध्वान्तोदिति शिरोवृत्तौ प्राप्तौ न शब्देऽप्यतिनोतदा ॥ २४९ ॥ दश-
माप्रतीत्यानेन ज्ञानो हर्षोऽनुवृत्तौ व्यथां तिरोधने पुनरित्याप्तौ पारद्वन्द्वित्वां ॥ २५० ॥ बुताभावाच्च
दाध्यासस्तदाभूयो विविच्यतां रससेवीदिते पुनैर्भूयो भूयो यथातथा ॥ २५१ ॥ ननु ज्ञानोत्पत्तौ कालेऽपि
मंसाराऽनुवृत्तौ जीवन्मुक्तैः कुतः पुरुषार्थे न्याशंक्य पुनरित्याप्तौ प्रजन्यहर्षस्य तत्तद्वत्त्वाच्च दशमस्य सत्त्वात्
पुरुषार्थेति दृष्टान्तपूर्वकमाह दशमोऽपि ॥ २५० ॥ जीवन्मुक्तिवृत्तौ नैदमित्युक्तं तत्र बुताभावं किमायातमि-
त्यत आह बुताभावादिति पुनः पुनर्विचारकारणे दृष्टान्तमाह रससेवीति यथा रससेवीना एकस्मिन्नेव
दिने क्षुधाया परिहाराय पुनः पुनर्पुनैर्ददध्यासनिवृत्तये पुनः पुनर्विचारे क्रियतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

ज्ञानेनानिवर्त्य पारद्व कर्म फलस्य केनता हितिवृत्तिरित्याशंक्यता इतजस्य वृत्तास्य औषधेनैव भोगे
नैवनिवृत्तिरित्याह शप्रयतीति २५२॥ अपरोक्ष ज्ञानशोकानिवृत्त्या व्येउभेउमे अवस्थे जीवगेवृत आ
त्मप्रसंसेदिति श्रुतिरित्यनेन श्लोकेन आत्मानं वेदि जा नीमा दयप्रसीतिपुरुषः किप्रिच्छत कल्पको प्रा
यश ॥ ८ प्रउसंज्वरेदित्यस्मिन्मंत्रेपरोक्ष ज्ञानशोकानिवृत्त्या व्येद्वेअप्रिहिते इत्युक्तं इदानींतद
शप्रयत्नोषधेनायं दशमः स्ववृत्तांतथा। भोगेनशप्रयित्वेतत्तु पारद्व पुच्यतेतथा ॥ २५२ ॥

किप्रिच्छन्निति वाक्योक्तः शोकमोक्ष उदाहृतः। आभासस्यत्यवस्थे वा घटीतुप्रिलुसप्रप्रो ॥ २५३ ॥

प्रिधानसूचितं जीवस्य सप्रप्रोतुप्रिलक्षणाप्रवस्थां वृत्तानुकार्त्तन पूर्वकंवक्तुप्राप्तते किप्रिच्छन्निति किप्रि
च्छन्नित्युत्तराद्वेनाप्रिहितेयः शोकमोक्षः स एताग्रंथसंदर्भेण उदाहृतः अप्रिहितः एषा अज्ञानमावृत्ति साह
द्विक्षेपश्च योषधधीः अपरोक्षमिति शोकमोक्षसुप्रिर्तिरंकुशेत्यनेन श्लोकेन अप्रिहितासुसप्रमु जीवावस्था
मुषधीत्याह आभासस्येति व्याख्यायत इति शेषः ॥ २५३ ॥ अपरोक्षज्ञानेन ज्ञानाया लुप्रेर्तिरंकुशत्वं प्रति योगि
उदाहृति पुरःसरं प्रतिजानीते सांकुशेति विषयतामज्ञानाया लुप्रेर्विषयान्तरकाप्रनमा कुठितत्वासांकुशत्वं अ

॥ १२६ ॥

त्यामुतदभावात्त्रिरंजशत्वं तदेव दर्शयति कृतकृत्यमिति २५४॥ कृतकृत्यत्वेनोपपादयति ऐहिकेति अत्र
विदुषस्तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वप्रिहलोक इष्टा प्रये अनिष्टनिवृत्तये कृषिवाणिज्यादिकं स्वर्गादि सिद्धये यागे
पासनदिकं मोक्षसाधनज्ञानसिद्धये श्रवणादिकं वेति बहुविधकर्तव्यमासीत् इदानीं सांसारिकफलैस्तु
भावाद्ब्रह्मानंदसाक्षात्कारस्यासिद्धत्वात् वेतत्सर्वं कृषि याग श्रवणादिकं कृतं कृतं प्रायमभूदितः परमं तु
सांकुशविषये स्तुतिरियं तु प्रिर्निरंकुशा कृतकृत्यं प्रापणीयं प्राप्तिमित्येव त्वप्यति ॥ २५५॥ ऐहिका
मुष्णिकवातसिद्धये प्रकृतश्रुतिद्वयो कृतकृत्यं प्राप्या भूतसर्वप्रधुना कृतं ॥ २५६॥ तदेतत् कृतकृत्यत्वं
प्रतियोगिपुःसरी अनुसंदध देवाममेव त्वप्यतितित्यशः ॥ २५६॥ दुःखिनो ज्ञांसं संतु कां पुत्राद्यमे
क्षया परमानंदपूणे हं सं स ए प्रिकि प्रिद्धया ॥ २५७॥ यत्वाभावादित्यर्थः ॥ २५५॥ एवं कृतकृत्यत्वं पुपया
घतत्फलभूतं तद्विंदर्शयति तदेतदिति प्रतियोगिपुःसरी प्रतियोग्यनुसंधानपूर्वकं यथा प्रवर्तितथा एवं व
क्ष्यमाणप्रकारेण सर्वदा त्वप्यति ॥ २५६॥ तदेवानुसंधानं प्रयं वयति दुःखिनो इत्यादेना कृतकृत्यतया तूः प्राप्ति
प्राप्यते या पुनरित्यतः प्राक्कनेतुं येन तत्र तावदेहिकसुखार्थं भो वै लक्ष्मणं स्वस्वदर्शयति दुःखिन इति ॥
२५७॥ स्वर्गाद्यर्थं कर्मानुष्ठात भो वै लक्ष्मण माह अतिष्ठति ॥ २५८॥ तदु स्वार्थं पुरुषभावे विप्रा

र्था प्रवृत्तिः किंपुनः स्यादित्याशंक्याधिकाराभावात्सापिनास्तीत्याहुः व्यावृत्ताविति ॥ २४२ ॥ ननु स्वदेहनिर्वा
 हाथं प्रिक्षाहरणादिकं परलोकाय साक्षात्क्रियादि कं व प्रवृत्ता क्रियमाणे प्रयत्नपतेः तोऽक्रियत्वप्रसिद्धमित्याशं
 क्यतदपि स्वदेहान्नैवास्ति कं त्वन्येरेव काले तमित्याहुः निडाप्रिष्ट इति ॥ २४३ ॥ अन्यकल्पतया विवाधो
 न्याशंक्य तदभावे दृष्टान्तमाहुः पुंजः पुंजादिति ॥ २४४ ॥ ननु कलांतो ह्यभावे कप्रतिष्ठानं माभूत्तत्त्वसाक्षात्
 अनुतिष्ठंतु कर्माणि परलोके कियमासवः ॥ सर्वलोकात्मकः कस्मादनृति ह्यप्रिक्तिकथं ॥ २४५ ॥ व्यावृत्त
 तांते शास्त्राणि वेदान्ध्याययंनुवायेनाधिकारिणो मेतुनाधिका होऽक्रियत्वतः ॥ २४६ ॥ निडाप्रिष्टे
 स्नातशौचेने ह्यप्रिन कालेप्यहं ॥ दृष्टाश्चेत्कल्पयंति किंप्रे स्यादन्यकल्पनात् ॥ २४७ ॥ पुंजापुंजादि
 दहेतनान्याहोपितवहिना ॥ नान्याहोपितसंसारधर्मनिवप्रहं भजे ॥ २४८ ॥ शृण्वंस्व ज्ञाततत्वाज्ञे ज्ञान
 त्कस्माद्गृहोप्यहं ॥ प्रत्यंतां संशयापन्ना तप्रत्येहं तसंशयः ॥ २४९ ॥ कायश्रवणादिकं कर्तव्यं प्रेवेत्त्या
 शंक्या ज्ञानाभावाद्भवणादि कर्तृत्वप्रपिनास्तीत्याहुः शृण्वंस्वेति अज्ञाततत्वा अज्ञातं बुद्ध्याप्यै कर्तृत्वक्षणं तत्
 ये स्नेतथाभूताः श्रवणं कुर्वंतु तत्प्रित्थप्रत्यभावेति संशयवन्नो प्रतर्तुं कुर्वंतु प्रप्रतु तदुभयाभावान्नो भयत्वं
 यत्नेरित्यर्थः ॥ २५० ॥ माभूतां श्रवणप्रतनेरिपर्ययतिहासाथं निदिध्यासने कर्तव्यमित्याशंक्य देहादात्म

॥ १२ ॥

बुद्धिस्तथा सति विषयस्य भावान्नदपि नानुब्रूय प्रित्याह विषयस्तस्मिन् २५३॥ ननु विषयमाभावेऽहंप्रनुव्य इ
 ति व्यवहारः कथं घटत इत्याह क्व वासनावशादभवतीत्याह अहंप्रनुव्य इत्यादीति ॥ २५४॥ तर्ह्यस्य व्यवहार
 स्य त्रिवृत्तिप्रसिद्धये ध्यानसंघादुचित्याशंक्यप्रादुर्भूतमप्येतत्तथा सति त्रिवृत्तिर्नास्तीत्याह पारं द्वेति ॥ २५५॥ ननु
 प्रादुर्भूतिप्रित्तैकस्य व्यवहारस्य विरलत्वाय ध्यानकर्तव्यमेवेत्याशंक्य व्यवहारस्याऽबाधकत्वदर्शनात्
 विषयस्तो त्रिदिध्यासेतु किं ध्यानप्रतिषेधस्यो देहात्मत्वाविषयसंतकदा विरुद्धताप्यहं ॥ २५६॥ अ
 हंप्रनुव्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यहं विषयसंविताभ्यस्तवासानां वक्तव्यते ॥ २५७॥ प्रादुर्भूत
 प्रलक्ष्णीत्यवहारोतिवर्तते। कमाधमेत्त्वसौतेवशाप्येहानसहस्रतः ॥ २५८॥ विरलत्वाय
 बहूतोऽहं चेद् ध्यानप्रसुते। अजाधिकां व्यवहर्तयश्च न ध्यामाप्यहंकृतः ॥ २५९॥ विक्षेपो
 नास्ति यस्यान्नेन संप्राधिस्ततोऽप्र। विक्षेपो वासनाधिर्वा प्रनसः स्याद्विकारिणः ॥ २६०॥
 त्रिवृत्तये ध्यानप्रनुब्रूय प्रित्याह विरलत्वमिति ॥ २६१॥ ध्यानस्याकर्तव्यत्वे विविक्षेयपरिहाराय संप्राधि
 कर्तव्य इत्याशंक्य विक्षेपसमो ध्यानयोर्प्रतो धर्मत्वात् विक्षेपनिवारके विमप्राधौ प्रप्राधिकार इत्याह
 विक्षेप इति ॥ २६२॥

ननु स माधि फल प्रनुभवः संपादनीय इत्याहं कथं तस्य प्रत्यक्षरूपत्वात् संपाद्यत इत्याह नित्यानुभवेति
उपपादितं कृतकृत्यं त्रिगुणयति कृतकृत्यमिति २५८॥ एवं सर्वत्र कर्तृत्वान् भुवगमे नियतवृत्तित्वं प्रसज्येते
त्याहं वयं प्राप्नुवन् शास्त्रं आप्नुमस्मिन्ननुभवेति व्यवहार इति लौकिकोपि द्वाहादिः शास्त्रीयोज
यस्य प्राप्तिरित्यथापि तापसि विदुर्हंसादिर्व्यवहारः कर्तृत्वमोक्तत्वरहितस्य प्रपञ्चाहुं कर्मानिति क्र

नित्यानुभवरूपस्य कोपेन्ननुभवः पृथक् कृतकृत्यं प्रापणीयं प्राप्नोमि त्येवति श्रुयः ॥ २५८ ॥
व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वा न्यथा विवा प्रपञ्च कर्तृत्वे यस्य यथाहुं प्रवर्ततां ॥ २५९ ॥ अ
थ वा कृतकृत्योपि लोकानुग्रहका प्रया शास्त्रीये लौकिके प्रागेव वर्तेतं का प्रपक्षतिः ॥ २६० ॥ देवा
वन्तस्मान्न लौकिके दौर्बल्यं वर्ततं पुनः नारं जयन्तु वा कृतकृत्यं पठन्तः त्राय प्रसक्तं ॥ २६१ ॥

स्य प्रवर्ततामित्यर्थः ॥ २५८ ॥ एवं वस्तुतत्त्वप्रविधाय पौरुषादेनाह अथेति लोकानुग्रहका प्रया प्रापन्तु
गृहे छयेत्यर्थः ॥ २६० ॥ शास्त्रीय एव प्रागेव प्रवर्ततां गाकारे तर्हि तदपि प्रातःपुनः कौटिकारः स्यादेवेत्याहं वयं
हं देवार्चनेत्यादि श्लोकद्वयेन तां प्रापन्तं आत्राय प्रसक्तं वेदान्त शास्त्रं ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ फलितं प्राह एव

॥ १२८ ॥

मिति २०३॥ विभिन्नविषयत्वेनैव त्वत्पक्षयति वपुरिति २०४॥ अथापि यौ जानि कारिणौ कलहं कुर्वन्ते तौ विद्व
द्विः परिहृमनीया विन्याह एवं वेति २०५॥ कुतः परिहृम्य त्वप्रित्याशं वयमिति विषयकलहं कारित्वा दिन्याह मं क
प्रो न्यादिना कर्मयंसा क्षिणं कर्मनुष्ठानोपयोगि देहवाग्वुद्भूतिरिति प्रत्यगात्मानं न विजानाति तत्त्वविदस्तस्य
विद्युं ध्यायतु धीर्यद्वा बुद्धानं देवि लापितां। साध्यं हं किं विदप्यत्र न कुर्वेनापि कारये ॥ २०२॥ एवं च कलहः
कुत्र संप्रवेत्तु कर्मिणो ममा विभिन्नविषयत्वेन पूर्वा परे सप्रवृत्त ॥ २०३॥ वपुर्वा धीषु निर्वन्धः कर्मिणो न तु
साक्षिणि। जानितः साक्ष्य लेपत्वेति विधोनेतरत्राह ॥ २०४॥ एवं चाप्येत्यवृत्तांता न प्रिज्ञौ वधिरादिव
विवदेतां बुद्धिप्रज्ञो हसत्येव हि लोकपतौ ॥ २०५॥ यं कर्मो न विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित्। वृत्तत्वं वु
ध्वासां तत्र कर्मिणः किं वि होयते ॥ २०६॥ देहवाग्वुद्भयस्य क्ता जानिता। नृत्तबुद्धितः। कर्मो प्रवर्तय
त्वाभिजानि नो होयते वाकं ॥ २०७॥ सत्त्वे बुद्धे कर्मिणः कर्मनुष्ठानोक्तं होयते ॥ २०८॥ जानिना प्रिथ्यात्
बुद्ध्या परित्यक्ता प्रिथग्वुद्भिः कर्मनुष्ठाने जानिनो वाकं होयते अतो निविषयकसहकारिणोः परिह
मनीयत्वप्रित्यर्थः ॥ २०९॥ कर्मनुष्ठानं प्रयोजनशून्यत्वात् न जानिते प्रुषगाप्यत इति शंकेते। अचूनेति

उपयोगाभावेति निवृत्तावपि सप्रान इति परिहरति निवृत्तिरिति निवृत्ते बोधहेतुत्वात् नोपयोगाभाव इति शङ्कते बो
धहेतुरिति तर्ह्यप्रवृत्तिरपि बुद्ध्या हेतुत्वा दुपयोगवतीत्याहुः बुद्ध्या मायामिति ॥ २७८ ॥ ननु बुद्धस्य बुद्ध्या भावात्
प्रवृत्तेरुपयोगित्वमिति पुनः शङ्कते बुद्धश्चेदिति तर्ह्यबुद्धस्य पुनर्बोधाभावात् तदेतन्निवृत्तिरपि बुद्धं प्रत्यनु
प्रवृत्तिर्नोपयुक्ता चेति निवृत्तिः कोपयुज्यते बोधहेतुनिवृत्तिश्चेद्बुद्ध्या मायान्तयेत ॥ २७८ ॥ बुद्धश्चे
न्न बुद्धमेतन्नाप्यसौ बुद्धते पुनः अवाधादनुवर्तते बोधो न त्वन्यसाधनात् ॥ २७९ ॥ नाविद्यानापि त
त्कार्यं बोधं बाधितुमर्हति पुनैव तत्त्वबोधेन बाधितेते उपेयतः ॥ २८० ॥ यद्योगिनीत्याहुः नाप्यसाधि
तिः सदा तज्ज्ञानस्य बोधस्य स्थिरत्वाय निवृत्तिरपेक्ष्यत इत्याशङ्क्य स्थिरत्वं बाधकाभावप्रपेक्ष्यते न सा
धनांतरमित्याहुः अवाधादिति वाक्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य वसवता प्रमाणेन बाधाभावादनुवृत्तिरप्यादे
व अतो न साधनोत्तरं तदर्थमनुवेयमित्यर्थः ॥ २८१ ॥ ननु प्रमाणान्तरेण बाधाभावोपपत्तिश्च या तत् कार्य
ण कर्तृत्वा ध्यानेन बाधाः स्यादित्याशङ्क्याहुः नाविद्येति तत्र हेतुमाहुः पुनैवेति ॥ २८० ॥ नन्वविद्याया
बाधितत्वेऽपि तत्कार्येण प्रतीयमानस्य बाधितत्वात् संप्रवातेन बोधस्य बोधो भवेदित्याशङ्क्य उपादानमिति

॥१२८॥

दृष्टौ च तस्यापि वाधित्वा न तेनापि वाधः शङ्कितं शक्य इत्याह- वाधितमिति तत्र दृष्टान्तमाह जीवन्निति अपि
 युक्तं क॥ २८१॥ हेतुदर्शनेन तत्त्वबोधस्य बाधाभावं कै मुक्तिकन्यायप्रदर्शनेन उदयितुं न दनु कूलं
 दृष्टान्तमाह- अपि वा श्रयता हि एतियः सप्रथः वा श्रयता हि एतियः न प्रपारवैतु किल सतिः फलेषु वि
 वाधितं दृश्यता प्रक्षेपेन वाधेन शक्यति जीवन्नास्तु न प्रार्जं हंति हन्यात्कथं प्रतः॥ २८१॥
 अपि वा श्रयता हि एतियः न प्रपारवैतु किल सतिः फलेषु विनु-त्रागो न क्षेपेतीत्यत्र का प्रमा॥ २८२॥
 आदावविद्यया विज्ञेयत्वात् कार्येर्जन्ममाणाया युधातो धोऽजयस्योद्यमुदो वा धर्ता कथं॥ २८३॥
 ननु त्रयः शस्य एतितेनेषु वा व्याधितदेहः संनश्यतीति तदाहं प्राप्स्यतीत्यत्र का प्रमा प्रमाणं नास्तीत्यर्थः॥ २८४॥
 दृष्टान्तसिद्धमर्थं दाह्यं तिके योजयेति आदाविति- आदौ विद्याभाससमये विज्ञेयं विदुषो विदितत्वा
 यः प्रमातृत्वकर्तृत्वादिभिर्जन्ममाणाया विवर्द्धमानया विद्यया बोधियुधा युद्धं कृत्वा तां प्रजयत
 स एवाभासमाह वेन मुदो द्येदनी प्रविद्यातिवृत्तौ सत्यां निर्मूलेन तत् कार्येणाध्यासेन कथं वा

धर्मानकथमपि वाध्यत इत्यर्थः ॥ २८३ ॥ उपपादितमर्थं श्रोतुं द्याते हाय रूपेणा ॥ २८४ ॥
 त्विति ॥ २८४ ॥ प्रवृत्तेष्वप्युक्ते किमायातमित्यत आह यएवमिति यः पुमानेव पुनरुपकारेणा ॥
 ति श्रूयते एतन्नातत्कार्येया त के त बोधेन वृत्तात्ते कत्वेनातेन विमुच्यते न कदापि विमुक्ते भवति न
 तिसृत्त ज्ञाततत्कार्य शया बोधेन प्रारितः ॥ न प्रीतिर्बोधस्य प्राज्ञः कीर्तिः प्रसुततस्य ते ॥ २८५ ॥
 यएवमिति श्रूयते बोधेन विमुच्यते ॥ पुनरुपपादितेव श्रूयते देहादिगतया ॥ स्वर्क ॥ २८५ ॥ पुनरु
 ज्ञातगुह्येन्या यो बोधहीनस्य सार्थथा ॥ स्वर्गा यथायवगमि पतितं व्यंयते नृभिः ॥ २८६ ॥ विद्व
 श्रेत्रादृशं प्रथ्येति हेतुदनु रो धत्तः ॥ कामेन प्रनसा वावा जहोत्ते वा विद्याः क्रियाः ॥ २८७ ॥

॥ १३० ॥

त्वपुनो देहादिनिष्ठमायुः श्रूयते किं न किमप्युक्ते त्वर्थः ॥ २८५ ॥ तार्ह ज्ञातव्यं न ज्ञातं विमुच्य
 ज्ञातगुह्येन पुनरुपपादितं कथाह पुनरुपपादित ॥ २८६ ॥ विदुष आगुह्येन पुनरुपपादितं कर्माणि ॥ २८७ ॥
 वर्तमानेन तेन किं कर्तव्यमित्यत आह विद्वानिति विद्वानादृशं कर्माणि प्रथ्येति हेतुदनु रो धत्तः ॥
 वा प्रनुपपादितं शरीरादिभिः सर्वाः क्रियाः ॥ कामेन प्रनसा वावा जहोत्ते वा विद्याः क्रियाः ॥ २८७ ॥

अस्यैव तत्त्वबुधस्तूनां मध्ये एव स्थितस्य कृत्स्नमाह एष मध्य इति एष विद्वान्बुधस्तूनां मध्ये यदाति
ष्ठे तदा एषां बुधस्तूनां बोधाय तत्त्वज्ञानजननायताः क्रियादूषयेन स्वमप्रित्यजतु ॥२८८॥ कृतएवं
कर्तव्यमित्यत आह अविद्वदनुसारेणेति अज्ञान्यतु सारेणा ज्ञातिनो वर्तनमुचितं कृपानुत्वात्रेधा
एष मध्ये बुधस्तूनां यदातिष्ठे तदा पुनः बोधायैषां क्रियाः सर्वदूषयेन स्वमजतु स्वयं ॥२८९॥
अविद्वदनुसारेणा कृतिर्वुदस्य बुज्यते ततर्न ध्यानुसारेणा वर्तते तत्पितायतः ॥२९०॥ अ
धिदिप्रस्तादिहोवावातेन स्वपिता तदा न किं प्रातिन कुप्ये वा तं प्रत्युत लासयेत् ॥२९१॥
तिंदितः स्वयमानोवा विद्वान्तेर्न तिंदति न तौ तिं कुरुतेषां त्याग्यथा बोधस्तथा चोत्ता ॥२९२॥
मनुकं यनीयत्वा ज्ञेति भावः ॥ एवं कुरु चित्तदृष्टमित्यत आह ततर्न धयेति ततर्न ध्यात्ततपात कर्ता ए
शिहाव इत्यर्थः ॥२९३॥ पितुः ततर्न ध्यानुसात्त्वमेव दर्शयति अधिदिप्र इति ॥२९४॥ दास्यंति क
मोजयति तिंदित इति विद्वान्तेर्न तिंदितः स्वयमानोवा स्वयं न तिंदति न तौ तिं किं तेषां प्रज्ञानां यथा

बोधउपजायते तथाचरेत् ॥ १८१ ॥ एवमप्युच्यते पितृमाह येनायमिति अयमजानी अत्रापि न लो
 के विदुषा येन यादृशेन न दत्तेना चरणेन तु कृतं न त्वमवगच्छति तदा चरणं कर्तव्यमेव नार्हति ह देवर्षो यो
 त्तामपि प्रसज्येतेत्यत आह अज्ञप्रबोधादिना यतस्तद्दिदता विदः अत्र लोके अज्ञप्रबोधादप्यकर्तव्यं
 येनायं न दत्तेना चरु कृतं कार्यमेव तत् अज्ञप्रबोधादत्रैवान्यत् कार्यमस्त्यत्र तद्विदः ॥ १८२ ॥ कृतकृ
 त्तया नृप प्राप्नु प्राप्यतया पुनः ॥ नृप्यत्रैवं स्वमतसामन्यते सो निरंतरं ॥ १८३ ॥ धन्यो ह धन्यो
 ह नित्यं स्वात्मानं प्रजता धन्यो ह धन्यो ह ब्रह्मानं देवि भाति मे स्पष्टं ॥ १८४ ॥ द्वे वात्स्यदनुसारेण त
 त्वबोधनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८२ ॥ वृत्तवर्तिष्यमाणयोस्तात्पर्यमाह कृतकृत्यतयेति असौ विद्वान्पूर्वोक्त
 प्रकारेण कृतकृत्यतया कृतकृत्यजानं येनासौ कृतकृत्यस्तस्य भावस्तत्रातया नृपः सन् वक्ष्यमाणो प्रकारेण
 प्राप्नु प्राप्यतया प्राप्नु प्राप्य येनासः प्राप्नु प्राप्यस्तस्य भावस्तस्य भावस्तत्रातया नृप्यनृपो भवतु स्वमतसामन्य
 रंतरं मेव प्रन्यते ॥ १८३ ॥ किमन्यत इत्यत आह धन्यो ह मित्यादिना धन्यः कृतार्थः आदार्थे वीप्सा नित्यम

॥ १३१ ॥

नवरतं स्वात्मानं स्वस्य निजं रूपं देशाद्यनवच्छिन्नं प्रत्यगात्मानं मंजसा साक्षाद्यतो वेदि जानास्य सो धन्य इत्य
र्थः। एवमात्मज्ञानलाभातिप्रित्तानुसिं अभिधाय तत् फललाभतिप्रित्तानुसिं दर्शयति धन्यो ह्यिति बुद्ध्या
नंद बुद्ध्या भूतानंदः प्रेत्य ह्येति भाति स्व ह्यं यथा भवति तथा स्फुरतीत्यर्थः॥ १८५॥ एवमिह उच्यते नुसिं
मभिधायति ह्यतिवृत्त्यापि नुस्यतीत्याह धन्यो ह्यिति अद्य दौ नो दुःखं दुःखं स्वस्वरूपं संसारं न वीक्ष्ये तप
धन्यो हं धन्यो हं दुःखं सांसारिकं न वीक्ष्ये यः। धन्यो हं धन्यो हं स्वस्यात्मानं पलायितं ह्यपि॥ १८५॥
धन्यो हं धन्यो हं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित्। धन्यो हं धन्यो हं प्राप्स्यं सर्वं प्रद्यत्सं पत्नं॥ १८६॥ धन्यो
हं धन्यो हं तृप्ये मे कोपमा भवेत्येको धन्यो हं धन्यो हं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः॥ १८७॥
इयाम्पत्नः कृतार्थ इत्यर्थः दुःखं प्रतीतो कारणमाह धन्यो ह्यिति अनेकवासनाजालप्रज्ञानं ह्यपि
पलायितं न ह्यित्यर्थः॥ १८५॥ अज्ञाननिवृत्तिफलं ज्ञानं तत्त्वं प्राप्स्यं सर्वं प्रद्यत्सं पत्नं धन्यो ह्यिति
१८६॥ इदानीं कृतकृत्यत्वं प्रित्यादिना जातायास्तृप्तिरतिशयत्वं प्राह धन्यो ह्यिति इतः परं वक्तव्या
दर्शना नुसिरेव परिस्फुरतीति दर्शयति॥ १८७॥ अस्मत्सर्वस्य कारणभूतं पुण्यं पुंजं परिपाकं प्रनुस्य

प्रा २

त्वत्तुष्यतीत्याह अहो पुण्यमिति एवंविधपुण्यसंघादकमात्मानं प्रनुस्मृत्युष्यति अस्मेति ॥१६८॥
 इदानीं स प्रकृतानसा धनं शास्त्रं तदुपदेक्षा प्रार्थयं चानुस्मृत्युष्यति अहो शास्त्रमिति पुनश्च
 शास्त्रं जन्म ज्ञानं तत् जन्म सुखं चानुस्मृत्युष्यति अहो ज्ञानमिति ॥१६९॥ गुंथाभ्यासफलमाहुः त
 अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढं अस्मि पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयं ॥१७०॥
 अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुहो गुरुः अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखं ॥१७१॥ त
 प्रिदीपप्रिमितिर्नयेन संदधते बुधाः ॥ बुद्ध्या नन्देति प्रज्जितं तत्तत्प्यति निर्तरं ॥१७२॥ इति श्रीम
 त्परमहंसविरचितस्तुतिः समाप्ता ॥ ॥ प्रिदीपमिति ॥१७३॥ इति श्रीमत् परमहंस परिग्रहका
 र्थ्य श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिविरचितं करेण रामदासव्यविदुषा विरचितं तत्प्रिदीपव्या
 रख्या तासमाप्ता ॥ ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनी अवतौ कुर्वे कृतस्य दीपस्य व्याख्या
 नात् पर्यदधि जां ॥५॥ मुमुक्षुर्लोक्षसाधनस्य बुद्ध्या तैकत्वं ज्ञानस्य त्वं पदार्थज्ञो धनपूर्वक

॥१३२॥

तत्तत्पदार्थशोधनपरं कूटस्थदीपाख्यं ग्रंथप्रारम्भप्रमाण आचार्यः अस्य ग्रंथस्य वेदान्तप्रकार एतत्तत्तदी
ये हे वशिष्ठयादिप्रसिद्धासिद्धिप्रतिषेत्तत्तत्पदस्यैवार्थो कूटस्थजीवो सदस्यं तं भेदेन निर्दिशति
स्वादित्येति स्वादित्यदीपिते हे आदित्यः स्वादित्यः प्रसिद्धः सूर्य इत्यर्थः तेन वतसं वंध्या लोको लक्ष्यते

स्वादित्यदीपिते कुडोदर्यणादित्यदीपितत्वा कूटस्थभासितो देहो धीस्थजीवेन भास्यते ॥ १ ॥
अनेकदर्यणादित्यदीप्रीतां वज्रसंधिषु। इत्याख्यज्येतासापभावे विप्रकाशतो ॥ २ ॥ ॥

तेन दीपिते प्रकाशिते कुडोदर्यणादित्यदीपितत्वा दर्यणोपुत्तित्यपर्यवृत्तेः कुड्यसंवर्द्धे एतदित्यदिप्रसिद्धत्वा
प्रकाशतमिदं कूटस्थभासितं कूटस्थेनातिक्रान्तिवैतन्येन भासितं प्रकाशितो देहो धीस्थजीवेन बुद्धिस्थ
विदाभासेन भास्यते प्रकाशयते अनेन सापभास्यतो विरोधतश्च कुड्यावभासकादित्यप्रकाशद्वयप्रियदे
हावभासकवैतन्यद्वयमस्तीति प्रज्ञातं प्रवर्तते ॥ १ ॥ तन्नुतत्र दर्यणादित्यदीपिव्यतिरेकेण स्वादित्य
दीपिते पलभ्यते इत्याशंक्यताप्यसाविप्रज्यदर्शयति अनेकेति या अनेका वज्रदर्यणजन्माः कुड्यत

उ

त्रतत्र मरुत्साकारविशेषप्रभादृश्यते तासां तं धौ मध्ये मध्ये इताहा सा मा न्य पु का श त्वा तादिन्यप्र
भा व्यज्यते अभिव्यक्तो यत्न भ्यते तासां दर्पणा ज न्य प्र भा ना म भवे दर्पणा पग मादि ना स ते च त्वयं
सर्वत्र प्रकाशते ॥ २ ॥ दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दृष्टान्ति के यो जयति विदा भा सेति तथा ते न प्रकाशे ता विदा भा

विदा भा स वि शि क्षा तां तथा ने क धिया प्र सो । संधिं धिया म भा र्वं व भा स य न् प्र वि वि च्य तां ॥ ३ ॥

घटे का का र धी स्था वि त् घट मे वा व भा स ये त् घट स्य ज्ञा त ता वृ त्त चै त न्ये ना व भा स ते ॥ ४ ॥

त वि शि क्षा तां वि त् प्र ति विं व यु क्ता ता म ने क धिया प्र ने क बुद्धि वृ त्ता तां घट ज्ञा ता दि शब्द वा च्या तां सं धि प्रं ता
सं जगु दा दो धि यां ता मा मे व बुद्धि वृ त्ता तां प्र भा र्वं व सु बु धि आ दो भा स य न् प्र का श य न् अ सो कू ट स्थ प्र ति वि
वि च्य तां ता प्रो भे दे न ज्ञा य ता मि त्यर्थः ॥ २ ॥ इ दा र्तां दे हा तः कू ट स्थ वि दा भा स यो भे द प्र दर्श ना य दे हा दृ हि ट
पि वि दा भा स वृ त्त ता वि भज्य दर्श याति घटे का का रे ति घटे का र धी स्था वि त् घट मे वा का का र ए वा का र य
स्याः ता घटे का का र ता वि धा मां बुद्धौ र्त मा ना श्रि दा भा सो घट मे क मे वा व भा स ये त् त स्य घट स्य ज्ञा त

तात्त्विको धर्मः घटो ज्ञात इति व्यवहारहेतुः यः घट कल्पनाधिष्ठाने तदुत्पत्तयेन साधनभूतेनावधार्यते पृक्का
शपत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ तनु ज्ञाततावभासकचेतन्येनैव घटप्रतीतिसंप्रवादे बुद्धिः किमर्थं त्वाशंक्य घटस्य ज्ञात
तादिप्रेक्षितिरुत्पत्त्याह अज्ञाततत्वेनेति बुद्ध्युदयात्पुण अयं घटो तु स्रष्टौ वा ज्ञातत्वेन प्रकाशितो बुद्ध्युत्प
अज्ञातत्वेन भातोयं घटो बुद्ध्युदयात्पुण ब्रह्मणो बोधोपि ज्ञातत्वेनेत्यसौ प्रिया ॥ ४५ ॥ विदाभासां
तधीवृत्तिर्ज्ञानलोहंतकुंतवत् ज्ञातप्रज्ञानप्रेताभ्यां व्यापः कुं प्रोद्विधोच्यते ॥ ४६ ॥ तौ सत्यां ज्ञातत्वेन
ब्रह्मणो वप्रकाशपत इत्यानेव भेदो नाप्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तत्वेकस्मै व घटस्य ज्ञातत्वा ज्ञातत्वं लक्षणां द्वैतं पृ
कथं संप्रवसीत्याशंक्य तदवबोधनाय ज्ञातता ज्ञाततानि प्रित्तयोर्ज्ञाना ज्ञानयोः स्वरूपं तावद्दर्शयति विदो
भासेति विदाभासांतधीवृत्तिः चित् आभासश्चिदाभासः चित्प्रतिबिम्बः तांते पुणो भागे यस्या साधीवृत्तिर्ज्ञान
प्रित्तुच्यते तौ धेद्वबुद्धिगत्यावायेरभिधानात् तत्र दृष्टांते लोहंतकुंतदिति ज्ञातं स्वतः स्फूर्तिरहितत्वप्रज्ञा
नप्रित्तुच्यते एताभ्यां पर्यायेण व्यापः सर्वतः संबद्धः कुं प्रो ज्ञात इत्यज्ञात इति चोच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तन्तु ज्ञात

स्य कुं प्रत्याज्ञातव्यापृत्वाद्भवतु बुद्ध्यावभास्यत्वं ज्ञानव्यापृत्त्यनुज्ञातस्य कुं प्रत्याकुतो बुद्ध्यैतन्प्राप्तव्यापृत्त्य
 त्वपि न्याहं क्वा ज्ञाततज्जनत इव ज्ञानस्यापि ज्ञानमात्रोपक्षेपात्त्वादज्ञातकुं प्रवद्ज्ञातस्यापि बुद्ध्यावभास्य
 त्वं प्रवतीत्याह अज्ञात इति यथा ज्ञातकुं प्रोबुद्ध्यावभास्यत्वं ज्ञातः कुं प्रोनाके बुद्ध्यावभास्यो न भ
 वति किं प्रवत्येवैत्यर्थः कुत इत्यत आह ज्ञातत्वेति ॥७॥ न न्वज्ञाततज्जननाया ज्ञानमिव ज्ञाततज्जनना
 अज्ञातो बुद्ध्यावभास्यो ज्ञातः कुं प्रत्यथा न किं । ज्ञातत्वज्जनने नैव विदाभासपरिक्षयः ॥७॥
 आभासहीनया बुद्ध्या ज्ञातत्वे नैव ज्ञान्यते । तादृगुद्धेर्विशेषः को प्रदादेः स्याद्विकारिणः ॥८॥
 ज्ञात इत्युच्यते कुं प्रोमदादि प्रोक्तकुत्रचित् । धीमात्रव्यापृत्तुं प्रत्याज्ञातत्वं नेष्यते तथा ॥९॥
 यापि बुद्धेर्वात् किमन्येन विदाभासेनेत्याहं क्वपि विदाभासाहिताया बुद्धेर्घादितदुक्तकाररूपत्वेन ज्ञा
 ततज्जननेन संप्रवतीत्याह आभासहीनयेति ॥८॥ विदाभासेहितबुद्धिर्व्यापृत्त्यद्यप्यज्ञातत्वा
 भावं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति ज्ञात इति लोके कुत्रचित्पि घटो मृदाशुक्ररक्ततृपयादि प्रोलेपनं

॥२४॥

प्राप्ते ज्ञात इति नोच्यते यथा तथा विदाभासहितबुद्धि व्याप्य स्यापि कुंभस्य ज्ञातत्वं नाभ्युद्यगभ्यत इति भा-
वः ॥ ८८ ॥ फलितमाह ज्ञातत्वमिति यतः केवलस्य बुद्धेर्ज्ञातत्वं जननासमर्थत्वात् कुंभे विदाभासलक्ष-
णास्य फलस्य न्यत्रैव ज्ञातत्वं नाप्रपञ्चिद्व्यतिथिः नन्वपि विदाभासो न कल्पनीयो बुद्धौ वैतन्यस्य

ज्ञातत्वं नाप्रकुंभे तः विदाभासफलोदयः न फलं बुद्धौ वैतन्यं प्राप्नात् प्रागपि सत्त्वतः ॥ ८९ ॥ ५

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संप्रता संविज्ञेवैह मे योथो वेदांतोक्ति उभागातः ॥ ९० ॥

व फलस्य सद्भावादिन्यासं क्वाह न फलमिति यतः केवलीया बुद्धेर्ज्ञातत्वं जनना बुद्धौ वैतन्यं फ-
लं घटादिभ्यो एतन्भवतीति कुत इत्यत आह मानादिति मानात् प्रागपि उभागा उद्यते पूर्वप्रवि-
ति घातानन्वात् फलस्य तु तदुत्तरका सीनत्वनियमादिति भावः ॥ ९१ ॥ नन्विदं परागर्थप्रमेयेष्वित्या-
दि सुश्रुतवार्तिकविहृद्व्यतिथ्यां वपतद्विरुद्धा न प्रज्ञास्येदं हो प्रमिति यो हति परागर्थेत्यादि-
ना अस्य तावमर्थः परागर्थवाह्या घटादयः पदार्थास्तेषु प्रमेयेषु उभागा विषयेषु सत्त्वया

उप्राणफलत्वेनाभ्युपेतसंतिदक्षिणैवेहास्मिन् शास्त्रिवेदांतोक्तिप्रमाणतः वेदांतवाक्यलक्षणाप्र
माणेन प्रयोष्ये जातव्यर्थः इत्यनेन वार्तिकेन बुद्धवेतन्यसदृशश्रिदाभासः उप्राणफलत्वेन विव
क्षितान् बुद्धवेतन्यमिति भावः ॥ ११ ॥ वार्तिककाणां गोप्यो दृशो विवक्षेति कुतो वगम्यत इत्याशंक्य

इति वार्तिककारेण दित्वा दृशं विवक्षितान् बुद्धवित्फलयोर्प्रेक्षः सहस्रांति श्रुतो यतः ॥

॥ १२ ॥ आभास उदितस्तस्माद् जातत्वं जनयेत् घटे तत् पुनर्बुद्धाणां भास्यप्रजातत्वं वदेव हि ॥

तद्गुरुभिः श्रीमदाचार्यैरुपदेशसहस्रां बुद्धवेतन्यविदाभासयोर्प्रेक्षस्य प्रतिपादितत्वादित्याहुः
इति बुद्धवित्फलं बुद्धवित्फलेतयो रिति विग्रहः ॥ १२ ॥ एवं सति उक्ते किं प्रायात्मित्यत आ
ह आभास इति यस्मात् बुद्धवित्फलयोर्प्रेक्षः सिद्धस्तस्माद् घटे उदित उत्पन्नं आभासश्चिदाभास
तत्र घटे जातत्वं जनयेत् उत्पन्नं तत् जातत्वं पुनर्जातत्वं बुद्धगोवावभास्यं भवति हि उदितमि
त्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ १३५ ॥

एवं बुद्धविदाभासयोर्भेदमुपपादितं विषयभेदप्रदर्शनेन स्पष्टयति धीवृत्तिरिति वितावृत्तवैतन्ये
नेत्यर्थः विदाभासस्य कुंभमात्रफलरूपत्वात् तत्र भासेन घट एव स्फुरेत् भास्येनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ कुं
भास्यविदाभासबुद्धेः भास्यत्वे हि गमो ह वैतन्यमिति अतो घटस्य बुद्धविदाभासो भयाभास्य
धीवृत्त्याभासकुंभानां समूहो भास्यतेति ता कुंभमात्रफलत्वात् एक आभासतः स्फुरेत्
१५ ॥ वैतन्यं द्विगुणं कुंभे जातत्वेन स्फुरत्यतः अन्ये तु व्यवसायाव्यमस्फुरेत यथोदितं
॥ १६ ॥ घटो यत्रैतन्मात्रं कुंभे भासस्य पुत्रादतः विज्ञातो घट इत्युक्तिरुत्तरा नुग्रहो भवेत्
त्वेन कुंभे जातत्वेन द्विगुणं वैतन्यं भवति इदमेव घट जाततावभासकं वैतन्यं तार्किकैर्ना प्रतीतेरा
व्यवक्रियत इत्याह अन्ये इति यथोदितं यथोक्तमेतदेव बुद्धवैतन्यं मन्येतार्किका अनुव्यवसा
याव्यं ज्ञातात एमाह इति योजना ॥ १७ ॥ अयं घट इति ज्ञातो घट इति व्यवहारभेदादपि विदाभास
बुद्धयोर्भेदोक्तव्यं तव्य इत्याह घटोऽप्यमिति ॥ १८ ॥ देहादहं श्रिदाभासबुद्धाणिविचित्रेते मथा

तथा देहांतविदाभासकूटस्थौ विवेचनीयादित्याहुः आभासब्रह्मणीति ॥ १७ ॥ ननु देहाद्विदित्वा भा
सव्याप्यद्यदाकारवृत्तिवदांतरविषयगोचरवृत्त्यभावात्कथं ते तद्व्यापकश्चिदाभासो भुवगम्य
त इत्याशंच यगोचरवृत्त्यभावेऽप्यहमादिवृत्तिरस्य भावस्तद्व्यापकश्चिदाभासो भुवगंतुं शक्य

आभासवृत्त एव देहाद्विषय इति चेत् तत्रापि तदभासकृत् स्यौ विविच्येतां तदुच्यते ॥ २७ ॥

अहं वृत्तौ विदो भासः का प्रज्ञो धादिका सुचा संव्याप्य वर्तते तपे लोहे वह्नि र्यथा तथा ॥ १० ॥

स्वमात्रं भासयेत्तुं लोहं नान्यत् कदाचन। एवमाभासमहिता वृत्तयः स्वे स्वे भासिकाः ॥ १८ ॥

क्रमाद्विष्टु च विष्टु च जायंते वृत्तयोऽतिलाः। सर्वा अपि विलायंते सुप्ति मूर्च्छा समाधिषु॥२०॥

इति सद्यः शान्तमाह अहं च त्रादिति ॥ १८ ॥ अहं प्रदिष्टं त्रीनां एव विदाभासं प्राप्तं त्वं दृष्टान्तप्र
पंचेन त्वत्प्रयति स्तुतिमात्रमिति ॥ १९ ॥ एवं विदाभासं व्युत्पन्नं कुरुत्स्थं रूपं त्वं नृपादयितुं तदुप
योगिनं वृत्त्यभाजवसरं दर्शयति क्रमादिति ॥ २० ॥ भवत्येव संप्राप्तौ कृते तिलयो नेन

ॐ २

कथं कूटस्थो वगम्यते इत्याशंक्य वृत्त्यभावात् साक्षित्वे नासावगम्यते इत्याह संध्य इति कृत्तिसंधयो वृ
त्त्यभावाच्चैतन्येनावभास्यते सकूटस्थो वगम्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं च साक्षिकं कृत्तितत्त्वित्वात् अहं च
इति वाह्ये च यथा च घटावावभासकश्चिदाभासो घटस्य ज्ञाततावभासकं वृत्त्येव तस्य वेति चेत्तस्य
संधयो विल्य वृत्तीनां मभावाच्चैव भासिताः निर्विकारेण तेनासौ कूटस्थ इति बोध्यते ॥ २१ ॥
चटो द्विगुणवैतन्यं यथा वाह्ये तथान्तरे वृत्तिष्वपि तत्तत्तत्र वैषम्यं संधितो धिकां ॥ २२ ॥

द्विगुणं तथान्तरे हंकादि वृत्तिष्वपि कूटस्थवैतन्यं वृत्त्यभासकश्चिदाभासश्चेति द्विगुणवैतन्यम
स्ति तत्रोपपत्तिमाह तत्तत्तत्रेति यतो द्विगुणवैतन्यमस्ति ततः संधितः संधिष्वस्तत्र वृत्तिषु वैषम्यं
धिकां दृश्यते इति शेषः ॥ २२ ॥ तत्तत्रापि घटादिष्विव ज्ञातता ज्ञाततावभासकत्वेन कूटस्थमिति
व्यत इत्याशंक्य तत्र ज्ञातता च भावादेवेत्याह ज्ञाततेति तत्रोपपत्तिमाह त्वस्येति ज्ञाता ज्ञात
व्याप्तिभ्यां ज्ञातता ज्ञातते भवतः वृत्तीनां तु स्वयं कोशत्वेन ज्ञानव्याप्तिर्नास्ति तापि वृत्तिभिः चैतन्य

त्रिमात्रेण स्वगोचराज्ञानस्य निवर्तनत्वादज्ञानस्य व्याप्तिरपि नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ ननु कूटस्थविदा
 भासयोर्ह्यभेदोऽपि विज्ञेयमभेदकस्य कूटस्थत्वप्रयत्नस्य कूटस्थत्वमित्येतत्कृतद्वयार्थं क्व
 विदाभासत्रिव्योर्जन्मनाशयोरेतदभूयमानत्वादस्या कूटस्थत्वमित्येव विकारित्वेऽप्यप्राणाभावा
 ज्ञाततां ज्ञाततां तेन सोऽद्य वदुति उक्तरित्। स्वस्य स्वेनागृहीतत्वात्त्राप्रिश्चाज्ञाननाश
 नात् ॥ २३ ॥ द्विगुणीकृतवैतन्ये जन्मनाशात् भूतितः। अकूटस्थं तदन्यत्र कूटस्थम
 विकारतः ॥ २४ ॥ अंतःकरणतद्वृत्तिसाक्षीत्यादावनेकधा। कूटस्थ एव सर्वत्र सर्ववर्षोर्व
 ति श्रुतः ॥ २५ ॥ न कूटस्थत्वमित्यहं द्विगुणीति ॥ २६ ॥ विदाभासव्यतिरिक्तकूटस्थाभ्युप
 गमः स्वकपोलकल्पित इत्याशं दयाचार्यैः कूटस्थस्योपादितत्वात् नैवमित्याह अंतःकारोति अं
 तःकरणतद्वृत्तिसाक्षीवैतन्यद्विगुहः आनंदरूपः सत्यः सत् किं नात्मानं प्रपद्यते इत्यादावित्य

॥ १३० ॥

॥ २५ ॥

कूटस्थस्यातिरिक्तश्चिदाभासोपि ते वर्णित इत्याह आत्मा भासेति आत्मा चात्मा भासश्चाश्रय
श्चात्मा भासाश्रयाश्चेति द्वंद्वसमासः सुरवाभासाश्रया इत्यत्रापि तथा सुखं पतिद्वयाभासो मुखप्र
तिर्विद आश्रयो दर्पणो दिश्चेति त्रयं यथा पुन्य दोषाणां गम्यते एवमात्मा कूटस्थ आभासश्चिदा
भास आश्रयोतः करणादिति त्रयोपि शास्त्रयुक्तिभ्यामवगम्यत इत्यर्थः अत्र यो भास शब्देन

आत्मा भासाश्रयाश्चैवं सुरवाभासाश्रया यथा गम्यते शास्त्रयुक्तिभ्यामिति भासश्च व
र्णितः॥ २६॥ बुद्ध्या बुद्धिर्न कूटस्थो लोकांतरगमनागमौ कर्तुं शक्नोद्यथाकाश इव भासेत किं

वद॥ २७॥ कूटस्थारिक्तश्चिदाभासो वर्णित इति भावः प्रत्यक्षः साक्षात् बुद्धेः साक्षात् बुद्धिमाक्षि
णः प्रतिपादकं शास्त्ररूपं रूपं पतिरूपोवभूवेति विदं भासप्रतिपादकं विकारित्वा विकारित्वा
दि रूपा युक्तिः पूर्वमेवोक्तेति भावः॥ २८॥ अत्र विदं भासमाक्षिपति बुद्ध्या बुद्धिर्न इति स्वस्मिन् कस्य
मानया बुद्ध्या बुद्धिर्न कूटस्थ एव घटद्वारा घटाकाश इव बुद्धिर्लोकांतरे गमनागमने कर्तुं

शक्नोति अतश्चिदा भासकस्य नामां गौरवमिति भावः ॥ २७ ॥ असंगस्य कूटस्थस्य बुद्धवच्छेदमा
 त्रेण जीवत्वं न घटते न्यथा तेषु संगस्य दिति परिहरति शृणु संग इति ॥ २८ ॥ बुद्धिकुक्षयोऽसौ स्त्वा
 त्वाच्छाभां वैषम्यं शंकते न कुक्ष्येति उक्तं स्वच्छत्वं परिच्छेदपु योजनं न भवतीत्याह तथा अ
 शृणु संगः परिच्छेदमात्रा तु जीवो भवेन्नहि अन्यथा घटकुक्ष्याद्यैरवच्छिन्नस्य जीव
 ता ॥ २८ ॥ न कुक्ष्यासदशी बुद्धिः स्वच्छत्वादिति चेन्न तथा असुतामपरिच्छेदे किं स्वाच्छेद
 भवेन्नव ॥ २९ ॥ प्रत्येन दाहजन्येन कां स्पृजनेन वा नहि विज्ञेयं तं दुलादीनां परिमा
 णं विशिष्यते ॥ ३० ॥ परमाणुविशेषेऽपि प्रतिविंबो विशिष्यते कोऽस्येयं दित दाबुद्धा
 च व्याभासो भवेद्दत्तात् ॥ ३१ ॥ था अस्तिविति ॥ ३२ ॥ उक्तप्रार्थं दृष्टं तेन स्पृश्यति प्रत्ये
 नेति दाहकां स्पृजत्ययोः स्थिते स्वच्छत्वा स्वच्छत्वे तं दुल परिमा णो न्यूनधिकभाव हेतु न भ
 वत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ कां स्पृश्ये तं दुल परिमा णा धिव्या भावोऽपि प्रतिविंब स क्षण माधिव्य

॥ ३२ ॥

म स्त्री त्वा शंक्य ता हितु द्वा वपि वि दा भा सो भवते वां गो कृतः स्यादित्याह परिमार्तोति ॥ ३१ ॥ प्रति
विं वां गो को वि दा भासः कथं मं गो कृतः स्यादित्या शंक्य प्रति विं वा भासः शब्दा भ्या मधि धे य स्या
र्थ स्ये र्वा दित्याह ईष द्भा सनेतिः प्रति विं व स्या भास त्वं क थ प्रित्या शं वषा भास लक्षणा योग
दित्याह विं व ल क्षणेति हि य स्यात् कारणात् प्रति विं व विम्ब ल क्षणा हितो विं व द व भासने
ईष द्भा सन मा भासः प्रति विं व ल था विधः विं व ल क्षणा हीनः स न विं व व द्भा सनेति स हि ॥
३२ ॥ म संगत्व वि कारा भ्यां विं व ल क्षणा हीन ता स्फूर्ति रू प त्व प्रेत स्या विं व व द्भा सनेति विं
दुः ॥ ३३ ॥ न हि धी भा व भा वि त्वा दा भा सोति धि यः पृथक् इति वेद स्य प्रे वोक्तं धो प्ये व स्त दे
तो विं वा भास इति भावः ॥ ३२ ॥ आ भास ल क्षणा योगि त्व प्रे व स्य क्क यतिः म संगत्वेतिः एत स्य विं दा भास स्य
म संगत्व वि कारि त्वा भ्यां विं व भू ता संगति वि कारि त्वे तं न्य ल क्षणा हीन त्वं स्फूर्ता रू प त्वं विं व द व भास
न प्रित्यर्थः हेतु ल क्षणा हितो हेतु व द व भास ना हेत्वा भासा इति वत् ॥ ३३ ॥ इ थं वि दा भास स्या पु ये
ज क तोति ए क त्वे दा तां त स्य बुद्धः पृथक् सत्वं ना ध मि तुं पूर्व क्ष माह न हि ति य था म्बु दिस त्व

मेव भवत् घटो न मृदो मिथ्यते तद्वदिति भावः ॥ तन्नेवं तर्हि देहातिरिक्ता धीरपि न सिद्धेदिति उ-
 त्तिव ध्यापयति ह्यति अल्पमिति ॥ ३४ ॥ प्रतिबन्दी प्रोचनं शङ्कते देहे इति देहव्यतिरिक्ता यावुद्धेः
 सविज्ञानो भवतीत्यादि श्रुतिसिद्धन्ता सत्वमिति भावः तनुश्रुतिवत्सात् देहातिरिक्ता बुद्धिरप्यु-
 देहे मृते विबुद्धिश्चेच्छास्त्रादस्ति तथा सति बुद्धेरत्याश्रिदा भासः प्रवेशः श्रुतिषु श्र-
 तम् ॥ ३५ ॥ धीयुक्तास्य प्रवेशश्चेत्तेतरे ये विषयः पृथक् आत्मा प्रवेशं संकल्प्य प्रविष्ट-
 इति गीयते ॥ ३६ ॥ यगम्यते चेत्तर्हि प्रवेशश्रुतिवत्सा बुद्ध्यातिरिक्ता श्रिदा भासोऽप्यप्युपे-
 य इत्याहुः तथा सतीति ॥ ३७ ॥ तनुबुद्ध्या पादिकस्यैव प्रवेशो भुज्यते नेतास्येति शङ्कते धीयुक्ता-
 स्येति तेतरे यश्रुतौ बुद्ध्यातिरिक्तस्यैव प्रवेशश्रवणात् प्रैवमिति परिहृति नेतरेय इति ॥ ३८ ॥
 तां श्रुतिमर्थतः पठति कथमिति अयं परमात्मा साक्षदेहप्रक्षालिव देहाश्चाथ देहा-
 तैः सह वर्तत इति साक्षदेहमिदं जडजातं मृते चेत्तनुमविहाय कथं नु स्यान्नैकथमिति

॥१३९॥

त्रिर्वहेदिति विदार्य मूर्ध्नीमानं कपालत्रयं प्रथमं दिदा र्यं सन्तिषि माद्रेण भित्तुप्रविष्टः सन् संसाति
नाश्यादिकमनुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तन्तुसंगस्यात्मनः पुवेषो व्यक्त इति शङ्कते कथमिति इदं च घट
यावपिममानमित्याह मुक्तिरिति सुखकर्तृमायिकत्वाद्बोध इत्याशङ्क्या यं परिहारः पुवेषे र्मायिसभा
न इत्याह मायिकत्वमिति अनयो मायिकत्वे हेतुश्च सप्र इत्याह विनाश इति ॥ १८ ॥ उत्तानघन एवै
कं चेत्विदं साक्षदेहं मद्वत्तेत्यादितादृशात् विदार्य मूर्ध्नीमानं प्रविष्टः संसरत्यर्थः ॥ १९ ॥ कथं प्रविष्टो
(संगश्चेत्सुखीत्येकं कथं वद। मायिकत्वं तयोस्तुल्यविनाशश्च सप्रसामोः ॥ २० ॥ समुत्थायेव भूते
भ्रष्टा न्येतानुविनश्यति। तस्य स्थितिर्मेव यो याज्ञवल्क्य उवाच ॥ २१ ॥ तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय ताभ्येव
नुविनश्यति तं तु संप्रजालीति औपाधिकरूपस्य विनाशप्रतिपादकं श्रुतिदर्शयति समुत्थायेवमिति एष उप
ज्ञानघन आत्मा एतेभ्यो देहेन्द्रियादिरूपेभ्यः पंचभूतकार्येभ्योतिप्रित्तभूतेभ्यः उपाधिभ्यः समुत्थाय जीवत्वाभि
धानं प्राप्नोति येन देहादीनि विनश्यंत्यनुविनश्यति तं पुनरुविनश्यतु तत्तत्कृतं जीवत्वाभिधानं जहाति एवं प्रकारेण

सोऽधिकस्य विनाशित्वं याजवल्क्योऽप्युक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अविनाशी वा अरे यमात्मा
 बुद्धिर्धर्म इति श्रुत्या कूटस्थं ततो विभिन्नः प्रदर्शित इत्याहुः अविनाशीति मात्रा संसर्गत्वस्य भवती
 ति श्रुत्या विनाशित्वेति हेतुमत्संगत्वं बोधयानित्याहुः मात्रा संसर्ग इति प्रीयंते इति मात्रा देहादयस्तानि
 अविनाशी यमात्मेति कूटस्थं प्रविशेदिति ॥ मात्रा संसर्ग इत्येव प्रसंगत्वस्य कीर्तनात् ॥ ५० ॥
 जीवा येन वा वकिले शरीरं प्रियते न सः इत्यत्र न विप्रोक्षोर्थः किंतु लोकांतरे गतिः ॥ ५१ ॥ नाहं
 ब्रह्मेति बुद्धेः सविनाशीति चेत् न तत् ॥ सामानाधिकरण्यस्य बाध्याप्रविसंभवात् ॥ ५२ ॥
 रस्यात्पुनोऽसंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ननु जीवा येन वा वकिले दंप्रियते न जीवो प्रियत इति श्रुत्या सौम्याधि
 कस्याप्यविनाशित्वं प्रतिपाद्यते इत्याशं वचनस्याः श्रुतेर्देहांतरं प्राप्तिविषयतया नात्यंतिकं नाशाभावो
 परत्वमित्याहुः जीवा येन प्रिति जीवा येन जीव एतत् जीवेन त्वत्त्वमिति यावत् वाच्यं स जीवो न प्रियत इ
 त्यर्थः ॥ ५१ ॥ नेन जीवस्य विनाशित्वं ब्रह्मास्योत्पत्तिविनाशि ब्रह्मतादात्म्यज्ञानं न घटत इति शं कते ना

॥ १७० ॥

हं बुद्धेति बुद्धेति इति विनाशो म जीवो हं बुद्धेति बुद्धेति एतात्मानं न बुद्धेति न जा नोयादित नश्यति नाश
नो रेकत्ववितेधाविति चेन्न रूप्य सामानाधिकरण्येन बाधायामाप्रानाधिकरण्येन संभवात्
जीवभाव बाधेन बुद्धभावावगर्तुं शक्यते इत्याह नतदिति ४२॥ कथा सामानाधिकरण्येन बाध
र्थप्रतिपत्तिश्चकारो वातिके कारो सदृशं तो भिन्न इती प्रमर्थ न बाधो दाहरण पूर्व कंदर्शयति यो यं स्थाणुति
यो यं स्थाणुः पुमानेष बुद्धिया स्थाणु धीरिति बुद्ध स्त्रीति धियमशेषाद्य हं बुद्धिर्न वत्स्यते ॥ ४३ ॥ तैस्त्व
सिद्धावप्येव प्रचार्यैः स्व स्त्रीति सामानाधिकरण्येन बाधार्थं त्वेतेनोक्तं तत् ॥ ४४ ॥ सर्वं बुद्धे
ति जगता सामानाधिकरण्येन अहं बुद्धेति जीवेन सामानाधिकृत्येति प्रवृत्ते ॥ ४५ ॥
ति नैकमेति स्थाणुरेव पुमान् इत्यस्मिन् बाधो पुहृत्त्वलोधेन स्थाणुत्वं बुद्धिर्न वत्स्यते यथा एवमहं बु
द्ध्या स्त्रीति लोधिना हं बुद्धिः कर्ता हं म स्त्रीत्येव मादिरूपा सर्वापि न वत्स्यते इति एवमुक्तेन प्रकारेण बाधार्थं वातिक
कारो नैकमेति सिद्धो सामानाधिकरण्येन बाधार्थं त्वं स्व स्त्रीति मिति कृतित्वा हं ततोक्तं तदिति ततः का
रणान् बुद्ध्या हं म स्त्रीति बाधेन सामानाधिकरण्येन बाधार्थं प्रतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तत्तेवमपि श्रुतिषु

वाध्यांसा मानाधिकार एव न कापि दृष्टमित्याशङ्क्य सर्वं ह्येतदुत्प्रेत्यत्र वाध्यांसा मानाधिकार एव दृष्ट
प्रजापितृद्वयमविष्यतां न्याह सर्वं बुद्धेति ॥ ४५ ॥ ननु तर्हि विचारणाचार्यैर्वाध्यामानाधिकार एव कृतोति
एकतमित्याशङ्क्य तैरहं शब्देन कूटस्थस्य विवक्षितत्वादित्याह सामानाधिकार एव सति ॥ ४६ ॥ कूट

सामानाधिकार एव स्य वाधार्थत्वं तिष्ठति यत्तत्रो विचारणे कूटस्थस्य विवक्षया ॥ ४६ ॥

शोधितत्वं यदर्थेयः कूटस्थो बुद्धरूपतां । तस्य वक्तुं विचारणे तथोक्तमित्यत्र ॥ ४७ ॥ देहे

द्विधादियुक्तस्य जीवाभासप्रमस्य यो अधिष्ठानवितिः सैवाकूटस्था विवक्षिता ॥ ४८ ॥

कूटस्थस्य विवक्षयेत्युक्तमर्थो विद्यतेति शोधितत्वं प्रिति शोधितो बुद्धदिभ्यो विवेचितत्वं यदलक्ष्येयः
कूटस्थो विवक्ष्यतां तास्य बुद्धरूपतां सत्यादिरक्षणां बुद्धरूपतां वक्तुं विचारणे विचारणाधिकार एव
तिष्ठति कूटस्थस्य पूर्वकं मुख्यसामानाधिकार एव मुक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इदानीं कूटस्थस्य द्रव्यगोचर्यसंभवमित्युक्तं
स्थशब्देन विवक्षितमर्थमाह देहे द्विधादीति आदिशब्देन प्रत्येकस्य अद्वैतस्य सत्त्वं देहे द्विधादियुक्तस्य
तादृश्यसहितस्य जीवाभासप्रमस्य विवक्षितमर्थमाह अधिष्ठानविति यदधिष्ठानवतस्य प्रसिद्धिः तदत्र
वेदांतेषु कूटस्थस्य विवक्षितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

॥ ७४१ ॥

वृक्षशब्दस्य चार्थमाह जगदुपपत्त्येति कृत्स्नजगत्कल्पनाधिष्ठानं यच्चैतन्मन्वेदांतेषु तिरुवितं तदत्रुवाश
व्येत विवक्षितमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ननु जीवमुपपत्तिरिति चेत्तत्तत्कल्पस्थ इत्युक्तं प्रत्यक्षं जीवस्य गोपितत्वात् सिद्धे
रित्याशंक्यतस्या गोपितत्वं केमुक्तिकन्यायेन साधयति एतास्मिन्निति जगदेकदेशत्वं चानेन जीवेनोत्पत्तिरित्येव
दिश्रुतिरिति ॥ ५० ॥ ननु जगदधिष्ठानं चेत्तत्तत्स्यैकत्वात्तत्तत्पदार्थभेदाभावेतत्तत्पदार्थयोः धोत ह तस्यमित्या

जगदुपपत्त्यस्य सर्वस्य यदधिष्ठानमिति तत्र व्यंतेषु तदत्रस्याद्वयशब्दविवक्षितं ॥ ५८ ॥ एत
स्मिन्नेव चैतन्ये जगदागोप्यते यदा तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्यैकाकथा ॥ ५० ॥ जगत्तदेक
देशाख्यसमागोप्यस्य भेदतः तत्तत्पदार्थेभिर्नोक्तो वस्तुतस्त्वेकतावितः ॥ ५१ ॥ कर्तृत्वादीन्
बुद्धिधर्मान् स्फूर्त्यारब्धान्वात्मरूपतां दधद्भिर्भातिपुरत आभासोती प्रमो भवेत् ॥ ५२ ॥

शंक्यतयोरोपाधिको भेदो वास्तवमैक्यमित्याह जगदिति जगदिति तदेकदेश इति च आख्यायस्य समा
गोप्यस्य तत्रैवाजातावेकवचनं ॥ ५१ ॥ ननु विदाभासस्य शक्तिकारजतादिव दधिष्ठानागोप्यो प्रत्यक्षधर्मवत्त्वं
उपलभ्यते कथं प्रागेवित्यत्र मित्याशंक्यमाह कर्तृत्वादीति बुद्ध्युपाधिद्वारा समागोप्यमाणान् कर्तृत्वं प्रोक्तत्वं

प्रमातृत्वादीन् स्फुरणसंज्ञाणामात्मरूपत्वं च दधत् पुरतो प्राति स्म द्यं प्रति प्रातते । त आभासः कल्पित इत्यर्थः
 ॥ ५२ ॥ आत्मप्रमत्त्यकिंकारणमित्याकांक्षयां बुद्ध्यादिस्वरूपा परिज्ञानमेवेत्याहः काबुद्धिरिति तस्यैतिव
 र्त्तनीयत्वायानर्थहेतुतामाहः सोऽयमिति ॥ ५३ ॥ अस्मिन्निवर्तकमित्याकांक्षयां बुद्ध्यादीनां स्वरूपविवेक
 काबुद्धिः कोऽयमाभासः काश्चात्मात्रजगत्कथं । इत्यतिर्गम्यतोऽप्रोहः सोऽयं संसार इष्यते ॥ ५३ ॥ बुद्ध्या
 दीनां स्वरूपं यो विविनक्ति स तत्त्वविद् । स एव मुक्त इत्येवं वेदां तेषु विनिश्चयः ॥ ५४ ॥ एवं सति तु बन्धस्या
 त्कस्येत्यादिकुतर्कजाः विडम्बना दृढं स्वच्छाः स्वच्छतोक्तिप्रकारतः ॥ ५५ ॥ एवं निवर्तक इत्यादिप्रेत्युक्तं
 विद्वानेव जानीत त एव वा तथानिर्गुण इति न्याहः बुद्ध्यादीनामिति ॥ ५६ ॥ एवं बंधोऽप्रोक्ष्यो रविरेकमूलत्वं
 सत्यं हेतुत्वादेकस्य बंधः कस्य प्रोक्ष इत्येवमादिरूपास्तार्किकैः क्रियमाणाः कुतर्कमूलाः परिहासवि
 शेषाः स्वच्छतोक्तयुक्तिप्रतिषेधांतिरुत्तरत्वापादानेन परिहरणीया इत्याहः एवमिति ॥ ५७ ॥ एवं श्रु
 तियुक्तिभ्यां कूटस्थं बुद्ध्यादिभ्यो विविच्य दर्शयित्वा पुनरपि तद्विवेककृत इत्याहः वृत्तेः साक्षि

॥ १४२ ॥

तयेत्यादिना कामादिवृत्त्युत्पन्नौ सत्यांततसाक्षितेन वृत्त्युदयात्पूर्वं तत्प्रागभावसाक्षितेन वृत्तिना
सायांसत्यंततसाक्षितेन तत्पूर्वप्रसोत्पन्नभूयमातज्ञानसाक्षितेन वृत्तिवृत्तिवृत्ति सत्तासत्यस्य ज्ञा
गतआत्मनो नो नाधिष्ठानत्वेन सत्या जडस्य सर्वस्य साधकत्वेनावभासकत्वेन विदूषः सर्वदाप्रेप्रविष्ट

वृत्तेः साक्षितयावृत्तिप्रागभावस्य व्यवस्थितम् । तुमुसायांतथाज्ञोस्तीत्याभावाज्ञानवक्तुना
॥ ५६ ॥ असत्यालंबनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु । साधकत्वेन विदूषः सदाप्रेप्रस्य दत्तम् ॥ ५७ ॥

आनंदरूपसर्वार्थसाधकत्वेन हेतुता । सर्वस्य वक्ष्यतेन संपूर्णः शिवसंहितः ॥ ५८ ॥

यत्कान् आनंदरूपः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ आनंदरूप इति सर्वार्थवभासकत्वेन सर्वसर्वधित्वा संपूर्ण इ
त्युच्यते । अत्र वेद अप्रिये तं विप्रतः शिवो वृत्त्यादि प्रोपिद्यते वृत्त्यादि साक्षित्वा यद्य वृत्त्यादि प्रो
त्प्रेद्यते तत्तत्त वृत्त्यादि साक्षित प्रवर्तियथा वृत्त्यादि विप्रतः सत्यो प्रवर्तितु महति प्रिय्याधिष्ठानत्वा
त् असत्या जताधिष्ठान भक्तिवत् विप्रतश्चिदूयो जडमात्रावभासकत्वात् यत्तु विदूषं तप्रवर्तित

तत्सर्वं जडा भासकमपि न भवति यथा घटादिः विप्रतः परमातं द रूपः पराप्रमास्यदत्वात् न यत्परमा
तं द रूपं न भवति तत्परं प्रमास्यदप्रपित भवति यथा घटादिः विप्रतः परापूर्णाः सर्वसंवाधित्वात् न
जनवत् सर्वसंवाधित्वेन सर्वार्थसाधकत्वेन विप्रतः सर्वसंवाधानं सर्वविभासकत्वात् सर्वसंवा

इति शैवपुराणेषु कृतस्थः प्रविशेति जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नः शिवः ॥ ५५ ॥

मायाभासेन जीवेशो को नोति श्रुतत्वतः। मायकावेव जीवेशो स्वप्ने नो कावकुं भवतु ॥ ५६ ॥

न्यवान् न भवति स सर्वविभासकोपि न भवति यथा दीपादिरिति ॥ ५७ ॥ उदाहृत्य पुराणवाक्यस्य तत्त्व
यमाह इति शैवपुराणे चित् इत्येवं प्रकारेण सूतसंहितादिषु पुराणेषु जीवेशत्वादिकस्य नारहित
केवलेशद्वितीयः स्वप्नः स्वप्ने कावचेतन्यत्वेन शिवो कृतस्थो विवेकित इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ जीवेशत्वा
दिरहितत्वं कृत इत्याशयः श्रुत्या न यो मायिकत्वं उदर्शनादित्याह मायाभासेति जीवेशत्वाभा
सेन कतेति मायावति घावस्वयमेव भवतीति श्रुतिर्मायति घावो न यो भिदाभासयो मायिक

॥ १५३ ॥

तुं प्रतिपादयतीति भावा प्राप्ति कत्वेतयोर्देहादिभ्यो वैलक्षण्यं न स्यादित्याहं वप प्राथित्वं ताविशो
वेपिकाचकुंभस्य घटादिभ्यो वैलक्षण्यं प्रितानयो ह्यस्य दित्याह स्वच्छाविति ॥ ६० ॥ ननु घट
काचकुंभारंभकयोर्मृद्विशेषयोर्देहान्न वैलक्षण्यं पुंशितं जगत् जीवे श्वर भेदहेतोर्माया एकत्वात् न यो
र्जगते वैलक्षण्यं पुंशितमित्याहं वपान्न जन्मयोर्देहप्रतयोर्माया वैलक्षण्यं न द्विदित्याह अत्र जन्ममिति
अत्र जन्मं मनोदेहात् स्वच्छ यद्वत्तथैवतौ। प्राप्ति कावपि सर्वस्मादन्यस्मात् स्वच्छतां गतौ ॥ ६१ ॥
विद्रुपंच संभाष्यं विच्छेनैव प्रकाशनात्। सर्वकल्पनशक्ताया मायाया दुःशकं नहि ॥ ६२ ॥
आत्मनूतिद्वयि जीवे शोचेतनौ स्वप्रगौ सृजेत्। महाप्रायात् जन्मेतावित्याश्चर्यं किंप्रजते ॥
६३ ॥ सर्वज्ञत्वादिकं वेत्ते कल्पमित्याप्रदर्शयेत्। धर्मिणं कल्पयेद्यात्मा को भो धर्मकल्पते ॥ ६४ ॥
॥ ६१ ॥ प्रवृत्तकावादिकं स्वच्छत्वं विच्छेत्तु कुत इत्याहं वपानुभवादित्याह विद्रुपत्वमिति विच्छेन प्रकाश
नमपि प्राप्ति कयो रनुपपत्तिमित्याहं कपनस्या दुर्घटकारित्या दुपपत्तिमित्याह सर्वकल्पनेति ॥ ६२ ॥
उक्तप्रथं कैमुतिकन्यायेन दुहयति आत्मनिति ॥ ६३ ॥ ईश्वरस्य प्रामाणिकत्वे तस्य जीववृत्तस्य

जन्मादिकं स्यादित्याशंक्य सर्वजन्मादिकं प्रविश्यायेव कस्यचिद्व्यतीत्याहः सर्वतत्वेति न त्रयोपप
 त्तिमाह धर्मिणाप्रिति-६४॥ ननु जीवेशयोरेव कूटस्थस्याविश्रायिकत्वं प्रसज्येतेत्याशंकते कूट
 स्थेऽप्यतीति प्रमाणाभावात्तैवमिति परिहरति मातिशयताप्रिति ॥६५॥ कूटस्थस्य वास्तवत्वे
 कूटस्थेऽप्यतिशंका स्यादिति चेत्तस्मात्तिशंकायां कूटस्थमायिकत्वेन प्रमाणं नास्ति विद्यते
 ॥६५॥ वस्तुत्वं द्योषयन्त्यस्य वेदांताः सकला अपि। संपन्नरूपं वस्तुत्वं न संहतिं त्रिकं चना।
 ६६॥ आत्मार्थे विशदोक्तमेतत्तर्कः किंचित्। तेन तार्किकशंका नाम त्रयो वस्तुत्वे ॥६७॥
 विप्रमाणं नोपलभ्यत इत्याशंक्य श्रुतमः सर्वं अपि प्रमाणाप्रित्याहः वस्तुत्वं द्योषयन्तीति अत्र
 कूटस्थस्य परमार्थकत्वे प्रतियक्ष्माभूतमन्यद्वस्तुत्वं च न संहति इत्यर्थः ॥६६॥ ननु कूटस्थस्य
 जीवेशयोश्च वास्तवत्वात् वास्तवत्वं साधने श्रुतमस्य वपयते न तर्कः किंचिदपि साध्यते इत्याशं
 क्य मुमुक्षुराणां आत्मार्थविशदोक्तकरणाय प्रवृत्तत्वात् तर्कोपन्यास इत्याहः श्रुत्यर्थमिति ॥६७॥

॥१७७॥

ततः किमित्यत आह तस्मादिति मुमुक्षुणां क्रत्यर्थः कीदृशो न संशय इत्यत आह श्रुतावित्यादि श्रु-
तिषु जीवेशयोर्मितिकेतव्रीक्षणादिपुत्रशंतायाः सुखेरीश्वरकर्तृत्वं जगत्स्वप्नसुषुप्तिबंधमोक्षलक्षणा-
स्य संसारस्य जीवकर्तृत्वं कूटस्थस्य संज्ञादिकं श्रुतिजन्मादि लक्षणास्य व्यवहारजन्यं सत्यत्वं च प्र-
तस्मात् कुतर्कसंत्यज्य मुमुक्षुः श्रुतिमाश्रयेत् । श्रुतौ नुमाय्या जीवेशोक्तोतीति पुदरिति ॥ ६८ ॥
ईक्षणादिपुत्रशंता सुखेरीश्वरकर्तृत्वं जगत्स्वप्नसुषुप्तिबंधमोक्षलक्षणास्य संसारो जीवकर्तृकः ॥ ६९ ॥
असंग एव कूटस्थः सर्वदा तास्य कश्चन प्रवृत्त्यतिशयतो न प्रतस्येति चार्थता ॥ ७० ॥ तत्रिहो धी-
नचेत्यतिर्न तस्तेन च स्यात्प्रकाशं न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येवाप्यप्रार्थता ॥ ७१ ॥ त्रिधादितं अतो
मुमुक्षुरिममर्थं सर्वदादिचारयेदित्यभिप्रायः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ कूटस्थस्य जन्मातिशयभावः कुतो
गम्यते इत्याशंक्य श्रुतिवाक्यादित्यभिप्रेत्य तद्वच्यं पठति तत्रिहो धी इति ७१ ॥ ननु तर्हि श्रुतिपुत्रत्रतत्र

जीवे ॐंदिस्वरूपप्रतियादतं किमर्थमित्याशंक्योवाङ्मनसजोचरस्यात्मनोऽवबोधनायेत्याह अवा
ङ्मनसोति ७२॥ ननु तत्त्वस्यैकरूपस्य श्रुतिबोधने श्रुतिबुद्धिगानं कुतो दृश्यते इत्याशंक्यते तत्त्वे
विगतमस्ति अपितु तद्बोधनप्रकारे तदपि बोध्यपुरुषादि तदेषामनुसारेण सुरेश्वराचार्यैरुक्तं

अवाङ्मनसगम्यतं श्रुतिबोधयेतुं सदा जीवमीशं जगदपि समाश्रित्य प्रबोधयता ७२॥

यथा यथा प्रवेत्तुं सांख्यतन्त्रिः पुत्रगात्राति सा तैव प्रक्रियैरुस्यात्साधीत्याचार्यप्रावि
तं ७३॥ श्रुतिज्ञात्यर्थमखिलमवबुधा प्राप्यते जडः । विवेकी त्वत्तिलं बुद्ध्यातिष्ठत्यानंदवति

मायाप्रेक्ष्यो जगन्नीरं वर्षत्येष यथा तथा । विदका शस्यतो हतिर्न वा सोऽप्रतिस्थितिः ७४॥

मित्याह यथायथेति ७३॥ श्रुत्यर्थस्यैकरूपत्वे तत्प्रतियोगकाला मेव कुतो विप्रतियति रित्याशं
क्यः श्रुतिज्ञात्यर्थबोधश्चान्यातामेव विप्रतियतिर्ननु तादृशमित्याह श्रुतिज्ञात्यर्थमिति ७४॥ त

॥१४५॥

विवेकितां निश्चयः कीदृश इत्याकांक्षया माह माया मेघ इति ॥ ७५ ॥ गुंथा भूत फल प्रकृत इ
मे प्रिति ॥ ७६ ॥ इति श्री मत्पर महं सपरिव्रज का वाय भारती तीर्थ विद्यारण्य मुनिवर्य किं करेण श्री
राम कृष्णारण्य विदुषा विरचित कूटस्थ दीप व्याख्या समाप्ता ॥ ॥ नत्वा श्री भारती तीर्थ विद्यारण्य
इमं कूटस्थ दीपं योऽनुसंधत्तेति रंतरं स्वयं कूटस्थ रूपेण दीप्यते सौति रंतरं ॥ ७६ ॥ इति
श्री विद्यारण्य विरचितः कूटस्थ दीपः समाप्तः ॥ ॥ संवादि प्रभव दुष्ट तत्त्वोपाख्यापि मुच्यते
। उत्तरे तप नीयेतः श्रुतेः पाप्मि रने कथा ॥ ९ ॥ मुनी श्रुतौ क्रियते ध्यान दीपस्य व्याख्या संक्षेपा
नो प्रया ॥ ९ ॥ इह तावदेतान् शास्त्रे नित्यातिथ्य वस्तु विवेकादि साधन वतु कृत्य संपन्नस्य सप्रयत्न श्रवण
प्रवृत्ति निदिध्यासेना नुष्ठान वतस्तत्त्वं यदार्थ विवेचन पूर्वकं महावाक्यार्थोपदेश ज्ञानेन बुद्धि प्रावत्
क्षणे भवतीति प्रतिपादितं तत्र श्रुतेः पतिषत् कल्याण विबुद्धि प्रांद्यादिना केनचित् प्रतिबंधेन वाक्या

र्थविषयाः परोक्षप्रतीत्यनुत्यक्तौ सत्त्वात्तदुत्पादनद्वारा मोक्षफलकोपासनानिनिदिदर्शयिषु रादौ तावत्
 सदृशं तं बुद्धतत्त्वोपासनयापि मोक्षो भवतीति प्रतिज्ञातीति संवादीति यथासंवादिप्रमेण पुनस्तस्या
 प्रमेतार्थत्वाभीभवति एवं बुद्धतत्त्वोपासनयाप्यप्रतिषिद्धतुल्यभावसंक्षाले मोक्षो भवतीत्यर्थः तत्र
 मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्यापिधावनोः मिथ्याज्ञानविशेषेपि विशेषो र्थक्रियां
 प्रति ॥ २ ॥ दीपो यवरकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रभावहिः दृश्यते दार्यथान्यत्र तद्वदृष्टो मणेः
 प्रभाः ॥ ३ ॥ किं प्रमाणमिति तत्र आह तत्ररे इति यत उपपासनयापि मोक्षो ह्येतत्तस्मात्तद्वदृष्टो
 पतिषत्तयथा प्रकारेण बुद्धतत्त्वोपासना श्रुतौ उक्ता इत्यर्थः ॥ १ ॥ संवादिप्रमेवादित्युक्तं
 दृशं तं पुपंचयितुं संवादिप्रमेप्रतिषिद्धिकं वर्तितं कथंति मणिप्रदीपोति मणिप्रदीपश्च
 मणिप्रदीपोत्तयोः प्रमेमणिप्रदीपयो रिति विग्रहः मणिप्रभायां दृष्टप्रभायां च मणिगुहः

द्वा २
 ॥ १४६ ॥

सामिथ्याज्ञानमेव तस्मिन्नुद्दिष्टा दशापि मण्डिपुत्रायां मण्डिपुत्राभिधावतः पुरुषं स्वमण्डित्वा भो भवति इतर
 मण्डित्वा त्वात्थक्रियायां वैषम्यप्रसक्तौ त्वर्थः ॥ २ ॥ वार्तिकं व्यावर्त्तये दीपो यद्वत्कस्य तद्वत्त्यादिना श्रीकृष्णे
 ता दीपो यद्वत् इति कस्मिन्मण्डिरे पदकस्य तद्वत्तद्वत्ति कति तस्य प्रभावहिः द्वात्रिंशद्वत् रत्नप्रवर्तुलो
 यत्तत्प्रवर्तुलतथा त्वस्मिन्मण्डिरे पदकस्य तद्वत् स्थितस्वरत्नस्य प्रभावहिः द्वात्रिंशद्वत् दीपप्रवर्तुलतत्प्रवर्तुलो
 तत्तथाविधं प्रभावमं द्वात्रिंशद्वत् अयं मण्डिरिति तु द्वात्रिंशद्वत् प्रभावप्रधानं कुरुतस्तयोऽपि प्रभावियमे जायते
 द्वे प्रभावमं द्वात्रिंशद्वत् मण्डिपुत्राभिधावतोऽपुत्रायां मण्डिपुत्राभिधावतोऽपि ॥ ४ ॥ न तस्य
 ते मण्डिपुत्राभिधावतोऽपुत्रायां धावतावत्तत्प्रवर्तुलोऽपि ॥ ५ ॥ दीपप्रभाव
 मण्डिपुत्राभिधावतोऽपुत्रायां धावतोऽपि ॥ ६ ॥
 नं मण्डिज्ञानं प्रवर्तुलोऽपि ॥ ७ ॥ अथादि दीपप्रभावमं मण्डिपुत्राभिधावतोऽपुत्रायां धावतोऽपि ॥ ८ ॥
 मण्डिपुत्राभिधावतोऽपुत्रायां धावतोऽपि ॥ ९ ॥ प्रवर्तुलोऽपि ॥ १० ॥ किं प्रवर्तुलोऽपि ॥ ११ ॥
 दीपप्रभावमण्डिपुत्राभिधावतोऽपुत्रायां धावतोऽपि ॥ १२ ॥

प्रभायां मणिबुद्धिसुमणिल्लापलक्षणा र्थक्रियावत्त्वात्संवादिप्रमो प्रमो इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं प्रत्यक्ष
 विषये संवादि प्रमो दर्शयित्वा तु मानविषये पितं दर्शयति वाष्पमिति क्वचित्प्रदेशे स्थितं वाष्पं धूमत्वेन
 निश्चित्य तन्मूलप्रदेशोऽयं प्रदेशोऽग्निमान् धूमवत्त्वात् इत्यनुमाय प्रवृत्तेन पुरुषेण देवगत्या यद्यग्नि
 तत्रोपलभ्येत तदा वाष्पविषयं धूमज्ञानं संवादिप्रमो प्रमो ॥ ७ ॥ आगप्रविषये पितं दर्शयति गोदावरी
 वाष्पं धूमतया बुद्धात्तत्रांगारानुमानतः। वह्निर्यदृच्छया स्ववृत्तः स संवादिप्रमो प्रमो ॥ ८ ॥ गो
 दावयुदकं गंगोदकं मत्तविशुद्धये। संप्रोक्ष्य भुक्तिमाप्नोति स संवादिप्रमो प्रमो ॥ ९ ॥
 ज्वरेणापुः सन्निपातं भ्रुत्वा नागयणं स्मरन्। मृतः स्वर्गं प्रवाप्नोति स संवादिप्रमो प्रमो ॥ १० ॥
 ति गोदावयुदकस्यापि विशुद्धहेतुत्वात् मणिसिद्धमतस्तत्प्रोक्षणादपि भुक्तिरत्येव अथापि गोदा
 वयुदके यागं गोदकशुद्धिः सा भ्रुतिरेव ॥ ११ ॥ उदाहरणान्तरमाह ज्वरेणापु इति ज्वरेणासंनिपातं प्रापुः
 पुरुषः इदं नागयणं स्मरन् मम स्वर्गत्वाधनमिति ज्ञानमंतरैणापि सन्निपातं प्रयुक्ते प्रमवशात्सा

॥१४७॥

सौधरणापुरुषतयावैद्यादिवन्नायैरां स्मरन्मृतः स्वर्गं प्राप्नोत्येव हरिहरतिपापानि दुस्संविनैरपि स्मृतः विष्णु
रप्युत्र प्रद्युम्नस्य दजाप्रिलोपि नायगोतिप्रियमाणा उधैति मुक्तिप्रित्यादिप्राणावचनेभ्यः अत्रापि नायगां नाम्नः
पुत्रनामत्वजार्तं प्राप्तिरेव ॥ ९८ ॥ एवं विविधसंवादिप्रमेदाहरणो न सिद्धमर्थमाह प्रत्यक्षस्यानुप्राप्तयेति ॥ ९० ॥
विषक्षे वाधप्रदर्शनेनोक्तमर्थं दृढयति अन्यथेति अन्यथा संवादिप्रमाभावे प्रदादयः फलसिद्धये देवतात्वेन

प्रत्यक्षस्यानुप्राप्तस्य तथा शास्त्रस्य गोचरे उक्तन्यायेन संवादिप्रमाः संति हि कोटिदाः ॥ ९० ॥ अन्यथा
मन्त्रिकादाहरणित्वाः स्युर्देवताकथं अग्नित्वादिधियो मात्याः कथं वा योषिदादयः ॥ ९१ ॥ ॥ ॥

पूज्या न भवेयुः स्तनोर्देवतात्वाभावादित्यर्थः बाधकांतरमाह अग्नित्वादीति यं वाग्निविश्रामां योषा वा वगैत
माग्निः पुरुषो वा वगैत माग्निः पृथिवी वा वगैत माग्निः पर्जन्यो वा वगैत माग्निः रसो वा वगुलो वा वगैत माग्निः
दित्यादि वाक्पै योषित् पुरुषमथि वीपर्जन्यद्युलोकानां माग्निर्त्वेनोपासनं पुंसलोकवाग्निफलकं न भवेदित्य
र्थः आदिशब्देन प्रतीतुं स्युः स्यातीति आदित्यो ब्रह्मन्पादेश इत्येवमादयो गृह्यन्ते ॥ ९१ ॥ इदानीं ब्रह्मप्रतिष्ठं
रूपमादितं संवादिप्रमं दुद्धिं लोक्याय संक्षिप्य दर्शयति अन्यथेति विहितं दृष्टिं नोक्तं यस्मादयथाव

लुविज्ञानादिपरीतज्ञानादीमितमपि लक्षितफलं काकतालीयतो दैवगत्यात् अते सोमसंवादि प्रप्र इत्यर्थः ॥
 १२॥ ननु ब्रह्मणोपासनस्याप्यथावत्तु विषयस्य कथं सप्रगुज्ञानसाध्यमुक्तिफलप्रदत्वमित्याशंक्य संवादिप्र
 मवदेवेत्याहुः स्वयमिति ॥ १३॥ ननु ब्रह्मतत्त्वं ज्ञात्वा पातने क्रियते ज्ञात्वा वा आद्योऽपासना वैयर्थ्यं प्रो
 क्षसाधनज्ञानेपेव विद्यमानत्वात् द्वितीयैविषयापरिज्ञानादुपासनमेव न चरत इति आशंक्याहुः वेदांते
 अथथावत्तु विज्ञानात्फलं लभ्यत इति । काकतालीयतः सोमसंवादि प्रप्र उच्यते ॥ १२॥ स्वयं प्रो
 पिसंवादि यथासं प्रक फलप्रदं ब्रह्मतत्त्वोपासनापितथा मुक्तिफलप्रदा ॥ १३॥ वेदांते प्रो ब्रह्मतत्त्व
 मावन्तैकरसात्मकाः परोक्षप्रवगम्येतदहमस्मीत्युपासते ॥ १४॥ अ इति अयमपि प्रायः ब्रह्मस्मै क
 त्वाः परोक्षज्ञानस्य प्रोक्षसाधनस्यानुत्पन्नत्वात् प्रोपासनावैयर्थ्यं शास्त्रात् परोक्षतमावगम्यत्यात् ब्रह्माण्ड
 पासनाविषयत्वमिति ॥ १५॥ उपास्य ब्रह्म तत्त्व गोचरात् परोक्षज्ञानस्य किं रूपमित्याकांक्षायासाहः प्रत्येति
 ति प्रत्यगुक्तिं बुद्ध्यादिसाक्षिणाप्राप्तौ न प्रनुत्तिरप्य अविषयो कृत्यं शास्त्रात्तत्त्वज्ञानादिवाक्यजोतादुत्प
 त्तीति एवं साप्राप्त्याकारेण ज्ञानमानं ज्ञानं प्रचास्यो मुपासनायां परोक्षधीः परोक्षज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः ॥ त

त्रदृष्टांतः॥ विष्णादिमूर्तिवदिति विष्णादिमूर्तिप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवदित्यर्थः॥ १५॥ ननु शास्त्रेण
विष्णादिमूर्तिश्चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीतः तस्यापि कृतः परोक्षत्वमित्याह वपाह वतुर्भुजाद्यवगतादि
ति शास्त्रेण चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीतावापि चक्षुरादिभिर्विष्णादिमूर्तिविषयीकृतेषु पुरुषः परोक्षज्ञानेव
प्रत्यक्षव्यक्तिप्रतुस्त्रिर्यशास्त्रादिष्णादिमूर्तिवत् अतिबुद्धेति सामान्यज्ञानप्रतु परोक्षधीः॥ १५॥
चतुर्भुजाद्यवगतावापि मूर्तिप्रतुस्त्रिर्यत् अक्षैः परोक्षज्ञानेव न तदा विष्णुमीक्षते॥ १६॥ परोक्षत्वा
पाधेन भवेत्तत्त्वबोधनं। प्रमाणेनैव शास्त्रेण सत्यमूर्तेर्विभासयते॥ १७॥ तत्रोपपत्तिमाह नत
देति तदोपासनाकाले विष्णुपुपास्यंते क्षतेनेति ये विषयीकरोति इत्यर्थः॥ १६॥ ननु विष्णादिगोचरेषु
ज्ञानस्य व्यक्तिगोचरेत्वाभावात् प्रमत्त्वमित्याशंक्य प्रमाणेन जनितेत्वात् प्रमत्त्वमित्याह परोक्षत्वेति
परोक्षज्ञानत्वं भ्रान्तिज्ञानत्वे कारणं न भवति किंतु विषयसत्यत्वं इह तु प्रमाणभूतेन शास्त्रेणैव यथा
र्थभूताया विष्णादिमूर्तेरवभासनात् प्रमत्त्वमित्यर्थः॥ १७॥ ननु सांख्यदानंदव्यक्तिउल्लेखिनो ब्रह्मत

ज्ञानस्य शास्त्रजन्यस्यापि कुतः परोक्षतेत्याशंक्या परोक्षत्वं प्रयोजकं प्रत्यक्षोत्प्रेरकाभावादित्याह सच्चिदानंदेति सत्यं ज्ञानं प्रतं तं ब्रह्म तस्य श्रद्धां बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनः सर्वं द्विदं सर्वं सत्यमिति विद्विदं सर्वं प्रकाशं तेचेत्यादि शास्त्रात्सच्चिदानंदस्य ब्रह्मणा प्रतिपि प्रत्यं च साक्षिणं प्रभुत्वात् तास्य ब्रह्मणा प्रत्यगात्मन्यप्यत्र प्रजानां नस्तद्वत्साक्षात्तं वीक्षते तैव परमिति ॥ १८ ॥ कथं तर्हि तथैव विधुब्रह्म गोचरे स्य ज्ञानस्य त

त्वज्ञानत्वमित्यार्थव्यागमप्रमाणजन्यत्वादित्याह शास्त्रोक्तेनेति तत्ज्ञानं परोक्षमपि शास्त्रोक्तेनैव प्र
कारेण ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूपमिच्छकत्वात्संप्रगृह्यतमेव न प्रमदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु सत्यज्ञानादि
वाक्यैर्ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूपत्वमिव तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रत्यग्रूपत्वमपि तत्त्वतोऽप्यतएव अतः शास्त्र
जन्यस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यक् पक्षि उल्लेखित्वा दपरोक्षमिवेत्याशङ्क्याह ब्रह्मयद्यपीति यद्यपि वेदान्तेषु प्र
ह्लावाक्यैर्ब्रह्मप्रत्यगात्मत्वेनैवोपादिष्टं तथाप्येतत्प्रत्यगात्मरूपत्वे मन्वयव्यतिरेकाभावात्तत्त्वं

०१५०६॥

पदार्थविवेकश्च न प्रस्य दुर्वोधोऽप्यप्रशक्य मतः केवला ह्यव्याप्ताप्योक्षज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥
ननु सप्रज्ञानस्य प्रमाणावस्य परतंत्रत्वात् प्रमाणास्य च तत्त्वप्रत्यादिवाक्यस्य सप्रभावात् सुतश्च बुद्ध्यात्वे
कलक्षणस्य विद्यमानत्वात् कुतो विचारमंतरेण दुर्वोधत्वप्रित्याशङ्क्याह देहादिविषयि बुद्ध्यात्वे कत्वाप्योक्षज्ञान
विरोधिनो देहेति यादिस्यात् त्वप्रमस्य विचारनिर्वर्त्यस्य सप्रभावात् तद्विवेकमेव विचारोपेक्ष्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु

ब्रह्मयद्यपि शास्त्रेषु प्रत्यक्षत्वेनैव वर्णितं महत्वात् केवलत्वात् यत्तत्तदुर्वोधप्रविवारिता ॥ २० ॥ देहादि
व्याप्तत्वे प्रान्तौ जाग्रत्यांतहठात् प्रमाणात् ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मंदधीत्वात् ॥ २१ ॥ ब्रह्ममात्रं सुविज्ञे
यं ब्रह्मालोः शास्त्रदर्शितं अप्योक्षहेतुबुद्धिः पयोक्षहेतुबुद्धिरुत्तम ॥ २२ ॥ तर्हि देहेति यादि गोवरास्य
हेतुप्रमस्य सप्रभावादितीयबुद्ध्या गोवरं पयोक्षज्ञानमपि तोदायादित्याशङ्क्या पयोक्षहेतुप्रमस्य पयोक्षहेतुज
नादिविरोधित्वाद्बुद्ध्यावतः पुनः शास्त्रात् पयोक्षज्ञानमुत्पद्यते एवेत्याह ब्रह्ममात्रमिति अप्योक्षहेतुबुद्धिर्ध
तः पयोक्षहेतुबुद्धिरुत्तमो ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयमिति योजनम् ॥ २२ ॥ अप्योक्षप्रमस्य पयोक्षसम्पत्कृतान्वि

रो धित्वे दृष्टं त माह अ परोक्षेति लो ध भाव मे वो दा हृत्य दर्शयति प्रतिमेति २२ ॥ के व न वि प्रति म म
 मा ना उ य ल भंते इत्यो रां व पा ह अ श्र द्रा लो रिति कु त इत्यत आह अ द्रा लो रिति सर्वेषु वे दे क्तानु ष्ठा नेषु
 अ द्रा वत ए वा धि का टित्वा दित्यर्थः ॥ २४ ॥ ए ता व ता प रो क्ष ज्ञाने किं प्रा या त प्र त्य त आह सकृ दिति उ क्त
 मर्थं लो कानु प्र वे न द ट म ति वि द्यु मू त्सु प दे शो हो ति ॥ २५ ॥ त उ ता र्ह कु तः शा स्त्रे षु वि वा दाः किं मंत इ
 अ प रो क्षा शो ल बुद्धि र्न प रो क्षे श तां नु दे त प्रति मा दि षु वि द्यु त्वे को वा वि प्रति प द्य ते ॥ २३ ॥
 अ श्र द्रा लो र वि श्राप्ते नो दा ह रा ण प्र ह ति अ द्रा लो रे व सर्वत्र वै दि के षु धि का र तः ॥ २४ ॥
 सकृ द्वा न्नो य दे शे न प रो क्ष ज्ञान पु द्ग भवे त वि द्यु मू त्सु प दे शो हि त मी मां स म ये क्ष ते ॥ २५ ॥
 क र्मो पा ली वि वा ये ते अनु ष्ठे या वि ति हा या त व ह्नु शा र वा वि षु को णं ति ने तुं कः पु पु र्ना ॥ २६ ॥
 प रो क्षा नु ष्ठे य क र्मो पा स न म ये सं दे ह सं भ वा त त्रि हा या य वि वा दाः किं मंत इत्यह क र्मो पा ली ति सं दे ह
 सं प्र व मे वो य पा द य ति व ह्नु शा र वे ति अ ने का मु द्पा वा मु त त्र त त्र वो दि त क र्म उ पा स न वा ए क त्र त मा हृत्य

॥१५०॥

निराति मस्यदादिर्नरः कः पुभुः समर्थः नकोपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु तर्ह्यननु खेयत्वमेव कर्मोपासनयोः प्राप्त
मित्याशंक्याह निरातीत्यर्थ इति जैमित्यादिभिः पूर्वार्थे तन्निश्चितोपेति नुष्ठानप्रकारः कल्पसूत्रैः संगृहीतोक्ति
तावता तैर्ग्रथितत्वे नैतेषु विश्वासकान् पुरुषः विचारं विनापि कर्मसम्पन्नो भवति शक्योत्येव ॥ २७ ॥ ननु त
निरातीत्यर्थः कल्पसूत्रैर्ग्रथितत्वावताल्लोकः विचारमन्तरेणापि शक्यो नुष्ठानप्रसङ्गात् ॥ २८ ॥
उपासीतामनुष्ठानमार्गग्रंथेषु वर्णितः विचारश्च मप्रत्यक्षतदुत्तोपासने गुरो ॥ २९ ॥
वेदवाक्यानि निरातिमिच्छन्तीमांसतां जनः आप्तो यदेशमात्रेण ह्यनुष्ठानं हि संभवेत् ॥ ३० ॥
त्रोपासनाविचारभावान्न तदनुष्ठानं भवेदित्याशंक्याह उपासितामिति आर्षग्रंथेषु ब्राह्मणवाशिष्ठा
दिप्रसक्तकल्पेषु पासनानुष्ठानप्रकारो वर्णितः ततो विचारसमर्थमनुष्ठानं कल्पेषूक्तं तदुपासनं ग
रुपवाद्यवगत्यानुति संताप्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु तर्हि दानं तैरपि ग्रंथकर्तृभिर्वेदवाक्यविचारकृतः कि
यते इत्याशंक्यस्वगुह्यपरितोषायेव क्रियते नानुष्ठानसिद्धय इत्याह वेदवाक्येति ॥ ३२ ॥ ननु त

प्रोपासनात् वृत्तसाक्षात् कारत्वात् पुपदेशमात्रादेव सिद्धिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह वृत्तसाक्षादिति
अत्रोपदेशमात्रेणोपासनादुक्तानोपयोगिणोक्षज्ञानपुत्पद्यते अपरोक्षज्ञानं नुविचारे मंतरेण न जाय
तेत्युक्तं ॥ २० ॥ तत्र कारणमाह परोक्षज्ञानप्रति यत अविश्वास एव परोक्षज्ञानं प्रतिवध्नाति नाविचा

वृत्तसाक्षात् कृतित्वेवं विचारेण विना नृणां। आप्रोपदेशमात्रेण न संभवति कुत्रचित् ॥ २० ॥

परोक्षज्ञानप्र अद्रुप्रतिवध्नाति तेतरः। अविचारोऽपरोक्षज्ञानस्य प्रतिवधकः ॥ २१ ॥

विचार्य प्रपरोक्षेण वृत्तात्मानं न वेत्ति चेत्। आप्रोक्ष्यावसानत्वाद्भूयो भूयो विचारयेत् ॥ २२ ॥

एतत्तत्र वृत्तौ सकृदुपदेशादेव परोक्षज्ञानं ज्ञप्स्यद्यते अविचारप्रतिवध्नात् परोक्षज्ञानस्य न
विचारत्वात् तत्र वृत्ति मंतरेणोत्पत्तिर्न संभवति अतो विचारः कर्तव्य इति भावः ॥ २१ ॥ न नु विचारे कृते
पि यदा परोक्षज्ञानं न जायते तदा किं कर्तव्यमिति तत्र आह विचार्यत्येति तत्तं यदा र्थो स्पष्टगविचा
र्यपि वाक्यार्थं वृत्तात्मेकं प्रपरोक्षतया न जानातीति चेत् तदपि पुनः पुनर्विचारयेत् कर्तव्योऽपरोक्ष

॥ १५१ ॥

ज्ञानहेतोरन्यस्याभावादिति भावः ॥ ३२ ॥ ननु भूयो विचारेणापि साक्षात्कारानुदये सति विचारोऽर्थः स्यादिति
 न्यायं कथ्याह विचारमिति ॥ ३३ ॥ नन्विदं कुतो वग्रतः प्रित्याशंक्य बुद्ध्या लब्धं कृतं व्यासेनैव हि क प्रपुल्लुतप
 तिवंधेत दर्शनादित्यस्मिन् सूत्रेऽपि धातादित्याह इह वेति सति प्रतिबंधे इह जन्मनि ज्ञानानुत्पत्तौ श्रुतिं
 दर्शयति श्रुतं इति ॥ ३४ ॥ इह जन्मनि श्रवणादि कर्तुं जन्मान्तरेऽपि रोक्ष ज्ञानं भवति इत्यत्रापि ग भेदसन्न
 विचारयन्नाप्रमाणं नैवात्मानं स भेद वेत्ति जन्मान्तरे तु भेदेनैव प्रतिबंध इत्येवमिति ॥ ३५ ॥ इह वा पुत्र वा
 विद्येत्येवं सूत्रं कृतोक्तिः श्रुतं तो व्यत्र वरु वो यन्न विद्युः श्रुतेऽपि ॥ ३६ ॥ ग भर्तृवशयानः सन्
 वाप्रदेवो ववुर्बुवा नृपूर्वाभ्यस्त विचारोऽयं यद्दध्ययनोदिषु ॥ ३७ ॥ वरुवाऽप्रधीते पितृदानाया
 तिचेत्तु पुनः ॥ दिनांतरेऽनधीत्येव पूर्व धीतं स्मरेत्तु प्रान् ॥ ३८ ॥ तेषां प्रवेदं ग्रहं देवानां जतिं प्राप्तिं
 विभेत्त्यादिकां श्रुतिं प्रथितं पठति ग भर्तृवदेति इह जन्मन्यनुत्पन्नं ज्ञानं तस्य का सांतो न्यत्रो दृष्टांत
 माह यद्ददिति ॥ ३९ ॥ दृष्टांतं विवृणोति वरुवाऽपि ॥ ४० ॥ आदिशब्देन परिगृहीतानि दृष्टांतानि
 ता एषाह का सेनेति दास्यति के योजयति तद्ददिति ॥ ४१ ॥ वरुवाऽपि विचारिते पितृते प्रतिबंधवत्तात्

साक्षात्कारे न जायते इत्येतद्वार्तिककारै रपि निरूपितमित्याहुः पुनः पुनः पुनरिति ॥ ३८ ॥ तान्येव वा-
 र्तिकान्युदाहरति कुतस्तत् ज्ञानमित्यादिना भरतस्य विज्ञानमिति न्यते तत्र तावत् पूर्वमेव तत्र तस्य ज्ञान-
 म्येदानीमुत्पन्नो कारणं पश्यति उत्तरमाहुः तद्वति बंधः प्रतिबन्धस्तस्य परिक्षयादन्यर्थः सो विप्रति-
 कालेन परिपश्यते कृष्णार्धद्वयो मथा तद्वदान्तरविचारोपि शक्तेः कालेन पश्यते ॥ ३९ ॥ पुनः
 पुनर्विचारोपि विविधः प्रतिबंधतः न विज्ञितत्वे नित्येन धर्तृके सम्पत्तिरिति ॥ ४० ॥ कुतस्तत्
 ज्ञानमिति चेत् तद्विबन्धपरिक्षयात् असावपि च भूतो वा भावी वा वर्तते एवम् ॥ ४१ ॥ अ-
 धीतवेदवेदाद्योप्यतएव न मुच्यते हिरण्यमिति धिदृष्टं नो दिदमेव च दर्शितं ॥ ४२ ॥ बंधो भूतो भावी
 वर्तमानश्चेति विविध इत्याहुः असाविति ॥ ४३ ॥ भवत्वेव विविधप्रतिबंधस्तत् किमित्यत आहुः अ-
 धीतवेदेति अतएव प्रतिबंधे सद्य भावादेवेत्यर्थः सति प्रतिबंधे ज्ञानं नोदेतीत्येतन्न यथा हिरण्यमिति धि-
 त्विहितमर्थे वृत्ता उपर्युपरि संवेरं तो न विंदेयुः एवमेवेमाः सर्वा वृत्ता अहं ह्युत्तमं लोकं गच्छेत्तं वृ-
 त्तं लोकं न विंदति अनृते तद्दि प्रत्यूहा इत्यनेन वा श्रान्त्या पदार्थितमित्याहुः हिरण्येति ॥ ४४ ॥ न च तत्

॥१५२॥

स्य प्रतिबंधकत्वं न दृष्टं पितृश्रावणं अतीतेनेति अयमर्थः कश्चिद्यतिः पूर्वगार्हस्थ्यदशार्थं कस्यां सित
 प्राहिष्यांस्त्रेहं कृत्वा पश्चात् संन्यासात्तेन श्रवणोपवृत्तौ पितृनेत्रैव स्त्रेहेन जनितात् प्रतिबंधात्तत्वं गृह्णीयमि
 दं प्रपि न ज्ञातवान् इत्येवं विधागाथा लोके उगीयते न पुण्यदिष्ठयति तेनार्थः ॥ ५१ ॥ तर्हि तथारिधस्य क
 अतीतेनाविप्राहिषीस्त्रेहेन प्रतिबंधतः प्रिष्टुस्तत्वं न वेदेति गाथा लोके उगीयते ॥ ५१ ॥ अनुसृत्य
 गृहं स्त्रेहं प्राहिष्यांस्तत्पुंक्तवान् ततो यथावद्देय प्रतिबंधस्य संक्षमात् ॥ ५२ ॥ प्रतिबंधो वर्तमानो
 विषयासक्ति लक्षणाः प्रज्ञासां च कुतर्कश्च विषयं दुःखगृहः ॥ ५३ ॥ अं ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह अनुसृ
 त्येति गृहस्तस्य ततो यदि स्यात्तदा यं प्राहिषीस्त्रेहं अनुसृत्य तस्यापेक्षं प्राहिष्यांस्तत्वं तं प्राहिष्युपाधिकं बुद्धौ कृत्वा
 नृत्ततः सोपि प्राहिषीस्त्रेहं लक्षणा प्रतिबंधकापेक्षं प्रेन गृहं यदि स्यात्तत्वं यथावत् सास्त्रोक्त उक्ता हो व ज्ञातया
 तित्यर्थः ॥ ५२ ॥ एवमतीत प्रतिबंधं प्रदर्शय वर्तमानं दर्शयति प्रतिबंध इति वर्तमान प्रतिबंधश्चिन्नस्य वि
 षयासक्तिरूपकः प्रज्ञासां च बुद्धौ क्षायाभावः कुतर्कश्च अकृतार्ककत्वेन अत्यर्थस्य व्योहनं विषयं
 दुःखगृहं विषयं आत्मनः कर्तृत्वादि धर्मयुक्तज्ञानलक्षणा दुःखगृहो युक्ताह तोमिति वेश एते वा प्रत्यत पस्यापि

॥ ५३ ॥ अयमर्थः ॥ ५३ ॥

अस्मादि प्रतिबंधस्य केन निवृत्तिरित्यत आह शमाद्यैरिति शमादयः शांतोदांत उपरतलितिति धुः समाहि-
 तो भूतेति श्रुत्याः श्रवणादयः श्रोतव्यो मंतव्यो त्रिदिक्पातितव्य इति श्रुत्या अभिहिते एतैः साधनैस्तत्र
 तत्र तस्य प्रतिबंधस्य निवृत्तये उचितै योज्ये सास्मिन् प्रतिबंधे क्षयं नीते सति विनाशिते सत्यतः प्रतिबंधापग-
 मादेव तस्य पुन्यगात्मतो ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥५४॥ इदानीं प्रादि प्रतिबंधं दर्शयति आगामोति आ-
 शमाद्यैः श्रवणाद्यैश्च तत्र तत्रोचितैः क्षयं नीते स्मिन् प्रतिबंधे तः स्वस्य ब्रह्मत्वं मश्नुते ॥ ५४ ॥
 आगामिप्रतिबंधश्च वा प्रदेवसमीहितः एकेन जन्मना क्षीणो भूतस्य त्रिजन्मभिः ॥ ५५ ॥ योग-
 पुंस्यगाताया मताते बहु जन्मभिः प्रतिबंधः क्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यतर्थात् ॥ ५६ ॥
 गामिप्रतिबंधो जन्मांतरहेतुः प्रारब्धशेष इत्यर्थः तस्य च योगमंतरेण त्रिवृत्त्यभावात् तन्निवृत्तौ कालनि-
 यमो नास्तीत्याह एकेनेति सच एकेन जन्मना क्षीणो वा प्रदेवस्येति शेषः भूतस्य त्रिजन्मभिः क्षीण इत्यनु-
 व्रज्यते ॥ ५५ ॥ तेनैकेन त्रिजन्मभिरिति नित्यतया सत्त्वं भवतैवोच्यते इत्याशं वयाह योगपुंस्येति यो-
 गपुंस्यसत्त्वसाक्षात्कारपर्यंत विचाररहित इत्यर्थः तर्हि न त्वविचारोक्तिः फलः स्यादित्याशं वयाह तेति

॥१५३॥

प्रतिबंधनिवृत्त्यंतमेवाप्येव ज्ञानलक्षणाफलसंप्रवर्द्धितिवारः ॥ ५६ ॥ गीतायां प्रतिपादितप्रार्थदर्श
यतिः प्राप्य पुण्यकृताप्रित्यादिना ततो याति परमांति प्रित्यंतेन योगपुण्य आत्मतत्त्वविद्या एव सा देव पुण्यकृ
तपुण्यकारिणां लोकान् स्वर्गविशेषान् प्राप्य तत्र त्रुका लं सुखमनुभूय तद्भोगावसाते सा प्रित्याष्वेय

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् आत्मतत्त्वविद्या एव श्रुतीनां आप्रतां गे हे सा प्रित्याष्वेय प्रित्यायते ॥ ५७ ॥

अथवा योगिनामेव कुले प्रवर्तिष्यतां तिस्य हे ब्रह्मतत्त्वस्य विद्या तद्विदुर्लभं ॥ ५८ ॥

स्मिन्लोके श्रुतीनां मानतः श्रुतीनां आप्रतां कुले प्रित्यायते ॥ ५९ ॥ यक्षांत एवाह अथवेति तिस्य हे स्वयं
प्रतिविरक्तश्चेद्ब्रह्मतत्त्वविद्या देवधीप्रतामात्मतत्त्वति श्रुय विद्या एव तां योगिनां विज्ञेय काग्रवतां कु
ले प्रवर्ति जायते इत्यर्थः पूर्वस्मात् यक्षांत कोतिशय इत्यत आह तद्वीति हि यस्मात् कारणात् त
द्योगि कुले जन्म दुर्लभं अत्युपायेनालभ्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥ तस्य दुर्लभत्वं पुनरप्युपपादयति तत्रेति हि य
स्मात् कारणात् तत्र तस्मिन् जन्मनि योर्वदौहिकं पूर्वदेहप्रवर्तं बुद्धिसंयोगं तत्त्वविद्या बुद्धिसंवर्धनं

बुलप्रते प्राप्नोति न केवलं बुद्धि संबंधमात्रत्वात् किंतु ततः पूर्वस्मात् प्रयत्नाद्भूयो यतते तदधिकं प्रयत्नक
 रिते तस्मादेतत् जन्म दुर्लभ्यति न्यर्थः ॥ ४९ ॥ भूयो प्राप्ते कर्णप्राह पूर्वप्राप्ते नैति सयोगश्च तेन पूर्वा प्रा
 प्ते नैवावशोपि आत्माधीनोपि क्रियते आकाशयते एव प्रतेकेषु जन्मसु कृतेन प्रयत्नेन संसिद्धस्तत्त्वज्ञानसंयत्नस्त
 तस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात् परां गतिं मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ आगमिप्रतिबंधातिदरयति बुललो
 कतत्रतं बुद्धिसंयोगं लभते यौर्वदौहिकं यतते च ततो भूयसास्मादेतद्दुर्लभं ॥ ५१ ॥ पूर्वा प्राप्तेन तेनैव क्रि
 यते एव शोपि सः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ॥ ५० ॥ बुललोकाप्रतिवांछायां सप्रयत्न
 सत्प्राप्तिरुद्धतां विचारयेद्य आत्मानं ननु साक्षात्करोत्ययं ॥ ५१ ॥ केति बुललोकप्राप्तीच्छायां सत्यं
 तांतिरुद्धय आत्मानं विचारयेन्न स साक्षात्करोते नैव जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ननु तद्विकेदपि मुक्तिर्न स्या
 दित्याशंक्याह वेदांतेति वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थः संन्यासयोगश्च तस्य श्रद्धास्त्वातो बुललोके न
 पादु काले प्रो मृताः परिपुष्पंति सर्वे बुल्लोकासहितिसर्धे संप्राप्ते प्रति सवरे परस्मात्ते कृतात्मानः प्रविशं
 ति परं पदमित्यादि शास्त्रवशात् बुल्लोक प्राप्तेनैतत् तत्त्वसाक्षात्कृत्य बुल्लोकासह मुक्तिर्निश्चयसीत्यर्थः

॥१५५॥

॥ ५२ ॥ एवं तत्त्वविचारोक्तियमाहोतिर्वंधवशादत्र साक्षात्कारो न जायत इत्यभिधायकं च पापितं तु सोपि
विचारो दुर्लभ इत्याह केषांमिति तत्र प्रमाणमाह अवगोति यः परात्मावेकमिदं पुरुषं अकर्मण्यपि यो
तु मयि न लभ्यते दुर्लभ इत्यर्थः एतावता सति प्रतिबंधे तत्त्वसाक्षात्कारस्तसाधनं भूतो विचारश्च न संभवतीत्य
केषांचित्सविचारोपि कर्मणा प्रतिबध्यते अवगाप्यापि वदुर्मिथो न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥ अत्र
ननु हि मांशादात्मा प्रग्रावाप्यसंभवात् यो विचारं न लभते वृत्तोपासीत सोतिशं ॥ ५३ ॥ तिर्गुणाव
सतत्त्वस्य न ह्युपासीत संभवं सगुणं वृत्तं हीनं च प्रत्ययावृत्ति संभवात् ॥ ५४ ॥ मिधायेदानीं विचारस
मर्थेन पुरुषाथर्विना किं कर्तव्यमित्यचेक्षयां विचारोक्षप्रमर्त्याश्नतत् श्रुत्वोपासते गुहेति प्र
कृतिज्ञातं न दुषयादयति अत्यंतेति सामग्रा संभवेनाप्रतत्त्वोपदेष्टुर्गुहेरध्यात्मशास्त्रस्य देहाकांक्षादे
र्वा असंभवस्तस्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननु तिर्गुणावसतत्त्वस्य गुणरहितत्वा दुपासनं न घटते इत्याहो वदोपास
नस्य प्रत्ययावृत्तिरूपत्वात् सगुणं वृत्तं हीनं च तिर्गुणे पित संभवतीत्याह तिर्गुणेति ॥ ५४ ॥ ननु तिर्गुणाव

बुद्धिगो वाङ्मनसो गोचरत्वा भावात्रोक्तान्यत्रापि त्पार्श्वक्य वेदतय क्षेत्र्यमदोषः सप्रान्त इत्याह अथाङ्गप्र
 नसेति ॥ ५५ ॥ ननु बुद्ध्या वाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमिति त्पार्श्वक्येव प्रेवोपासितुमपि शक्यमिति त्पार्श्व
 वागाद्येति ॥ ५६ ॥ बुद्ध्या वाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमिति त्पार्श्वक्येव प्रेवोपासितुमपि शक्यमिति त्पार्श्व
 अथाङ्गप्र नसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमिति त्पार्श्वक्येव प्रेवोपासितुमपि शक्यमिति त्पार्श्व
 वागाद्येति ॥ ५६ ॥ बुद्ध्या वाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमिति त्पार्श्वक्येव प्रेवोपासितुमपि शक्यमिति त्पार्श्व
 सगुणात्प्रयास्यत्वाद्यदि वेद्यत्वं तोषितत्वावेद्यं चेन्न दृष्टाणां नृणां लक्षणां समुदास्यतां ॥ ५७ ॥
 त्वमिति तत्सगुणात्वमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणादृष्ट्या श्रयणाद्वेद्यत्वे सगुणात् प्रसंग इत्याशंक्य उपासतप्र
 पितथैव क्रियतामित्याह वेद्यमिति ॥ ५८ ॥ ननु बुद्ध्या वाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमिति त्पार्श्वक्येव प्रेवोपासितुमपि शक्यमिति त्पार्श्व
 कीति यत्र प्रतसा मनुते येनाङ्गमनोप्रत तदेव बुद्धत्वं तेदयदि दमुपासत इति श्रुतिरस्य बुद्धत्वं निषेध
 नीत्यर्थः विद्वित्त्वं यदवाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमिति त्पार्श्वक्येव प्रेवोपासितुमपि शक्यमिति त्पार्श्व

॥१५५॥

योजना॥ ५८ ॥ उपास्यत्वं वदेष्यत्वापि तन्निषेधः समान इत्याह विदितादिति अल्पदेवताद्विदितादर्थो विदि
तादधीति ब्रह्मणो वेशत्वमपि निषेधतोऽर्थः विदिताविदिताभ्यामत्यब्रह्मेति श्रुतिः पुनियामयति चेत्तु
हितथैव तत्तज्जानीयादित्याशङ्क्योपासनेऽप्येतत्समानमित्याह यथेति ५८॥६०॥ ननु वेद्यत्वं ब्रह्मणो वास्तवं

ब्रह्मविदितदेवत्वं तत्त्विदं यदुपासते। इति श्रुतेरुपास्यत्वं तद्विदुं ब्रह्मणो यदि॥ ५८॥ विदिताद
ल्पदेवोति श्रुतिर्वेशत्वमस्यता यथा श्रुत्येव वेद्यत्वेन तथा श्रुत्याप्युपास्यतां॥ ५९॥ अवास्त
वी वेद्यतावेदुपास्यत्वं तथा तर्कि। एतन्निषेधो वेद्यतावेदुपास्यत्वेऽपि तत्समे॥ ६०॥६१॥ कातेभ
क्तिरुपास्यो वै कलौ द्वेषस्तदोरुपासताभावो न वाच्योऽस्याद्ब्रह्म श्रुतिषु दर्शनात्॥ ६२॥ ॥

न भवतीत्याशङ्क्य उपास्यत्वं मपि तथेत्याह अवास्तव्यमिति ननु वेदनयक्षे एतेर्ब्रह्माकात्वमिति तोपासन
इत्याशङ्क्य शब्दत्वात्तदाकात्वमुभयत्र समानमित्याह एतन्निषेधमिति॥ ६१॥ युक्तिश्च ननु उपास्य
त्वमयक्षेपिसमान इत्याह काते इति ननु निर्गुणोपासनेऽप्युपासतां तांतीत्याशङ्क्योपासनेऽप्युपास्य
त्वमप्युपास्यत्वात्मेवमित्याह मानाभाव इति॥ ६२॥

तद्गुणश्रुतिषु दर्शनादित्युक्तमर्थं विवृणोति. उत्तरस्मिन्निति. तावन्नीयोपनिषदि तावद्देवाहवैषजा
 पतिप्रबुधनगौराणां संप्रिप्रपात्मानं प्रोक्तं व्यावर्ध्वेत्यादिना वदुधानिर्गुणोपासनप्रविधिमुक्ते
 व्युत्प्रेष्योदतिषदि पंचप्रेष्यश्रेयः पुनरेतं विप्रवे शोपित्यनेनैवाक्षरेण पंचप्रेष्यप्रविध्यामुक्ते
 ति. काटके कटवर्णं सर्वविद्यायत्पदप्रान्तं प्रतीत्युपकोप्यततश्चैवाक्षरेण वृत्तपदसंबन्धं अस्मि
 उत्तरस्मिन् तावन्नीये श्रेयःप्रेष्यकाटके। मांदुकादौ वसवश्च निर्गुणोपासितारिता ॥ ६३ ॥
 अनुष्ठानप्रकारोऽस्याः पंचाकारा ईरितः। ज्ञानसाधनप्रेतश्चेन्नैतिकेनात्र वारितं ॥ ६४ ॥
 त्यादिनात्र प्रणालोपासनमुच्यते मांदुकोपनिषदि ओमित्येतदक्षरं प्रिदं सर्वमित्यादिनावस्था
 व्रयातीततुम्योपासनप्रेवाप्रिधीयत इत्यर्थः आदिशब्देन तैत्तिरीयमुंडकादयोग्यं ॥ ६३ ॥ न
 निर्गुणोपासनं कथं प्रवृत्ते यमित्यत आह अनुष्ठानेति. नत्वेतदुपासनं ज्ञानसाधनप्रेवतमुक्ति
 साधनमित्याह वच उच्यते तत्त्वोपास्यापि मुच्यते इति वदता प्रसाकप्रवृत्तलमित्याह ज्ञानसाधने

॥१५६॥

॥६४॥

ननु सगुणोपासनमेव सर्वे रतु क्षीयन्ते न त्रिगुणोपासनमित्याहं कथं तस्य पुमणसि हस्पा पला येन यु
क्त इत्याह नानुतिष्ठतीति ॥ ६५ ॥ पुमणसि हस्पा नुष्टानाभावे नापत्तिरुच्यते दृष्टं तस्मात् इति ॥ अ
थ प्रामेय्यः यथा सगुणोपासने अः का स्यात्तदभावि प्रलेप्सा वक्ष्यादिकारि मंत्रेषु ऐहिक फल उदत्त
नानुतिष्ठति को व्येतदिति चेत् मानुतिष्ठतु। पुरुषस्याप्यपक्षे किमुपासितः उदुच्यते ॥ ६५ ॥
इतो व्यतिहार्य मत्वा मंत्रान् वक्ष्यादिकारिणः। मूढा जयति ते प्रोति मूढाः कृषिमुपासतां ॥ ६६ ॥
तिष्ठन्तु मूढाः प्रकृता त्रिगुणोपासितो रयते। हि द्वे व्यास वंशाखास्थान् गुणान् तत्रोपसंहरेत् ॥ ६७ ॥
मतिरयं तु मूढा नांतनं पञ्चजयादौ उदुचावपि विवेकिभिः सगुणोपासनं परित्यज्यते यथागारिये
मानुष्यान् पक्षे अस्ते प्रोपि मंत्रेभ्यः कृष्यादिवति शर्यत्रिय मंत्रे वैश्यं मत्वा मूढतराणां तत्र उदुचाव
पिनतमंत्रानुष्ठानं त्यज्यते इति यथा सांसारिक फलं इप्सूनां त्रिगुणोपासना नुष्ठानाभावेपिन मुमु
क्षुर्न त्रिगुणोपासनं त्यज्यते इति ॥ ६८ ॥ एवं प्राप्तं जिकं परित्यज्य प्रकृतं मनुसरति तिष्ठति

सर्ववेदांतप्रत्ययं बोधनाद्यदिशेषादि न्युक्तमायेनतिगुणोपासनस्यैकत्वात्तामुशाखासु आतानु
 वास्यगुणानेकत्रोपसंहृत्योपासनं कर्तव्यमित्याहुः त्रिधैक्यादिति ॥ ६७ ॥ तेषु गुणानि प्रकाशवि
 धेयातिषेध्याश्चेति तत्रोक्तं दोषु विज्ञातप्रज्ञं दं बुद्धेति त्वः शब्दो दुःखः सत्यो प्रकृतिः जनेति भु
 आनंददेति धेयस्य गुणसंघसंहतिः । आनंदोदय इत्यादि न सूत्रे व्याप्तेन वर्णिता
 ॥ ६८ ॥ अस्थूलादेति धेयस्य गुणसंघसंहतिः ॥ तथा व्याप्तेन सूत्रे सिद्धं नुक्ता धृष्ट
 धियांति ॥ ६९ ॥ एवम आनंदः परः प्रत्यगैकात्म इत्यादयो त्रिधैयगुणास्तेषामुपसं
 हार आनंदोदयः प्रधानस्यैतत्प्रतिबिम्बित इत्याहुः आनंदोदेति ॥ ७० ॥ वेवास्थू
 लमत एव महत्त्वं यत्र ददेरपपग्राह्य शब्दप्रत्यक्षप्ररूपमवयमित्यादयो त्रिधैयगुणा
 स्तत्र तत्र श्रुतास्तेषामुपसंहारो धियांति बोधः साप्रान्त्यतदभावाभ्यासौ यस्य ददत इत्तु प्रित्य
 स्प्रिन्नधिकरणं अभिहित इत्याहुः अस्थूलादेति ॥ ७१ ॥ ननु ते गुणबुद्धिर्धियांति गुणोपसं

॥ ७५ ॥

हा एव युज्यते निर्गुणविद्याविशेषादित्यार्थं स्य सूत्रकारेणैव प्रसिद्धितस्योपसं हा एवास्यापि र धा यमानत्वात्
स्यात्पुनर्यदं चोद्यमुचितमित्याह निर्गुणेति ॥ ७० ॥ हिरण्यं श्रमश्च त्वदिष्टा विशिष्टं सूतीनां प्रसिद्धादिदं
निर्गुणोपासनमेवेति चेन्नार्हं कठिने ध इत्याह हिरण्यं श्रमश्च सूर्यादिति हिरण्यं श्रमश्च सूर्यादिमूर्तीनां हिर
निर्गुणवत्सत्त्वस्य विद्यायां गुणसंहतिः न युज्येतेत्युपासं प्रो व्यासं उ तेव मानु ॥ ७० ॥ हिरण्य
श्रमश्च सूर्यादिमूर्तीनां प्रनुदाहृतेः अविहृदं निर्गुणत्वमिति चेन्न व्यर्था त्वया ॥ ७१ ॥ गुणानां ल
क्षकत्वेन न तत्वेन प्रवेशनं इति चेदत्वेनैव बुद्धतत्त्वमुपासनं ॥ ७२ ॥ एतन्मतिरप्रश्रुतिरस्य सौ
हिरण्यं श्रमश्च तथाविधः सूर्य आदिये धाते ते धां मूर्तयो हिरण्यं श्रमश्च सूर्यादिमूर्तयस्तासां प्रसिद्धिर्निर्गु
॥ ७१ ॥ नन्वातंदादीनां प्रसूतादीनां च गुणानां मुपास्यतत्वेन प्रवेशाभावात्तदुपासिष्यत्वेन कथमुपा
स्यत्त्वमित्याहं कथं ते धां तत्वेन प्रवेशाभावेति ते धां लक्षकं संभवात्तद्विदितं ब्रह्मोपास्यमित्याह गुणानां प्रसिद्धि

तथोपासनायकारं दर्शयति आनंदादिप्रित्ति अत्रासु श्रुतिषु यो एवं डैकास आत्मानंदादिप्रित्तिरसुखादि
प्रित्तिगुणो लक्षितः सोहमस्यीत्येव प्रुपासते प्रुप्रुश्रवश्चि शेषः ॥ ७३ ॥ नन्वेवं सति विद्योपासनायः कुतो भेदः
इत्याशंक्य वस्तु तंत्रकोटं तंत्राभ्यां भेद इत्याह बोध इति ॥ ७४ ॥ वैलक्षण्यांतरसिद्धये बोधस्य हेतुत्वा

आनंदादिप्रित्तिरसुखादिप्रित्तिश्चात्मात्रलक्षितः अत्रासु डैकासः सोहमस्यीत्येव प्रुपासते ॥ ७३ ॥ बो

धोपासने विरोधः क इति चेत् पृच्छते शृणु वस्तु तंत्रो भवेद्बोधः कर्तृ तंत्र प्रुपासनं ॥ ७४ ॥ विचारत

जायते बोधो निष्ठा यं न निवर्तयेत् सोऽप्यत्रि प्रात्रा संसारे दहत्यविरल सत्पता ॥ ७५ ॥ तावता क

तकृत्यः सन्नित्यत्प्रित्ति प्रुपासतः जीवन्मुक्तिं प्रनुपाप्य पाह्युक्षेयमाश्नुते ॥ ७६ ॥ दिक्दर्शयति वि

चारत जायत इत्यादि श्लोक द्वयेना विचार दस्तु तत्त्व विचार बोधो जायते किं विचार वसाय मानं यं बोधप्रतिष्ठा
बोधो प्राप्नुयैव रूपो न निवर्तयेन्न निवारयेत्तु यथा न श्रुत बोधः स्वजन्य प्रात्रा संसारे तिसृषु पंचस्य
सत्पता दहति नाशयेति तावता तत्त्वज्ञानोऽप्यत्रि प्रात्रे रातिरतिशयं सुखं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ३ पा

सनायाश्च बोधावैतद्व्युत्पत्त्यांतरासिद्धयेतत्तदर्थयति आश्लेषदेशप्रति आश्लेषगुणो ह्यपदेशप्रयासस्तत्
पप्रतिपादकं वाच्यजातं विश्वस्य विश्वसं कृत्वा अविचारयन्नुपास्यतत्त्वस्यैवैतदेवैतद्विषये रनंतमित्युक्ति
वृत्तिप्रतिश्रुतयेदिति ७७॥ कियंतं का संचितं येदित्याहं कथाहं यावदिति ७८॥ उपासकस्य तद्रूपत्वप्रिया

आश्लेषदेशं विश्वस्य श्रद्धासुरविचारयन्नुचितं येत्त्वस्यैवैतदेवैतद्विषये रनंतमित्युक्तिप्रति ७९॥

यावद्विषयस्वरूपत्वाप्रियातः स्वस्य जायते तावद्विषयस्यैवैतदेवैतद्विषये रनंतमित्युक्ति ८०॥

ब्रह्म वाहप्रिया माहोयुतः संवर्गविषया संवर्गरूपतां चित्रे धारयित्वा ह्यप्रिक्षत ८१॥

नमुदाहरणप्रदर्शनेतत्तत्त्वस्य ही कोटिब्रह्मवागिति कश्चित्संवर्गत्वे गुणादिशिष्टप्रमाणोपासको ब्रह्मवा
हप्रियाहरणार्थमागत्याप्रियतादिनाप्रोक्तं पुनस्तत्त्वप्रहास्यनश्चुनोदेवस्यैवैतदेवैतद्विषये रनंतमित्युक्ति
प्राप्तं कावेयनाप्रियदर्शनेमर्त्यं अप्रियताहितान् ब्रह्मधैवसंतप्रिति प्रोक्तं गाल्यात्मनः संवर्गरूपत्वं चि
त्रेधत्तं प्रकटीकृतवान् इति ह्यं योग्ये श्रूयत इत्यर्थः ८२॥ आश्लेषदेशं विप्रित्तदर्शयन् अ

त्रिह्रायं न निवर्तयेदित्युक्ता द्वे धर्मा द्वे लक्षणप्राहः पुरुषस्येति उपातिः पुरुषो पासकस्येष्ट्या
कर्तुं प्रकर्तुं प्रत्यथा कर्तुं पुकारांतरेण वा कर्तुं शक्योतः पुरुषस्य इच्छा धीनत्वा दुपातेन सदा कुर्यादित्य
र्थः ॥ ८० ॥ एवं सदा चिंतयेत् किं प्रवर्तनीत्येत आह वेदाध्यायीति अत्र प्रज्ञे वेदाध्यायी सदा ध्ययनशीले

पुरुषस्येष्ट्या कर्तुं प्रकर्तुं कर्तुं प्रत्यथा शक्नोति पातिरतो नित्यं कुर्यात् पुन्य परंतर्ति ॥ ८० ॥

वेदाध्यायी ह्यप्रज्ञे धीने स्वप्ने विवर्तितः जपित्वा तु जपत्येव तथाध्यानापि विवर्तयेत् ॥ ८१ ॥

विशेषि पुन्यस्य न्यक्ता नैरंतयेता प्रावयन् । लभते वासनविशेषास्तु प्रादावपि प्रावनां ॥ ८२ ॥

भुंजानोपि निजाह्व मास्थानि शयतो निहोतुं शक्नोत संदेहो विषय व्यसनीयथा ॥ ८३ ॥

जपेतामदा जपलोपावातिनो दृढ वासनया स्वप्नादिष्वप्यध्ययनं जपं वाको न्येव पुपासकोपि वासना
दाह्यं न स्वप्नादावपि ध्यानेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ स्वप्नादावपि ध्यानानुवर्तने कारणाप्राहः विशेषीति वासनविशेषा
संस्काराणां प्रावनां ध्याने ॥ ८२ ॥ ननु आह्वयानुविषयाननुभवतः कथं नैरंतयेता प्रावनासिद्धि

॥ १५८ ॥

रित्वा शंखा स्याति शये सति विषय व्यसनि वद्वा वना सिद्धिः स्यादित्याह भुंजानोपीति ॥ ८३ ॥ दृष्टं तं वि
वृणोति पर व्यसनिनीति ८४ ॥ परसंगं स्यादते गृह कृत्य विच्छेदः स्यादित्या शंखाह परसंगमिति ८५
आपातेनैव वर्तते इत्युक्तमर्थं विवृणोति गृह कृत्येति ८६ ॥ दोषांतिके योजयति ननु तत्त्वविदपि लोकि

पर व्यसनिनीनां व्यग्रपि गृह कर्मणि तदेवा स्यादयं त्यंतः परसंगरसायनं ॥ ८७ ॥ परसंगं स्या
दयं स्या अपिनो गृह कर्मतत् कुंठं भवेदयित्ते तदापातेनैव वर्तते ॥ ८८ ॥ गृह कृत्य व्यसनिनी
पथासम्पृक्तोति तेना पर व्यसनिनी तद्वन्न को न्येव सर्वथा ॥ ८९ ॥ एवं ध्येने कनिष्ठोपि
तेरा लौकिक माचरेत् तत्त्वविद्वद्विगेधित्वा लौकिकं संप्रगाचरेत् ॥ ९० ॥ प्रायाप्रयः
प्रयंचोये प्रात्याचैतन्य रूप धृक् इति बोधो विरोधः को लौकिक व्यवहारिणः ॥ ९१ ॥ अये
धते व्यवहृतिर्न प्रयंचस्य वस्तुता नाप्यात्मजा अकिंते वा साधना येव का क्षति ॥ ९२ ॥ ॥

क व्यवहारं किं ते शो नाचरति किं संप्रगिति विषय व्यवहारस्य तत्त्वज्ञानाविरोधित्वा संप्रगैवावातीत्याह तत्त्व
विहितं ॥ ९३ ॥ अविस्तुमेव दर्शयति प्रायाप्रयशति ॥ ९४ ॥ विरोधं भावमेव प्रयंचयति अवैशतशति ॥ ९५ ॥

कानि तानि व्यवहारसाधनानि इत्यत आह प्रनो वाजिनि वाह्याः यदर्थं गृह्ये ज्ञादयस्मात् प्रन आद्यनृत्त
 त्वज्ञानो नानि वाह्यति अतो स्पृजातिनो व्यवहारः कुतो न भवति भवत्येवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु विषयानुपपद
 ने अपि तत्त्वविदा विज्ञोपपदनं कार्यमित्याशंक्य तथा कर्तुं तत्त्वविदेव न स्यादित्याह उपगृह्णातीति न
 प्रनो वाक्याय तद्वाह्यपदार्थसाधनानि तान् । तत्त्वविज्ञोपगृह्णाति व्यवहारोऽस्य नोक्तः ॥ ६० ॥
 उपगृह्णाति चित्तं चेदध्यातासौ ननु तत्त्वविदा ननुहुं प्रदयन् दृष्टे च तत्त्वस्य वेदिता ॥ ६१ ॥ स
 क्षतुपत्येयमात्रेण चैतच्छेद्भासते सदा । त्वपुकारोऽयमात्मा किंचित् बह्वनभासते ॥ ६२ ॥ ५

तत्त्वविदा चित्तं नोपगृह्यते इत्येतत् कृद्वृत्तिमित्याशंक्य ननु द्विपिति च तत्त्वस्य वेदिता ज्ञाता बुद्धिं
 प्रदयन् पीडयन्नेकाग्रं कुर्वन् पुरुषो नोद्वेष्टः नोत्तु इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ननु च तत्त्वस्य स्थूलत्वेन स्य सत्त्वात् तद्
 शनोचितं पीडनं तापेक्षते वृत्तते वृत्तं तत्त्वज्ञाने तदपेक्ष्यत इत्याशंक्य तत्त्वस्य प्रकाशत्वे
 न च तदपि स्य सत्त्वात् तत्त्वज्ञाने नोद्वेष्टः नोत्तु इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ननु वृत्तः त्वपुकारः

॥ १६० ॥

त्वेपितज्ञो वराया बुद्धि वृत्ते देवतत्त्वज्ञानत्वात् तस्याश्च भणिकत्वेन बुद्ध्याणि पुनः पुनरवस्थानप्रपेक्षत इत्या
ह शंखचो घंघरादिषु पिसप्रानप्रित्वाह त्वपुकाशतयेति ॥ ८३ ॥ घटादिज्ञानस्य भणिकत्वेपि सकृन्निश्चि
तस्य घटस्य सर्वदा व्यवहर्तुं शक्यत्वात् तत्र विज्ञेयसंसादनप्रयोजनरूपित्वात् शक्येदमात्मन्यपि सप्रानप्रि
त्त्वपुकाशतया किते स बुद्धिस्तत्वे दना बुद्धिश्च भणानायेति तो शंखं तु स्य घटादिषु ॥ ८३ ॥ घटा
दो निश्चिते बुद्धिर्नश्यत्येव यदा घटः ॥ इहो नेतुं तदा शक्य इति चेत्तत्प्रमात्मनि ॥ ८४ ॥ निश्चित्य
सकृदात्मानं यदा पेक्षात देवतां वक्तुं प्रेतुं तथा ध्यातुं शक्नोत्येव हितत्त्ववित् ॥ ८५ ॥ उपासक इव
ध्यायन्लौकिकं विस्परे यदि विस्परेत्वेव सा ध्यानाद्विस्पृतिर्न तु वेदनात् ॥ ८६ ॥ ध्यातं त्वेष्टिक
मेतत्सर्वदेवता मुक्ति सिद्धिः ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यं इति शास्त्रेषु उक्तिः ॥ ८७ ॥ त्याह घटादाविति ८४ ॥
सप्रमात्मनीत्युक्तमर्थविरुद्धोति निश्चित्येति ८५ ॥ तनु तत्त्वविदस्य पासक वदात्मानुसंधानवशात् जगदनुसं
धानादिति दृश्यते इत्याशंखचो नुसंधानाभावा ध्यानपुमुक्तो न वेद नुसंयुक्त इत्याह उपासक इव ध्यायन्निति ८६
ननु तत्त्वविदपि मुक्ति सिद्धये वत्स ध्यानं कर्तव्यमिति शंख ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन पु व्यते तमेव वि

दित्वाति मृत्युप्रेति नात्यः पंथादिद्यते ॥ यनाय ज्ञानादेवं मुच्यते सर्वपापै रित्यादि शास्त्रसद भावा न्न प्रोक्षाय ध्या
 नं कर्तव्यमित्याह ध्या नमिति ॥ ८७ ॥ तत्त्वविदो ध्याता न भुवगप्रेत स्य सदा वहिः प्रवृत्तिः स्यादित्यार्थं वयावधकत्वा
 नृष वृत्तेः सा भुपेय त इत्याह तत्त्वविदिति ॥ ८८ ॥ ननु वहिः प्रवृत्त्य भुवगप्रे अतिप्रसंगः स्यादित्यार्थं व्यप्रसंग
 तत्त्वविद्यदि न ध्यायेत् प्रवर्तते तदा वहिः प्रवर्ततां सुखे नायं को वा धोस्य प्रवर्तने ॥ ८९ ॥ अतिप्रसं
 ग इति चेत् प्रसंगो विधि शास्त्रं चेन्न तत्त्वविदं उति ॥ ९० ॥ वर्णाश्रमवयो वस्था प्रिप्रानोमस्य वि
 द्यते तस्यैव चतिषे धाश्रु विधयः सकला अपि ॥ ९०० ॥ स्य दुर्निरूप्यत्वा त्रैवमिति परिहरति अती
 ति न प्रसंगो दुर्निरूप्य विधि शास्त्रस्य प्रसंग शब्देन विवक्षितत्वादिति चेन्न तस्योक्तानि विषय त्वेन तत्त्वविद्विषयत्वा
 भावादित्याह प्रसंग इति ॥ ९१ ॥ विधि शास्त्रप्रित्युपलक्षणां त्रिविधं शास्त्रस्यापि विधि शास्त्रस्या विद्वद्विषयत्वा
 मेव दर्शयति वर्णाश्रमेति ॥ ९०० ॥ ननु तत्त्वविदोपि देह धारित्वेन वर्णाश्रमाद्यप्रिप्रानित्वमसीत्या वं वपाह
 वर्णाश्रमादय इति ॥ ९०१ ॥ ननु तत्त्वविनिश्चय सावन्निष्ठं नृणां तत्त्वतस्तत्त्वकर्तव्यं उति पादयतीत्या र्थं व्य

॥१६१॥

तदपि कर्तव्याभावमेव बोधयतीत्याह सप्राधिप्रति मोहदयो ननु ह्यः स सर्वस्थोऽसाध्य इत्यत्रा अशेषा आ
स्था सक्तिरिहो वा यस्य सतथाविधः अतएवोत्र प्राशय उक्तं आशय अत्रिप्रयोगेतिर्प्र संज्ञानं यस्य सतथोक्त
ः सपुनरव अतः सप्राधिप्रथकर्मणीत्यन्वयः ॥१२॥ दिदुषः कर्तव्यं नास्तीत्यत्रवत्तांत एवेयमिति तैकमेतौ
वर्णाश्रमादयो देहे माययापरिकल्पितं नास्तीति बोधकूपस्येव तस्येति विश्रयः ॥११॥ सप्राधि
प्रथकर्मणि माकतेन को नुता हृदये नास्तीत्यर्थो मुक्तएवोत्र प्राशयः ॥१२॥ तैकमेतौ तस्यार्थस्त
स्याधो गतिरनकमपि न सप्राधातु जप्या यं यस्यतिर्वासतं प्रतः ॥१३॥ आत्मासा सतीत्यस्यादि
तुजा लोहि प्रायिका इत्येवं वृत्तिरिति कृतो प्रतसि वासना ॥१४॥ एवं तासि पुसं जोषि तुती स्या
ति पुसं जनेन पुसं जोषे स्यतस्येव शंकोताति पुसं जने ॥१५॥ तैकमेतौ कर्मणि हित्यं तेन कर्म त्याजेते
त्यर्थः सप्राधातं सप्राधि जप्यं जपः ॥१६॥ ननु दिदुषा प्रायि वासनातिवृत्तये ध्यातं कर्तव्यमिति प्रायिकं कथं स
प्यगृह्णानिनो वासनेव नास्तीत्याह आत्मेति ॥१७॥ प्रवृत्तेर्बुद्धौ कर्तव्यमिति प्रायिकं कथं स
अतिप्रसंग इत्यत आह प्रसंग इति ॥१८॥

एवं कृद्वा प्रित्यत आह विध्य भावदिति दास्यंति के योजयति स्यात्कुत इति ॥ १०६ ॥ बालस्य विध्य भाव प्रयो जक म जत्वमिति
 न विदु य इत्याशंक्य तस्या जन्ता भावे वि विध्य भाव प्रयो जकं सर्व जत्वमस्यो न्याह न किं विदिति तर्हि विध्य धिकाह कस्ये न्याशं
 क्वाह अल्प जस्येति ॥ १०७ ॥ ननु व्यासादिव द्वा यानुग्रह सा प्रथमं यस्यास्य व तत्त्वविना न्य इति शंकते शायानुग्रहेति य
 रिहति तत्रेति तत्र हेतु माह शायानु योति ॥ १०८ ॥ ननु व्यासा दीनां तत्त्वविदा मपि शायानि सा प्रथमं दृश्यते इत्याशं
 विध्य भावात् बालस्य दृश्यते इति प्रसंजनां स्यात्कुतो एति प्रसंगोऽस्य विध्य भावे सप्रेसति ॥ १०९ ॥ न किं विदिति
 बालश्चेत्सर्व वेत्त्येव तत्त्व विता अल्प जस्येव विध्य यः सर्वे स्युर्न न्य यो ई यो ॥ ११० ॥ शायानुग्रह सा प्रथमं यस्यासौ
 तत्त्वविद्यदि शायानि कंतु सा प्रथमं फलं स्या जयसो यतः ॥ १११ ॥ व्यासा देवविता प्रथमं दृश्यते तेषां वलात् शाय
 पादिकारणा दन्यत्र यो ज्ञात स्य कारणां ॥ ११२ ॥ इयं यस्या सति तस्यैव सा प्रथमं ज्ञात योजयति एके कंतु तयः कु
 व न्नै वौ कंतु प्रते फलं ॥ ११३ ॥ क्यतेषां न तत्र तत्र ज्ञात फलं अपि नु तयः फलं प्रित्याह व्यासा देविति ननु तर्हि
 तपसा ब्रह्म विजिज्ञासतेति श्रुते स्यो रिह तस्य ज्ञात प्रवि न दृष्टे ते न्याशं क्य शायानि कारणा दन्यस्य तस्य तपसः सत्ता
 न्नै व प्रित्याह शायानि ॥ ११४ ॥ तर्हि ते वा व्यासा दीनां तत्त्व ज्ञानित्वं शायानि कारणा त्वं च कथं दृश्यते न्याशं क्य उभय

॥ ११५ ॥

विधत्तपसः सद्रावादिन्याह द्यमिति ॥ ११० ॥ ननु यः शापादि सामर्थ्यरहितस्तस्य विध्वंशोऽपि विहितानुष्ठानप्रि
तिंशत्त्वं स्यादित्याशंक्य तेषामपि विषयत्वं यदैतिंशत्त्वं स्यादित्याह सामर्थ्यं होतु इति ॥ १११ ॥ एतेषां प्रोक्तानुष्ठानप्रि
षयान् संपादयेयु रित्याशंक्य तदा तेषां यत्नित्वमेव होयते न्यप्रिप्राये होय हसति प्रिष्ठावत्त्वादीति विषयत्वं यदैपा
सामर्थ्यं होनोतिंशत्त्वे च्यतिप्रिठिविर्जितः ॥ तिंशत्त्वे च्यतयोष्यत्यै रतिशं प्रोक्तं यदै ॥ १११ ॥ प्रिष्ठावत्त्वादिर
क्षेयुर्ध्वं च्यते प्रोक्तितु ह्ययो अहोयति त्वमेतेषां वैराग्यप्ररप्रंथरं ॥ ११२ ॥ वर्णाश्रमपरामृष्टान्तिदं नित्य
च्यते यदि देहात्मप्रतयो बुद्धं तिदंत्वाश्रमप्रानितः ॥ ११३ ॥ तदित्यंतत्त्वविज्ञाने साधनानुपपद्यनात्
ज्ञानिना चरितुं शक्यं संप्रगज्यादि लौकिकं ॥ ११४ ॥ प्रहेश्रुक्रियमाणयार्जिदया क्रिया पाणतिदिशि स्या
तां हानिर्नास्त्युच्यते चेत्तर्ह्यदेहाभिप्रानिप्रिः क्रियायै क्रियमाणयार्जिदया तत्त्वविदोपि न हानिरित्याह वर्णाश्रमे
ति ॥ ११३ ॥ प्रासंगिकं यस्मिन् प्राप्य प्रकृतप्रनुसृति तदित्यमिति तत्र स्यात्कारणादित्यमुक्तं प्रकारेण तत्त्वविज्ञा
ने सति साधनानुपपद्यनात् लौकिकव्यवहारसाधनानां प्रतआदीनां प्रवित्यापनात् लौकिकं राज्यादि राज्यपरिपाल
नादिकर्मवा ज्ञानिना संप्रगज्यादि शक्यमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ ननु तत्त्वविदः पुंश्चमिथ्या तज्ज्ञानेन तत्रैव नोदित्यादिति

चेत्तर्हि स्वकर्मनुसारेण वर्ततामिति प्रिथ्यात्वेति इदानीमुपासकस्यातो वैषम्यं दर्शयति उपासक इति तत्रोप-
पत्तिमाह यत इति यतः कारणान्नस्य तुल्यं ध्याते नैव कर्तुं न पुनरागतेन पुनर्न प्रतो ध्यायित्वा सदा ध्यानं कर्तव्यमित्य-
र्थः तत्र दृष्टान्तः विद्युतादिति यथा स्वाप्तिन ध्यातेन संपादितस्य विद्युत्त्वादेः पारमार्थिकं त्वं नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥

प्रिथ्यात्त्वमु ध्यातवेच्छा नास्ति चेत्तर्हि प्राप्ततत्ता ध्यायन्वाथ व्यवहारान् आहं वत्स त्वयं ॥ ११५ ॥ उपास-
कस्तु तत्तं ध्यायन्नेव सयेत् यतः ध्याते नैव कर्तुं तस्य तुल्यं विद्युतादिवत् ॥ ११६ ॥ ध्यातेनापादनं य-
त्तद्भ्यानाभावे विहीयते वास्तवीव तुल्यता नैव ज्ञानाभावे विहीयते ॥ ११७ ॥ ॥ ११५ ॥ ध्यातसंपादितस्यापि

पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याह वाग्धेन तुल्यत्वादेर्ध्यानापायेत्यगमदर्शना नैव प्रित्याह ध्या-
नेनेति ज्ञानेन प्रकाशितस्य तुल्यत्वं संपादितो वै लक्षणमाह वास्तवीति हेतुगर्भति शेषाणां यतो तुल्यत्वं वास्तव-
मतो ज्ञापकज्ञानाभावे सति नैव विहीयते ॥ ११७ ॥ वास्तवत्वो देव ज्ञानेन नैव जन्यते इत्याह तत इति यतो ध्ये-
तुल्यत्वं नित्यं ततो ज्ञानं तस्याभिज्ञापकं प्रवर्तकमेव न जनकमित्यर्थः तत्रोपपत्तिर्व्यतिरेकमुच्यते नाह ज्ञाप-

॥ १६३ ॥

केति अथप्रप्रिषाम्यः वृत्तं यदि ज्ञानजन्यं स्यात्तर्हि ज्ञातनाशे स्वयं विहीयते न च विहीयते । त्वे तत्र न्यत इत्यर्थः
११८॥ ननु ज्ञानिवदुपासकस्यापि वृत्तं वास्तव प्रत्येवेति शङ्कते अल्पेवेति अल्पस्य प्रिदमुच्यते इत्यप्रिप्रोयेणाह
पापराणांमिति ११९॥ पापरादीनां विद्यमानप्रविबुद्धत्वप्रज्ञातत्वात्तु ह्यर्थोपयोगीत्याशङ्क्या ज्ञातत्वेनापु ह्यर्थो

ततोभिज्ञापकं ज्ञानं न नित्यं जनयत्यहः॥ ज्ञापकाभावमात्रेण न हि सत्यं विलीयते॥ ११८॥
अस्त्येवोपासकस्यापि वास्तविवृत्तेति चेत्॥ पापराणांतिरश्चां व वास्तवीवृत्ततानकिं॥
॥ ११९॥ अज्ञानादपुमर्थत्वमुभयत्रापितत्समम्॥ उपवासाद्यथाभिश्चावंध्यानंतथाव्यतः॥

पयोगित्वमुपासकस्यापि समानमित्याह अज्ञानादिति ननु तर्ह्युपासनं किमर्थमभिधीयत इत्याशङ्क्येता एतु
द्युनेभ्यः श्रेष्ठत्वाभिप्रायेणोक्तमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह उपवासादिति ॥ १२०॥ इतरानुष्ठानां कुंष्टुमेव दर्शयति
पापराणामिति ॥ १२१॥ उत्तरोत्तरं श्रेष्ठोकारणामाह यावदिति निर्गुणोपासनं स्यात्सर्वं श्रेष्ठोकारणमाह ब्रह्म
ज्ञानायत इति उक्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं द्रव्यति यथेति विद्यायत इति ॥ १२२॥ ननु संवादि विभ्रंतिः स्वयं
मेव न प्रमा भवति किंतु तया प्रवृत्तस्योद्विगार्थसन्निकर्षात्प्रमा ज्ञायते इति शङ्कते संवादीति अस्तु तर्हि निर्गुणो

पासनमपि त्रिदिध्यासनरूपं सहा कथयन्त्या । परोक्षज्ञाने कारणं प्रतिष्यति न ध्येति नन्वेवं सति मूर्तिध्या-
नादेहपित्तैकाग्रतासंयादनङ्गा अयोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यादिति चेन्न तदप्यंगीक्रियत इत्याह मूर्तिरिति १
२३॥१२४॥ तर्हि तिर्गुणोपासने कोऽतिशयस्तत्राह तथाप्यत्रेति प्रत्यासक्तिः साधोप्यज्ञानं प्रतीति शेषः ॥१२५॥

पापराणां व्यवहृते वरं कर्माद्यनुष्ठितिः । ततोपि सगुणोपासितिर्गुणोपासनं ततः ॥१२६॥ यावद्विज्ञान-
साधोप्यन्तावच्छेद्यं विवर्धते । बुद्ध्या ज्ञानाय ते साध्यान्निर्गुणोपासनं शनैः ॥१२७॥ यथासंवादि विधा-
तिः फलकाले उपपद्यते । विद्यायतेतथोपासि मुक्तिकालेऽतिपाकतः ॥१२८॥ संवादिप्रपतः पुंसः पु-
नस्तस्याप्युपासतः । उपेतितेन तथोपासि प्रतिरेकारणायताम्र ॥१२९॥ मूर्तिध्यातस्य प्रज्ञादेहपि-
कारणतायंदि । अस्तुनाप्रतथाप्यत्र प्रत्यासक्तिर्विशिष्यते ॥१३०॥ तिर्गुणोपासनं पक्वं संप्राधि-
त्वाच्छनैस्ततः । यः संप्राधिर्तिरोधार्यः सोऽन्तायामेतलभ्यते ॥१३१॥ प्रत्यासक्तिप्रकारप्रेवदर्शयति ति-
र्गुणोपासनमिति । तिर्गुणोपासनं यदापक्वं भवति सविकल्पकसंप्राधिः स्यात्ततः सविकल्पकसंप्राधि-
र्तिरोधार्योयस्तस्यापि तिरोधेः सर्वतिरोधान्निर्वाजसंप्राधिरिति सूत्रोक्तलक्षणोतिर्विकल्पकसंप्राधिः

॥१२६॥
॥१२७॥
॥१२८॥
॥१२९॥
॥१३०॥
॥१३१॥

भवत्ते तं निर्विकल्पकं साधनं किमिति तत्र आह त्रिषु धर्मैश्च इति ततो विविक्तमित्यत आह पुनस्तदिति अस्मिन् सङ्गे
वस्तुनि पुनः पुनर्वसिते भाविते सति वाक्यान्तत्वं सत्त्वादि लक्षणान्तत्वं धी सत्त्वज्ञानप्रहं तु सा स्यात्तेव साकारं जायते
उत्पद्येत ॥ १२७ ॥ तत्त्वज्ञानत्वं रूपमेव विदुः शब्दमिति निर्विकल्पकं इति ॥ १२८ ॥ ननु निर्विकल्पकं सत्त्वादि वशादपि वदन्तः

त्रिषु धर्मेषु पुंसो ज्ञानसंगं वस्तुनि विद्यते। पुनः पुनर्वसिते स्मिन् वाक्यात् जायेत तत्त्व धी ॥ १२९ ॥ निर्वि
का सङ्गात् सत्त्वं प्रकाशे कर्तव्यं। बुद्धौ जाति शब्दोक्ता अपि हं सति वा दत्तः ॥ १२८ ॥ योगाभास
रूपे तदर्थो मृत क्षजादि बुद्धौ तत्त्वं एवं वदन् सत्त्वादि हेतुत्वादप्यतो वरं ॥ १२९ ॥ उच्यते तत्रार्थं या
ज जया दीने वक्तव्यं। पिंडं समुत्पन्नं कर्तुं ले द्यते न्याय आयतेत ॥ १३० ॥ ननु येन उत्पन्नं किं प्रमाण
मित्याशंक्या भूतं विदुः शब्दं प्रमाणमित्याह योगाभास इति कृतं तस्मात् एवं प्रसिद्धं एवं सति निर्वि
लोपासनाया पोक्ष ज्ञान पुनः सति सत्त्वं सति द्वयं सत्त्वादि निर्विकल्पकं सत्त्वादि साधनं विदुः शब्दादद
सत्त्वादि हेतुत्वात् तान् सत्त्वाधनत्वा दप्यतः सगुणोपासनादि प्रोक्तं प्रेक्षितं त्वर्थः ॥ १३१ ॥ एवं निर्विकल्पोपासन

स्या परोक्षज्ञानसाधनत्वे सिद्धे सति तत्परित्यज्यात्यत्र पुरुषानां वृथा प्रयत्नः स्यादिति लौकिकान्यायः
पुदरं तेनाह उच्येतेति ॥ १३० ॥ तन्वात्मतत्त्वविचारपरित्यज्यतिर्गुणोपासनं कुर्वता प्रप्य येन्यायः संप्राप्त इ
त्यंगो करोति उपासकानामिति तस्मिन्निर्गुणोपासनं कुतः पुनरुच्यते इत्यत आह तस्यादिति यस्यादुक्तन्या

उपासकानां प्रप्येति विचारत्यागो यदि कारं तस्याद्विता स्यात्संप्रवे योग इति ॥ १३१ ॥ बहुव्याकु
लचित्तानां विचारतत्त्व धर्तृत्वा योगोप्राप्त्यस्तत्त्वेषां धीर्दयं तेन नश्यति ॥ १३२ ॥ अत्राकुल
धियां प्रोक्तं प्रावेणा द्यदितात्मना सांख्यानां प्राविचारस्यानपुव्यो ऊढितिसिद्धिदः ॥ १३३ ॥

यसंगस्तस्याद्वितासंप्रवे योगोपासनं पुक्तमित्यर्थः ॥ १३१ ॥ विचारसंप्रवे कारणा प्राह बहुव्याकुलचित्तानां
प्राप्तिर्यतो विचारो न संप्रवति अतो योगः कर्तव्य इत्याह योग इति प्राप्यत्वे कारणा प्राह धीर्दयं इति तेन योगे
न यतो धीर्दयेति श्रुत्यप्राप्य इत्यर्थः ॥ १३२ ॥ एवं व्याकुलचित्तानां योगस्य प्राप्यत्वं प्रविधाय तद्विहितानां
विचार एव प्राप्य इत्याह अत्राकुलधियां प्राप्तिरसांख्यानां प्राविचार सांख्ये शब्दाव्यस्तत्त्वविचारो प्राप्यः ॥

॥ १३३ ॥
॥ १३४ ॥
॥ १३५ ॥

योगसांख्ययोर्ह प्रयो रपितत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिस्तद्धनत्वे गीतावाक्यं प्रमाणा यतिः यदिति यः सांख्ययोगं च फलतए
कं पश्यति स सांख्यार्थं स प्रकृ पश्यतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥ न केवलं गीतावाक्यं किंतु तन्मूलभूता श्रुतिरप्यस्तीत्याह
ननु कारणाप्रति ननु सांख्ययोगयोस्तत्त्वज्ञानसाधनत्वे नांगीकारे तच्छास्त्रमुक्तिपादितानां तत्त्वानामपि स्वीकार्यत्वे
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं न योगैरपि गम्यते। एतं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ १२४ ॥ यत्का
रणां सांख्ययोगाप्रियन्नप्रति हि श्रुतिः। यत्तु श्रुतिर्विरोधात् स आभासः सांख्ययोगयोः ॥ १२५ ॥ उपा
सनेनाति यक्ते प्रिह यत्पथ इत्ये परतो बुद्धौ लोके वा तत्त्वं विज्ञायमुच्यते ॥ १२६ ॥ यं यं वापि स्मरन् प्रा
णं त्यजं त्यजेत्कलेवरं। ततमेवेति यत्तु चित्तं तैत्तिरीया सति शास्त्रतः ॥ १२७ ॥ स्वादित्याशं वपाह यत्स्विति आ
भासो वाध्यत इत्यर्थः ननु प्राप्तं कुर्वाणस्य तत्त्वज्ञानादर्थात् परतो सति मोक्षो न हि ध्वेदित्याशं वपाह उपासत
प्रति परमाणवसरे ज्ञाना मुक्तिस्तु प्रमाणा प्राह यदिति यदिति तैत्तिरीया प्राणा प्राप्नोति ॥ १२८ ॥ प्राणे ते ज्ञान
मुक्तं सहात्मना यथासं कल्पितं लोकं न यतीति वाक्यादिन्यर्थः ॥ १२९ ॥ ननु दाहताभ्यां श्रुतिस्मृतिवाक्या

भ्यामंतप्रत्ययतो भावि जन्मापि धीयते न ज्ञाना मुक्तिरित्याशंक्य मु खत सा था मि धान प्रंगी कोति अंतप्रत्यय इति क
 थं तर्हि पराण काले ज्ञाना न्नो क्षो प्रवतीत्येवं दं वा वच्यं प्रमाणं तेनो य न्यसा प्रित्याशंक्यो ह तेत्येति तथासति अंतप्र
 त्ययो धावि जन्मोति निश्चये सति सगुणो पासक स्य यथा पराण वसरे पूर्वा भ्यामवशात्सगुणवत्साधारः प्रत्ययो
 जायते एवं निर्गुणो पासक स्यापि निर्गुणवत्सगोचरः प्रत्ययो जतिव्यत इत्यर्थः ॥ १३८ ॥ ननु निर्गुणो प्रत्ययो भ्याम

अंतप्रत्ययतो नूनं भावि जन्म तथासति निर्गुण प्रत्ययो विस्थात्सगुणो पासने यथा ॥ १३८ ॥ नि
 त्यं निर्गुण रूपं तत्राप्रमात्रेण जायतां अर्थतो मोक्ष एवैष संवादि प्रप्रवक्तव्यः ॥ १३९ ॥ तत्सामर्थ्यं
 न जायते धी मूलविद्या विवर्तिका अविशुक्तो पासनेन नारकवत्प्रवृत्तिवत् ॥ १४० ॥ वशात् निर्गुणवत्प्र
 षाद्विरेव भवेन्न मुक्तिरित्याशंक्य वृत्त प्रपि मुक्त्योः शब्दमात्रेण भेदेनार्थ न इत्याह नित्यप्रिति तत्त्वप्रतित्यप्रिति
 निर्गुण प्रितिमात्रमात्रेणो व्यजा प्रर्थत स्तेषामो क्ष एवैष संवादि प्रप्रवक्तव्यः ॥ १४१ ॥ तत्र दृष्टं
 तमाह संवादीति यथा संवादि प्रप्रो ना प्रमात्रेण प्रप्र इत्युच्यते वक्तुं तत्त्वज्ञानमेव तद्वदित्यर्थः ॥ १४२ ॥ ननु निर्
 गुणो पासनस्य मानसा क्रिया रूपस्य मुक्ति साधनत्वा मिधानं विह ह प्रित्याशंक्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधन

॥ १४५ ॥

त्वामि धाना न्नति रोधः इत्याहः तदिति तत्र दृष्टं तमाहः अविमुक्त इति ॥१४०॥ ततनिर्गुणो वा स तस्य मोक्ष फलमि
 त्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यते सोकाप्रशक्तिः सोकाप्रोदिकाप्र आ प्रकाप्र आ प्रकाप्रो न तस्य प्राणा उत्क्रां प्रेत
 त्रैव सप्रवत्स्यंते बुधैवेति सत् बुधायैवेति अशरीरोतिरिद्विद्योः प्राणो ह्यप्रताः सच्चिदानन्दमात्रः सत्त्वाद्भवति
 य एवं वेद विनामो ह्ययं प्रांकाश्चिन्मयं सत् सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेतद्भवत्येतद्भूतमेतद्भूतदेवुह्य

सोकाप्रोतिक्काप्रश्रुतिह्यशरोतिह्रियः। अपयं हतिमुक्तं सौवतीयेफलं श्रुतं ॥ १४१ ॥ उपा
 सतस्सामर्थ्यं विद्योन्मत्तं वेत्ततः। नान्यपंथा इति ह्येतत् सा त्वनैवावहृष्यते ॥ १४२ ॥ नि
 काप्रोपासनाभ्युक्तिस्तान्मये स प्रीतिः। दुष्टलोकसुकाप्रस्य शैव्यप्रेमप्रोहितः ॥ १४३ ॥

प्रयं चैव बुद्धप्रवृत्तिः परवत्वेति रहस्यप्रियादिवाक्यैस्तापनीयैरिति यदि निर्गुणोपासनस्य प्रोक्षफल-
त्वेन श्रूयत इत्यर्थः ॥१०१॥ ननु यासनयापि मुक्तिः स्यात्तत्रेन्नान्यः पन्थाविद्यते येनायेति श्रुतिविरोध-
इत्याशङ्क्यते शास्त्रवधात् प्रोक्षपदत्वाभिधानादिति रोध इत्याह उपासनमिति ॥१०२॥ परहो व-
त्प्रलोको वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यत इत्युक्ता ये श्रुतिद्वयं प्रमाणाविति निष्काप्र इति ॥१०३॥ तत्र प्रोक्षा-
प्रोतिष्ठाप्र इत्यादिना तापनीयं वाक्यं पूर्वप्रबोधात् हतं इदं नो शैव्यप्रश्लोकेति षट्वाक्यमर्थः

पठति य उपासति इति यः पुनरेतन्निष्ठात्रे गोपि न्येतेनाक्षरेणाप्युत्तरं प्रविष्टायीत सतेजसि सूर्यसंय
नो यथायादोदरः त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स साप्रविहृतीयते बुद्धलोकं स ए
तस्मात् जीवद्यतात्परं पुरि शयं पुरुषं ईक्षते सका मस्य बुद्धलोक प्राप्तिः श्रूयत इत्यर्थः ॥ १४३ ॥

य उपासति निष्ठात्रेण बुद्धलोकं सतीयते। स एतस्मात् जीवद्यतात्परं पुरुषं ईक्षते ॥ १४४ ॥

अपनीकाधिकारो न तु कृतुन्याय ईरितः। बुद्धलोकं फलं तस्मात् सका मस्येति वार्ति ॥ १४५ ॥

निर्गुणोपासि सा प्रवर्तते तत्त्वमवैक्षते। पुनरावर्तते नायं कल्याणं ते न विमुच्यते ॥ १४६ ॥

॥ १४६ ॥

ननु हो व्यपुश्रे सका मस्य बुद्धलोक गतिरिति न प्रतीयत इत्याह क्व तत्र तत्त्वसाक्षात्कारः श्रूयत
इत्याह स इति बुद्धलोकं गतः स उपासक एतस्मात् जीवद्यतात् जीवस्य प्रवृत्तिरूपा द्विराप्यगम्यते य ए
मुत्कृष्टं निरुपाधिकं सैतन्यं परमात्मानं ईक्षते साक्षात्कोतीत्यर्थः ॥ १४७ ॥ किंच अपनीति का तं
वदन्नात्र यतीति वादायान् उभयथाप्यदोषात् कृतु श्रुत्यत्र का प्रानुष्ठानेण फल प्राप्तिर्भवतीति प्रति
पादितं तस्मादपि सका मस्य बुद्धलोक प्राप्तिरुक्तेन्याह अपनीति केति ॥ १४८ ॥ तर्हि सका मस्य तत्त्वज्ञानं तु

कृतो जायत इत्याहं ठ्याह निर्गुणो यस्मात्ति इ प्रमानं वा वर्तते तावर्तते न स पुनर्वा वर्तते न स पुनर्वा वर्तते वृत्त
तामह ते सर्वे इत्यादि श्रुतिस्मृति सद्भावात्तस्य पुनः संसाया किं किं नु पुक्तिरे वेत्याह पुनरिति ॥ १४५ ॥ इ
दं नं उपायो वासन प्रसंगं दु स्थं तत्तै द्वैविध्यं दर्शयति उपावेति ॥ १४६ ॥ द्वैविध्ये उपाया प्राह परायेति
उपायोपास्तयः प्रायो निर्गुणा एव ते दगाः क्वचित् सगुणास्तप्युक्ता उपायो वासनस्य हि ॥ १४७ ॥ प
राय बुद्धयुक्तो षकार उपवर्णितः विषयत्वादेन पुनित्वा सत्यता प्राय एव द्यते ॥ १४८ ॥ एतदा संव
नं कृत्वा यो यच्छ्रुतिस्तस्य तत्ता इति प्रोक्तं यमेनापि यच्छ्रुते न विहिते ॥ १४९ ॥ इह वा प्राणे वास्य
बुद्ध्युक्तो यथा प्रवर्तते बुद्ध्या साक्षात् कृतिः सप्रगुणा सजस्य निर्गुणं ॥ १५० ॥ एतदेव सत्यता प्रपरां जी
वां चेत बुद्धयुक्तो का सदिष्टा नेति ते वायतनेन एकता प्रनेतीति उभयस्यैव पुतिपादितमित्यर्थः ॥ १५१ ॥
यमेनापि कठवत्स्यामेतदा संवनं ज्ञातेत्यादिना द्वैविध्यं पुक्तमित्याह एतदिति ॥ १५२ ॥ उक्तप्रर्थं पुनः सं
रति इह वेति विवादात्तत्तजानसंयादनास्य प्रर्थस्य निर्गुणबुद्ध्याने अधिका इत्ययमर्थः ॥ १५३ ॥

आत्मगीतायां सप्रगभिहित इत्याह अर्थोऽयमिति ॥१५१॥ आत्मगीतावाक्यान्नेवोदाहरति स
 क्षादिति ॥१५२॥ ध्यातस्य संप्रगज्ञानोपायत्वे ह्यंशमाह यथेति दाक्षिणिके नोजयति मन्त्रो भ इति
 ॥१५३॥ व्यतिरेकेणोक्तं प्रत्ययमुखेनाह देहो यस्य इति ॥१५४॥ ज्ञातस्य प्रथमस्य ध्याने धिक्कार इत्यत्र
 अर्थोऽयमात्मगीतायां प्रपि स्य ह्यमुदीरितः विवाहक्षममात्मानं मुपासीतेति संततं ॥१५५॥
 साक्षात्कर्तुं प्रशक्नोति विहितयेन प्रशंकितः कालेनानुभवस्तु रो भवेयं फलितोऽहं ॥१
 ५२॥ यथागाधनिधेस्तु नोपायः खननं दिना मन्त्रा प्रोपितथा स्वात्मविंतां पुत्का नवा
 यः ॥१५३॥ देहो यस्य प्रयाकृत्य बुद्धि कुदलकात् पुनः स्वात्मा मनो भवं भूयो गृहीयान्नां
 निधिं पुमान् ॥१५४॥ अनुभूतेऽभावेऽपि बुद्ध्या स्मीत्येव विहितं ॥ अव्यसत आच्यते ध्याना त्रित्या
 प्रवृत्तिं पुनः ॥१५५॥ वाक्यांतरं पठति अनुभूतेरिति ध्यानाद्विबुद्ध्या प्रोक्तैः मुक्तिकन्याममाह अ
 व्यसदिति उपासकस्य पूर्वमविद्यमानमपि देवत्वादिकं ध्यानात् आच्यते किल तत्स्वरूपत्वेन नित्यं प्राप्तं सर्वतः
 कं बुद्ध्या ध्यानात् आच्यत इति किमुत वक्तव्यमिन्द्रियं ॥१५५॥ बुद्ध्या ध्यानात् फलस्य पुनश्चासिद्धत्वादि

॥१५६॥

ध्यानं कर्तव्यमित्याहुः अनात्मेति ॥ १५६ ॥ इदानीमुपपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति. देहोऽप्रिमानमिति परमाणु-
लेदेहे. ह्यप्रिमानमिति त्यागात् स्वयममृतो भूत्वा त्रयस्त्रिंशदशोऽस्वस्मिन्निजं रूपं सञ्चिदानंदचिद्रूपं बुद्ध्या प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ १५७ ॥ ध्यानदीपानुसंधानकसमाह ध्यानदीपमिति ॥ १५८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचा-
र्यभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्मकं करेणारोपकृष्णारव्यविदुषा विरचिता ध्यानदीपव्याख्या समाप्ता ॥ १५८ ॥

अनात्मबुद्धिशैथिल्यं फलं ध्यानाद्विनेदिने. पश्यन्नपि न वेत्तु ध्यायेत्तो योऽस्यान्यश्रुर्वद ॥ १५६ ॥ देहाप्रि-
मानं विधस्य ध्यानादात्मानमद्वयं. पश्यन्नपि न वेत्तु भूत्वा ह्यत्र बुद्ध्या तमश्रुते ॥ १५७ ॥ ध्यानदीपमिदं
सम्यक् पश्यन्मृशति मोक्षं. मुक्तं संशयैरायं ध्यायति बुद्ध्या संततं ॥ १५८ ॥ ॥ इति ध्यानदीपः समाप्तः ॥
तत्त्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ. अर्थो नाटकदीपस्य प्रयासंक्षिप्य वक्ष्यते ॥ १ ॥ विकीर्षितस्य गु-
णस्य किंपुत्ररूपरिपूराणां याप्रतिपत्तये वतान्ता नुस्परणालक्षणां प्रगल्भा चरन्मंदाधिकारिणा मनायासेन
निःप्रयंच बुद्ध्यात्मजस्य प्रतिपत्तिरुच्ये अध्यागोपापवादाभ्यांतिः प्रयंचं प्रयंच्यते. शिष्याणां बोधमिदमुच्यते

त्वत्तैः कल्पितः क्रम इति न्याय मनुस्तत्प्राप्त्याहोपेतावदा ह परमेति पूर्वसृष्टेः प्रागद्वयानंदपूर्णाः स
एवसौम्येदप्रगुआसीत् एकमेवाद्वितीयं विज्ञानमनंतं बुद्धिपूर्णा मयः पूर्णप्रिद्वित्यादि अतिप्रसिद्ध
रुगतादिभेदभूतः परमातंदसूयः परिपूर्णा परमात्मा स्वप्रायया प्रायति प्रकृतिविद्यान्या चित्तु

परमात्मा द्वयानंदपूर्णाः पूर्वं स्वप्रायया स्वयमेव जगद्भूत्वा प्रविशत् जीवसूयतः ॥ १ ॥ विद्या

धुतमदेहेषु प्रविष्टो देवताभवत् प्रत्यायधमदेहेषु स्थितो भजति देवताम् ॥ २ ॥ महेश्वर इति श्री

नृकया स्वनिष्ठया प्रायया शत्रया स्वयमेव जगद्भूत्वा तदात्मानं स्वयमकुसुतं सञ्चत्युच्यते भवतीत्या

दि अन्तेः स्वयमेव जगदाकारतां प्राप्य जीवसूयतः प्रविशत् नत्सृष्ट्वा तदेवां प्रविशत् अनेन जीवे

नात्मना नुप्रविश्येत्यादि अन्तेः जीवसूयेण प्रविष्टरुगतित्यर्थः ॥ १ ॥ ननु परमात्मन एवैकस्य सर्वशरी

रेषु प्रविष्टत्वेऽप्यसृजतादि भावो न प्रतीयमान उक्तमाधमभावेति सृष्टेतेत्यारंभणं विद्यादिति त्र

यं स्वाभाविक उक्तमाधमभावः किंतु शरीरोपाधि विवंधनेनोत्तिरोध इति भावः ॥ २ ॥ इत्थमात्मन्य

॥ १६८ ॥

ध्यानेष्वसंक्षेपेण प्रदर्शयितुं साधनं तदवगच्छं संक्षिप्य दर्शयति अनेकोति अनेकजन्मभजनादनेकेषु
जन्मेषु बुद्धितानां कर्मणां बुद्धिर्वापि संप्रपण रूपं दध्मना तत्त्वविचारं स्वस्यात्मनो बुद्धिरूपस्य ज्ञानसाध-
नं श्रवणादिकं विधीयते कर्तुं प्रवृत्तिः ततस्तद्विचारेण विचारजितज्ञानेन प्राप्य साक्षात्प्राप्तं द-
त्वादि रूपं ह्यदि कायमना ताविद्यादि शब्दवाच्यायां विनश्यतायां विनश्यतायां सत्यां स्वयं प्रद्वयानंदं प-

अनेकजन्मभजनात्त्वविचारं विधीयते विचारेण विनश्यतायां प्राप्य साक्षात्प्राप्तं दत्तं ॥ ३ ॥

अद्वयानंदरूपस्य सद्रूपत्वं च दुःखिताः ॥ वंधः प्रोक्तं रूपेण स्थितिर्गुक्तिरितीर्यते ॥ ४ ॥

तान् परमात्मैवावशिष्यते ॥ ३ ॥ तनुतद्वुद्धिर्वापि तत्त्वज्ञानात् सर्वबंधैः प्रमुच्यते इत्यादि श्रुतिप्रि-
वंधनिवृत्तिरक्षणस्य प्रोक्षस्य ज्ञानफलत्वाप्रधानात् परमात्मावशेषाण्यतस्तत्फलत्वाप्रधाना-
नप्रनुपपन्नमित्याशं वपाह अद्वयानंदेति अद्वितीये बुद्धिर्वापि तात्त्विकस्य वंधस्य प्रोक्षस्य वा दुर्निरूप-
यत्वात् ५ ॥ तत्त्वविधायि प्रपणं वंधस्तत्त्वावस्थिति रक्षणतन्निवृत्तिरेव प्रोक्षोत्तेन श्रुतिविरोधश्च

॥ ३ ॥
पिं

ननु कर्म तो वृत्ति संसिद्धि माह्वि ता जन का दय इति स्पृते प्रो धू सस्य कर्म साधन ताव गमात्कि मने न विवा
र जनि त जने नै त्याह अविवातेति विवा एवाग भा वी पलाक्षि ता ज्ञा न कृत स्य वंध स्य ता विवा ए ज न्न ज्ञा न
द न्य तो नि वृत्ति रूप ययते उदा हत स्पृतो च संसिद्धि शब्दे न विव श्रुति वा मिधीय ते न प्रोक्ष इति भा वः विवा
एण वंध नि वृत्ति र्क्लृप कं विषये एव विवा एते स्य त आह त स्यादिति तत्त सा ध्यात् कार य यंत सर्व दा विवा ए
अविवा ए कृतो वंधो विवा एण नि वर्तते त स्यात् जीव या त्मानौ सर्व दैव विवा एयेत ॥ ५ ॥ अहमिति
प्रि प्रं ता यः कर्ता सो तस्य सा धता प्रत ता स्य क्रिये अंत र्विर्दृ ती क्रो मो स्थिते ॥ ६ ॥ कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥
तत्र जीव त्व रूपं ता वृत्ति रूप यति अहमिति यश्चि दा भा स विशि षो हं काणे व्यवहार दशा यां दे हा दा व
ता प्रित्यभि प्रन्यते असौ कर्ता कर्तृ त्वा दि ध र्म विशि षो जीव इत्यर्थः तस्य किं काणा प्रित्य ये क्षा या प्रा ह
तस्येति का प्रा दि वृत्ति प्रप्रंतः काणा प्रा तो भगः काणा स्या क्रिया व्याप त्वा त्वा क्रि यो द र्शयति तस्येति ॥ ६ ॥
अत योः त्व रूप विष यं व वि वि च्य द र्शयति अत पुं वा हमिति इद मिति चेति वृत्ति र्दृ तैः त्व रूप प्रित्य यः

॥ ११० ॥

अवशिष्टेन विषयप्रदर्शनं तात्पर्यं देहादहोर्वर्तमानं इदं तन्मात्रादप्यप्रानं तत्त्वमिदं विषयमाकुर्व
दित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु प्रत्येकं सर्वव्यापि होतुं भुवः इत्येवमर्थं पुनरेतेन्यासां व्यापक इदमिति मनसा इ
दमिति साप्रान्धमात्रं गृह्यते ननु विज्ञेयो गंधादिः अतस्तद्व्यापकं व्यापकं इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं सो

अंतर्गुणं हृदि स्थितं वा वृत्तिः कर्ता एवमिदं विदुः तस्मिन् विदुः प्रत्येकं तात्पर्यं तत्त्वमिदं मुनिवित् ॥ ९ ॥

इदमप्येति शेषः स्युर्गन्धरूपरसादयः अस्मिन् कर्तृत्वात् तन्मात्रं व्यापकं इति यथैव कर्ता ॥ १० ॥

कर्ता एव क्रियांतं हृदिवृत्तिविषयानपि स्फोरयेदेकयत्नेन यो सोऽप्यत्र विदुः ॥ ११ ॥

पकारणं जीवतत्त्वपंक्तिरूपपरमात्मनो निरूपयति कर्ता इति कर्ता एव कर्ता प्रहंकाररूपं क्रियाप्र
हृदि प्रत्येकं प्रत्येकं वृत्तिरूपं व्यापकं विषयानपि व्यापकं तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं व्यापकं व्यापकं व्यापकं व्यापकं
गंधादीन् विषयान् एकयत्नेन यो सोऽप्यत्र विदुः इत्युच्यते एवमपि स्फोरयेत्तु कर्ता एव कर्ता एव कर्ता एव कर्ता
सो अत्र वेदान्तशास्त्रसाक्षात्पुन्यते ॥ १२ ॥ साक्षिण एव कर्ता एव कर्ता एव कर्ता एव कर्ता एव कर्ता एव कर्ता

श्रुति ईश्वरं त्वं प्रहं पश्यामि त्वं दुष्टं दर्शितं दृष्ट्वा त्वं कृणु त्वं त्रिपुणं एकं यत्नेन भासयते एवं श्रुत्वा प्र
त्यादा वपि योज्यं युगपदपि कारिते नानेका भासकत्वे दृष्टान्तमाह न त्वेति १०॥ दृष्टान्तं स्पष्टयति न
त्यशास्त्रास्थित इति आविरोधेण प्रभृदि विषयविशेषा व भासनाय बुद्ध्यादिवि कारं प्रतीति गीति याव

ईश्वर श्रुत्वा प्रीतिं घ्रापि स्वादया प्रीत्युदा मयं। इति भासयते सर्वं न त्वशास्त्रास्थ दी यत्
न॥ १०॥ न त्वशास्त्रास्थितो दी यः प्रभुं स भ्यां च न तं कं। दीयये दृति शेषेण तदभावे विदीप्य
ते॥ ११॥ अहंकारं विर्यसाक्ष्य विषयानपि भासयेत्। अहंकाराद्यभावे विस्वयं भास्येव पूर्ववत्
॥ १२॥ निरंतरं भासमाने कूटस्थे जपिरूपतः। तद्भासाभास्यप्रानेयं बुद्धिर्न त्वत्येते कथा

॥ १०१॥

न॥ ११॥ दृष्टान्तिके योजयति अहंकारमिति सुषुप्तादौ अहंकाराद्यभावे विस्वसाक्षितया भास्येव
त्यर्थः॥ १२॥ ननु प्रकाशरूपाया बुद्धेरेवाहंकारादिसर्ववस्तुवभासकत्वं संभवात् किंतु दत्त
कसाक्षिकत्वं न या इत्याहं व्याहं निरंतरमिति कूटस्थो निर्विकारे साक्षिणि जपिरूपतः स्वप्रका

शचेतन्यरूपतयातिरंतरासमाने सदासुखमिति इयं वृद्धिस्तदभासा तस्य साक्षिणः स्वरूपवैतन्येन भा
समाना प्रकाशप्रानैकानेकधा चोद्यं चोद्यमि त्यादि ज्ञानाकारेण नृत्यति विस्मये अयं भावः यतो नु
द्वैतकारितया जडत्वात् स्वतः स्फूर्तिराहित्यमतस्तदतिरक्तः सर्ववभासकः साक्ष्यभुवंगंतव्य इति ॥ १३ ॥

अहंकारः प्रभुः स आविषयानर्तकी प्रतिः ज्ञानादि धारी राय ध्याणि दीयः साक्ष्यवभासकः ॥ १४ ॥

स्वस्थानसंस्थितो दीयः सर्वतोभासकश्च यथा स्थिरस्थायी तथा साक्षी वहिरंतः प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥

उक्तमर्थं श्रौतुं बुद्ध्या सौकर्यं नाटकत्वेन रूपयति अहंकार इति विषयप्रोगसाकल्पवैकल्या
प्रिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वाच्च नृत्यादिप्रतिप्रभुत्वेन प्रहंकारस्य परितरवर्तित्वे विविषया
णां ननु हिन्यासप्रपुरुषसाध्यं नानाविधविकारित्वान्नर्तकी साम्यं धियः धीविक्रियाणां प्रनुकूलव्या
पारत्वाच्चात्मादिधीसमानत्वं प्रिदुयाणां प्रेतसर्ववभासकत्वात्साक्षिणो दीयसाक्ष्यमिति उच्यते ॥ १६ ॥
ननु साक्षिणोऽहंकारश्च वभासकत्वे तेन संबंधायगमागमरूपविकारवत्त्वात्त्यादि न्याशं वया ह स्वस्थाने

निःशेषोऽयं भाग मनादि विकार शून्यः स्वदेशोऽवस्थित एव सन् स्वसंतिहिता विषयदार्थतत्त्वभास
यतिः एवं साक्ष्यमिति भावः ॥ १५ ॥ तनुसाक्षिणो वहिरंतस्तत्त्वभासकत्वाभिधानं प्रत्यक्षेण प्रपूर्वमत
परमं तत्त्वप्रवाहप्रतिश्रुत्या तस्य बाह्यांतरविभागाभावाभिधानादित्याशंक्याह वहिरंतिक
वहिरंतर्वा भागोऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि विषयाबाह्यदेहस्यांतरहं कृतिः ॥ १६ ॥ अतस्त्वा
धीः सहेवाक्षौ वहि र्याति पुनः पुनः भाग्यबुद्धिस्थत्वांचस्य साक्षिरूपोऽप्यनेव यथा ॥ १७ ॥
गृहांतरगतः स्वस्थो गवाक्षादातपोऽचलः तत्र हजे तत्त्वप्राने नृत्पतीवातपो यथा ॥ १८ ॥

॥ १७२ ॥

स्वबाह्यत्वं कस्यांतरत्वं प्रित्यत आह विषया इति ॥ १६ ॥ तनुस्थिरस्थायी तथा साक्षी वहिरंतः प्रकाश
येऽदन्तविगारिणः सतो वहिरंतर्भासकत्वात्किं पुनर्हं घटं पश्यामीत्यत्राह प्रित्यंतर्हं कारसाक्षित
याप्रथमयतो भासकस्यानंतरं घटं पश्यामीति घटकारवृत्तिस्फुरणरूपेण वहिर्निर्गमानुभवादित्याशं
क्याह अंतस्थाधीरिति ॥ १७ ॥ ह्युक्ता ह्येव तदेतत्त्वस्थिता बुद्धिः कृपादिग्रहणाय वक्षुणादिरूपं भूयो भू
यो निर्गच्छति तथा च तत्रिच्छांचस्य तदभासकोसाक्षिरूपोऽप्यनेव न वा तदसाक्षिणोऽचस्यमिति भा

॥ १७३ ॥

भासके भाग्यवाच्यारोपः कृद्वत् इत्याशं वपाहं गृहं नरगत इति गवाक्षाकृत् नरगतः स्वस्यानयो वल
 एव वर्तते तत्रापि नानायेषु लोकासु तेनैव माने इतश्चात्मा माने यथा तपो नृत्पतीव च लतीव तद्वत्
 तेन तु च लतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ दाक्षिणिकमोहं निजस्थानेति ॥ १९ ॥ निजस्थान इत्यनेन किं वा त्यादि देशस्य त
 निजस्थानस्थितिः साक्षीवद्विहं तर्गमागमौ। अकुर्वन् बुद्धिं वां वस्यात्करोतीव तथा तथा ॥ १८ ॥ न वा
 ह्योनंतरं साक्षी बुद्धेर्देशो हिता बुभौ। बुद्ध्या यशसं सदा नौ यत्र भात्याति तत्रतः ॥ २० ॥ देशः को
 चित् भाते यदि तत् सर्वं स्वदेशभाक्। सर्वदेशप्रकृष्येव सर्वगत्वेन तु स्वतः ॥ २१ ॥ तमेवोच्यते नेत्याह
 न वा ह्योनंतर इति तत्र हेतुमोहः बुद्धेरिति तर्हि किं विवक्षितमित्यत आह बुद्ध्या दीति आदिशब्देनेति य
 गृह्यते संशान्तिशब्देन तत्प्रतीत्युपरि विवक्षितं ॥ २० ॥ ननु सर्वव्यवहारे परतौ देश एव नोपसृज्यते
 उत तत्र त्रिषु च पुच्यत इत्याशं वपाहं स्वापि प्रायः भाविकुरोति देश इति देशादिकस्य नाधिष्ठातस्य स्थाति
 रिक्त देशादि धातुना लीति भावः ननु देशाद्यभावे शास्त्रे सर्वगतत्वं सर्वसाक्षित्वा युक्तं विहृद्भूते इत्यत आह
 ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ सर्वदेशेति स्वाभाविकत्वेनैव किं न त्यादित्यत आह तत्त्विति अद्वितीयत्वादसंग

॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

सर्वगतवसर्वसाक्षित्वप्रदिनवातावप्रित्पाहः अंतर्वहिति ॥ २२ ॥ तथा वक्तुं युजयेदित्येतत्
प्रपंचयति यद्यदिति तर्हि किंतस्यति जपिते रूपप्रित्पेत आहः स्वत इति ॥ २३ ॥ सवाङ्मनसगो
चात्ते पुपुक्षुणा गृह्येतेति शंक्तेः कथमिति अग्राह्यत्वप्रिष्टे वेत्त्याहः मैव गृह्यतामिति नत्वा

अंतर्वहिर्वा सर्वं मंदं देशं परिकल्पयेत् बुद्धितद्देशः साक्षी तथा वक्तुं युजयेत् ॥ २२ ॥

यश्च ह्यपि दिक्कल्पेत्तद्वुद्ध्या तत्प्रकाशयेत् ॥ तस्य तस्य प्रवेत्ता साक्षी स्वतो वा गृह्यते
वरः ॥ २३ ॥ कथं तादृक् प्रयाग्राह्य इति चेन्मैव गृह्यतां सर्वगुह्ये पसंशंते स्वयमेव वा शि

ष्यते ॥ २४ ॥ नतत्र याता ये क्षाति स्वरुकाशत्वात् पतेः ॥ तादृग्युत्पत्त्यपेक्षा चेच्छांतिं पठ गुरु

त्पते ग्राह्यत्वाभावे विचारेण विनयायां प्रायश्चित्तिष्यते स्वयमिच्छुं कं परमात्मावशेषात् न सिध्येदि
त्यत आहः सर्वगुह्येति स्वात्मातिरिक्तस्य हेतस्य प्रिध्यात्वात् निश्चयेन तत्प्रतीत्युपशंतेत्यात्मेव सत्यं
तया वशिष्यत इति भावः ॥ २५ ॥ यद्यप्युक्तं न्यायेन स्वात्मा परिशिष्यते तथापि तदा पतोक्ष्यामिति

॥ २५ ॥

॥ १७३ ॥

चित्प्रमाणप्रयोजितमित्यत आह नेति तत्र हेतुमाह त्वप्रकाशेति नत्वा त्मास्वप्रकाशप्रमासुतः स्फु
 र्त्तमात्रं नायेक्षत इति व्युत्पत्तिरिति द्वये मातप्रयोजितमित्याशङ्क्य श्रुतिरेवात्र प्रमाणमित्याह तादृशमिति २५
 एवमुक्तमाधिकारिणा आत्मानुभवोपायप्रतिधाय मंदाधिकारिणातिदर्शयति यदीति बुद्धिशरणात्वेति
 यदि सर्वगृहेत्यागोः शक्यताहं चियं बुजा शरणांतदधीनो न त्वं हि वेद्यो न भूयतां ॥ २६ ॥ इति
 विद्यारण्यविरचितो नाटकदीपः समाप्तः ॥ ॥ बुद्धानंदं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन् शेषतः एहिका
 मुष्मिका नर्थवर्तहित्वा सुखायते ॥ १ ॥ कलमित्यत आह तदधीन इति बुद्धयमद्यतयदिकत्यने वाह्यमात्र
 रं वातस्य तस्य साक्षित्वेन तदधीन परमात्रथैवानुभूयतामित्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्री नाटकदीपव्याख्या समाप्ता ॥
 नत्वा श्रीभाष्यार्थविशारण्यपुत्रीश्रुतौ बुद्धानंदोपि धर्मगुंथं व्याकुर्वे बोधसिद्धये ॥ १ ॥ वि कोर्धितस्य गुंथस्य नि
 पुत्सूहपरिपूरणाय पारिचयिकस्य अतिवृत्तयेऽपि प्रतदेव तत्तत्तानुसंधानं लक्षणं मंगलमावातं श्रुतं च
 वृत्तिरिति द्वये सप्रयोजनप्रतिधेयमादिः कुर्वन् गुंथार्थं प्रतिजानीते बुद्धानंदं प्रित्यादिना सविशेषबुद्ध्या

[illegible]

यते इत्युक्ताऽहं नानि स्मरिह त्रीष्ट्र उपरि रूपं प्रयो जनद्वयं मुखात एवोक्तं बुद्धानं दं वृत्तना सा वार्तं दश्चेति बुद्ध
नंदः वाच्यवाचकयो एवेदोषवाहान्तत् प्रोते पादकी गुणो बुद्धानं दं तं प्रवक्ष्यामि तस्मिन् प्रतिपादकस्तु
ये बुद्धानं देहाते तगते मति ऐह का मुष्मिका नार्थ वात मैहिकाना प्रिह लोक प्रवातां देह पुत्रादि सु अहं प्र मा
प्रिमान पुमुक्ताना माध्यात्मिकादिना पातां मुष्मिका नाम मुष्मिन् पर लोके प्रवातां तं वा मनार्थानां वातः सप्र
ह सप्रवशे सतो रिः शेषं यथा प्रवति तथा हि त्वा परित्यज्य मुखा यते मुव रूपं वृत्तेव प्रवति बुद्धाना नस्यानि

सूत्रि वृत्तीस्य प्राप्तिहेतुत्वे वदति श्रुति स्मृति वाक्यानि प्रमाणानि संतीति प्रदर्शयितुं का प्रस्तावदु स्यादिति
 दप्रोति परं श्रुतं सौ व मे भगवद्देशे भ्यस्तारति शोक मा त्मविदिति सोहं भगवतः शोकापि न प्रा भगवतः शो
 कस्य पारंतायति तिर वाक्यद्वयमर्थत पठति वृत्तवदिति वृत्तवेत्तीति वृत्तवित् परमुत्कृष्ट मानंदरूपं
 वृत्तप्राप्तेति आत्मवित् भू प्रशब्दवाच्यं देशकालवस्तु परिच्छेद शून्य मात्मानं वेत्तीति आत्मवित् शोकं
 वृत्तवित् परमाप्तेति शोकं तारति वात्मवित् रसो वृत्त रसं लब्ध तं दी प्रवर्तिता त्वथा ॥ ३ ॥

संसृष्टं पुरुषः शोचयतीति शोकस्तमो मूलः संसारसंततत्पत्ति का प्रति न दू दह तं तैत्रि शयक श्रुति वाक्ये वृत्त
 ज्ञानस्य परं प्राप्तिहेतुत्वे वाच्यं भासते नानंदप्राप्तिहेतुत्वे न्याशं क्त्वा नंद प्राप्तिहेतुत्वं प्रतिपादन परं रसो वै रस
 रसं ह्येवायं लब्धानंदो भवतीति तदीयमेव वाक्यमर्थत पठति रस इति सत्यं ज्ञान प्रनंतं वृत्त तस्या द्वा एत
 त्मादौ त्वन ओकासः संभूत इति प्रकरणादौ वृत्तात्प्रशब्दा भ्यामभिहितो य आत्मा सौ रसः रस आनंदरूप इ
 त्वर्थ रसमानंदरूपं लब्ध वृत्त ह मस्मीति ज्ञानेन आप्यानंदो भवति अपादिच्छन्नतिरति शयमुत्तवान् भ

वति उक्तमर्थं व्यतिरेकप्रदर्शिते दृश्यति नास्य ध्येति अन्यथा बुद्ध्या तैकज्ञानं विज्ञाय सा धर्मांतरानुष्ठाने
नानातं दीप्रवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमन्यमपुर्वेनेष्टप्राप्तिरिति वृत्तं प्रतिपादने पराणि तावपि पुददर्शितम
व्यतिरेकाभ्यामतर्थं निवृत्तिप्रदर्शनपरं यदाह वैषम्यं तस्मिन् दृश्येतात्मेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां
विंदते यतो भयं गतो प्रवति यदाह वैषम्यं तस्मिन् दृश्येतात्मेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां
तोऽनुज्ञासति प्रतिष्ठापिति अस्य वाच्यमर्थः यदाह तस्मिन् दृश्येतात्मेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां
विंदते यतो भयं गतो प्रवति यदाह वैषम्यं तस्मिन् दृश्येतात्मेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां

प्रतिष्ठां विंदते तस्मिन् यदाह तस्मिन् दृश्येतात्मेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां ॥ ४ ॥

एवेत्यमप्रेक्षानर्थनिवृत्त्युपायो नास्य इति नियमाधः एवमुपपद्यते तस्मिन् विद्वद्वत्प्रवगम्येदृश्ये इ
द्वियागोचरे तात्मे अनात्म्ये स्वरूपे तया त्वकीयत्वहिते तिरुक्तेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां
त्रनालित इति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां तिरुक्तेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां तिरुक्तेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां
हि स्थित इत्यर्थः अप्रयं द्वितीया द्वे भयं प्रवतीति श्रुतेः भयं शब्देनात्र भयहेतुं भेदो लक्ष्यते तद्विद्यते भयं भेदो
यथाभवति तथा प्रतिष्ठां प्रकर्षेण संशयविषयं यदाह तस्मिन् दृश्येतात्मेति ह तैः तिलयेनेभ्यं प्रतिष्ठां

॥१७५॥

रूपसत्त्वादिना अवलोकितं कृत्वा लभते अथ तदा नीचेव सर्वं विद्वान्प्रथमं प्रयत्नितं मोक्ष रूपमिति नीचं
ब्रह्मगतं प्राप्नोति भवति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः यदा यत्पित्रे व काले एष पूर्वोक्त एतस्मिन् दृश्यत्वादि गुणोऽन्य
गर्भिते ब्रह्मणि उदिति निपातोऽपि शब्दार्थः अतएव अल्पमपि अन्तरं सुपाप्मो यासकादि भेदलक्षणं कुरुते यदपि
ति धातूनां प्रत्ययार्थत्वात् अथ तदा नीचेव तस्य भेद दर्शितो भयं संसारप्रसक्तं दुःखं भवति ॥ ४ ॥ भेददर्शितो भ
वायुः सूर्यो वह्निरित्ये मृत्युर्जन्यांतरं तं कृत्वा धर्मा विजयं तोष्य स्यादमीत्यावरंति हि ॥ ५ ॥
आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निवेति कुतश्चन एतमेव तयैत्रेया विंता कर्माणि संभूता ॥ ६ ॥

यं भवतीत्येतद्दृष्टी कर्तुं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानरहिततां वाद्यादीनां प्रयत्नदर्शनपरं प्राप्ता स्याद्वातः पवनः इत्यादि
संज्ञप्रवर्धनं चेठति वायुरिति वाय्वादयो जगन्त्रिया प्रकृतेन प्रसिद्धा यं वापि देवता अतीते जन्मनि धर्ममि
ह्यपूर्वतल्लक्षणं ज्ञानं तोषि ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिवन्तोपि अन्तरं प्रत्यग्ब्रह्मणो भेदं कृत्वा स्याद्ब्रह्मणो धीत्या
स्याद्ब्रह्मणो धीत्या स्याद्वाय्वादौ जन्मनि चरति स्वस्व व्यापारेषु सद्योऽवर्तते हि शब्देन प्रमादस्मिन्निस्तया
ति प्रमादपति सूर्यो भयादि तु भवायुश्च मृत्युर्धावति पिरप इति कट श्रुतौ यमेतौ कौ प्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ७ ॥

ननु तदिति शोक प्राप्तिवित् इत्यादि पूर्वोदाहृत वाक्ये पुं वृत्तं सारं दत्त तस्या तर्थात्तु वृत्तिहेतुत्वं स्पष्टं न प्राप्तं इ
त्याहं कथं तथा प्रतिपादन परं वाक्यमुदाहरति **आनंद** त्रिति राहोशिर इति वत् प्रेदव्यय देश औपचरिकं वृ
त्तं त्वत्कृतं भूतमानं यं विदुः स यो धनं यो ज्ञानं पुरुषं कुतश्च कस्यापि ऐहिकं प्रयत्नेनैव व्युत्पद्ये पातितं
किं कथं प्रयत्नेनैव पापं देयं विप्रोति प्रयत्नं प्राप्नोति ननु तत्त्वविदः पापं देयं यं नास्तीत्येतत् कुतो वगम्यते इत्याहं त्व
ननु प्रतिपादकं एतं ह वाच नतपति किं प्रहं साधुता का वं किं प्रहं पाप प्रकारं त्रिति वाक्य प्रथमतः पठति एत
मेवेति कर्मणि संभ्रता पुण्यपापसूय कर्मैवास्तिः कारणं कारणं प्रोत्पन्नं तं तापं हेतु त्वत्तिनं संभ्रता संभ्रता ए
षा पुण्यं ता का वं कस्यात् पापं तु कृतं वा न कुत इत्येवं सूया विज्ञा एतमेव ततयेत् न संतापयेत् नान्यप्रतिष्ठां सं
त्वनया विज्ञया सदा संतप्स इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ पुण्यपापयो रता यकार ने हेतुः प्रदर्शनं परं स एव विदुः नेते आत्मा
नं स्पृष्टे उ प्रे ह्ये वैष एते आत्मानं स्पृष्टे इति वाक्य द्वय प्रथमतः पठति एवमिति एवोयः कश्चित् पुमान्
एव मुक्तेन स यश्चायं पुरुषो यश्चायं वदित्ये स एव क इत्यनेन प्रकारेण विदुः न जानन् प्रवर्तते पुण्यपापे द्विते
ध्याहारः आत्मानं वृत्ताभिन्नं प्रत्यवे स्पृष्टे प्रोपयति सदा त्मरेत इत्यर्थः ततः पुण्यपापयो र्प्रिथग्व्या
नुसंधानेन हातं कृतं अतस्तद्विषया भवेत्तदनास्ति कुतस्तद्विप्रित्तकं ताप इत्यप्रिप्रायः किं व एव विदुः ने

॥७६॥

ते पूर्वोक्ते उभे पुण्यपापकूपे कर्मणि देहे त्रिधा दिषु वृत्त्याजिते स्वात्मरूपे गौतमे दयमात्रे त्रिदिवाक्योक्तं
कारेण यश्च ज्ञानात्तत्पर्यं अतः स्वात्मोपि त्रिधा दयमात्रकत्वमिति भावः ॥ ७ ॥ ननु नाभुक्तं क्षीयते कर्म कस्य
कोटिशतैरपि इत्यादि शास्त्रसूत्रावादानाद्यो संसारे बद्धजन्मोपात्रितेषु पुण्यपापसु क्षणेषु कर्मत्वसंख्यातेषु
सिद्धत्वे नात्मतया नुसंधानायोगेषु सत्तु कथं तद्विषयवितानमवेत् इत्यादि क्वमिति दातानां तेषां तत्त्वज्ञानेन विना
एवं विद्वान् कर्मणि देहे हि त्वात्मानं स्परे स्मरन् कृते च कर्मणि स्वात्मरूपे गौतमे यश्च ॥ ८ ॥ प्रियते हृदय
ग्रंथि श्रद्धां ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् हरे परावरे ॥ ९ ॥ शितत्वात् त्रिंताजनकत्वमित्य
प्रियायेण हृदयग्रंथादि निवृत्तिपरं मुंडुकादि श्रुतिबुद्धिं वाक्यं पठति प्रियत इति परावरे परमपि हैर (पुनः प्र)
दिकं पदमवेति कृत्वा यस्या तस्मिन् या तस्मिन् हरे साक्षात्कृते आपसाक्षात्कारवतो हृदयस्य बुद्धे श्रियात्मना
अथ ग्रंथिवददृढसंश्लेषरूपत्वादग्रंथि रम्योन्माध्यासो प्रियते विदीर्यते विनश्यतीत्यर्थः सर्वसंशया आत्मादे
हादि व्यतिरिक्तो न वा व्यतिरिक्तोपि कर्तृत्वादि धर्मयोगी न वा अकारं त्वपि तस्य बुद्ध्या (प्रेयो जितं वा प्रेयो पितृ)
ज्ञानं कर्मदिसहितं मुक्ति साधनं केवलं वेत्त्यादयश्चिद्ग्रंथे द्वे धीक्रियंते तत्त्वतः साक्षात्कृतस्य वस्तुनः संशयविषय

अविषयत्वाददर्शनादिति भावः कर्मणि संविताति पुण्य पुण्य लक्षणानि क्षीयन्ते त्वति दाता ज्ञानविता
 शेतनदर्शयर्थः ॥ ४ ॥ ननु कुर्वन्नेवेह कर्मणि जिज्ञासिवेच्छतं समा ॥ एवंत्वमिनाम्यथेतो हित कर्मलिप्पते
 तरे विद्यां विद्यां वयस्ते द्वेदो भयं सह अविद्यायां प्रवृत्तं तीर्त्वा विद्यायां प्रवृत्तं प्रश्रुत इत्यादि श्रुतेः कर्मणो
 वहि संसिद्धिमात्रिस्था ज्ञानकादयः यथान्नं प्रधुसं युक्तं प्रधुगनेन संवृता एवंपश्यन् अविद्यावयुक्तं तदुभे भुजं प्रह
 दित्यादिप्रवृत्तेश्च केवलस्य वा ज्ञानसंप्रवृत्तस्य वा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वं स्यादित्याशं वयो दाहता वा वयस्यस्यैव देशव्य
 तमेव विद्वान्त्येति प्रत्युपपन्नवेतः ॥ ज्ञात्वा देवं पाशाहन्ति श्रीगो के शैर्न जन्म भाक् ॥ ५ ॥

स्य पापनिवृत्तिपरत्वात् संसिद्धिश्चेन्न च ज्ञानसाधनवित्र शुद्धाभिधानादि शाश्वदेतच्चोपासनमाविबक्षितत्वात्
 कर्मणो मुक्तिसाधनत्वमित्यपि प्रायोगसाधनां तातिषेधपरं तमेव विदित्वाति प्रत्युपेतिनाम्यं चंथाविद्यते मन्
 येति चेत्ता श्रुतरवावाक्यार्थप्रथितः पठति तमेवेति तं पूर्वोक्तं परमात्मानं विद्वानेव प्रत्युपेतिनाम्यं मेत्येति अतिक्ता
 प्रति इतरः स पुत्रयुक्तः केवल कर्मणो योगा चंथाप्रगो प्रोक्षोपायोनवतैरविद्यते नतदाहता सुश्रुति सुत
 यव्यतिरेकाभ्यामेहिकानिष्ठनिवृत्तिवै प्राधान्येन तदुपासनेनापुष्पि कीत्याशं व्याप्रियिक स्याति सुस्य प्रादि
 जन्मपूर्वकत्वात् तस्य सनिदानस्याभावप्रतिपादकं ज्ञात्वा देवं तं व पाशाहन्ति श्रीगो के शैर्न जन्म प्रत्युपेति

गिरिति श्रुताश्च तद्वक्तव्यमर्थतः पठति. ज्ञातेति देवं त्वत्कारं प्रत्यापि न वृत्तं ज्ञात्वा एतदेव तन्मात्रं प्रयत्नं
 तस्य काप्रको धादनां सर्वेषां पाशानां हानिर्भवति. तेः पाशानां वृत्तिर्धर्मो गगदिभिः केनैः क्षातेनैवैर्धर्मिजन्म
 हेतुकार्पां भायोगाच्चैतन्नृपात्रोत्तमार्थः ॥ ६ ॥ ननु शोकतरणादिफलं श्रयतएव तानुभूयते ज्ञातिनामपि इहानिह
 प्राप्तेः परिहारार्थं प्रवृत्तिदृष्टिदिन्यासां वपुः दृष्टयो धर्माजिज्ञासां द्वावपुतिपादनं पापं धर्मयोगाच्चैतन्मत्तं देवं

देवमत्वा हर्षशोकौ जहात्पत्रैव धैर्यवत् तैर्न कृताकृते पुण्यपापे सावयतः कवित् ॥ १८ ॥

मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति कठश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति. देवमिति धैर्यवत्तु वृत्तं यदीदं साधनं संपन्नो देव
 विदार्तं दादितुं क्षणं प्रत्वा एतन्मात्रेव सिद्धे न जन्मति. हर्षशोकौ जहाति. एतन्मैव तपेनैव धारिणा कर्मणि संप्रते सुक
 र्थे विशेषप्रदर्शितं. तैर्न कृताकृते तपश्च यावत्तु वृत्तं वाक्यमर्थतः पठति. तैर्न जितं पूर्वं अकृतं पुण्यं कृतं च
 पापं तत्तद्विदत्तापहिर्न भवति. इत्युक्तं. इह तु कृतमकृतं च पुण्यपापं तथा विधत्तापकं न भवति. सुखं च इति विशेषतः
 धातुना चोत्तमं चित्तेति कारणेन शेषः. पुण्यं कृतं मत्तं कर्मलक्षणं विकाशप्रत्यादयति. अकृतं विद्यां पापं पुनस्तद्वि
 दितेनाकृतं हर्षपुन्यादयति. कृतं विद्यां तत्तद्विदत्तापे अयुज्यविका. हेतुन कदाचिद्भवतः अविज्ञि यत्तु लक्ष्यं

हर्ष २

॥ १८ ॥ मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति कठश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति.

नन्विमं त्येव वाच्यमिति प्रमाणमिति तेत्याहुः इत्यादि श्रुतमिति आदि शब्देन इह जे दवे दीय धर्मस्य प्रकृति न चेदिहा चे
दीय प्रकृति विनष्टिः यत्तद्विदुः प्रताक्षे भवत्यथे तरे दुःखमेवापि यंति न शो बो देवा तौ प्रत्यवुद्धा तस्य वत दभवतु हि
सा व्यते मत्सु सुखे न प्रपु न्यते इत्यादयो गृह्यन्ते सर्वभूतस्य प्राप्तात् सर्वभूतानि वात्मनि सर्वभूतस्य त्रया जीवे
स्वाराज्यप्रधि गच्छति क्षेत्रज्ञस्यात्मनि ज्ञानाद्विभक्तिः परमात्मता इत्यादि युगात् स्मृतिवचनैः सह प्रमाणानि त्वर्थः

इत्यादि श्रुतयो बहूः ७ गणैः स्मृतिभिः सह। बुद्धिज्ञानेन तर्थात्तानि मातृदं वाप्य चोच्यते ॥ ११ ॥ आ
नंदविधिविधौ बुद्धिज्ञानं दोषि श्राव्यं तथा। विषयानंद इत्यादौ बुद्ध्या नंदविधौ विच्यते ॥ १२ ॥

उदा हतानां श्रुति स्मृति वाच्यतां सर्वेषां तात्पर्यं प्राहुः बुद्धिज्ञानेति ॥ ११ ॥ ननु बुद्ध्या नंदस्य बुद्ध्या यदेतद्विशेषे
यत्तदा नंदान्तं प्रतीत्यवगम्यते सकृद्विधः कीदृशां शोभानंद इत्याकांक्षामंतदप्रेदप्रदूरतिपूर्व
कंबुलानंदविवेचनं प्रतिजानीते आनंद इति बुद्ध्या नंदो विषयानन्दे इत्यनेन प्रकृतौ तां नंदस्यै विधौ नव
गंतव्यं तत्रैतद्विषयं बुद्ध्या नंदमूलत्वादादौ अध्यायत्रयेण बुद्ध्या नंदो विषयः प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत्रा
दोतावतैः त्राय श्रुतिपर्यालोचनाया मातृदत्तं बुद्ध्या नंदगम्यत इत्यभिप्रायेण ननु बुद्ध्या अर्थमक्षेपे

॥ १७ ॥

हा दर्शयति भृगुरिति भृगुना प्रकं पुत्रः पितुर्वह्णाख्या दुःखलक्षणं यतो वा इमां भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीयन्ति यत् पुंस्त्यप्रतिशंतिरिति ज्ञासत् तत्तु स्रे त्वं रूपं आत्मा न प्रयादि कोशे बुत लक्ष
णासंभवे न ते वा प्रबुद्धत्वं निश्चित्यार्तं द आनंद प्रये कोशे यं र एमा वयवत्वेन बुद्ध पुं प्रतिष्ठेति आनंदे
स्व भूत प्रा नंदं बुद्धलक्षणं योजनया बुद्धत्वेन जातवानित्यर्थः ॥ १२ ॥ कथं प्रा नंदेन तत्तु लक्षणं योजितं

भृगुः पुत्रः पितुः आत्मा वह्णाख्या दुःखलक्षणं । अत्र प्राण प्रतो बुद्धीत्य त्का विजिवा नृ ॥ १२ ॥

आनंदादेव भूतानि जायन्ते तेन जीवतं । ते वां लयश्च तत्रातो बुद्धा नंदो तत्तं दायः ॥ १३ ॥ ॥

वानित्याशं वप त योजन प्रकारं पु दर्शन परं आनंदाधेव खल्लिमानि भूतानि जायन्ते आनंदेन जातानि जायन्ति
आनंदं पुंस्त्यप्रतिशंतीति वाक्य प्रथतः यठति आनंदादिति ग्राम्य धर्म निमित्त कानंदादेव भूतानि प्राणिनो
जायन्ते उद्यन्ते तेन विषय प्रोगादि निमित्त कोना नंदेन जीवतं प्राप्नुवन्ति ते वां प्राणिनां लयश्च तत्रातस्मिन् सुषुप्ति
कालेने त्वत्वरूप भूते आनंद एव भवति सुषुप्ता नंदातिरे कोणा कस्याप्यनु प्रावा प्रावा दत आनंदो बुद्धैव तव

न भवति छुत्वा त्रैलोक्यं कर्तव्य इति भावः ॥ १८ ॥ सर्वं तै त्रिशय श्रुतिपर्यलोचनया बुद्ध्या आनंदरूपतया
दर्शयं छांदोग्य श्रुतिपर्यलोचनया पितृदिदर्शयिषुः सनत्कुमारानादसं वादरूपे संप्रसाधयति तस्य भू प्रस्तुतं
प्रतिपादकस्य यत्र नान्यत् पश्यति नात्यत् श्रुतिना नान्यद्विजाताति स भूमेत्यादि वाक्यस्यार्थं संक्षेपेणाह भू
तोत्यत्रेति भूतातामाकाशादीनां तत्कार्याणां जायुजां जादीनां चेत्यत्र पूर्वत्रिपुटी द्वैतवर्जनात् त्रयाणां जात

भूतोत्यत्रेः पुनः भूमात्रिपुटी द्वैतवर्जनात् जातं ज्ञानजेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥ १५ ॥ विज्ञानम
य उत्पन्नो जाता ज्ञानं मनो मयः जयशब्दादयो नैतत्रयमुत्पन्नितः पुनः ॥ १६ ॥ त्रयो भवेत्तु त्रिदैतः पूर्ण
एव भूयते। संप्राधि सुप्तिमूर्च्छासु पूर्णः सृष्टेः पुनस्तथा ॥ १७ ॥ ज्ञानजेयरूपाणां पुनः ता माकाशाणां संप्राहा
द्विपुटी सैव द्वैतं तस्य वर्जनं संप्राहात् प्रादेशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदभूत्यः परमात्मा प्राधान्येनैव द्रव्यानेन
प्रतिन्यायात् भूमे वासी दिव्यध्याहारः तदैवं द्वैतवर्जनं प्रयपादयति जातिरिति वक्ष्यमाणं जात्रादि रूपा त्रिपुटी प्रलये
काले नास्तीति तत्सर्वं वेदांतं प्रतपिति हि शब्दं पुंजातमित्युच्यते ॥ १८ ॥ इदानीं जात्रादिस्वरूपं दर्शयति विज्ञानम
य इति परमात्मन उत्पन्नो बुभुयाधि को जीवो विज्ञानमयो जाता प्रताप प्रतिविविक्तं मनो मयशब्दवाच्यं चैतन्यं ज्ञान

॥ १७ ॥

शब्दस्पर्शादियोजेमाः प्रसिद्धाः इदं त्रयं कार्यत्वा दुत्पन्नितः पुराणकारणव्यतिरेकेणानातीत्यर्थः ॥ १६ ॥ फलित
 तमाह त्रयेति तात्रादित्रयाभावे दैतरहितः पूर्णस्वरत्वात् नुभूयते कुत्रेन नुभूयते इत्यत आह समाधीति वि
 द्दनुभूतप्रदर्शनामसमाधिग्रहणं सर्वानुभवद्योतनाय सुषुप्तिपूर्व्यो हृदाहरणं सुष्या उपयित्तत्पदैता
 दर्शितस्वरणात्पथानुपपन्नानिर्देतस्यतदनुभवितुः सिद्धिरिति भावः भवतु सुष्यादावदेतसिद्धिः उक्तते
 योभूमासुखंतास्ये सुखं त्रेधा विप्रोदिना सनत्कुमारः प्राहेतं नारदार्या तै शोकिने ॥ १७ ॥

५५

किं प्रायात प्रत्यत आह पूर्ण इति यथा सुषुप्तादौ परिच्छेदकाभावात् पूर्णत्वमसृष्टेः पुरापित्तदभावा
 त्पूर्ण इत्यर्थः ॥ १७ ॥ असुषुप्ता पूर्णत्वमातंदरूपत्वे किं प्रायात इत्याशंक्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां भू
 मः सुखरूपत्वदर्शनपरं यो वै भूमातसुखंतास्ये सुखमस्तीति वाक्यप्रथातो नुअं प्रति इति यः पूर्वोक्तो भू
 मासुखरूपस्यैवादिनीये दुःखहेतोरभावात् अल्पपरिच्छेदे तस्यैव विवरणं त्रेधा विप्रोदिनाति हेतुगर्भति
 शेषाणामुक्तं तत्र न विद्यत इत्यर्थः सर्वकर्मैकेतोऽप्राहितप्रित्यत आह सनत्कुमार इति नारदस्य शिष्यत्वे

कारणमाह अतिशोकिने इति अतिशयितोऽधिकः शोको यस्येति अतिशोको तस्यै ॥ १८ ॥ तस्यातिशोकि
 त्वे कारणमाह सपुराणानि नारदः पुराणैः सह वर्तते इति सपुराणाः यंच वेदान्तान् विविधाति शास्त्राणि च
 विदित्वा प्यात्र जातरहितत्वे नातिशयेन शोकं प्राप्नुः ॥ १९ ॥ ननु वेदशास्त्रविषयज्ञानस्य शोकनिवर्तक
 त्वे न सिद्धस्य कथमतिशोकहेतुत्वमित्यत आह वेदाभ्यासादिति तापत्रयेणाभ्यासिकादि लक्षणे
 सपुराणान् यंच वेदान् शास्त्राणिविविधाते च ज्ञात्वा प्यनात्मविज्ञेन नारदोति श्रुशोचतु
 ॥ २० ॥ वेदाभ्यासात्प्राप्तायत्र यमात्रेण शोकिता यश्चात्तभ्यासविस्मरभंगगर्वश्रुशोकिता ॥ २० ॥

॥ १८० ॥

नैव शोकितासीत्यध्याहारः यश्चास्ति नृशब्देति शेषशोचततार्थः अभ्यासपाठाद्यावर्तनविस्मरः यद्वि
 तस्य विस्मरणभंगः सतोऽधिकेनतिरस्कारः गर्वान्मूनदर्शने स्वाधिक्यबुद्धितैः कारणैः शोकिता ॥ २० ॥ नन्वे
 वं सर्वज्ञस्यापि नारदस्यातिशोकितां ज्ञातमिति कुतो वगम्यत इत्याशङ्क्य सो ह भगवतः शोकाप्रतिपदीया
 देववाक्यादवगतमित्यपि प्रेत्य तं प्राभगवान् शोकस्य पाटनारयत्वितितन्निवृत्तिउपाये तेन व्यस्येति

सततकुमारः प्रमशब्दाच्च सुखरूपं वृत्तैव जायमानं शोकनिवृत्त्यप्यमरुतिमुखं त्वेव जिज्ञासितव्यमित्यादिभ्यो नरं गुं
थसंदर्भे लोकावस्थित्याह सोहप्रति २१ ॥ तनुस्वगादिजन्येषु सुखेषु मनुतास्य सुखप्रतीति उक्तिरनुपपत्तेरिति चेत् तेषां
दुःखानुबन्धेन विषयं च क्वात्रेव दुःखरूपत्वस्य मुक्तिरपि प्रसक्त्यादित्याह सुखप्रति २२ ॥ हे ते सुखाभावप्रसंगी कुतः
हे ते पितृप्राशक्तते नन्विति तत्रानुपलब्धिं प्रमाणायति अस्तीति अद्वैते सुखं यदि विद्येत तर्हि विषयस्य चेदुपलभ्येत
सो हं विद्वान् प्रशोचामि शोकयान्नयत्र प्रां इत्युक्तं सुखं प्रेवाप्य पाटुमि त्यभ्यधादृषिः ॥ २१ ॥ सुखं वै
षयिकं शोकमहत्वे लाघवतत्वात् ॥ दुःखं प्रेवेति प्रत्वाह न स्येति सुखप्रति २२ ॥ ननु हे ते सुखं प्राप्नुव
हे ते व्यक्तितो सुखं अस्ति चेदुपलभ्येत तथा च विपुली प्रवेत् ॥ २३ ॥ प्राप्नुव हे ते सुखं किं नु सुखं प्रदेत प्रेव
हि किं प्राप्ताप्रति चेत्त्राप्ति प्राप्ताकांक्षत्वं प्रप्रे ॥ २४ ॥ यतो नोपलभ्यते तोता स्तीत्यर्थः ॥ तनुपलभ्यत एवेत्या
शं कमातं प्रत्याह तथेति अनुभवस्यानुप्रवित्रनु भाव्यसोपे धत्वा दद्वैत रूपेति रिति भावः ॥ २५ ॥ अद्वैतस्य सुखाधि
कारणात् त्रिवेधप्रसंगकतेरिति सिद्धं ती प्राप्तिरिति तत्र हेतुमाह किं त्विति हि यस्मान् कारणात् अद्वैतमेव सुखप्रतः सुख
धिकरणं तत्रभवतात्यर्थः अद्वैतसुखप्रित्यत्र किं प्रमाणमित्याशं कानुवाद पूर्वकं तस्य त्वप्रकारात् त्वं प्रमाणं प्रश्न

एवा नुपय न इत्याह किं मानमिति ॥ २४ ॥ ननु सप्रकाशत्वे वि किं प्रमाणमित्याहं क्य त्वदीय प्रेव व व नं प्रमाणमि
 त्याह सप्रभत्वे इति ननु यथा दयति यस्मादिति यतः कारणं द प्रवता प्रमाणी एवेक्षे ता ह्ये तप्रभु ये त्प मुख प्रेव वि
 प्यते अतः सप्रभत्वे प्रत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु या द्वैत प्रभु यमप्यते किंतु त्वदुक्तं प्रद्वैत प्रभु यदुप्यते ते कसिद्धि रिति रा
 कते नाभ्युपै प्रीतिः विकल्प्या स हत्वा द द्वैतात् प्रुप ग प्रो नुपय न इति प्रत्वातः पृच्छति तं दोर ॥ २६ ॥ किं शब्द सूचि
 त्वप्र भत्वे भवद्वा क्यं मानं यस्माद् प्रवतिदा अद्वैत प्रभु ये त्पामि नु मुखं ना स्तीति प्राषत ॥ २५ ॥
 नाभ्युपै प्रहम द्वैतं त्वद्वचो नूय दूषणां व व्यतिरे न द्या वूहि किं प्रासा द्वैततः पुनः ॥ २६ ॥ किं प्र द्वैत प्र
 त द्वैत प्रयो के कोटि नांति प्र ॥ अत्र सिद्धे र्ने द्वितीयो नुत्प न्नो शिष्यते प्रिप्रः ॥ २७ ॥ अद्वैत सिद्धि र्मु त्पे
 व नानु भूत्येति चेत्तद्वदिति दि ह्यं ता सा दृशता ता को धंता प्रव नो नानु भूति र्ने द ह्यं त इति युक्ति सुशो
 नं विकल्प्य दर्शयति किं प्र द्वैतमिति तत्तामं य धंति ग कोति नांति प्र इति द्वैता द्वैत विल क्षणा स्वरूप स्प ले
 के ॥ दर्शनेति प्राव द्वितीयं य धंति ग कोति तद्वितीय इति तत्र हेतु प्राह अनुत्प न्न इति द्वैत स्पिदा नी प्रनुत्प न्न
 तादिति भावः अतः पुथ प्रः पारिशिष्यत इत्याह शिष्यत इति २७ ॥ ननु नूनं प्रकारेण द्वैतं यु त्पेव सि ध्यति

॥ १८१ ॥

नानु प्रवेनेति चोदयति अद्वैतेति अद्वैतसिद्धि युक्ते वेत्तुं विकल्पसहत्वा नुपपन्नमिति प्रस्तावो
युक्तिर्विकल्पमिति सिद्धं ॥ तदेति विकल्पस्य तत्तां प्रमाणं कतेति को घेततेति उच्यते पक्षं प्रोपहासंति
राकतेति नानु प्रवेनेति अद्वैतसिद्धि युक्ते वेत्तुं विकल्पसहत्वा नुपपन्नमिति प्रस्तावो

सहत्वा नुपपन्नमिति अद्वैतः पुलयोद्वैतानुपपन्नमिति सुप्रवृत् ॥ २२ ॥ इति चेत्सुप्रि
द्वैतेत्यत्र दृष्टान्तप्रोक्त्या दृष्टान्तः परसुप्रि श्रेयते कोशलं प्रवृत् ॥ न किंचित्साधयत्यतो न दृ
ष्टान्तः इत्युक्तिरयुक्तेति भावः ॥ २३ ॥ द्वितीये विकल्पे उपपन्नमिति प्रतीतिर्यत्रो दृष्टान्तो वक्तव्य इत्याह सह
दृष्टान्तत्वेति तर्हि दृष्टान्ते द्वैतसाध्या प्रतीतिरंकते पूर्ववादी अद्वैत इति ॥ २४ ॥ इति चेदिति पुलयोद्वैतेरहि
तो प्रतिपत्तिरिति द्वैतानुपपत्तिप्रस्तावः यो यो द्वैतानुपपत्तिप्रानुसमं द्वैतेरहितो यथासाध्य इति न चेत्वंसाध
यतस्तदसुप्रि दृष्टान्तः परसुप्रि पूर्वा आद्येतस्याः परं प्रति अप्रतिद्वैते तत्तत्तद्वये दृष्टान्तं वक्तव्यमित्याह
सुप्रि इति तनुतस्याः परसुप्रि देवदृष्टान्त इति द्वितीये विकल्पे प्राकते दृष्टान्त इति सुप्रि सावा प्रतिद्वैतेन त्वया

दृष्टंतीकरण प्रनुपपन्न सोपहा समाह अतो इति ॥ ३० ॥ य इति यो भवान् सुप्ते रतु भव गम्य न्नातं गी कारेण
 त्वसु सुप्ति प्रवि न वेति अस्पतय पर सुषुप्तौ का कथा पर सुषुप्ति नातं भवतीति किमु वक्तव्यमिति भावः ननु माना
 त्पर सुषुप्ति सिद्धिरिति शंकते तिश्रेष्ठत्वादिति विमतः परः सुप्तो भवितुमर्हति प्राणादिसत्त्वे सति तिश्रेष्ठत्वात्
 मद्दिति अनुमानादित्यर्थः एवं तर्हि तव सुप्तेः स्वप्न काशत्वं परिशिष्यते इत्याह तदेति तर्हि मां तर्हि त्वसुप्तिमु

यः स्व सुप्तिं न के यस्य पर सुप्तौ तु का कथा तिश्रेष्ठत्वात् पर सुप्तौ यथा ह्यमिति चेत्तदा ॥ ३१ ॥

उदाहर्तुः सुषुप्ते स्ते स्वप्न प्रवर्तव्यता प्रवेत् ॥ ३२ ॥ अन्धः सन्नप्य तंधः स्याद्विद्वो विद्वो धर्मेण
 पि। अतो गीति श्रुतिः प्राह तच्च सर्वे जना विदुः ॥ ३३ ॥ ननु रवभावात् प्राज्ञेण सुखं लोकादि

षु। द्रव्याभावस्य दृष्टत्वादिति चेद्विषयं वचः ॥ ३४ ॥ दहर्तुः दृष्टंतीकर्तुं ते सुषुप्तेः स्वप्न काशत्वं वला
 न सुषुप्ति उदाहरण सामर्थ्यादेव भवेत् ॥ ३२ ॥ सुषुप्तौ दुःखाभावे किं मानमित्याकांक्षायां अमुतु भवति न्याह अं
 ध इति तस्माद्वा एतं सेतुं नीत्वा धः सन्न तंधो भवति विद्वः सन्न विद्वो भवत्युपनायी सन्न उपनायी भवति तद्यद्यपीदं
 भगवः शरणं प्रवर्तते अतः सप्रवर्तनीत्यादि श्रुतिर्देहादिमानप्रयुक्तं धत्वा दोर्न दोषान् सुप्तेति वाच्यमिति व्य
 ध्यादिना पीडा मानमपि सुप्तौ दुःखानुभूतो नास्तीत्येतत्सर्वजनप्रसिद्धं चेत्त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु यत्र दुःखाभावः

॥ १८२ ॥

त्र सुखमित्यस्या व्याप्रे लोकादौ व्यभिचार इति शङ्कते ननु दुःखभावमात्रेणेति दुःखभावमात्रेण सुखं कस्य
पितुं न शक्यते लोकादिषु ह्ययाभावस्य सुखदुःखयोः भावस्य दर्शनादित्यर्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो
र्वैतल्यान्नेवमिति परिहरेति तत्रो दृष्टान्तवचनं विषयं दार्ष्टान्तिकाननुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ दृष्टान्तस्यान
सुखदेव्यविकासाभां परदुःखसुखोद्भवा देव्याद्याभावतो लोके दुःखाद्यहेतुसंप्रवेत्ता ॥ ३६ ॥ स्वकीये सुख
दुःखेन नो हनीयेततस्तयोः भावो वेद्यो न भूत्येव तदभावोपिनोत्पत्तिः ॥ ३७ ॥ नुकूलत्वेनोपपादयति श्रुतेति
अन्यत्रिष्यो दुःखसुखयोस्तु हनं यथाक्रमं सुखदेव्यविकासाभां लिंगाभां कर्तव्यं अयं दुःखविषयवदनन्ता संप्र
तिपन्नवत् अयं सुखी प्रसन्नवदनन्ता संप्रतिपन्नवदित्यर्थः प्रवृत्ते त्वं लोके पुन्यतेति मायातमित्यत आह देव्या
द्याभाव इति लोकादौ सुखदेव्यादि लिंगाभावानुदुःखसुखयोस्तु हनं यथाक्रमं सुखदेव्यविकासाभां लिंगाभां कर्तव्यं अयं दुःखविषयवदनन्ता संप्र
तिपन्नवत् अयं सुखी प्रसन्नवदनन्ता संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इदानीं पाकिय सुखदुःखयोः स्वकीयसुखदुःखयोर्वैषम्यं दर्शयति स्वकीय इति श्रुति
सुयोः सुखदुःखयो रनुप्रवृत्तिरुत्पत्तिरनुप्रमेयत्वं यतस्ततस्तयोः सुखदुःखयोर्भावः संप्रावोयथा न भूत्येव वेद्यः प्रत्यक्षेण

वगम्यते तथा तदभावेऽपि अन्यतोऽपि प्राप्तेर्न वगम्यते किंतु प्रत्यक्षं होवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यत्किं तस्मात् तथासति त्वमुपौ च दुःखे
 ति तथासति त्वकीयस्य दुःखदे रनुप्रवगम्यते सति त्वकीयस्य प्रावविश्रमनो दुःखो प्रावो नुप्रवे नैवापदः ततोऽपि किं तत्राह
 विरोधीति सुप्रौ सुखविरोधि नो दुःखस्याभावादि विविच्यं वावहि तं सुखमिच्छता प्रभुपेयं तां ॥ ३८ ॥ शय्यादि सुखसाधनं संया
 दनात्प्रथानुपपन्न्यापि सुप्रौ सुखप्रसक्तौ त्ववगम्यते इत्याह प्रहृत इति तत्र तस्यां सुप्रौ सुखेन प्रवृत्ते न हृत प्रयासेन व
 तथासति स सुप्रौ च दुःखो प्रावो नुप्रवृत्तिः विरोधि दुःखो ह्यसि त्वा सुखं निर्विच्युपि प्यतां ॥ ३९ ॥ प्रहृत प्रयासे
 न प्रदुःशय्यादि साधनं कृतं संयायते सुप्रौ सुखं च तत्र नो भवेत् ॥ ४० ॥ दुःखेनाशार्थं प्रवृत्तिरिति चेदो जि
 हास्तथा भवत्वगो जि हा स्तेत सुखं वैवेति निश्चिनु ॥ ४१ ॥ तर्हि साधनं जन्मत्वा सुखं वैवयिकं भवेत् भव
 त्वेवात्र निद्रायाः पूर्वशय्या प्रनादि जं ॥ ४२ ॥ इति त्वय्यशार् वाडादिना मृदुशय्यादि कश्चि पुमं वादि सुखसाध
 नं कृतः कस्यात्वात्वात् संयायते तत्कृतोऽप्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथ यत्रै रन्ययोपपत्तिं शंकते दुःखेति एतत् शय्यादि
 साधनं संयायते दुःखं निद्रादि फलकं तत्रैव तमिति परिहृतिः हे गीता इति हे गादि दुःखेति तत्रैव तद्वत्तु तदभा
 वितु त्वदुःखो प्रावो नुप्रवृत्तिः संयायते सुखं वैवेत्यवगम्यते ॥ ४४ ॥ तत्र लोषु प्र सुखशय्यादि साधनं जन्मत्वे आत्मरूपत्वं

॥१८३॥

व्याहृत्येतेति शङ्कते तं हीति किंति द्रुममात्पूर्वकालीनस्य विषयजन्यमुच्यते उततिद्रुमकालीनस्येति विक
स्याद्यप्रंगीकरोति भवत्विति ॥ ५१ ॥ द्वितीयंतिद्रुमकोति तिद्रुमाप्रिति सुषुप्तौ शय्याद्यनुसंधानाभावात्तज्जन्य
त्वं तस्य संप्रवेत्तीति भावः ननुति द्रुमाप्रजः सुषुप्ते यद्यति तर्हि तद्विषयसुखवत्कृतोतानुभूयत इत्याशं

तिद्रुमांतुसुखं यत्तज्जन्यते केन हेतुना। सुखाभिप्रायधोदौ पश्चात्प्रजोत्परे सुखे ॥ ५२ ॥

जाग्रद्व्यतिप्रिः श्रंतेविश्रम्यार्थविशेषिनि। अपनीते त्वस्थविज्ञोतुभवे विषये सुखे ॥ ५३ ॥

क्यानुभवितुस्तदातस्मिन्नतिप्रसत्त्वात्तद्विषयसुखवत्तदनुभव इत्यभिप्रायेणाह स्वरेति आदौतिद्रु
माः पूर्वस्मिन्काले जीवसुखाभिप्रायधो शय्यादिजन्यसुखाभिप्रायधो विषये सतथोक्तस्तथावि
धो भवति पश्चात्तिद्रुमकाले परोत्तमसुखे प्रजोद्वितीतो भवेत् ॥ ५३ ॥ संक्षेपेणोक्तप्रथं श्रीकृ
त्रयेण प्रपंचयति जाग्रद्व्यति जीवो जाग्रद्व्यतिप्रि जाग्रद्व्यतिप्रि जाग्रद्व्यतिप्रि जाग्रद्व्यतिप्रि जाग्रद्व्यतिप्रि
श्रंतेविश्रम्यमृदुशय्यादौ शयनं कृत्वा अथानन्तरं विशेधिते व्यापारजनिते सुखे। पनीतेति वारितेति

त्वत्पत्तिः अव्याकुलप्रनाभूत्वा शम्यादौ विषये जायमानं सुखप्रभवेत्तादात्तं कर्मात् ॥ ४३ ॥ विष
 यसुखं कीदृशमित्याकांक्षामां तत्त्वत्तु पंदरीयन् परे सुखेति प्रज्जानति पित्तत्वेन तदनुभवेपि अप्रमद
 र्णयति आत्माभिप्रायेति अनागतविषयसंवादनदिना दुःखप्रभूयतन्निवृत्तये प्रदुःशयनादौ शा
 यानस्य बुद्धिरंतमुखा भवति तस्यांच बुद्धिर्वृत्तौ स्वस्वप्रभूत आनंदस्य आभिप्राये दयगोमुखा निवृत्तिर्विव
 आत्माभिप्राये वृत्तौ स्वानंदः प्रतिविवति अनुभूयेतं प्रज्ञापि विप्रदृष्टा शान्तिमाप्नुयात् ॥ ४४ ॥
 तच्छुभाप्या प्रभुस्यर्थं जीवो धावेत्परात्मनि तेनैवैवं प्राप्य तत्र तौ सुखानंदः स्वयं भवेत् ॥ ४५ ॥
 ति सवति विषयानंदः अत्रापि अस्मादपि देवाया मेतं विषयानंदं प्रभूयानुभवतु भवानुभावा लक्ष
 णाया विप्रदृष्टा अप्रं प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥ ततः किं तत्राह तस्य विप्रदृष्टी दर्शने ज्ञानितस्य अप्रसूयने दायम
 एव जीवः परमात्मन्यानंदं रूपेण सुखेण धावेच्छाद्युगच्छेत् गत्वा च तेन सुखेण वर्धतादात्म्यं गत्वा प्रतापो
 प्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः ॥ स्वयं प्रपित्तत्त्वत्तस्यां सुखे प्रोत्थितो सुखानंदो भवेत् ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नुप

॥ १८५ ॥

सूत्रा

पादिते लोषु प्रे आनं देशा कुन्यादयो व हवो दृष्टांताः अत्युक्तविद्यंत इत्याह दृष्टांता इति ॥ ४६ ॥ शकुन्यादि
भिः पंचभिर्दृष्टांते स्वस्यावानंदोपपादनेन तत्र सुखं नास्तीति यतं निराकृतं तत्र तावत्सम्यथा शकुनिः सूत्रेणैव
व द्रोदिशं याति त्वान्यत्र यतनं प्रलब्धं बंधनं प्रेवो यं श्रयते एव प्रेवो यं सुप्तोपतनं नोदिशं दिशं पतित्वो न्यत्र
दृष्टांताः शकुनिः श्रेयः कुप्रारश्च प्रहानृपः प्रहारासरा इत्येते सूत्रानंदे अतीतिताः ॥ ४६ ॥
शकुनिः सूत्रवद्वः सन्दिधुव्या इति विप्रं अतः बंधनं स्थानं हस्तं भाग्यं प्रयेत् ॥ ४७ ॥
यतनं प्रलब्धं प्राणा प्रेवो या श्रयते प्राणा बंधने हि सोप्यप्रत इत्यस्य दृष्टांत दृष्टांतिक पुति यादत पर
स्य ह्यं दोग्य अतिवाक्यस्यार्थं तं श्रेयेण दर्शयति श्लोक द्वयेन शकुनिरिति हस्तादौ कुविदा धारे सू
त्रेणैव द्रुः शकुनिः वक्षी आहारा दगुहणादि धुप्राच्यादि धुव्या पारं कृत्वा तत्र विप्रं प्रति अय्यते
गमिन्निति विप्रं आधात्ता प्रलब्धं बंधनं स्थानं हस्तादिकं प्रेव यथा श्रयेत्तथा श्रोत्रोपाधि भूतं प्रनोपि पु
रुषा पुण्य फल यो सुखदुःखयो रनुप्रयाय स्वप्रजागुद वस्थयो सा तत्र तत्र प्रांत्या भोग प्रदेकं जगि क्षिति

सति सोपादाने विलीयते तस्यैव तदुपहितो जीवः परमात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इदानीं शेषेन ह
स्यंत प्रपंचत परस्परतया स्थित्वा काशे शेषे ते वा सुखं तौ वारिष्यत्य श्रान्तः संहत्ये यक्षौ संलया
ये वा वारिष्यते एवं प्रयायं पुरुष एतत्प्रातः श्रान्तं योधावति यत्र सुप्ता तं कंचन का प्रकाशयते तं कौ

जीवोपाधिर्मनस्तद्वर्मा धर्म पराप्रये। स्वप्ने जाग्रति च भ्रान्त्या क्षीणो कर्मणि लीयते ॥
॥ ५९ ॥ शेषे ते वेगेन नीडैकलं पटः शयितुं व्रजेत् जीवः सुप्नो तथा धावे दुःस्वप्ने दैकलं पटः
॥ ६० ॥

वतस्य प्रपंचपतीत्यस्य बृहदारण्यकवाक्यस्यार्थं संक्षिप्याह- शेषेन इति यथा
आकाशो सर्वतः प्रचक्षते तद्वन्मनोऽपि क्षीणगते संवहरति प्रित्तं अपरिहृतं य शयितुं श
यनं कर्तुं नीडैकलं पटः कुलायेका प्रिलाषवान् व्रजेत् शीघ्रं गच्छेत् तद्वदेव जीवो मनो उपा
धिकारं श्रुदाभासोऽपि वृत्तान्तं दैका प्रिलाषवान् स्वापाम शीघ्रं गच्छेत् हृदया काशमिति
शेषः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

॥ १८५ ॥

सुयथाक्रमोवाप्रहाजोवाप्रहावाप्रहावातिच्योमानंदस्यगत्वाशयितैवएतच्छेतेइतिक्रमादिदृष्टं
तत्रयप्रदर्शितपरंजावालकिवाप्रहागतंवाक्यंश्लोकत्रयेनव्याचक्षेःअतिवालइति यथासन्नंधमः
शिभागलंस्तंघोत्वाप्रहादिगुणयोगितितत्पेशावितःस्तकीयादिज्ञानभूत्येनरागादिराहतःसत्सुख
मूर्तिरवतिष्ठते यथावासावंप्रौमोराजाविशदेवुद्विषेपिसर्वेप्रानुधानंदैर्बुक्तत्वात्प्रार्थनायाभावेन

अतिवालःस्तंघोत्वाप्रहादिव्यागतोहृष्टनरागद्वेषाद्यनुत्पन्नेरानंदैकसुभावभाक्॥ ५०॥

महाप्राज्ञःसार्वभौमःसंतप्रःसार्वभोगतेःप्रानुधानंदस्योमानं प्राप्यानंदैकमूर्तिर्भाक्॥ ५१॥

महाविष्णोर्ब्रह्मवेदीकृतकृत्यतल्लक्षणां विद्यानंदस्य परमांकाणां प्राप्यावतिष्ठते॥ ५२॥

रहितःसत्सुखमूर्तिरानंदमूर्तिरेवावतिष्ठते यथावाप्रहावाप्रहाप्रत्यगग्नित्रब्रह्माक्षात्कारवानं
कृतकृत्यइत्येवंसूयांकाणांजीवन्युक्तांप्राप्तापरमानंदस्वरूपेवावतिष्ठते तथासुषोष्मानंदरूप
सिद्धमूर्तिरेव॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ नन्वेतेक्रमेणद्वयस्यैवकिमिति दृष्टंतीकृतानांइत्यशंक्यं

स्यात्तत्रयोदाहरण तात्पर्यमाह मुञ्चेति विवेकशून्यातां प्रथमे अतिवालः सुखो विवेकिषु सार्वभौमोतिविवे
 किषु आनन्दोत्पत्त्यात्कावो नैव इतरेषु सर्वदा रागादिमत्वा दमुचित इति न दृष्टांतीकृता इत्यर्थः ॥ ५३ ॥
 भवन्तेते सुखिनः उच्यते किं प्राप्तातपित्वा शंकर दा र्शयितिक अति वाक्यस्य तात्पर्यमाह कुप्राणादीति कु
 प्राणादयो यथा नन्द भाजाप व प्रयपपिमुमुषुः बुद्धानन्दैकतत्परः बुद्धानन्दैक प्राणित्थं बुद्धानन्दैक परत्वे युक्ति
 मुञ्चेति बुद्धानन्दैक लोके सिद्धा सुखात्मता । उदाहरता प्रत्येक मुञ्चिनो न सुखात्मकाः ॥ ५३ ॥
 कुप्राणादिव देवाय बुद्धानन्दैकतत्परः । त्रिपरिषुक्तवद्देवतं वाच्यं तापि चाप्यं ॥ ५४ ॥
 उदर्शनं पारं तं च प्राप्तिमया त्रिमा संपरिषुक्तो न वाच्यं किंच त वेदता त एव मेवामं पुंरुषः प्राप्तेतात्मन
 संपरिषुक्तो न वाच्यं किंच त वेदता त एव मेवामं पुंरुषः प्राप्तेतात्मन
 के प्रियमात्रिमा अलिङ्गितः काशीवासा भ्यंतातिषयज्ञानशून्यत्वात्सुखमूर्तिवत्सुखति न थापुष्टो प्राप्ते
 न परमात्मने न्यपगतो श्रीदेवाहादि विषयज्ञान प्रावादा नन्दपरमवैति ॥ ५५ ॥ अत्र दृश्यं दा र्शयितिक

॥ १८६ ॥

कवाक्यस्थयोर्वाह्याभ्यन्तरशब्दयोर्विवक्षितप्रर्थक्रमेणादर्शयति वाह्यमिति कृतं वृत्तान्तः नाडीस्थ
जाग्रद्वसनया नाडीमध्ये प्रतीयमानः पुपुचः स्वप्न इत्युच्यते ॥ ५५ ॥ जीवः सुप्तौ बुद्ध्या नंदस्वरूपे लौकाव
तिष्ठत इत्यत्र युक्तिः पुदर्शनपाया अत्र पिता पितृ प्रवतीत्यादिकायाः श्रुतेस्तान्मेयमाहुः पितृति अत्र सु
वाह्यरथादिकं वृत्तं गृहकृत्यं पथांतरं तथा जागरां वाह्यं नाडीस्थः स्वप्न आंतरः ॥ ५६ ॥
पितृपि सुप्तावपि तेत्यादौ जीवत्ववारणात् सुप्तौ बुद्धेर्वने जीवः प्रसपरित्वास प्रोक्षणात् ॥ ५६ ॥
पितृत्वाद्यप्रिप्राप्तोयः सुविदुः रवकारः साहिः तस्मिन्नेव गते ता एः सर्वान् शोकात् प्रवत्यर्थः ॥ ५७ ॥
प्राक्कांध्यासि कानां पितृत्वादि जीवधर्माणां श्रुत्यैवति वारितत्वात् जीवत्वाप्रतीतो बुद्धतैवावशिष्य
त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ तनुपितृत्वाद्यप्रिप्राप्तोयः सुविदुः रवकारः साहिः तस्मिन्नेव गते ता एः सर्वान् शोकात् प्रवत्यर्थः ॥ ५९ ॥
देहाप्रिप्राप्तसूतत्वात्तदभावे प्रावृत्तिप्रवृत्तसत्त्वात् प्रतिपादकं तोहोहितदसर्वान् शोकात् हृद
यस्य प्रवतीति सप्रतंतरवाक्यं तात्पर्यतो व्याचक्षे पितृत्विति ॥ ५९ ॥ तनुदाहताभिः श्रुतिप्रिर्न सु
खप्रिर्गुणतोपि धीयमातो यलभ्यते इत्याशंक्य तथापि धानपर कैवल्य श्रुतिवाक्यप्रर्थतः

इति सुषु प्रीतिः सकले जाग्रदादिलक्षणो प्रपंचे विलीने सोपादान भूतायां तमः प्रधानायां प्रकृतौ विल
यंगतेति तमसा तमो प्रकृत्या आवृतः आच्छादितो जीवः सुखरूपं बुद्धौ चैतीति तस्याः श्रुतेरर्थः ॥ ५८ ॥
न केवलमयं श्रुतिप्रतिद्वयः किंतु सर्वानुभवसिद्धे पीत्याहः सुखमिति सुषुप्तादुत्थितः पुरुष एताव
तं कालं सुखमस्वाप्स्यते किं विदवेदिषमिदमेवं त्रिडाकालीने सुखाज्ञाने पाप्मश्रुतिः स्पष्टेति अतोपि

सुषुप्ति काले सकले विलीने तमसा वृतः सुखरूपं बुद्धौ चैतीति वृत्ते ह्यर्थवगां श्रुतिः ॥ ५८ ॥

सुखमस्वाप्स्यत्यत्र तैव किं विदवेदिषः इति ते तु सुखाज्ञाने पाप्मश्रुतिचोत्थितः ॥ ५९ ॥

पाप्मश्रुतिभूते लीत्यासीदनुभवस्तदा विदुषत्वात् चेतो भाति सुखमज्ञानधीस्ततः ॥ ६० ॥

सुषुप्ते सुखमस्तीत्यवगम्यते ॥ ५९ ॥ ननु पाप्मश्रुत्या प्रमाणात्वात् कथं तदस्यात्सुखसिद्धिरित्याशं
क्यतस्याः प्रामाण्येऽपि तन्मूलभूता नुभववत्ता तत्सिद्धिरित्यपि प्रायेणानुपाप्मश्रुतिरिति पाप्मश्रुतिः
स्पष्टा ज्ञानमनुभूत एव विषयं भवति नातनुभूत एव विषय इत्यस्मादेतौ साधु सुषुप्ते अनुभव आ
सीदित्यवगम्यते तनु सुषुप्ते प्रत्यक्षमिति तान् ज्ञानकारणानां विलीनत्वात् कथं ननु भवति द्विरित्याशं

॥ ५८ ॥

क्य किं मुखानु भवसा धनं ता ली सुच्यते अज्ञानानु भवसंधानं वा नाद्यः स्वपकाशविद्रूपत्वेन सुखस्य कारणानु
 पेक्षत्वात् तद्वितीयः स्वपकाशसुखवत्सायेव तं दारकाज्ञानप्रतीतिरिति द्वे हि त्वप्रियाये ता ह विद्रूपत्वादिति तत्
 स्वपकाशसुखादज्ञानधीरज्ञानस्य प्रतीतिर्भवतीति ॥ १४७ ॥ तनुसौषुप्तसुखस्य स्वपकाशसुखत्वे विबुधानंद
 : त्वयं प्रवेदिष्योक्तं बुद्धस्य त्वं तत्प्रवर्तिमाना प्राणादित्याशं ज्यविज्ञानप्रानंदप्रित्यादि उहं दारण्यक वाक्च
 बुद्धविज्ञानप्रानंदप्रितिवाजसनेयेन ॥ यं त्वत् स्वपकाशं सुखं बुद्धेव नेतरत् ॥ १४८ ॥ यदज्ञानं
 तत्र लीनो विज्ञानप्रतीतिप्रयौ ॥ सद्भावान्मेव प्रित्याह बुद्धेति ॥ १४९ ॥ तत्त्वानुभवस्मरणाद्यो रेकाधि
 कारात्वनियमास्तुवप्रह प्रस्ताप्तं न किंचिदवेदिष्यप्रिति व सौषुप्तसुखज्ञानयो विज्ञानप्रयशं च वाच्येन
 जीवेन स्मर्यमाणत्वात् त्विव सुखाद्यनुभविष्यत्वं वक्तव्यप्रित्याशं ज्यतदुपाधो विज्ञानस्याज्ञानकार्यस्या
 ज्ञाने विहीनत्वात् प्रैव प्रित्याप्रियाये ता ह यदिति न किंचिदवेदिष्यप्रिति स्मरणाद्य आनुयपपत्यागप्र
 मानं यदज्ञानप्रति तत्र तस्मिन् ज्ञाने लीने प्राणप्रमाणत्वेन प्रसिद्धो विज्ञानप्रतीतिप्रयौ लीनो विज्ञान

स्ये

117251

स्यात्स एव विज्ञातावस्थोपाधिकः स त्रातंदप्रय इत्युच्यते ॥१५३॥ विज्ञातावस्थ आनंदप्रय इत्युक्तमेवार्थं
स्फुटोक्तोक्तिः सुप्नोक्तिः सुप्नेः पूर्वस्मिन्नव्यवहिते क्षणे योतं गुरवा बुद्धि वृत्तिः स्वरूपभूत उतिविं वयुक्ता भवति
तत अतंतं तत् उतिविम्बु महिता सैव वृत्ति रितो रूपेण विज्ञाता तंद प्रय इत्यभिधीयते ॥१५४॥ एवमातंद
प्रय स्वरूपे उदेरप तस्यैव पुनोक्ता सै विज्ञात प्रय रूपेण स्मृतं त्वत्तिद्रवे तदोती सुखानु भव प्रयमाद यति अं

विज्ञातावस्थ आनंदप्रयशब्देन कथ्यते ॥१५५॥ सुप्ने पूर्व क्षणे बुद्धि वृत्ति र्मा सुखं विविता । सैव तद्धि
वसहिता लोता तंद प्रयस्तुतः ॥१५६॥ अंतर्मुखो य आनंद प्रयो वृत्ति सुखं तदा भुंक्ते विद्वं व सुक्ताभि र
ज्ञानोत्पन्न वृत्तिभिः ॥१५७॥ अज्ञातवृत्तयः सूक्ष्मा विस्पष्टा बुद्धि वृत्तयः । इति वेदां तस्मिं ह्यंत पाणाः उ
च्यंति ॥१५८॥ तर्मुखो य इति सुख उति विवसहि तां तं पुंख धी वृत्ति न तित संस्कार सहिता ज्ञानोपाधि

को य आनंद प्रयस्तदा सुखी वृत्ति सुखं स्वरूप भूतं सुखं विदु भा सैव सहिताभि रज्ञाना दुत्पन्नाभिः सुखानि ज्ञेयाणि वि
विभिः सत्त्व परिणा प्रविशे ये भुंक्ते भवति ॥१५९॥ तनुताह जागाण इव तदोती सुखं प्रनु भवामो त्पपि प्राता कुतो न
स्यादि स्यात्तद्वि शब्दोती बुद्धि वृत्ति वत् स्पष्ट त्वा भावादि त्पपि ज्ञेया हं अज्ञानेति इदं कुतो वगतं सि स्त

इति श्री ॥१५५॥

ननु आनंदप्रयोजनं तदं प्रयोजनं तदं सूक्ष्मपि विद्या वृत्तिभिर्भुक्ते इत्यत्र किं मातृप्रित्यत आह मातृको
 ति ॥ १५॥ इदानीं सुषुप्तिस्थान एका भूतः प्रजात चत एवार्तं द प्रयोजनं द प्रकृ वेतो पुत्र इति मातृकोपदि प्र
 तिगतं वाक्यं प्रथितं च तृति एका भूत इति सुषुप्ते सुषुप्ति लक्षति तृति सुषुप्ति स्थः सुषुप्ति एभि माता त्वर्थ आनं
 मातृ क्यताप नोमादि अति वेत दति स्फुट आनंद प्रय प्रोक्तं त्वं वृत्तातं देव प्रो गता ॥ १६॥ ए
 को भूतः सुषुप्ति स्थः प्रजात चतर्ता गतः आनंद प्रय आनंद प्रकृ वेतो प्रम वृत्तिभिर्भुक्ते ॥ १७॥ विज्ञा
 त प्रम प्रत्येको रूपै पुक्तः पुता पुता पलयेनैकतां प्राप्नो व दत एत एव पि स्रवत् ॥ १८॥ ॥

॥ १८२ ॥

द प्रय आनंद प्रवृत्त आनंद प्रकृ त्वत्त्व रूप भूत मातृ तदं भुक्ते इत्येतं द प्रकृ वेतो प्रम वृत्तिभिश्चेतश्चेत
 त्वं तन्म या ता त्रुता श्रित एति विवसति ता इत्यर्थः तश्चेता वृत्तयश्च वेतो प्रम वृत्तय ता प्रोक्तं द प्रमि
 तियो जना ॥ १९॥ तद्वाक्यगत स्पेको भूत इति य द स्पार्थ माह विज्ञातेति य आत्मा प्रा जागृ द वृत्ता मां विज्ञा
 त प्रम प्रत्येको सदा अममात्मा वृत्ति विज्ञाते प्रमो प्रमो प्रमो प्राण प्रम अक्षु र्मय ओज प्रम वृत्ति वि प्रम आ

यो प्रयो वायुमय आकाशप्रयत्ने जो प्रयः का प्रयः को प्रयः क्रोधप्रयः क्रोधप्रय इत्यादि श्रुत्युक्तैरूपैर्हकारै
विशेषैर्भूतो भूतः स एव धुना लयेन विज्ञातमन आद्युपाधिविलये नैकताप्रेकाकारतां प्राप्नोति भ
वति तत्र दृष्टं तमाह कृततदुत्ति ॥ ६२ ॥ अथ प्रज्ञानघनशब्दार्थमाह प्रज्ञानातीति पूर्वप्र
ज्ञादादे प्रज्ञानशब्दवाच्या घटादिगोवाया बुद्धि वृत्तयो भवन्तथ सुषुप्ति काले घटादिविषया भवे
प्रज्ञानानि प्राबुद्धि वृत्तयो थ घनो भवत् घनत्वं हि सविंदूता पुद्गलेशो यथा तथा ॥ ६३ ॥
तद् घनत्वं साक्षि भावं दुःखा भावं प्रवक्षते लौकिकास्तार्किकायावत् दुःख वृत्तिविलोपना र
सति घनो भवति इये गौकरूपो भूत तत्र दृष्टं तमाह घनत्वमिति ॥ ६४ ॥ इदानीं प्रज्ञानघनशब्द
र्थं निरूपण प्रसंगगतं किंचिदाह तदिति यदि विदंतेषु साक्षित्वे नाप्रिधी यं मानं प्रज्ञानघनत्वम
स्ति तदेव लौकिकाः शास्त्रसंस्कार रहितास्तार्किका वैशेषिकादयः शास्त्रीयाश्च दुःखा भावं प्रवक्षते दु
खाभाव इत्याह कृत इत्यत आह यावदिति यावत्पुःख वृत्तयस्तानां सर्वासावितुमादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

पूर्वेदाहृत श्रुतिवाच्यगतचेतो मुखशब्दार्थप्राह अज्ञानेति आतंदप्रोजने सौषुप्तबुधस्नानदाह्यादने मुखसंक्ष
नप्रज्ञानविंवतावित्स्यात् अज्ञानवृत्तौ प्रतिबिंबी तं चेतन्यमेव प्रवेत् सुषुप्तावातंदप्रयत्नपेण जीवेतबुधसुप्त
वेदुज्यते तर्हिततत्परित्यज्य कुतो जागरणं दुःखालयंगच्छेदित्यत आह भूतमिति पुण्यापुण्यकर्मपाशबहुत्वा

अज्ञानविंवतावित्स्यात्सुखमातंदप्रोजने। भूतं बुधसुखं त्यक्त्वा बहिर्मात्यथ कर्मणा ॥७२॥

कर्मजन्मांतरे भूद्यन्न योगा दुध्यते पुनः। इति केवलस्य शाखायां कर्मजो बोध ईदितः ॥७३॥

कंचित्कालं प्रबुद्धस्य बुधानंदस्य वासतः। अनुगच्छेद्यतस्तु क्षीप्राप्तेति विषयः सुखो ॥७४॥

नेन प्रेरितो जीवः साक्षात्कृतप्रपि बुधानंदं परित्यज्याथ बहिर्माति जागरणादिकगच्छतोत्यर्थः ॥७५॥ एतत्प्रा
तो वगम्यत इत्याशां वप पुनश्च जन्मांतरे कर्मयोगात्तएव जीवः स्वपिति प्रबुद्ध इति केवलस्य श्रुतिवाच्यमिति म
त्वाततद्वाक्यप्रथतः पठत्तदपि प्राय प्राह कर्मेति ॥७६॥ सुप्री बुधानंदो न भूत इत्यत्र लिङं चाह केविदिति प्रबुद्ध
स्य जागरणं प्राप्स्यापि कंचित्कालं स्वस्य कालपर्यंतं सुप्तावनुभूतस्य बुधानंदस्य वासता संस्कारेनुगच्छेदनु

॥१८०॥

ग घृति कुत एतदवगम्यत इत्यत आह यतः यस्मात्कारणात् बोधादौ निर्विषयो विषयानुभव एतौ विमु
 रवीतूष्णीमास्ते तौ वगम्यत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ तर्हि तथैव तूष्णीं कुतो नावतिष्ठते इत्यत आह कर्मप्रितिति कर्मप्रि
 पूर्वोक्तैश्चोदितः सर्वोपि प्राणो यश्चात्रानाविधाति दुःखात्पुनरुसंदधानः शनैर्विस्मरति ॥ ७६ ॥ इतो
 कर्मप्रिः प्रेरितः यश्चात्रानादुःखानि प्रावयन् शनैर्विस्मरति बुद्धानंदप्रेषोदितो जनः ॥ ७७ ॥ प्रागूर्ध्व
 मयि निद्रायाः यक्षयातेदिनेदिने बुद्धानंदे नृणां तेन प्राप्तास्तेनेविचदेतकः ॥ ७८ ॥ ननु तूष्णीं स्थितौ
 बुद्धानंदश्चोदति लोकोकाः अहंसाश्चरितार्थाः स्युः शास्त्रेण गुह्यात् ॥ ७९ ॥ यि बुद्धानंदे न विप्रति
 यतिः कार्येत्याह प्राप्तिः पुन्यहं प्रमुखाणां निद्रायाः प्रागूर्ध्वमयि निद्रां प्रेति प्रावसाते च बुद्धानंदे स्ते
 होति यतो निद्रादौ प्रदुश्यादिसंवादयति तदवसाने च तपरित्यक्तमशक्तास्तूष्णीमास्ते तेन कारणा
 नास्मिन्नातंदे को दुहिमात्तु वदेत न कोपि न्यर्थः ॥ ८० ॥ बोधयति तन्निति गुह्यं श्रुत्वादि लभ्यस्व
 स्मार्तदानुभवस्य तूष्णीं स्थितिमावह्यन्ते गुह्यं श्रुत्वादि पूर्वकं श्रवणादिकंच ध्यानादित्यर्थः

॥ ७१ ॥

अयं बुध्ना नंद इति ज्ञाते सति भवत्येव कृतार्थता तदेव गुरु श्रुत्यादि कर्म तरेण तसं प्रवृत्तीत्याहुः वा
 प्रितिः अत्यंतं गंधीरं दुःखं ग्राह्यं प्रवाहः मत्तस्य गम्यं सर्वं तरे सर्वं तत्पुण्यं बुध्ना गुरु शास्त्रे विहायान्ये
 न केनापि उपायेन को ज्ञानी वा न को योगीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ तनुत्वद्वावपादे व बुध्ना नंद ज्ञाततो मं
 वारं बुध्नेति विद्युश्चेत्कृतार्थता तावतैव ते। गुरु शास्त्रे विना त्वंते गंधीरं बुध्नेति कः
 ७८ ॥ ज्ञाना म्यहं त्वदुक्त्या य कृतो मेन कृतार्थता। शृणुवन्न त्वा दशो वृत्तं प्राज्ञ मेत्यस्य
 कल्पवित् ॥ ७९ ॥ वतुर्वेद विदे देयमिति शृणुवन्न गोचरं विदाश्चत्वार इत्येते वेदोपे दीपतां
 धनं ॥ ८० ॥ तत्कृतार्थतो यत्प्रतेत्याहं यथा नुवा दपूर्वकं सो यहा स पुत्र एवाह ज्ञाना मीति
 ॥ ८१ ॥ तदेव वृत्तान्तं दर्शयति वतुर्वेद इति कश्चिद्बुतुर्वेद विदे कल्पे विदिदं वृद्धं धनं दातव्यमिति एवं
 विधवा वपं श्रुत्वा वेदाश्चत्वार इत्येतस्मादेव वाक्यं दहं वेदि अतो मे दीपतां मिति वक्ति तद्वत्प्रव

॥ ८१ ॥

ननु वेदाश्चत्वार इति यो वेद स वेदगः तां संख्यामेव वेति ननु वेदातां स रूपमिति वो दयति संख्यामिति साप्येत
समाधत्ते तं हीति एवं ननु वेदाभिज्ञं सत्य इव त्वमपि अशेषं संपूर्णं यथा भवति तथा बुध्न तवेति तैव जा
नासि ॥ ८१ ॥ तनुसंख्यातिरिक्त वेदस्य स्वरूपभेद इव स्वगतादिभेद भूत्ये आनंदरूपे बुध्निति अजायमा

संख्यामेवैष जानाति ननु वेदान्तशेषतः ॥ यदि तर्हि त्वमप्येवं ता शेषं बुध्न वेत्सि हि ॥ ८१ ॥ अतं
डैकारानंदे प्रायातत्कार्यवर्जितो अशेषत्वप्रशेषत्ववर्तावसर एव कः ॥ ८२ ॥ शब्दानेवप
ठस्या होतेशाप्रथं वपश्यसि ॥ शब्दपाठे र्थतो धत्ते संपाद्य त्वेतद्विशिष्यते ॥ ८३ ॥

तस्यां शब्दाभावात् संपूर्णं जानित्वोपात्तं प्रोक्तं च त इति वो दयति अतं डेति ॥ ८२ ॥ बुध्नोऽप्यशे
षत्वादिकं दर्शयितुं बुध्न जानाति वदंति कल्प्यते इति शब्दानिति किमत्र डैकारस्य प्रवृत्तौ यमसि
दानंदरूपमित्यादि शब्दानेवपठसि आहो अथवा तेषां शब्दानां प्रथं स्वगतादिभेद भूत्यत्वादिकं च
पश्यसि जानासीति विकल्पार्थ आशेषक्षेपस्य शेषत्वदर्शयति शब्दपाठ इति ॥ ८३ ॥ द्वितीयोपेत

दर्शयति अर्थे इति व्याकरणादित्युपलक्षणांतिगमादेः व्याकरणादिना घोषज्ञाने संपादिते चित्तं
 शयादिति गते तोषोष्णकारणप्रवर्तिष्यते तर्हि कदा संपूर्णत्वं ज्ञातस्य त्वा र्शव्य तदवधि दर्शय
 ति स्यादिति यदा कृतार्थत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा ज्ञानस्य संपूर्णता वर्तते त्वेत्यर्थः ८३॥ एवं प्रा संजि
 कसंप्राप्य प्रकृतमेवानुसरति आत्मा प्रति यत्र यस्मिन् यस्मिन् काले तूष्णीं भावाद्यै विषया नु
 अर्थे व्याकरणादुद्देशात्कारो वशिष्यते स्यात्कृतार्थत्वधीयावत्तावद्गुरुं
 पाप्म ॥ ८४॥ अस्मा मेतद्यत्र यत्र सुखे स्याद्विषये विता तत्र सर्वत्र विद्वेतां बुद्ध्या नंदस्य वास
 नां ॥ ८५॥ विषयेष्वपि लब्धे न दिक्षो यो मेमति ॥ व मंतो हा सुखं भवति तत्र तत्र सुखस्य विषयजन्यत्व
 भावात्सामान्याहंकारवृत्ते त्वा सुवासना नंदत्वप्रवर्तनव्यतिथ्यर्थः ॥ ८५॥ एवं बुद्ध्या नंदवासना नंदो दर्शयित्ते
 दानो मानंदत्रै विध्यति यमनायात्मा भिग्रावधीवृत्तौ इत्यत्रेक्तमेव विषयानं दं पुनरनुवदति विषये विनिय
 दायदा स्वगादि विषयलाभा न्नत्र दिक्षो यो भवति तदा न नस्यंत मुखे सति तस्मिन् यः स्वात्मानंद प्रतिविंवि
 तो भवत्ययं विषयानंद इत्यर्थः ॥ ८६॥ फलितमाह बुद्ध्या नंद इति उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशतया सुषुप्ते

प्रतिभासमानो यो बुद्धानंदो यश्चतुर्धा स्थितो विषयानुभवप्रतरेण पुनर्यथा प्रतिवाप्तनानंदो यो यथा विषय
लाभादंतर्मुखे मनसि प्रतिविंबितो विषयानंद इत्यत्र त्रितयातिरेकेणास्मिन् जगति न कश्चिद्वानंदोस्ति न चानंद
विधिर्बुद्धानंदो विद्यामुखे तथा विषयानंद इत्यनेन प्रकारेणानंदत्रैविध्यमुक्तमिदं तानुबुद्धानंदो वासना
अंतर्मुखमनोवृत्तावाप्तदः प्रतिविंबितः ॥ ८६ ॥ बुद्धानंदो वासना च प्रतिविंब इति त्रयं । अन्तरे
ण जगत्प्रसिन्नानंदो नास्ति कश्चना ॥ ८७ ॥ च प्रतिविंब इति त्रयं तद्विलक्षणा मानंदस्य त्रैविध्यमुच्यते
अतः पूर्वोक्तविरोधः किंच यावद्यावदहंकारो नित्यो भ्यासयोगतः तावत्तावत्तत्त्वप्रदहं निजानंदो नु प्राप्यत इ
ति तादृक् पुमानुदासीनकाले व्यानंदवासेनां उषेक्ष्य मुख्यमानंदं भावत्येव तत्तथा इति चोक्तप्रकारेण याति हि
तौ निजानंदं मुख्यानंदं वप्रिधीयेते तथा द्वितीयाध्याये मंदप्रसृतं जिज्ञासुमात्मानंदं न बोधयेदिति आत्मानंदं
स्ततो न्यो विधीयेते यो गानंदः पुनोक्तो य इत्यत्र योगानंदो विकश्चिद्वभासते बुद्धानंदं वप्रिधेयं धेतुं ताया ध्या
य इति । अहंकारानंद एव सादित्यत्राहंकारानंदं चान्यप्रवगच्छाप्रः अतो न्तरेण जगत्प्रसिन्नानंदो नास्ति कश्च

नेत्युक्तिरिह ध्येतेति चेन्नैवं विद्यानंदस्य विषयानंदवर्द्धतः कारणवृत्तिविशेषत्वेन विषयानंदेनैव
 स्य विषयानंदो विद्यानंदो ध्येति रूपक इत्युक्तत्वात् ध्येति रूपत्वाभिधानेन विवक्षितत्वात् निजानंद
 त्वा नंद मुख्यानंदयोगानंदो द्वैतानंदानां तु बुद्धानंदानतिरिक्तत्वाच्च तथाह यावद्यावदहंकार इत्यु
 दाह्ये श्लोके योगलक्षणोपायगम्यतया योगानंदत्वेन विवक्षितस्य निजानंदस्यैव न द्वैतभासते नापि नि
 जानंदज्ञाति यत्सुखं स बुद्धानंद इत्याह भगवानर्जुनं प्राप्ति इत्यस्मिन्नुत्तरश्लोका एव बुद्धानंदत्वाभिधानात्
 निजानंदो बुद्धानंदान्नभिद्यते तथा मुख्यानंदोऽपि बुद्धानंद एव तथाच विषयानंदो वासनानंद इत्यप्रु आ
 नंदो जनमन्नाति बुद्धानंदः स्वयंप्रभ इत्यत्र जन्यत्वेन मुख्यभूतयोर्विषयानंदवासनानंदयोर्जनकत्वेन
 प्रवृत्तस्य बुद्धानंदस्यैव तादृक् पुमानुदासात्तत्वात्ते योऽसुदाहता एव श्लोके आनंदवासनापुयेष्वप्यु
 र्व्वप्रानंदं भावयत्येव तत्पर इति मुख्यानंदत्वाभिधानात् आत्मानंदा द्वैतानंदयोस्तु बुद्धानंदत्वं योगा
 नंदः पुनोक्तो यः स आत्मानंद इव्युक्तमिति ततोऽप्याध्यायोऽप्युत्थप्राध्याये योगानंदतया विवक्षितस्य बु
 द्धानंदस्यैव योगानंदशब्दे ननु वाद पूर्वकमात्मानंदताप्रविधाय कथं बुद्धानंदमेतस्य सद्यस्येति

॥२३॥

वेदिति पुश्च पूर्वक प्राकाशादि साहित्यं त्रित्यादिना । द्वितीयस्य तु ह्यत्व प्रतिपादनादवगन्तव्यं तस्याहुस्तान्
दो वासना व प्रतिविंब इत्युक्तं त्रैविध्यं सुखं ननु तर्हि न त्वेवं वासना नंदा दुःखानंदादयो तर्हि वेत्तुं योगाविज्ञा
नं दप्रित्यत्र निजानंदस्य तु ह्यनंद वासना नंदाभ्यां भेदेन त्रिदेहोत्पत्त्युच्यते इति तर्ह्यं कर्तव्यं एकस्यैव तु ह्यनं
दस्य जगत्कारणत्वात् साहित्यं भेदेन भेदव्ययदेशोपपत्तेः तथाहि तु ह्यनंद त्रित्यादिना सकारणस्याहंकारस्य
देवभूतानि जायंत इत्यादिना जगत्कारणत्वात् प्रिधानेन तु ह्यनंदस्य संप्राप्तत्वं प्रवृत्तमिति निर्णयस्य ज
गत्कारणत्वात् नुपपत्तेः निजानंद त्रित्यादिना सकारणत्वात् साहित्यं भेदेन भेदव्ययदेशोपपत्तेः तथाहि तु ह्यनंद त्रित्यादिना सकारणस्याहंकारस्य
वित्त्यप्रतिपादना त्रिजानंदस्य निमित्तत्वमिति सर्वप्रवृत्तं ॥ ८३ ॥ ॥ तत्त्वमिन्द्रधामे तु ह्यनंदं देवि
वेचनस्यैव वस्तुतत्त्वादितानंदं दृश्यं प्रतिपादयन् प्रकृतसंगतमित्याहं कृतयोर्वु ह्यनंदजन्मत्वेन तद्देधो
पयोगित्वान्न प्रकृतसंगतमित्यप्रिप्रयेणाहं तथेति तथाच स्वप्नानंदं त्रैविध्यै सति यः स्वयंप्रकाश
आनंदः विषयानंद वासना नंदौ जनयति स तु ह्यनंदो वेदितव्य इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ वृत्तानुसंकीर्तनपूर्व
कमुत्तरग्रंथप्रवृत्ता इति श्रुतीति श्रुतिप्रिः सुषुप्ति काले सकले विलीने तन्मोक्षभूतः सुखरूपः

मेतीत्यादिप्रिरुदाहताप्रिरुक्तिप्रिः सुखप्रहमस्वाप्नप्रित्यादिघाप्रशान्त्यथानुपयन्यादिप्रिरुभू
 त्याचार्थापत्तिकेस्य तेन सौषुप्तानुभवेनचसुषुप्तिकाले स्वप्रकाशोवुत्पन्नंदः साधितः इतः परंप्रत्य
 दाजागरावस्थायामपि योवुत्पन्नंदोवगमोपायोवक्ष्येतंश्रुतिवित्यर्थः॥ ८२॥ प्रतिज्ञातमेव
 तथावविषयानंदोवासनानंदइत्यमू। आनंदौजनंयन्नास्तेवुत्पन्नंदः स्वयंप्रभः॥ ८३॥ आ
 तियुक्तानुभूतिभ्यः स्वप्रकाशविद्येत्येकै। वुत्पन्नंदे सुप्तिकाले हि द्वे सत्यं त्वदाश्रुतां॥ ८४॥
 यः आनंदप्रमः सुप्तौ सविज्ञातप्रयात्ततां। गत्वा स्वप्नं प्रबोधं वा प्राप्नोति स्थानप्रेदतः॥ ८५॥
 त्रानंदोवगमोपायंदर्शयितुंतदुपोदघातत्वेन सति प्रित्तां जीवावस्थाद्वयप्राप्तिंदर्शयति य इति
 यः सुप्तौ सुषुप्तिकाले विलीनावस्थ आनंदप्रमशब्देन कथ्यते इत्युक्तौ य आनंदप्रमः सविज्ञात
 शब्दाभिधेयबुद्ध्युपाधिप्रत्येकविज्ञातप्रयात्तांप्राप्य स्थानप्रेदतो वक्ष्यमाणस्थानविशेषयोगे
 न स्वप्नं जागराणं वा कर्मानुसारेण गच्छति॥ ८६॥ इदानीं जागृदाद्यवस्थेययोगीति स्थाना

॥१८४॥

ति दर्शयति नेत्रेति नेत्रशब्दस्य कृत्तदेहेपलक्षणापरताप्रतिषेत्पनेत्रे जागरणमित्यंशस्यार्थमाह आया
देति ॥ ८१ ॥ चेतनो जीवो देहं व्याप्येत्यनेन विवक्षितप्रार्थं दृष्टान्तपदं दर्शयति तस्य सूत्रमिति देहेति तत्र उपपत्त्या
माह तत इति यतो मनुष्यत्वादि जातिप्रता देहेततादात्म्यं प्राप्सते हं मनुष्य इत्येवं तिष्ठित्यसंशयादि

नेत्रे जागरणं कठं स्वप्नः सुषुप्तं हं देवजो आयादमस्तकं देहं व्याप्य जागर्ति चेतनः ॥ ८१ ॥ देहा
तादात्म्यमापन्नस्तप्राप्यपि गुरुवत्ततः अहं मनुष्य इत्येवं तिष्ठित्येवावतिष्ठते ॥ ८२ ॥ उदासी
नः सुखदुःखीत्यवस्थात्रयमित्यसौ सुखदुःखे कर्मकार्ये तौ दासीन्यं स्वभावतः ॥ ८३ ॥ बाह्य
भोगात्प्रतीकं ज्ञातुं सुखदुःखे द्विधा प्रेतः सुखदुःखान्तालेषु भवेत्तूष्णीं प्रवस्थितिः ॥ ८४ ॥

रहितज्ञानेन गृहीतैवावतिष्ठते ॥ ८२ ॥ देहतादात्म्यमपि प्राप्त हेतुकाव्यवस्थान्तागि दर्शयति उदासीन
इति तत्र सुखित्वदुःखित्वयोः कर्मजन्यत्वज्ञानाय विशेषाणामुक्तयोः सुखदुःखयोः कर्मैकहेतुत्वं दर्शय
ति सुखदुःखे इति ॥ ८३ ॥ तयोश्च सुखदुःखयोर्निमित्तिप्रदातृद्वैविध्यमाह बाह्येति तस्योदासीन्यं कस्मात्

दास्यादित्यत आह सुखदुःखान्तराले स्थितिः व्यंक्तिभेदविवक्षया बहुवचनं ॥ २४ ॥ यदर्थं जाग्रदाद्युपपत्त्य-
 त्तं तदिदानीं दर्शयेति नेति सर्वोपि जन इदानीं प्रप्रकाशयित्वा गृहादिविषया नास्त्यतः सुखं यथाप्र-
 वृत्तिं तथातिष्ठामिति वदन्नेदानीं न्यकाले स्वस्वयानन्दस्फूर्तिं वृत्तेनो जगत् एवावस्थामाप्रपि त्रिजानं
 दभानं प्रसीत्यवगतव्यप्रित्यप्रिप्रायः ॥ २५ ॥ तत्रैव दासीत्येव भासमानस्य त्रिजानन्दत्वे तस्य वृत्तानन्दत्वा-
 नकापि चिन्ताप्रेस्पद्य सुखमाप्त इति बुवन् ॥ ओदासीत्येति ज्ञानन्दभानं वृत्तपविलो जनः ॥ २५ ॥
 अहमस्मीत्यहंकारसाप्रान्याद्युत्तत्त्वतः त्रिजानन्देन मुख्योयं किंत्वसौ तस्य वासना ॥ २६ ॥
 नीरपूरितभाण्डस्य वाद्ये शैत्यं ततस्तज्जलं किं तु नीरगुणात्तेन नीरसज्ञानुमीयते ॥ २७ ॥
 न पूर्वोक्ता वासनानन्दतानस्यादित्यार्थक्याहंकारसाप्रान्याद्युत्तत्वात् वृत्तानन्दतेति यद्विरति अ-
 हमिति देवदत्तो हप्रित्यादि विशेष शून्येनास्मीत्येवं सूयेणाहंकारसाप्रान्याद्युत्तत्वात् त्रायं मुख्य इ-
 त्यर्थः तान्ति तस्य किं रूपतेत्यत आह किंत्विति ॥ २८ ॥ मुख्यानन्दतिरिक्त वासनानन्दसदभावे दृश्यं तमाह
 नीरपूरितेति जलपूर्णा कुंभस्य वहिर्भागस्य शतं नोपलभ्यमानं यत् शैत्यमाप्ति तत्रावा जलन भवति

उक्तवानुपलंभात् किं तर्हि तदित्यत आह किंतु नो गुण इति कथं नो गुणत्वप्रवगम्यत इत्यत आ
ह तेनेति विप्रतं चरे उपलंभप्रदानं शैत्यं जलजत्वं प्रवितप्रवृत्ति शैत्यत्वात् जले उभयलंभप्रदान
शैत्यवत् ॥ २७ ॥ भवत्वेवं नोपलंभप्रदायकत्वं शैत्यस्य प्रवृत्ते किं प्रोयात प्रित्वा शैत्यवत्तद्वत्तात् न द
स्यापि सुव्याप्तं दानुप्रापकत्वं प्रोयात प्रित्वाह यावदिति अभ्यासयोगतः ज्ञातमात्मनि प्रवृत्तिः

यावद्यावदहंकारो विस्मृतो भ्यासयोगतः तावत्तावत्सूक्ष्मदृष्टेर्निजातं दोषं न प्रीयते ॥ २८ ॥

सर्वान्मात्राविस्मृतः सन् सूक्ष्मतां यर प्रावृजेत् अलीनत्वात्तत्रिंशे भाततो देहो विनोयते ॥ २९ ॥

नियच्छेत्तच्छेच्छां त आत्मनीति श्रुत्यभिहितनिषेधसमाध्य भ्यासयोगेन यावद्यावदहंकारो दृष्टिवित्तम
पराश्रितस्य सूक्ष्मता जायते तावत्तावन्निजातं द्वाप्रियक्ति प्रवृत्तीत्यनुप्रीयते अयमत्र प्रयोग अहंकार
संकोचविशेषादिशेषादहंकारो बुद्धिरीत्यादि क्षणः पक्षः स पूर्वस्यात् क्षणात् अधिकानि जातं द्वा विप्रवृत्त
नहंकारसंकोचविशेष मुक्तकालत्वा दहंकारसंकोचमुक्ताश्च क्षणावदिति ॥ २९ ॥ बुद्धिस्तो दृष्टस्य को
वाधिरित्याकांक्षायां साक्षात्कारो बोधिरित्याह सर्वान्मात्राविस्मृतः ताहंसात्रिंशे भाततो देहो विनोयते अलीनत्वादि

एतत्सं पादने प्रवृत्तौ योगी प्रथमं किं कु यदि त्वत्त आह यत्त इति वंचलं सुभाव दोषा दत्त एव स्थिरं
एकत्र विषये ॥ त्रियत प्रेवंति ध प्रसेयदा यतो यतो यस्या यस्या छ्वा दो नि प्रिजा त्रि श्रुति निर्ग ह्नु तित
दात तत्त स्या छ्वा देः सकाशा त्रिय प्रतेषां शब्दा दीर्ता प्रिथ्या त्वादि दोष दर्शनेन आ प्राप्ती कृत्य वौ
अप भावना पूर्वकं तिरु ह्य एतन्ननः आत्मन्येव वंशं नयेत् आत्मव शपता प्रा पादयेत् एवं योगा प्र
यतो यतो त्रि श्रुति प्रत श्रु वल प्र स्थिरं । तत्त सतो त्रिय प्रे तदा त्वन्येव वंशं नयेत् ॥ १०२ ॥ पुशां
तप सं सं ह्ये न ये जितं सुख पुत्रं ॥ उपैति शां त ए ज सं वृ ह प्रूत प्र क ल्प सं ॥ १०३ ॥ सतो प्रा स व ला
दा त्वन्येव प्रतः पुशां प्रपति ॥ २ ॥ प्रतः पुशां तौ किं भवतीत्यत आह पुशां त प्रत स पिति शां त ए ज सं पु
क्षी णा मो हादि हे श र ज स प्र त ए व पु शां त प्र न सं पु क र्षे ण त्व र्थे शां त वि श्ले ष शून्यं प्र तो य स्य तं व
स प्रूतं पु श्रै वे दं सर्व प्रिति ति श्रु य व त्र या जी व नु क्तं अ क ल्प सं ध र्प दि व र्जित मे नं ये जित पु त्रं प्र क्षापि
त्वा सति शय त्वादि दोष एहि तं सुख पु पौ ति उ प ग द्ध ति ॥ ३ ॥ संग ही त र्थ पु यं च न पा न त दा या

तेन श्लोकान् यच्छति यत्रेति चित्रं यत्र यस्मिन् काले योगसेवया योगानुष्ठानेन सर्वस्य हि यथात्रि
वारितं स एव परमं ते उपरतिं गच्छति किंच यत्र यस्मिन् काले आत्मना संप्राप्तिं परिशुद्धेनांतः काले ता
त्प्रातः पंचां चेतस्य ज्योतिः स्वरूपं पश्यन्नुपलभ्य प्रातः स्वस्मिन्नेव तुष्यति नृसिं संप्रते न विषये स्थित्यथः
किंच यत्र यस्मिन् काले आत्मनि स्थितो योगी आत्मनिकं प्रत्यंतं मेव भवतीत्येतनिकं प्रनंतं बुद्धिग्रा

यत्रोपरमते चित्रं तिर ह्युं योगसेवया यत्र वैवात्मनात्प्रातः पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥१४॥ माव
मात्पतिकं यत्र बुद्धिग्राह्यप्रताडियं वेदियत्र न वैवायं स्थितश्च सति तत्त्वतः ॥१५॥ यत्
ध्यावापरं सांप्रत्यते नाधिकं ततः यस्मिन् स्थितो न दुःखिनः गुह्यं तापि विचास्यते ॥१६॥

एष प्रिदु यत्रापेक्षया तुं द्वागृह्य प्राणा प्रताडिय प्रिदु य गोवरातात प्रविषय जानितं यत्र दीदृशं
ग्रावं वेत्त्यनुभवति किंच आत्मनि स्थितो यंतत्त्वतः सात्प्रादात्मस्वरूपान्न च सति न पुनरुपते किंच यथा
त्मसांप्रत्यं ह्युप्राप्यापरं सांप्रत्यं सांप्रत्यं तत्प्रत्येते आत्मसाभान्नप्रां विद्यते इति स्मृतेः ॥ किंच यस्मिन्

॥१५॥

ततश्च स्थिते गुरुणापि प्रहतापि दुःखेन शस्त्रादिघातादितं शरीरेन प्रहृष्टं न विचार्यते ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

१०६ ॥ इदानीं पुनरुक्तं यो गतिं गमयति तं विद्यादिति शतैः शतैरित्यादिना यावद्विहितं शेषं तौ विहितं
आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तस्तं दुःखं संयोगविशेषं दुःखं संयोगः दुःखं संयोगस्तं वियोगस्तं विद्या
तलक्षणं योगसंज्ञितं योग इत्येव संज्ञितं विद्यात्तु जानीयात् एवं विधयोगानुष्ठाने कवि कर्तव्यता

तं विद्यादुःखं संयोगं वियोगं योगसंज्ञितं सति श्रुयेत श्रुतं यो योगोति विप्रचेतसा ॥ १०७ ॥

युंजन्नेव सदात्मानं योगविगतकल्पं सुखेन वृत्तसंस्पर्शं प्रत्यंतं सुखं प्रश्रुते ॥ १०८ ॥

विशेषाद्वाहं सति सपूर्वोक्तो योगोति श्रुयेनाभ्यवसायेन निर्विप्रचेतसा निर्वेदाहितेन श्रुतं यो नु
यथा ॥ १०९ ॥ इदानीं पुनरुक्तं पुनरुक्तिं युंजन्नेति विगतकल्पं विगतया यो योगोति तस्य वा कर्तव्यं
योगी सदात्मानं प्रवृत्तं यथोक्तं प्रकीर्णं युंजन्नेति संदधानः सुखेन नानाभावेन वृत्तसंस्पर्शं वृत्तानां संप्र
शमिष्य सुखं सततं वृत्तसंस्पर्शं वृत्तस्वरूपभूतमित्यावत् अत्यंतं पवित्रं च एतदिति शयं सुखं प्रश्रुते प्रा
प्नोतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥ अतिर्वेदेन क्रिये प्राप्नोति योगाभ्यासः क्लेशं यमं तो भवतीत्येतत् सदृशं तं प्राह उक्तं क

ति। कुशाग्रे लोहतेनैकेन विंदुना क्रियमाणा उद्धे उत्सेक उद्धृत्य वहिः सेचनं परितेदं भावे सति य
दत्कालांतरे भवेदेव न ह्यनसोति ग्रहोपि अप्राप्तिर्येत क्रियमाणा कालांतरे सिध्येते दं च टि टि प्रोपा
ख्यातं प्रतिति निधायोक्तं ॥१०८॥ न केवलं प्रयत्नो जीतायाः प्रपिहितः किंतु प्रैत्रायणीय शाखायां प्र
पीत्याह वृहदथ स्पेति भैत्रायणीता प्रके यजुः शाखा भेदे शाका यन्यता प्रकः कश्चिदुचिः स्वशिष्य

उत्सेक उद्धे र्यदत् कुशाग्रे लोके विंदुना प्रतिसोति ग्रहस्तद्वेद पारितेदतः ॥१०८॥ वृह
दथ स्पृष्टजर्षः शाका यन्यो मुनिः सुखं प्राह प्रैत्रायणीय शाखायां समाधुक्त्विपुः ॥११०॥
यथा निर्दिधनो वहिः स्वयो नारुय शाप्यति। तथा वृत्तक्षमा विर्त स्वयो नारुय शाप्यति ॥१११॥

त्वतो य यन्नस्य वृहदथ स्पृष्टजर्षः पुष्टसुखं समाधुप्रिधात पूर्वकं यथा भवति तथोक्तं च ॥११०॥
केन प्रकारेणोक्तं नित्याहं वपत तपोतया दकात् तदीयान् प्रैत्रायणीय शाखायां समाधुक्त्विपुः ॥११०॥
वो वहिः स्वयो नारुय शाप्यति ज्वालादि रूपं वि शेषाकारं परिच्यते जीमात्र
रूपेण यथा वतिष्ठते तथा तेनैव प्रकारेण विनमंतः करणमपि वृत्ति क्षयति ते धसमाधुप्रि

॥११८॥

से न राजस्यादि सकलवृत्तिनाशात् त्वकारो न सत्वमन्त्रे उपशाप्ति सत्वमात्रावशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥१११॥
ततः किंप्रित्यत आह स्वयोनो न विति सत्ये आत्मनि विषये का प्रोपस्या स्तीति सत्यकाप्रित स्या एव च येन
उपशाप्तस्योपशांतेत्वादेवेति धर्मविमूढस्येति धर्मार्थविमूढस्य विप्रवात्पज्ञानशून्यस्य प्रत-
मः कर्मवशात्प्रनुगच्छतीति कर्मवशात्तुगाः प्रसाधनाः सुखदुःखादयोः कृतप्राधिकृतज्ञानेन प्रिध्याभू-
स्वयोनो न उपशांतस्य प्रतमः सत्यकाप्रित इति धर्मार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशात्तुगाः ॥११२॥

चित्तमेव हि संसारसात्तु पुनरेतन्न शोधयेत् ॥ नास्ति हि त्वर्थः ॥११२॥ तनुचित्रोपशांती जगन्निध्या-
भवतीत्यनुपयं यत्र तदुपादानकत्वाभावात्तस्येत्याशंक्याह चित्रमिति यच्च पितृत्वेण चित्रोपादान-
जं जगत्प्रभवति तथापि तस्य प्रोपत्वं चित्रकाराण्येव हि सावेनात्र सर्वानुभवं प्रोपायति शुभ-
प्राप्तौ चित्रविलये प्रोपाद शान्तिदिति प्राक् यत्तु चित्रात्मकं संसारित चित्रमेव सुमतेनाभ्यासयोगादि-
लक्षणेन शोधयेत् रजस्तमोराहित्येनैकार्गं कुर्यात् तत्वात्मनो विप्रकृते आत्यैव शोधनीयो न चित्रमित्या-
शंक्याह यदि हि प्रत्यक्षं सुषुप्तलक्षणं हेहि मात्रस्य बोधे हि यच्चित्रो यस्मिन् पुत्रादौ विषये चित्र-

वा न भवति सततं यत्तदात्मक एव तत्साकल्य वैकल्ययो रान्नत्येव स प्राप्तेषां देतत्सनातन प्रिदप्रन
दिदिदं गुह्यं हस्यमेतदुक्तं भवति ह्यभावतः शुद्ध स्यात्ततो यत्त श्रित्तसंयर्का देव संसारित्वं ध्यायतो व
ले ह्यायतो वेति श्रुतेः। अतश्चित्तस्य शोधने न तत्तत्संसारित्वं विवर्तितं ॥११३॥ तन्वतदिप्रवपं

यश्चित्तं तत्तत्प्रयो प्रत्यो गुह्यमेतत्सनातनं ॥११३॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हंतिकर्मश्रु

भाश्रुमं॥ चरोषां र्जितं सुखदुःख उदप्रणा पुराण कर्मणोः सतोश्चित्तशोधने न विकथं मात्त
तः संसारित्वं विवर्तितं इत्याशंक्य चित्तप्रसादोपलक्षितं तुलानुं संधानेन सकल कर्मक्षमो
पपत्ते मेव प्रित्याह चित्तमेति हि शब्देन तथैव बोधान्तरं प्रमो प्रोतं पुद्गले नैवं हास्य सर्वे ध्यायतः पु
द्गलंते उदपातके धुतवेषु पातकेषु महत्सु च उविश्यात्तनायादं पुद्गले ध्यातं स प्राचरेत् इत्यादि
श्रुति स्मृति प्रसिद्धं ज्ञातयति ततः किं प्रित्यत आह प्रसन्नान्तेति प्रसन्न आत्मा वेतो यस्य सते धोक्त
आत्मनि त्वरूप प्रूते आदृती यात्रंदसधृते बुद्धिगण स्थित्वा तदिवाहमिति निश्चयेन दृश्यं ज्ञात परिहृ

॥११३॥

तद्विना त्रयैरावस्थामाक्षयमविनाशियत्सुखं स्व रूपभूतं तद श्रुते ॥११४॥ प्रसन्नात्मा तन्नि स्थितेन क
 मवार्थं हसन्ते किं पुः स हं दुदयति स प्राप्ता कृपितः प्रलितश्चिन्त विषयगोचरः विषयगोचरः इति यमुदाह
 रितः तस्मिन् यथा स्वभावतः सम्पक् आसक्तं भवति तदेव वित्रं वृत्तिप्रत्ययानि त्रेषां प्राप्तेन यद्येवमास
 कं स्यात्तद्विहः स मात्र पुच्यते प्रवेदि पुच्यत एवेत्यर्थः ॥११५॥ उक्ता र्थदर्शय प्रतसोऽतं त एव द प्राह

प्रसन्नात्मा तन्नि स्थित्वा सुखप्र क्षयम श्रुते ॥११४॥ स प्राप्ता कं यथा वित्रं जंतो विषयगोचरे । य
 धेवं वृत्ति स्यात्तत् कोन पुच्येत वं धनात् ॥११५॥ प्रतो हि द्विवि धं प्रोक्तं शुद्धं वा शुद्धं प्रेव वा अ
 शुद्धं वा प्रसं पक्का शुद्धं वा प्रविवर्जितं ॥११६॥ प्रत एव प्रनु व्याणां कारणं वं धमो क्षयोऽवंधाय
 विषयासक्तं मुनेषां विषयं स्मृतं ॥११७॥ प्रत इति तत्र कारणं प्राह अशुद्धमिति का प्र इत्यु पलक्ष
 णं क्रोधादेरपि ॥११८॥ द्विवि धस्यैव तस्य रूपेण संसाधो क्षयो हेतुतां दर्शयति प्रत एवेति ॥११९॥ प्रसन्नात्मा
 नि स्थित्वा सुखप्र क्षयम श्रुत इत्युक्तं प्रेवार्थं श्रुतिः स्वयमेव प्रयंचयति स प्राधीति आत्मनि पुत्यगूयेति वे

शितस्य स माधिति धूतमलस्य स माधिता पुत्रग बुद्धिगो रै रप गोचर प्रत्ययात् अति धूतमलस्य निःशेषेण
 च निवारित रजसमो मलस्य चेतसस्तस्मिन् स माधो यत्सुखं उत्पद्यते तदा स माधो बुद्धिं पन्नं तत्सुखं गिरा
 वाचा वर्णा विभुं न शक्यते ॥ ११८ ॥ लौकिक सुखत्वादि त्वर्थः किंतु स्वयं तत्स्वरूप भूतं सुखं प्रतः काले नैव गृह्य
 ते ॥ ११८ ॥ नन्वेव स माधो दुर्लभत्वात् कथं मनेन बुद्ध्या तं दति श्रुय स भव इत्या शंक्याह यद्यप्यसाविति

स माधिति धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्पुत्रियत्सुखं भवेत् न शक्यते वर्णा विभुं तदा गिरा
 स्वयं तदंतः काले न गृह्यते ॥ ११८ ॥ यद्यप्यसौ विरं कालं स माधि दुर्लभो नृणां तथापि क्ष
 णिको बुद्ध्या तं दति श्रुय यत्पसौ ॥ ११९ ॥ अङ्गुलुर्ध्वसनी योत्र निश्चि नोत्येव सर्वथा निश्चि ते
 नुसकृत्तास्मि न्निश्चि त्पत्यदा प्ययं ॥ १२० ॥ अल्पस माधोः संततस्या संप्रवेपि क्षणिकस्य तस्य
 संप्रवात् तेनैवाय मातं दति श्रुतं शक्यते इत्यर्थः ॥ ११९ ॥ नन्वात्म दर्शनाय अवगादौ प्रवृत्ता अपि के
 चिदा तं दति श्रुय भूत्वा वा हि भूत्वा लभ्यते ते इत्या शंक्य अङ्गादि रहितानां तथा नैपि अङ्गादि प्रतांत
 निश्चयो भवत्येव ताह अङ्गुलु रिति असं सर्वथा तयाद विषया प्रीत्या ग्रहस्तद्वानुपसनी अत्र स माधो

॥२००॥

सर्वथा अवश्यं तत्र किंचित् तत्र आह निश्चितेति तत्र तस्मिन् बुद्ध्या नंदे सकृदेकदा क्षणिक संप्राप्तौ तिष्ठति
तेन तत्र अयं सकृद्वि श्रमवान् अन्यदा पोतास्मिन् कालेपि तिष्ठति आनंदो लीति तिष्ठति अहं संकरोति ॥ १२० ॥
ततोपि किंतु तत्र तादृजिति तादृक उपमान् आहुरपि परं सकृन्नि श्रमवान् पुरुष औदासीन्यदशायां प्रवि

तादृक पुमानुदासीन काले व्यानं ददासतां । उपेक्ष्य पुत्रव्यापारं दं भावयत्येव तत्पराः ॥ १२१ ॥ पर
व्यसने नाना विग्रहपि गृह कर्षणि । तदेवावा दयं त्यंतः परं संग्रहाय तं ॥ १२२ ॥ एवं तत्र परे भुङ्क्ते
धीरो विभ्रंति प्रागतं तदेवावा दयं त्यंतः वहिर्व्यवहरन्नपि ॥ १२३ ॥ धीरत्वमक्षयवत्ये व्यानं
दात्वा दवां ह्ययाति रक्तं तदा विहा क्षाणितं त्रुतायां पुनर्ततं ॥ १२४ ॥ उपलभ्यमानां पूर्वोक्ता प्रानं
दवा सतामुपेक्ष्य तत्तपोपुत्रव्यानं देतात्पर्यवान् भूत्वा तमेव भावयति ॥ १२५ ॥ एवं व्यवहार कालेपि निजानंदं भाव
यतां तत्र दृष्टान्तं प्राह परव्यसनेति ॥ १२६ ॥ दासीति के योजयति एकमिति ॥ १२७ ॥ धीरशब्दार्थं प्राह धीर
त्वमिति इति यागा विषया प्रियुष्येन पुरुषा कर्षणस्य प्रथे पितृ रूपं पुरुषं नृपं धेने ह्यया सर्वा लीति या

गिति रक्तुत्पा नंदानुसंधान एव प्रवर्तमानत्वं धीरत्वमित्यर्थः ॥१२४॥ वि श्रान्ति शब्दस्य विवक्षित प्रार्थनं स ह
स्तमाह भारवाहीति यथा लोके भारं वहतु पुरुषः अत्र हेतु शिरसि स्थितं भारं परित्यज्य अपरहितो वर्तते
तथा संसारव्यापारं परित्यज्योतिरिति अपरहित आसन्निति जायेमानामाहुः साविश्रमशब्देनोच्यते इत्यर्थः

भारवाही शिरो भारं मुक्ता स्ते विश्रमं गतः संसारव्यापृति त्यागे तादृग्वुद्धि सुविश्रमः ॥१२५॥

वि श्रान्ति परमां प्राप्नुते दासीत्येव यथा तथा। सुखदुःखदशायां च ते दात दैवत तत्परः ॥१२६॥

१२५॥ तदा त्रीं फलितमाह वि श्रान्ति प्रिति परमांति रति शयां वि श्रान्ति मुक्ति लक्षणां प्राप्नुः पुरुषः स्वत्ये
दासीत्यदशायां यथा परमांदा स्वादने तातृ पयवान् भवति एवं सुखदुःख हेतु प्राप्ति काले पितद
नुसंधानं परित्यज्य त्रिजातं दा स्वादने तातृ पयवान् भवति एवं सुखदुःख हेतु प्राप्ति काले पितदनुसंधा
नं परित्यज्य त्रिजातं दा स्वादन एव ता तृ पयवान् भवति ॥१२६॥ तनुदुःखस्य प्रतिकूलत्वेन तदनुसंधाने
का भावेपि वैषयिक सुखस्यानुकूलत्वेन पुरुषे रर्थ प्राप्तत्वात् तदनुसंधानेच्छा कुतो तसं प्रवेदित्याशंक्य

॥२०१॥

तस्य विषयसंघादनादिद्वारा तव वहिर्मुखत्वापादनेन निजानंदानुसंधानविरोधित्वात्तच्छापिविवेकिनो न
जायत इति दृष्टान्तप्रदर्शने पूर्वकप्रसंगः अग्रीति शीघ्रं देहविमोचनेच्छायां दृढतायां प्रत्यातद्विलंबकार
णोत्पत्त्यादौ यथाग्रे प्रवेष्टुं रस्य बुद्धिरित्यद्यते एवं वै राज्ञोऽपि संधानसंपन्नस्य विवेकिनो बुद्ध्यानुसंधान

अग्निप्रवेशहेतौ धीः भृंगारे यादृशी तथा धारस्यो देति विषये नुसंधानविरोधिनी ॥ १२१ ॥ अ

विरोधिसुरे बुद्धिः त्वानंदेवगमागमौ। कुर्वन्त्यात्मेकप्रादेवाकाकाक्षितदितस्ततः ॥ १२० ॥

एकैव दृष्टिः काकस्य वा प्रदक्षिणानेत्रयोः। यात्या यात्येव प्रातंद्वयेतत्त्वविदो प्रतिः ॥ १२२ ॥

विरोधित्वविषयसुरेयस्यार्थः ॥ १२१ ॥ प्राभूद्विरोधिविषयसुरेच्छाः प्रयत्नसौरभ्येता वहिर्मुखत्वे हेतौ विषय

ये किं प्रवर्तनीत्यत आह अविरोधाति ॥ १२० ॥ दृष्टान्तं विवृणोति एकैवेति यथा काकस्य दक्षिः दृष्टपते अ

नयेति दर्शनं साधनं चेक्षुरित्युभयमेकमेव वा प्रदक्षिणानेत्रयोर्गोलकयोः पर्यायेण प्रपन्नप्रने करोति

एवं विवेकिनो बुद्धिरप्यातंद्वय इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

दास्यंति कं प्रपंचयति भुंजते इति तत्त्वविद्विषयात् भुंजते तत्त्वज्ञानं विषयात् तदं भुयनिषदावपादवग
तं बुद्ध्या तदं च लौकिकवैदिका तु भौविषयात् तदं बुद्ध्या तदौ द्विभाषावेदिवज्जातीयमादित्यर्थः ॥१३०॥
ननु दुःखं भावदशायां उद्देगोसति कथं निजातं दानु भवे इत्याशंक्याह दुःखं प्राप्नोति यत्प्रातः कार

भुंजते विषयानं दं बुद्ध्या तदं च तत्त्वविता विभाषाभिन्नवद्विद्यादु भौ लौकिकवैदिकौ ॥

१३०॥ दुःखं प्राप्नोति नोद्देगो यथा पूर्व यतो द्विदृक्। गंगा प्रग्राहिका यत्पुंसः शीतो ह्य

धार्यथा ॥१३१॥ इत्थं जागरणे तत्त्वविदो बुद्ध्या तदं सदा ॥ एताद्विवेकी द्विदृक् लौकिकवैदिक

अथ हटयो ह प्रयो रपि वेत्ता अतो दुःखं प्राप्नोति पूर्ववदज्ञानदशायां प्रवृत्ततत्त्वविद्विगः विवेको न तदा त
दा वाध्यमानत्वात् ततो दुःखानुभवकालेपि निजातं दानु सधातं न विरुध्यत इत्यर्थः भुगयदु प्रयातुस
धाते दृष्टान्तमाह गजेति ॥१३२॥ कलिते माह इत्थमिति सदा सुखं दुःखानुभवदशायां न स्थितौ
वेत्यर्थः न केवलं जागरणस्य न भौतं किंतु स्वप्नावस्थामाप्यपीत्याह तदा सतेति हेतुगर्भं विशेष

॥२०२॥

ॐ जाग्रदसना जन्मत्वा तत्तत् प्रत्यक्षं तत्रापि तदुक्तं सुरं जाग्रदं वक्ष्यामि त्वं भासते इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ ननु त्वं प्रत्या
नं दानु भव वासना जन्मत्वे सत्यानंद एव भासतेत्याह अविद्येति न केवलं सानंद वासना वत्सदेव त्वं प्रो जायते
किं त्वं विद्या वासना वत्स एव अतस्तद्वासना जन्मत्वा तत्राह त्वेव सुरा यनु भवे भवतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥ एतावता गुंथ
भाति तद्वासना जन्मे स्वप्ने तदभासते तथा ॥ १३२ ॥ अविद्या वासना प्यलीत्यतस्तद्वासना तोत्थितो त्वं प्रे
र्त्तव देवैष सुरं दुःखं च वीक्ष्यति ॥ १३३ ॥ बुद्धानंदं प्रिधे गुंथे बुद्धानंदं पुकाशकं योगिपुत्र्यक्ष
प्रध्याये प्रथमे स्थितु दीरितं ॥ १३४ ॥ ॥ इति विद्या रायपुजितिरितो योगानंदो नाप्राध्यायः ॥
संदर्भे लोका प्रथं त्रिगं प्रयति बुद्धानंदेति बुद्धानंदं नाप्रके ध्याय पंचकात्प्रके गुंथे स्थितु प्रथमे ध्याये
मुमुक्षु वस्थायामौदासीन्यवाते संप्राध्यायं सुखं दुःखं दशायां च त्वं पुकाशविद्रूप बुद्धानंदस्य पुका
शकं योगपुत्र्यक्षं पुत्र्यक्षं पुकाशित्वं इदं बोधं लक्षणं प्राप्तां प्राप्तां दीतां तेषां प्रप्यत्र दक्षितत्वात् ॥ इति

श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यभारतीतीर्थविचाररूपमुनिवर्यकिंकरेणप्रकृत्याख्याविदुषा
विरचितेयोगानंदोपाध्यायः॥ ॥नदेवंपुनराध्यायेद्विक्रानेयोगेतिज्ञातंदातुप्रवृत्तकारंउद
रपिमूढस्यजिज्ञासोरात्मानंशब्दवाच्यत्वंपदार्थविवेकमुत्तिष्ठतुह्येतदनुप्रवृत्तकारदर्शनायशिष्य
नन्वेवंवास्तुतांतदाहुस्मानंदादयोतरं।वेत्तुयोगीतिज्ञातंदंमूढस्यात्रास्ति कागतिः॥१॥धर्मा
धर्मवशादेवजायतांप्रियतामपि।पुनःपुनर्देहलक्षैः।कृतीदाक्षिएतौतद॥२॥॥

॥२०३॥

पुनश्चप्रवतायति।नन्वेवमिति॥१॥शिष्येणैवंयस्योगुरुएतिमूढस्यविद्याधिकारएवतात्पर्याह
धर्मेति।एषोतिमूढोऽनादौसंसारि।तीतेषुजन्मस्त्वनुष्ठितसुकृतदुःकृतवशाद्भानाविधदेहलोका
रेणपुनःपुनर्जायतांप्रियतामित्यर्थः॥२॥सर्वानुग्राहकत्वादाचार्येणतस्यापि कावनातिवक्तव्येति

स्या१

शिष्य आह अस्तीति वोयुष्माकमनुजिघृक्षुत्वा दत्तं गृहीतुमिच्छन् वोनुजिघृक्षुर्वस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्यादि
 व्योहरणोद्योयुक्तत्वाददाक्षिरापतस्तदुद्हरणलक्षणं प्रयोजनं प्रसीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं शिष्यवचन
 मार्कण्डेयगृहस्तदिकल्पेष्टछतिर्नहीति ॥ ३ ॥ यदि मूढस्यापि कावर्गतिर्वक्तव्या तर्हि मूढः किं रागी

अस्ति वोनुजिघृक्षुत्वा दत्तं दक्षिणेत प्रयोजनं तर्हि युहिर्मूढः किं जिज्ञासुर्वाप्याङ्गुलवः ॥ ३ ॥

उपात्तं कर्म वावुयादिमुवाय यथोचितं मंदप्रज्ञेनुजिज्ञासुमात्मानं देन बोधयेत् ॥ ४ ॥

बोधया प्राप्तमैत्रेयी याज्ञवल्क्येति ज्ञाप्रियां तवा अरे पत्न्युरथे पतिः प्रिय इति एवम् ॥ ५ ॥

विरक्तो वा वदेति रागी चित्ररागानुसारेण कर्मवोपामतं वावक्तव्यमिति पुन्यप्रेपरिहारमाह उपात्ति
 प्रिति विमुवाय तत्त्वज्ञानविमुवाय वहिर्मुवायेत्यर्थः यथोचितं यथा योग्यं बुद्धौ लोकादि काप्रश्ने दु
 पात्तिं त्वर्गादि काप्रश्ने कर्मवुमादित्यर्थः जिज्ञासुत्वे पितोति विवेका मंदप्रज्ञे वेति विकल्प्यति विवेकि
 नः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण यो जेत बुद्ध्या क्षात्कारमपि वेत्यमंदप्रज्ञस्तत्तदर्थतो वायमाह मंदप्रज्ञ

प्रेति यो मंद पुत्रः मंद जडा पुत्रा बुद्धिर्मय सो मंद स ज्ञातं जातु प्रिष्ठु जिज्ञासुस्तमात्मानं देनात्मानं ददिवे
 चन मुनेन बोधयेत् ॥ ५४ ॥ एवं केन को बोधित इत्याकांक्षा प्राह बोधया प्राप्तेति याज्ञवल्क्य एतन्नामके
 यज्ञः शाखाविशेषो वर्तकः कश्चिद्विधेनैव यो प्रेतनामकां निजां पुमांस्वभावां न वा पत्यु र्धयेति प्रि
 य इति न वा अरे पत्युः कामायपतिः प्रियो भवतीत्यादि प्रकारेण ईदमन् बोधया प्राप्त बोधितवानित्यर्थः

पतिर्जामा पुत्रवित्तपशुश्रीरा वाहुजाः। लोका देवा वेदभूते सर्वं चात्मा र्थतः प्रियं ॥ ५५ ॥
 पत्याविच्छेद्यदा पत्या तादा प्रीतिं करोति सा। सुदनुष्ठा नतोगा ये सदा ते ह्युतितत्पतिः ॥ ५६ ॥

॥ २०५ ॥

॥ ५५ ॥ उत्तरत्र परप्रेमास्पदत्वेन परमात्मानं दृश्यतामिति वाक्येन परप्रेमास्पदत्वेन हेतुना आत्मनः परमा
 नंदरूपतां सिद्धा धविषुतादौ परप्रेमास्पदत्वं हेतुसमर्थताय तावद्दाहृतं गवयस्य पलक्षणं परात्मा
 मपि प्रेत्य तत्तु काणां स्थसकलपर्याय वाक्येनात्मनः परमाह पतिरिति पतिर्जायादिकं भोग्यं ज्ञातं भोक्त
 शेषत्वात् भोक्तृसंबन्धेनैव प्रियं तत्त्वत्वेनोत्पत्तिः प्रायः ॥ ५६ ॥ इदानीं पूर्वोदाहृतस्य न वा अरे पत्युः का
 मायपतिः प्रियो भवति इत्यात्मनस्तु कामायपतिः प्रियो भवतीत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यार्थविप्रत्ययद

[illegible]

वेतनेषु पति जाया प्र वेद्यु क्रियमा लायाः प्रीतेः स्वार्थं स्वार्थं त्वसंदेहं स भवदवेतनं ते ते ह्यमात्र
 हितस्य चित्तविषयं स्वतच्छं के वना सी न्यभिप्रेत्य तवा अरे चित्तस्य का मायेत्यदि वाक्यस्य तात्प
 र्यमाह निदिच्छेति वेतनं ते पितृ ह्यादौ ह्यरहितं पशुविषयस्य तवा अरे यश्च नामित्यस्य वाक्यस्य
 निदिच्छे मपि रत्नादि विद्रव्यत्वेन या लयना प्रति करोति स स्वार्थे विज्ञा र्थत्वं नानां के तं ॥१०॥
 अतिच्छति वलीवर्दे विवाहयि षते वलात् प्रतिः सार्वणिगर्थैव वलीवर्दार्थता कुतः ॥११॥
 ब्राह्मणं प्रेति पूज्यो ह्यमिति तु ष्यति दू जया अवेतना या जातेनो संतुष्टिः पुं स एव सा ॥१२॥
 तात्पर्यमाह अतिच्छतीति वलीवर्दे तु दुहि अतिच्छति भारं वो दुमि क्षाम कुर्वति वला द्विवाहयि
 षते वाहयि तुं कामयते तत्र वलादि विषया याः पुते वीणिगर्थैव तव स्ववर्दार्थं तेत्यर्थः ॥१३॥
 तवा अरे ब्राह्मणः कामयित्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह ब्राह्मणमिति ब्राह्मण्यतिप्रित्तया पूज

॥२०५॥

मावाहरो ह म सीत्यभिमानवानेव नुष्यति न जडाजतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ नवा अरे क्षत्रस्येत्यादि वाक्यस्य तात्पर्य
यमाहः क्षत्रिये इति राज्ञोपयोगनिमित्तं सुखं क्षत्रियत्वजातिमनएव क्षत्रियत्वजातेरित्यर्थः इदं क्षत्रियो
दाहरणं वैश्याद्युपलक्षणार्थमित्याह वैश्वेति ॥ १३ ॥ नवा अरे लोकानां कायायेति वाक्यस्य तात्पर्यम

क्षत्रियो ह ते न राज्ञं करो मीत्यत्र राजता न जाते वैश्यजात्या दौ यो जना ये दं धारितं ॥ १४ ॥ स्वर्ग लोक
वृत्त्येको सां प्रमेत्यभिवांछते लोकयो नोपकाराय तद्भोगयैव केवलं ॥ १५ ॥ ईशविद्यादयो
देवाः पूज्यंते पापनश्ये न तन्निष्ठापदेवार्थं स्वार्थं तत्तत्पुण्यते ॥ १६ ॥ ऋगादयो ह्यधीयंते
उर्वाह्येण प्रवाप्यो न तत्प्रसक्तं वै देषु प्रनुष्येषु पुण्यते ॥ १७ ॥ ह स्वर्गेति लोकद्वयोपादानं क
मां पातनस्य क्षणसाधनद्वयं संपाद्य सकल लोकोपलक्षणार्थः ॥ १८ ॥ किंच ईशेति पापनश्ये पापनिवृ
त्तये न तत्पूजनं न तन्निष्ठापदेवार्थं स्वतः पापहितानां न देवानां प्रयोजनार्थं किंतु स्वार्थं पूजां कर्तुं प्रयोजनाय ॥ १९ ॥
किंच ऋगादय इति उर्वाह्येण वात्सल्यं ननु प्रनुष्यत्वात् अवांतरजातिरूपं त इति तेषु वै देषु न प्रसज्यते ॥ २० ॥

किंच भूमादिपंचेति सर्वे प्राणिने वस्थानप्रदाननृत्तिवारणापाककारणा ईशोयत्नवकाशदानाख्येहे
तुकि पृथिव्यादीनि भूतानि वांछत्येक्षंते एषां पृथिव्यादीनां तु हेतवे वस्थानवांछता दीतिप्रितानि
नसंति अतो न त्वय प्रावांक्षते ॥१७॥ इदानीं न वा अरे सर्वस्य कारणा येन स्य वा त्वस्य तात्पर्यं प्राह स्वा
मीति भूत्पादे सर्वे जिनः स्वाभ्यादिकं सर्वं सोपकाराय त्वप्रयोजनाय वांछति एवं स्वाभ्यादि रपि ॥१८॥

भूमादिपंच भूतानि स्थानतदुपाकशो छलौः हेतुप्रिश्रवकाशेन वांछत्येषां नृहेतवे ॥१९॥
स्वाभि भूत्पादिकं सर्वं सोपकाराय वांछति तत्र नृत्तोपकारस्य तत्पत्तत्पत्तनविद्यते ॥२०॥

॥२०६॥

ननु श्रुतावेवं वदुदाहरणं प्रदर्शनं किमर्थं कृतमित्यत आह सर्वेति इच्छापूर्वकेषु सर्वेष्वपि भोजनादि
व्यवहारे चेतमाने तस्मै ज्ञापय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्ते न पुकारेणानुसंधानप्रनुसंधानायेदरापति
जायादिषु जीति प्रदर्शितरूपमुदाहरणं वा अस्य मुक्तमिति शेषः तेन कारणेन त्वांसर्वं हितां प्रति कुर्वं वास
येन सर्वस्यापि शेषत्वावगमेन त्वात्पत्तः प्रियतमत्वा नुसंधानवती प्रति कुर्वदित्यर्थः ॥२१॥ नन्वात्म

शेषत्वेन सर्वस्य प्रियत्वेनैव रात्मनः प्रियतमत्वं प्रकृतं प्रत्यक्षं विकल्पे किमप्युक्तं उतिरेव दर्शनं रूपं यत्प्रति
त्यप्रियायेण प्रतिस्वरूपं पश्यति अथेति अथ शब्दः प्रश्नार्थः यानि जात्यन्ति प्रतिश्रूयते इमे कलकं
गन्तव्यानि वा श्रद्धा रूपान् उत भक्तिरूपं यदेष्टा सूपेति किं शब्दार्थः वतुष्वपि यक्षेण उतिरेव दर्शनं सर्वविषयसंज्ञं
सर्वव्यवहृतिष्वेव प्रत्यक्षं प्रमाणं मोक्षं उदाहरणं वाक्यं तेन तां तां गमयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ केन
भवेत् उतिरेव श्रूयते यानि जात्यन्ति रागो वक्ष्यादिविषये श्रद्धा यागादिकर्मणि भक्तिः स्यात्
गुरुदेवादाविष्णुत्वप्रपन्नानि ॥ २० ॥ तस्यैव सात्त्विकीवृत्तिः सुखमात्रा नुवर्तिता प्राप्ते
स्वप्तिमद्भावादिष्णोत्थवृत्तिरिच्यते ॥ २१ ॥ संप्रवृत्ता न्यासः राग इति रागश्चेद्द्विविधो वक्ष्यादिवेव स्यात् अत्र
यागादिषु श्रद्धा च यागादिषु स्यात्तत्र वक्ष्यादिव भक्तिश्चेद्द्विविधो वक्ष्यादिवेव स्यात् तत्रेव इष्टादिप्रपन्नानि विष
येव स्यान्ते तद्विषयात्तेन सर्वविषयत्वं प्रतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तप्रकारं वतुष्वपि रिकं यक्षप्रदामेन
रमाह तहतिताहं उतिरेव रागादिरूपत्वात् संप्रवृत्तिः सुखमात्रा नुवर्तिता सुखमेव सुखमात्रं प्रत्यक्षं तत्तत् इति

सुखसाधनवर्तिनी सुखैकगोचरेत्यर्थः सात्त्विकोत्तमगुणपरिणामतुल्यवाच्यति रंतःकरणवृत्ति
प्रतिरक्तुतनुतां सप्रतिरिद्धेहेत्याशङ्क्य परिहरति प्राप्नु इति इच्छातोवदप्राप्नुवादिप्राप्त
विषया इयंतुसर्वविषया प्राप्तेल्ले सुखाद्यै न येचित्तमित्येव विषये विषयानन्तादत इच्छात इच्छ

सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयः प्रिया आत्मानुकल्यादत्रादिसप्तश्रेयसावकाः

॥ २२ ॥ अनुकूलमित्यः स्यान्नैकस्मिन्कर्मकर्तृता ॥ याव्यतिरिच्यते प्रियते ॥ २३ ॥

॥ २० ॥

इदानीं सुखसाधनपूतेश्चन्द्रादिविवात्तत्पविप्रति दर्शनादात्मनो ध्यत्रादिवत्सुखसाधनत्वं त्वा
दिति शङ्कते सुखेति अन्नपानादयस्तु सुखसाधनतोपाधिनान्यथाप्रियादृष्टात्ताप्यनुकल्या
त्प्रियत्वादत्रादिवदिति अत्रादिषु प्राग्यत्तमुपाधिरित्यभिप्रायेण परिहरति अमुनेति २२
अत्रोक्तेऽपुना सुखसाधनतया अनुकूले ननु कूलमित्यः कस्यान्नकोवि स्यादात्मातिरिक्ता

स्य प्रोक्तं भावादित्यर्थः । ननु स्वयमेवातु कृतवितव्यः स्यादित्यत आह तैति । एकमेवान्मने मुगपदुप
दुपकार्यत्वं मुयकारकत्वं चेति धर्म इयं विरुध्यते इत्यर्थः ॥ ननु त्रादेव सुखसाधनत्वाभावेऽपि सु
खवद् प्रोक्तं शेषतास्यादित्याशं यथा तत्र नोतिरिति शय्ये प्रसक्तत्वात्मेवैति परिहरति । सुखशक्ति
सुखवैषयिके प्रीतिमात्रमात्मान्वतिप्रियः । सुखेऽप्यप्रिवर्त्येषा नात्मातिव्यप्रिवर्तिता ।
॥ २३ ॥ एकं त्वत्कान्यदादत्ते सुखवैषयिकं सदा । नात्मा त्वाज्जो न रादेयतस्मिन् व्यप्रिवर्त
कथं ॥ २४ ॥ वैषयिके विषयजन्ये सुखे प्रतिपन्नं प्रीतिरेव ततिरिति शया आत्मान्वतिप्रियो तिरिति श
यप्रैष विषयो तो न विषयो तो न विषयजन्य सुखतुल्य इत्यर्थः । तत्रोभयत्रोपपत्तिमाह सुखे व्यप्रिवर्
तीति वैषयिके सुखे जायमाना प्रीतिर्यप्रिवर्ति । कदाचित्सुखांतरे गच्छति न तस्मिन्नेव नियतावतिष्ठ
ते । आत्मनि तु विषयमात्रा प्रीतिर्न व्यप्रिवर्तिता । विषयान्तरं गच्छति न तमेव अतोतिरिति शयासेत्य
र्थः ॥ २५ ॥ सुखे गोचरायाः प्रीते व्यप्रिवर्तं दर्शयति । एकं त्वत्कान्यदादत्ते सुखप्रीति आत्मतितय
एषा ३

भावं दर्शयति नात्मेति अयोग्यत्वादित्यर्थः फलितमाह तस्मिन्निति ॥ २४ ॥ हा नादि विषयत्वा
 भावेऽप्यात्मनस्तत्त्वादिबुद्धेः क्षाविषयत्वं स्यादिति शङ्कोते हतेति हातं यदित्यागः आदानं स्वीका
 र उयेक्षा ओ दाता सं अत्मानो हाता यविषयत्वं बुद्धेः क्षाविषयत्वं मपि तत्प्रवत्ययोग्यत्वादि
 हा नादानवि हातेऽपि ननु येक्षा वेत्तुणादिवत् उयेक्षितः स्वस्वपत्वात्त्रेयेक्षत्वं निजात्म
 नः ॥ २५ ॥ हा गक्रोधाप्रभूतातां मुमूर्खादीक्ष्यते क्वचित् ततो देवा भवेत्त्याज्य आत्मेति म
 दितन्नाहि ॥ २६ ॥ न्य प्रियुयेण परिहृतिः उयेक्षित इति उयेक्षितुं येक्षा कर्तुं यो निजादि
 नाशित्वरूपप्रसक्तित्वस्य स्वरूपत्वादेव स्वव्यतिरिक्तत्वात्तद्वन्नो येक्षत्वं मुयेक्षा विषयत्वं न विंश
 त इति शेषः ॥ २५ ॥ ननु हातविषयत्वं मात्मनो नास्तीत्युक्तमेतत्तत्र देवा त्याज्यत्व दर्शनादि शङ्कोते
 गेति यतो मुमूर्खा दृश्यते तत आत्मनि देवसंभवाद्दृष्टिकादिवदात्मापि त्याज्य इति यद्युच्येतेति शेषः
 तत्त्यागस्यात्मव्यतिरिक्तदेहविषयत्वान्नैवमिति परिहृतिरिति तत्रेति ॥ २६ ॥ तपः कुमुद्विषु योग्य

॥ २०८ ॥

स्योदितस्य देहस्यात्मताताति कस्यतर्हि सत्यत आह त्वत्कृतिरिति देहस्यागकारिणो देहातिरित्यस्य जी-
वात्मतात्पर्य इत्यर्थः भवतु त्वत्कृतात्वं पुनरुक्ते किं प्राप्यत प्रित्यत आह न त्वत्कृतिरिति अतो नात्मनः स्या-
ज्जलप्रित्यपि पुनः प्राप्नुयात् तन्निर्देशो देहेनूपलभ्यत एवेत्याशङ्क्या स त्वज्जेति त्वज्ज देह गोचरे ह-
ये सत्यपि काश्चित् रात्रतस्यागाभाव वादि नोपपत्तेरिति शेषः ॥ २७ ॥ तदेवं न वा अहं यः स्युः कायमाद्येत्याह

त्वत्तु योग्यस्य देहस्य नात्मतात्वं कुर्यादस्य ॥ न त्वत्कृत्यं हि स द्वेषस्याज्ज देवैर्तु वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

आत्मा र्थत्वेन सर्वस्य प्रीते श्चात्मा ह्यतिप्रियः । रिद्वो यथा पुत्रप्रित्वात् पुत्रः प्रियतरस्तथा ॥ ३८ ॥

आत्मनस्तु तात्पर्यं सर्वं प्रियं भवतीत्यं तायाः श्रुतेस्तत्पर्यं लोचनमात्मनः प्रियतमत्वं पुदर्य युक्तितो-
चितदर्शयति आत्मा र्थत्वेनेति सर्वस्य सुखसहितस्य तत्ता धनजातस्य यतिजायादे रात्मा र्थत्वेन स्वस्य
पकारकत्वेन प्रीते श्च प्रियत्वा दप्यात्मा उ पकार्यः स्वयं प्रतिशयेन प्रियः रिद्वो हि एतदेव दृष्टान्तपुदर-
नेन स्पष्टयति यथेति लोके यथा पुत्रप्रित्वात् पुत्रस्य भिन्नभूतान् पुत्रद्वारा प्रीतिरिषया यजदत्रा

देः सकाशात् पुत्रो देवदत्तदि रव्यवधानेन प्रीतिविषयत्वात् तस्मादतिशयेन प्रिये भवति पितुर्
 सुप्रिये इति तत्रातद्वत्त्वं संबन्धितेन प्रीतिविषयात् सर्वस्मात् स्वयंप्रतिशयेन प्रिय इत्यर्थः ॥ २८ ॥
 एवमात्मनः श्रुतियुक्तिः प्रामुष्यपादिनां निरातिशयां प्रीतिमनुभवप्रदर्शनेन दृढयति मानपूर्व
 मानपूर्वमहं किंतु भूयात् सर्वदेवस्यो आशोः सर्वस्य दृष्टेति प्रत्यक्षा प्रीतिरात्मनि ॥ २९ ॥
 इत्यादिप्रित्विप्रिः प्रीतेः सिद्ध्यामेवमात्मनि पुत्रभार्यादि शेषत्वमात्मनः कैश्चिदिति
 ॥ ३० ॥ प्रीतिः अहं मा भूवं इति न न क्वापि प्रमासत्त्वमस्तु किंतु सर्वदा भूयात् सदा प्रमत्तनास्तु
 इत्येवं सूया आशोः प्रार्थना सर्वस्य प्रालिङ्गतास्य संबन्धिनी दृष्टा सर्वोपेवमेव प्रार्थयते फलित
 तमाह पुत्रश्चेति यत एव सर्वे प्रार्थयते त आत्मनि निरातिशया प्रीतिः प्रत्यक्षा प्रित्वे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 एतन्नाते कोर्त्तुपुरःसरं प्रतात दूषयितुं अनुभाषते इत्यादिप्रित्विः इति शब्देनानुभवपापम्

॥ २०८ ॥

रूपते आदिशब्देन युक्ति श्रुती इत्यादि रनुभवयुक्ति श्रुती लक्षणे द्विपिः प्रमाणौ हेव युक्ते न प्रकारे
तात्पर्यनिष्ठौ सिद्धाया अपि केचित् श्रुत्यादि तात्पर्यात् तत्रैव तात्पर्यः पुत्रभार्यादि शेषत्वं पुत्रादौ न
उत्तिष्ठत्येवमर्जनत्वं मारितमभिहितं ॥ ३० ॥ इदं कुतो वा तत्र प्रित्यत आह सतदिति सतद्विवक्षया सर्वक
श्चिदीयते इत्येतदप्रित्यक्ति करणमि प्रायेणात्मा वै पुत्रनामासीदित्यादिकया श्रुत्या पुत्रस्य पुत्र्या
सतद्विवक्षया पुत्रे पुत्र्यात्वं श्रुतीरितं आत्मा वै पुत्रनामेति तत्रोपनिषदि स्फुटं ॥ ३१ ॥ सो
स्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते अथास्येता आत्मायंकृत कृत्यः प्रतीयते ॥ ३२ ॥
न्यत्वं मारितमित्यर्थः किंच तत्पुत्रस्य पुत्र्यात्वं उपनिषदि हेतरे योपनिषदादौ स्फुटं न कर्मभिहित
मिति शेषः ॥ ३१ ॥ केन वा त्वेतेत्याकांक्षयां तदा कथमर्थतः पठति सोऽस्यायमिति आपापितुः स पुत्रे
हिया अयमादितोग्रभो भवतीति प्रकारादौ पुत्रत्वे देहेन प्रतिनोक्तः अयं सोऽग्रह कृमा रंजन्म नो गृहि
भा वयतीत्यत्रातिशयेन पातनीयतयोक्तः पुत्ररूपे आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः पुण्यकर्मनिष्पन्नाय प्रतिधी
यते प्रतिनिधित्वेन वस्थाप्यते चित्रेति शेषः अथातजरात्मापि पितुरयं पुत्रक्षेपापरिदृश्यमान इता पुत्रा

दन्त्यो जलस्य सः पितृरूप आत्मा स्वयं कृतकलो नुष्ठित कृत्य जातः सत्प्रमायते प्रियत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उ-
 त्ताथ स्य दृष्टी कारणं पुत्र एतिस्य परलोका भाव उ दर्शित परस्य नो पुत्रस्य लोको लोति वा वप स्याथ
 माह सत्य पीति मतेः पुत्रस्य प्रोव्य मात्मा सत्पतए कात्प्रति स्तापित सत्यपि स्थितेय पुत्रस्य पुत्र ए-
 हितस्य पितुः परलोको ना लोति हि इदं पुराणादि सुप्रति हुप्रित्यर्थः व्यतिरेक पुत्रे नोक्त स्याथ स्यात्
 सत्यप्यात्मा ति लोकोति तापुत्र स्यात् एव हि अनुशि सं पुत्र प्रेव लो वप माह प्रणी विणः ॥ २३ ॥
 मनुष्य लोको ज व्यः स्यात् पुत्रे लो वेतरे ए नो म मूख प्रं च येत पुत्रं तं वृक्षे त्यादि मं च को ॥ २४ ॥
 य मुवेन पुति वाद का त्यानुशि सं पुत्रं लो वप माह रिति वा वप स्याथ माह अनुशि ह्यपिति मणी विनः शा-
 त्वाभिजा अनुशि सं वक्ष्य माहो स्तं वृक्षे त्यादि मि मं चै विक्षित मेव पुत्रं लो वप लो काय हितं परलोका
 सार्धत मि त्यर्थः ॥ २५ ॥ इदा नी प्रैति क सुख स्यापि पुत्र हेतुकत्व पुति वादन परं सार्धं मनुष्य लो कः पु-
 त्रे ए ज व्यो ता न्येन क र्मे लोति श्रुति वाक्य मर्थतः पठति मनुष्येति मनुष्य लो क सुखं पु त्रे लो व ज व्यं स्या

॥ २१० ॥

सं पाद्ये स्यादितरेण कर्मणादिना साधतां तरेण नो ते व भवति पुत्र श्रम्यस्य सुखसाधनमपि धनादिकं
तिवेदजनकं भवतीति भावः अनुशिष्टं पुत्रं लोकप्रियत्वं पुत्रं सासनं पुत्रं इह तीर्तं स्यात्सा रं तं मंत्राश्च दर्शयति
यति मुमुक्षुरिति आदिशब्देन त्वं यज्ञस्तु लोके इति प्रयोगो हेते स्मिन्नुक्तं अस्मादिभिर्मंत्रैर्मुमुक्षुः पितामहा
वसरे पुत्रं प्रयच्छेत् पुत्रस्यानुशासनं कुर्यात् ॥ ३० ॥ उक्तं मध्ये निगमयति इत्यादीति तत्रैव लभ्यं प्रतिनिधि
इत्यादि श्रुतयः प्राहुः पुत्रं भार्यादि होषतां। लौकिका अपि पुत्रस्य प्राधान्यं प्रमुखा ॥ ३५ ॥
स्वस्मिन् गृहे विपुत्रादि जीवे द्वित्रादिना यथा। तथा वै यत् कुर्वते मुख्या पुत्राय सततम् ॥ ३६ ॥
द्वार्थः किंतु लोकप्रसिद्धो वा त्याह लौकि का इति ॥ ३५ ॥ तदेवोपादयति स्वस्मिन्निति स्वस्मिन् पुत्रादौ लोके
नादि शब्देन भार्या दयेत्यर्थे द्वितीयेन क्षत्रादयः फलितं प्राह मुख्या इति यस्य तत्त्व पुण्या सं सो ह्यपि
पुत्रादि जीवतो वायं समादयति तत्तत्स्थानं पुत्रादयो मुख्याः प्रधानं भूता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं वेद लौकिक उप
निषिद्धिः पार्ष्णीयं पुत्रादि प्राधान्यं प्रगाकर्तुं वाटयति तस्य त्विनः शेषे त्वोपादानं व्याकुर्वेदित्याशङ्क्य

ह एतावतेति एतावतापुत्रादे-कुरित् प्राधान्यमस्मात्ते तावता नहि प्रति नामात्रेणा र्थासिद्धिरित्यर्शक
यत्र यत्र व्यवहारे याव्यस्य सत्त्वं विवक्ष्यते तस्य तस्य तत्तत् तत्र तत्र प्राधान्यप्रदर्शनायो यो दृष्टा
नत्वेनात्मत्रैविध्यमाह गौणोति गौणात्मा प्रिथ्यात्मा मुख्यत्मा चेत्पय मात्मा त्रिधा भवति ३॥
वारमेतावता नामात्रेणो भवति वा स्यचित् गौणाप्रिथ्या मुख्यभेदै रत्मायं भवति त्रिधा
॥ ३७ ॥ देवदत्तसिंहो यमिन्त्येकं गौणमेतयोः प्रेदस्य भासमानत्वात् पुत्रादे राभ्यन्तात् तथा
॥ ३८ ॥ भेदोक्तिं च कोशेषु साक्षिणो न तु प्राप्नोति प्रिथ्यात्मजातः कोशजां स्मारको भूरात्म
तामथ ॥ ३९ ॥ तत्र पुत्रादे गौणात्त्वप्रदर्शनात् लोके गौणाप्रयोगमुदाहरति देवदत्त इति
अयं देवदत्तः सिंह इति वत् देवदत्तसिंहयोरेकं तद्गौणमौधचारिकं तत्र हेतुमाह एतयो रिति
दास्यति के योजयति पुत्रादेरिति ॥ ३८ ॥ अनंतरं प्रिथ्यात्मानं दर्शयति प्रेद इति चं व कोशेषु आनं

दमयाद्यन्नेप्रयांतेषु कोशेषु साक्षिणः सकाराद्विद्यमानोपि भेदेनावभासते । तत्तेषां मिथ्यात्वं मि
थ्यात्वे इत्यातमाह स्यात्तर्हि इति वस्तुतः श्रुतादभिन्नस्य स्यात्तु श्रौतस्यत्वं यथा मिथ्यात्वं इदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ स
वंगौ गामिथ्यात्मानो वुयाद्येदानीं साक्षिणो मुख्यात्प्रत्युपपादयति न भातीति साक्षिणः साक्षिरूपस्यान्तर्गतो
गोणान्तेन पुत्रादेरिव कस्यापि भेदेन भाति मिथ्यात्मानो देहादेरिव भेदेनात्यपि तत्रोभयत्र हेतुप्रतियोगिन
न भाति भेदो नाप्यस्ति साक्षिणो प्रतियोगिनः ॥ सर्वान्तरत्वात्तस्यैव मुख्यमात्रत्वं प्रिष्यते ॥ ४० ॥

इति हेतुगर्भितं विशेषां अप्रतियोगित्वा यथा पुत्रादेरपि स्वयं प्रतियोगी विद्यते नैवं त्वस्य वस्तुभूतः कश्चित्पु
ति योग्यस्ति देहादेः सर्वस्योपेक्षितत्वादिति भावः । ननु भेदाभावे साक्षिणो गौ गामिथ्यात्माने मा भूता गुण्यात्प्रत्यु
क्त इत्यत आह सर्वान्तरत्वादिति सर्वस्यादेहपुत्रादेरात्तरत्वात् सर्वसाक्षिणः प्रतीतः सर्वान्तरत्वेन प्रतीयमानत्वात्
तस्यैव साक्षिणो देवात्प्रत्यु मुख्यमनौपचारिको प्रिष्यते भुयगम्यते इत्यर्थः अत्रेदमनुपात्तं सूचितं विप्रतः साक्ष्य
मुख्य अत्याभितु प्रहृति सर्वान्तरत्वाद्यो मुख्यो न प्रवर्तिसर्वान्तरोपेक्षितं प्रवर्तियथाह कारादिति केवलस्य व्यति
रेकी ॥ ४० ॥ भवत्वात्प्रतिविध्यं पुत्रादेः शेषित्वाभिधाने किमायातमित्यत आह सत्येवमिति एवमात्रमेव विधि

सति लौकिकवैदिकलक्षणेषु पावनयोषणा ब्रह्मात्मत्वानुसंधानादिषु व्यवहारादिषु येषु यस्य पुत्रादेर्देहा
देः साक्षिगोवा आत्मत्वं प्रविष्टं भवति तेषु न स्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिगोवा शेषित्वं उपातत्वं प्रत्यक्षं तच्च
तिरिक्तस्वसर्वस्वशेषतो यस्मिन् न त्वं भवतीति शेषः ॥ ४१ ॥ तदेव प्रपञ्चयति मुमुक्षोः त्वयादिना श्लोकपञ्चकोतं गृ
ह्यक्षदौ च प्रविशे ब्रह्मणोऽत्रैव पुत्रप्राप्यदि रूप एवोपयुज्यते उच्यते प्रवर्तिते उक्तं तत्रात्रिजीविषु त्वयादित्य

सत्येव व्यवहारेषु येषु स्यात्प्रतोचिता तेषु तस्यैव शेषित्वं सर्वस्यान्यस्य शेषता ॥ ४१ ॥ मुमु
क्षोर्गृह्यक्षदौ गौणात्त्रैवोपयुज्यते न प्रख्यात्मानं प्रिथ्यात्मा पुत्रः शेषी भवत्यतः ॥ ४२ ॥

र्थः प्रख्यात्मा साक्षिगोपयुज्यते अविकारित्वात् नापि प्रिथ्यात्मा तस्य प्रहणोऽनुवत्त्वात् कलितं माह पुत्र इ
ति स्पष्टं ॥ ४२ ॥ उक्तं गृह्यक्षदिव्यवहारे सति अपि त्वत्पितृ पुत्रादिस्त्रीकारे दृष्टं माह अध्येतेति अयं
प्रध्येता वहिरित्यपि न प्रयोगे त्वत्तु येणाविद्यमानो व्यतिर्नामिशब्दार्थत्वेन गृह्यते अध्येतेत्यायोगात् किं
उ अध्येतृत्वेन योपो वदुर्वा प्रनक्त एवात्रापि न प्रयोगे शि शब्दार्थत्वेन गृह्यते योग्यत्वात् ॥ ४३ ॥ सर्वगो

॥ २१२ ॥

एतन्मया धान्यस्थलमुदाहृत्य प्रिथ्यात्प्रधान्यस्थलमुदाहृत्य कुरीति अहं कुरीति ज्ञातो तोत्र भक्षणदिनापु
 रिसं पादयिष्यामीत्यादौ लोकव्यवहारे न भक्षणयोग्यस्य देहस्यैवात्वं गृहीतुमुचितं उक्तमर्थं लोकव्यवहारे दर्शनेन
 उक्तमिति न पुत्रमिति ॥ ५७ ॥ किं वक्तव्यमिति यदा तु तपः कृत्वा स्वर्गं संपादयिष्यामीत्यादि व्यवहारं करोति तदा कर्तव्यं

अधोरावहिरित्पस्त्रिं सत्रय्यसि तं गृह्यते । अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्दुरेषात्र गृह्यते ॥ ४३ ॥ कुर्यात्

हं पुष्टिमाप्स्यामीत्यादौ देहस्य तोहिता न पुत्रं विनिर्मुक्तेन पुष्टिहेतुत्रयप्रदर्शो ॥ ४७ ॥ त्रयसंख्य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अथैकं क्षणं पुराणं चरेत्तु कुर्वित्ततः ॥ १३५ ॥

[illegible]

न कर्त्तव्यात्प्रत्ययप्रतिपत्तिः । उदाहृतां विविधानां प्राप्तिर्नामव्यवहारविशेषेषु व्यवस्थया प्राप्ता न्येदृशान्तमा
 ह विप्रैरिति यथा ब्राह्मणो वृहस्पतिस्तदेत यजेतेत्यत्र ब्राह्मणस्यैवाधिकारो नेतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः राजा
 राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयैवाधिकारो न ब्राह्मणवैश्ययोः वैश्ये वैश्यस्य तोमेन यजेतेत्यत्र वैश्यस्यैवा
 मोक्षेहमित्यत्र कुत विदित्यतस्तदायुमान् । तवेति गुरुशास्त्राभ्यां न तु कं विदुः कीर्षति ॥ ४६ ॥
 विप्रश्चैत्रादयो यद्ब्रूवृहस्पतिस्तदादिषु । व्यवस्थितास्तथा गौणमिथ्यापुरव्यायथेति ॥
 ४७ ॥ तत्र तत्रोचिते प्राप्तिरात्मन्येवातिशयेनातिशयिनी । अनात्मनितु तद्देवेषु प्राप्तिरन्यत्र तोभयं ॥ ४८ ॥
 धिकारो नेतरयोः सर्वगौणमिथ्यापुरव्यभेदानां प्राप्तिर्नाम यथायोग्यं स्तोत्रितव्यवहारेषु प्राधान्यमिति प्रा
 वः ॥ ४९ ॥ फलितमाह तवेति यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे योग्य आत्मोचितो भवति तत्र तत्र व्यवहारे उचिते उप
 योगितया प्रधानभूते आत्मन्येव प्राप्तिरतिशयेनातिशयवती तद्देवेषु तस्यात्मनः शेषभूतेनात्मनि आत्मव्य

॥ २१३ ॥

तिरिक्ते वस्तुनि प्राप्तिः प्राप्तिमात्रं नतिरिति शयं प्रेतेत्यर्थः अन्यत्रात्प्रतंदेवाभाप्रत्यक्षि नू वस्तुनि नोभ
यपुत्रयादिष्वपरिप्रेषनास्तौत्यर्थः ॥ १५८ ॥ अन्यत्र नोभयप्रित्यत्र प्रहितस्यात्यशब्दार्थस्यावांतरप्रे
दमाह उदेक्ष्यप्रिति अन्यदन्यदित्युच्यमानं वस्तु उपेक्ष्यं उपेक्ष्यविषयः देव्यदेवविषयश्चेति द्विधा द्वि

उपेक्ष्यं द्वे ध्यमित्यत्यद्वैताप्रार्गत्रिणादिकं। उपेक्ष्यं चार्यादिद्वेष्टं एवं ननु विधां ॥ ७५ ॥

आन्तराशेषमुपेक्ष्यं द्वयं चेति चतुर्ष्वपि न व्यतिरिच्य प्रः किंतु तत्र तत्कार्यं तैथा तथा ॥ ५० ॥

प्रकारं भवति तदुभयमुदाहरति मार्गेति मार्गगततत्तालो यदि कपुषेक्ष्यं स्वस्योपपन्नहेतुव्याघ्रादिकं द्वेष्य
प्रित्यर्थः कृतितम्राह एवमिति ॥ ५३ ॥ चतुर्विध्यमेव दर्शयति आत्मेति तन्वात्मादीनां चतुर्णां प्रविष्टिमतप्र
त्तादिकं किं नित्यतनेत्याह चतुर्विधं अयमेव प्रियतम अयमेव प्रिय इदमेव येक्ष्य इदमेव द्वेष्यं तात्पर्यादिति
नियमोनास्तीत्यर्थः किंतु हीत्यत आह किं नित्यं तस्मात्तत्कार्यविशेषादुपकाराय कारकं पातथा तथा प्रियादि
तु यतेत्यर्थः ॥ ५० ॥ सर्वत्रानियमो ज्ञानाय प्रसिद्धे द्वेष्ये व्याघ्रे तदभावं दर्शयति स्यादिति यदा व्याघ्रः स्व

स्वप्रक्षणादसंभूतवत्प्रवृत्तिरिति तदा हे व्यो भवति स एव पराङ्मुखो गच्छति चेदुपेक्ष्य भवति एवं यदि लात
नात्स्वानुक्तस्य भवति तदा विनोदाय विनोदसाधनं भवतीति शेषतां स्वस्योपकारकत्वेन प्रियत्वं प्रजते इत्यभि
प्रायः ॥ ५१ ॥ न त्वेकैकस्यैव वस्तुतः प्रियात्वादधर्मत्रयां गौकारे व्यवहार एव स्यात्तस्यैव त्वार्थक्या ह

स्यादव्याप्त्यसंभूतो हे व्यो ह्युपेक्ष्य लुपराङ्मुखः लातनादनुकूलश्रेष्ठितोदायेति शेषतां ॥ ५१ ॥
व्यतीतीति यमेमाभूत्प्रक्षणात् व्यवस्थितिः । आनुकूल्यं प्रतिकूल्यं ह्याभावश्च लक्षणां ॥ ५२ ॥
व्यतीतीति व्यतीतिर्यमेमाभूत्प्रक्षणात् व्यवस्थितिः । किंलक्षणाप्रित्याकांक्षायाम्
तत्प्रक्षणा माह आनुकूल्यमिति अनुकूलत्वं प्रियत्वं लक्षणां व्यावर्तको धर्मः प्रतिकूलत्वं हे व्यत्यल
क्षणा उपेक्ष्यस्य आनुकूल्यं प्रतिकूल्यं रूपद्वयाभावो लक्षणाप्रित्यर्थः ॥ ५२ ॥ एतावता ग्रंथसंदर्भेण
उपपादितमर्थं बुद्धिमेकमयि संक्षिप्य कथयति आत्मेति आत्मा प्रत्यगात्मनः प्रेमा तति शयेन प्रियः
शेषः सोऽपि सर्जनभूतः पदार्थः प्रियः तदन्ययोगात्प्रतस्तद्धेवात्मान्ययो व्याप्य पथिगततत्त्वणादिरूप

यो द्वे सोपेक्षे यथाक्रमं संप्रवतः एवं वागुविध्यै न लोकोत्पद स्थानं प्राप्नोति । उक्तं च कारवतु सुखातिरिक्तं न किं
विहितं तदुत्पत्तिप्रदायः । अयमर्थः श्रुत्यभिप्रेतो यो न्याह याजवल्केति आत्माद्योक्तं प्रियतमं त्वत्त्वादिकं मा
रुतं लुप्तं स्यादिति मतमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तदेव त्वं मेरेयं वृत्तं एतत्तत्र प्रियतमं त्वत्त्वं मुक्तं किं तु पुरुषं विधुवत्

आत्मा प्रेयान् प्रिय शोषो द्वेषो चेक्षेतदन्ययोः ॥ इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं वयतः ॥ ५३ ॥
अन्यत्रापि श्रुतिः प्राहुः पुत्रादिना तत्राभ्यतः ॥ सर्वस्मादांतरं तत्त्वं तदेतत् प्रेय ईक्षता ॥ ५४ ॥ ॥

हो योऽपि प्रियुषेण तदा जगर्थे संगृह्णाति अन्यत्रेति तदेतत् उच्यते पुत्रात्पुत्रे यो विज्ञात् पुत्रोऽप्यस्मात्सर्वस्मा
दन्तर्गतं यद्यप्यस्मात्प्रा इत्यनेन वा केन पुत्रविज्ञादे सर्वस्या दन्तर्गस्यात्पुत्रत्वस्य पुत्रत्वमिति प्रिय
र्थः ॥ ५४॥ भवत्वेवं श्रुतावप्रिधानं पुत्रते किं प्रायात प्रियेत आह श्रुतेति श्रुत्यर्थपर्यालोचनस्त
प्यविचार इत्या साक्षिणा एव मुख्यमात्मत्वं नेतारस्य पुत्रादेरित्यर्थः विचार इत्युत्प्रेक्षितस्य

विचारस्वरूपमाह कोशानिति अत्र प्रमादीन् कोशान् यंत्रैर्नि रय श्रुत्युक्तं उत्तरेणात्मनः
 धातु कृत्यातः स्थितस्यात्मनो न प्रवो विचारे होत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अतस्स्थितस्वरूपं तु नो दर्शनं प्रका
 रमेवाह जगरेति जाग्रदवस्थायां प्रध्वं ततोऽन्तरावस्थायां प्रतप्य पूर्वपूर्वावस्थानिव
 श्रोतृविचारदृष्ट्याय साक्ष्येवात्मानचेतरः कोशान् यंत्र विविच्यंत वस्तु दृष्टिर्विवा
 दणा ॥ ५५ ॥ जगत् स्वरूपं सुषुप्तीनामागमापायभासनं यतोऽप्रवत्यसावात्मोऽवप्रकाश
 चिदात्मकः ॥ ५६ ॥ शेषाः प्राणादि विज्ञाता आसन्नास्तारतम्यतः प्रतिलिख्यता एतस्याने
 सुसर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ५७ ॥ तेष्वंशभासतं यतोऽति त्वचेतन्यस्तयात्माक्षि हो प्रवति सत्त्वं प्रकाशति
 इयं आत्मेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ संग्रहे होक्तं श्रुत्यर्थः ॥ ५९ ॥ संग्रहे होक्तं श्रुत्यर्थं प्रपंचयति शेषा इति
 साक्षि व्यतिरिक्ताः प्राणादि विज्ञाताः वक्ष्यमाणः पदार्थास्तारतम्येनात्मन आसन्नाः सप्रपंचयति नो
 भवंति तत्रोपपत्तिमाह प्राणादि विज्ञातास्तारतम्येनांतरत्वं तद्वदेव जेषु प्राणादिषु तारतम्यात् ॥ ५९ ॥

॥ ५१५ ॥

तिदीक्ष्यते सर्वे रयति शेषः ॥ ५७ ॥ प्रीते स्तारतम्ये नानुपठमेव विशदयति विज्ञादिति पिरुं अत्रमयो देहः अ
यं भावः सर्वे उत्तमिने पुत्रादि विप्रतु परिहाय विप्रमय क्रियते स्वदे हृदयं ह्याय कदाचित् पुत्रादिरपि दाय
ते इन्द्रिय नाशपरिहाय ताउतादिता देह योडा ध्वं गो क्रियते मरणस्य क्रौ बतु परि हाय इन्द्रिय वैकल्प्यं गो
ठिज्ञातु पुत्रः प्रियः पुत्रादिरपि लुः पिरुं नुपथेन्द्रियः इन्द्रियानु प्रियः प्राणाः प्राणादस्ता पर प्रियः ॥
५८ ॥ एवं स्थिते ठिवाद्योत्र उतिरुद्धि विमूरयोः । श्रुत्योदा हाति तत्रात्मा प्रे याति त्येव निर्णयः ॥ ५८ ॥
सा ध्येव दृश्या दृश्यमातु प्रे याति त्याह तत्त्ववित ॥ प्रे यातु पुत्रादि रे रे प्रं प्रो क्रं सा धीति मूढ धी ॥ ६० ॥
क्रियते अथ चोत्र रो त्र मतिहा ये त प्रियत्वं सर्वं नु प्रवति ह मात्मन लुनि रतिहाय प्रे मात्य दत्वं विद दनु प्रवति
हुनि ॥ **५९** ॥ एवं मात्मनः प्रियतमत्वे पुप्राण सिद्धे पि ज्ञान्य ज्ञानि नो वि प्रतिपत्ति तिर मताय श्रुत्या तद्विप्रतिय
त्रि दर्शिते त्याहः एवं प्रिति तत्र निर्णय माहः तत्रेति आत्मनः प्रियतमत्वं त्यो यथा दितत्वात् इति भावः ॥ ५९ ॥
तामेव विप्रति येन माहः सा ध्येवेति ॥ ६० ॥ आत्माति रिक्ताय प्रियत्व वादितो विप्रज्यो त्रह प्रिधाताय त

मेव वादिनं विभज्य कथयति आत्मन इति उक्तं तन्निधान प्रकारमाह तस्योत्तरमिति तयोः शिष्यप्रति
 वादिनोः संबंधितस्तस्य वचनस्योत्तरं वचः पुनरुत्तररूपं वाक्यं क्रमेण बोधशापो बोधरूपं शापरूपं
 च कुर्यादित्यर्थः ॥ ६१ ॥ अतः प्रतिक्रियन प्रदानरूपं स योज्य आत्मनः प्रियं बुवाणं वृथा त्विदं रोत्स्यते
 आत्मनो न्यंप्रियं वृते शिष्यश्च प्रतिवाद्यपि तस्योत्तरं वचो बोधशापो कुर्यान्नयोः क्रमात् ॥ ६२ ॥
 प्रियं त्वं रोत्स्यतीत्येवमुत्तरं वक्तित्वविना सौक्तप्रियस्य दुष्कृतं शिष्यो वेत्ति विवेकजः ॥ ६३ ॥
 निसमनंतरं प्रतिवाक्यमर्थतः पठति प्रियमिति शिष्यप्रतिवादिनानुभावं प्रति हे शिष्य हे
 प्रतिवादिन प्रियत्वद्विषे तं पुत्रादिरूपं त्वनाशेत त्वां शिष्यं प्रतिवादिनं वाहो न्यतिरो दयिष्यति
 इत्येवमुक्तेन प्रकारेणोत्तरं प्रतिक्रियनं वक्ति वृत्ति इदमेकमेव वचनं शिष्यप्रतिवादिनो रूपायो
 कथमुत्तरं जातमित्याशंक्य शिष्यं पुनरुत्तरं तावद्योजयति सौक्तप्रियस्येत्यादिना वीक्ष्यते अहंति

॥ २१६ ॥

शमित्येतेन सः शुभोक्तवत्तुयेत शिष्यः स्तोत्रप्रियस्य स्तेनप्रहितस्य पुत्रादिरूपस्य प्रीतिविषय
स्य विवेकतो वक्ष्यमाणविचारो रादोषविचारो रादुल्लेखवेति अत्रोक्तं ॥ ६२ ॥ दोषविचारो व
रमेव दर्शयति अलभ्यमान इति एवं पुत्रगत दोष कोर्त्तनं दाहादिसर्वविषय दोषलक्षणार्थं ॥
६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ एवं विदित्येति एवं पुत्रपुत्रकरोण पुत्रादौ विषय जाते विदित्येति धर्मप्राप्तान् दोषान् वि

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ ह्येताये विदुः। लब्धोपि गर्भप्राप्तेन पुत्रवेतवता धते ॥ ६६ ॥ जात
सगुहो गदिः कुमारास्पदं पूर्वता उच्यते यद्विद्यन्त प्रनुहा ह्यश्रुयंति ॥ ६७ ॥ पुन
रुपरादादिदाणि च कुटुंबिनः। विज्ञेयं ह्यस्य नात्पत्ते धर्मात् प्रियते तदा ॥ ६८ ॥
एवं विदित्ये पुत्रादौ प्रीतित्यन्त निजान्तरि निश्चित्य एसां प्रीतिं विदित्येते तप्र हर्तुं ॥ ६९ ॥
भज्य ज्ञाता तस्मिन् प्रीतिं पत्नित्यन्त निजान्तरि पुत्रग्रये साक्षिणि एसां प्रीतिरायां प्रीतिं निश्चित्य तं पु
त्रगान्तात् प्रहर्तुं सर्वदा विदित्येते उच्यते इति प्रीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ प्रियं तां ह्येत्यतीत्यस्यैव वाक्यस्य प्रीति

वादिनं प्रति शाप रूपं प्रकटयति. आग्रहादिति. आग्रहादुक्तं पुत्रादि प्रियत्वं सर्वथा तत्प्राप्त्या नैव सं-
पादुल्लवितुं हेतुमादत्तेनोक्तं विचरयिष्यामः. प्रत्येवं रूपान्न वयं पुत्रादीनामेव प्रियत्वादि धातु-
प्रपत्तिरित्युक्तं. अति वादिनो नरक उपप्लव्यावदु योनिषु नरतिर्यागादिषु संख्येषु नेकेषु जन्म-

आग्रहादुल्लवितुं हेतुमादत्तेनोक्तं विचरयिष्यामः. वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषः स्य वदु योनिषु ॥ ६५ ॥
उल्लवितुं रूपं तदा दीश्वरत्वेन वर्णितं. यद्यत्र तत्र ये वस्यन्ति दिव्ये प्रतिवादिनोः ॥ ६६ ॥

सुदोषः पुत्रप्राप्त्यादिष्वेकैकं योगातिरूपं प्राप्तिरूपः प्रोक्तः. प्रियत्वांशे तस्य तत्तिवदता ज्ञातिनेति शेषः ॥ ६७ ॥ ॥ २१७ ॥
ननु ज्ञातिनोक्तस्यैव तत्त्वस्य शिष्यं पुत्रप्राप्त्यादि रूपं त्वं वादिनं प्रति शाप रूपं त्वं चेति विदुः कृत्य-
द्वयं कथं घटत इत्याशङ्क्यो नरपदानु ॥ १ ॥ श्वर रूपं तत्रास्माभिः प्राप्य नुसारं गोपयं प्रतिष्येताति-
प्रत्वात्तदुपपादकस्यैव हेतुं तथैव स्यादिति प्रपन्नं तत्त्वस्य तत्त्वपर्यमाहुः वृत्तिरिति यतो

ब्रह्मविदः स्वस्वब्रह्मत्वानुभवादि श्रुतप्रत्यक्षेन यं यं शिष्यादिकं प्रतिपद्यदिस्य प्रतिस्त्वं प्रीति
यते तत्र शिष्यप्रतिष्ठादिनोक्तस्य ज्ञानित्वेयः शिष्यः यश्च प्रतिष्ठादीन्तयोस्तथैव स्वतदिदि प्रतिस्त्वं
वावश्यं प्रवेदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ व्यतिरेकमुत्वेनोक्तस्यार्थस्यात्र यमुत्वेन प्रतिपादकमात्मानमेव प्रियमु
यस्तु साक्षिणात्मात्मानं सेवते प्रियमुत्तमं । तस्य प्रेमानमावात्मानं नश्यति कदाचन ॥ ६९ ॥
परप्रेमात्मादत्तेन परमानंदरूपतः । सुखवृद्धिः प्रतिवृद्धौ सार्वभौमप्रतिषु श्रुतः ॥ ७० ॥
पाप्मात्तस्य आत्मानमेव मुपास्ते न ह्यस्य प्रियं प्रमायुक्तं कं भवति तस्मिन् तत्वाक्यप्रार्थनः यठिति य
त्त्विति नु शब्दोक्तवैलक्षण्यं द्योतनार्थः । अनात्मप्रियत्वादिनो यो यो शिष्यः आत्मानमेवोत्तमं
प्रियं प्रतिशय उपगोचरं सेवते सदानुस्यति तस्य शिष्यादेः प्रेमान् प्रियतमत्वेनाप्रिप्तो सार
त्मा प्रतिष्ठाद्यप्रिप्त प्रियप्रिप्त कदाचिद्विनश्यति किंतु सदानंदरूपः सन्नवभासत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इत्थं प्राप्ता नः परसे प्राप्त्यदन्त हेतुं प्रसाधे दा नीं कलितमाह. यत्प्रे प्राप्त्यदेति. अत्रायं प्रयोगः
 आत्मा परानंदरूपः निरतिशयप्रे प्रविष्यत्वात्. यः परमा नंदरूपो न भवति स निरतिशयप्रे प्रवि
 ष्यो न भवति यथा घटदिनिति व्यवहव्यतिरौ की यत्प्रे प्राप्त्यदन्त हेतोरात्मनः परमानंदरूपता
 साधने सापेक्ष्य द्योतनाय प्रीतिरु द्वे सुखरु द्विमुदाहरति. सुखेति. यतः सर्वभौमादि है र एषिग

वैतन्यवत्सु विंशस्य त्वभावश्चेद्विदत्ततः धावति स नुवर्तेत स री त्वपि विविति र्यथा ॥ २१८ ॥

प्रीते सुपदविशेषेषु यत्र यत्र प्रीतिर्वर्तते तत्र तत्र सुखापि कुर्यात् स्मृतिरिति तत्रैव त्वहदारण्य
 कः अन्योऽपि हितप्रतः प्रीते निरतिशयत्वे सति आनंदस्यापि निरतिशयत्वं प्रवृत्तं शक्यत इ
 ति भावः ॥ २१९ ॥ न न्नात्मनः परमानंदरूपत्वं प्रनुपपन्नं तथात्वे वैतन्यस्यैव तत्त्वं रूपं भूतस्य
 मंदं स्यापि सर्वा सुधा कुर्यात् सुखरु द्विः प्रसज्यते ति शंकते वैतन्यरुदिति ॥ ७१ ॥ ॥ ॥

विदानंदयोस्तु यो रवि आत्मस्वरूपत्वे विवृतिषु वित एवावृत्तिर्नानंदस्येति दृष्टान्तवत्
मेतदतिहरति। **मेवमिति**। यथोष्णप्रकाशात्प्रकाशात्मकस्य दीपस्य प्रकाशएव गृहादाव
उगच्छति नोष्णताएवं वैतन्यस्यैवावृत्तिर्नानंदस्येति **॥६२॥** ननु विदानंदयोरेवेति

मेवमुष्णप्रकाशात्प्रदीपस्तस्य प्रभा गृहे। व्याप्नोति नोष्णतातद्वच्चित्तेरेवावृत्तनं **॥६२॥**
गंधरूपरसस्पर्शेषु पित्तसु मथायथेक। एकाक्षेणैक एवावृत्त्येतेनेतरस्तथा **॥६३॥**

दमित्यत्र कधीवृत्तावेवानंदोऽपि व्यक्तिरपि स्यादित्याशंक्य तथानिमग्नभावे दृष्टान्तप्रोक्त
गंधेति। यथैकउव्यवर्तितां गंधादीनांचतुर्णां मध्ये घृणादि नैके नियुक्ता गंधादि एकैक
एव गुरो गृह्यते नेतरस्तथा विदानंदयोर्मध्ये वित एवावृत्तिर्नानंदस्येति **॥६३॥** दृष्टान्त
दर्शनाद्विक्रमो वैषम्यं शंकते विदानंदविति विलक्षणप्रतिज्ञा इत्यर्थ उक्तं वैषम्यं परिह

तुं दा र्शान्तिके विदानंदयोरभेदः किं स्वाभाविक उतौ पाधिक इति विकल्पयति तदभेद इति
तदभेद इति तदभेदस्तयोश्चिदानंदयोरभेद एव यं साक्षिण्यस्य स्वसूच्ये वा अस्य तदुपा
धिभूता सुवृत्तिषु वेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ पुनरपि यक्षे दृष्टान्तदा र्शान्तिकयोः साम्यमाह आद्यः

विदानंदौ नैव भिन्नौ गंधाद्यास्तु विसृक्षणाः ॥ इति चेन्न दभेदोपि साक्षिण्यस्य तत्र वाच्यः ॥ ७८ ॥

आद्ये गंधादयो प्येव भिन्नाः पुष्पवर्तिनः ॥ अक्षभेदेन तदभेदे वृत्तिभेदान्नयोर्भिदा ॥ ७९ ॥

॥ २१८ ॥

इति आद्ये विदानंदयोः साक्षिणि भेदाभावपक्षे पुष्पवर्तिनो गंधादयोपि एवं विदानंदवदेव
भिन्नाः परस्परं भेदरहिताः इतरपरिहारे लोकस्यायने नुमशब्दपक्षादिति भावः द्वितीयपक्षेपि
साम्यमाह अक्षभेदेनेति अक्षणां गंधाद्याहकाणां घ्राणादीदृश्याणां भेदेन तदभेदेनेत्यां
गंधादीनां भेदाभ्युपगमेन हृदेव वृत्तिभेदाच्चिदानंदप्रिव्यक्तिहेतूनां ननु साम्यं किं कर्तव्यं

भेदा ज्ञेयो विद्वानंदयोर्भेदा भेदो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ननु तर्हि विद्वानंदयो रै क्यं कुत्रोपलभ्यते इत्याशङ्क्य ह सत्वेति सत्त्वं तु भौ भुवः कर्मैव स्यादित्यायां सत्त्वं गुणोपायैः प्रकृत्या मां बुद्धि वृत्तौ विद्यते तैः त्वं विद्वानंदयो रै क्यं भासत इति शेषः । तत्रोपपत्तिमाह तद्वत्तेरिति कुत्र तर्हि भेदो व भासत इत्यत आह रजोवृत्तेरिति ॥ ७६ ॥ विद्यमानस्यापि मुख्यं शास्त्रापि मुख्यं शास्त्रं विरक्तारैः दृष्टं तस्मात् तन्निद्रा इति ॥

सत्त्वं तु तौचित्यवै क्यं तद्वत्ते र्भवेत्तत्त्वतः । रजोवृत्तेः सुप्रतिनिध्यात् मुख्यं शास्त्रं विरक्तितः ॥ ७६ ॥

तिद्रिष्टौ फलप्रत्यभुं सत्त्वं तदुत्तमं यदा तदा सुप्रतिस्कारा दीयद्भुं यथा तथा ॥ ७७ ॥ ननु

प्रियतमत्वेन परमानंदतात्पर्यं विवेकुं शक्यतामेवं विना योगेन किं भवेत् ॥ ७८ ॥

यथा तन्निद्रा फले लक्षणं चेज्जदस्य सत्त्वं तैः तैः तद्वत् रजोवृत्ता वानंदतयो भाव इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ पूरुषा प्रसंघि शं कते नृतेति ननु क्लेशकौ शास्त्रं परमानंदतत्त्वत्वं परं प्रमाणं दत्तं हेतुना गौराविध्या न्नरूपेण पुनो वेक्ष्यते चेन्नो हि कुं विविच्य ज्ञातुं शक्यतां तामपि नान्यं विवेके भुक्ति साधनमपि

क्षज्ञानद्वारा मुक्ति हेतु योगस्या अभिधानादित गूढोपसंधिः ॥ ७४ ॥ गूढाभिप्रेतं विवेकोत्तरमाह
 यद्योगेनेति यथा योगस्यापि ते क्षज्ञानहेतुत्वमस्ति एवं विवेकस्यापीत्यत्रापि गूढोपसंधिः इ
 दानां बोधपरिहारो रूढभयो रपि संधिषु कटयति ज्ञानसिद्धयेति यथा यो क्षज्ञानसाध
 यद्योगेन तदेवेति तदा मोक्षज्ञानसिद्धये योगः प्रोक्तो विवेकेन ज्ञानं किं नोपपन्नयते ॥ ७५ ॥
 यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगे रूढिगम्यते इति स्पष्टं फलैकत्वं योगिनां विवेकिनां ॥ ७६ ॥
 तत्वेन योगोपहितः पूर्वस्मिन्नध्याये एवमस्मिन्नध्याये प्रहितेन गौणायामविदे द्वा कौशयं
 च विवेके नापि ज्ञानमुत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ यत्सांख्यैरिति सांख्यैरात्मनात्मविवेकीभिर्यत्
 स्थानं मोक्षस्य प्राप्यते गम्यते तद्योगे योगिप्रतिप्राप्यते इत्यनेन वचनेन योगिनां विवे
 किनां फलैकत्वं ज्ञानद्वारा मोक्षस्य फलस्यैकत्वं पुनरित्यर्थः ॥ ७८ ॥ ननु विवेक

॥ २२० ॥

गमोरेकमेववेत्फलंतर्ह्यनयो रन्यतरत्येवमुक्तं शास्त्रेषु प्रतिपादनं नोभयोरित्या
शंकाधिकारिद्वैविद्यात् युक्तमुभयप्रतिपादनमित्यभिप्रायेणाह असाध्य इ
ति ८१ ॥ तन्वत्यताया स साध्यस्य योगस्य निमित्तासमुत्पत्तिवैकादतिशयोक्तव्य
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्ज्ञानतिष्ठयः ॥ इत्थं विचार्य प्रागोक्तौ जगा
दधरप्रेश्वरः ॥ ८२ ॥ योगे कोतिशये सन्न ज्ञानमुक्तं संप्रद्वयोः ॥ अगद्वेषाद्यभाव
श्चतुर्लोयोगिति वै किं नो ॥ ८३ ॥ इत्याशंक्य सोतिशयः किं प्रपरोक्षज्ञानजनक
त्वात् उच्यते उत अगद्वेष निवृत्तिहेतुत्वादथवा द्वैतानुयत्यस्य कारणत्वादिति विकल्प
प्रथमपक्षे फलसाध्यमित्याह योगइति द्वयोर्वैका योगे यो ह भयोरपि ज्ञानलक्षण
फलसम्पुक्तं यत्सांख्यैरित्यादिनातः तवयोगे कोतिशयोक्तो दोषार्थः द्वितीयप्रत्यो

हा एगेति ॥ ८२ ॥ विवेकिनो रागाद्यभावमुपपादयति न प्रमत्तविषये स्थितिः आत्मप्रिय
 तम इति जानतः पुत्रस्य न तावद्विषयेषु प्रीतिरस्ति अतो न तेषु रागो जायते रागहेतोः
 उक्तस्य ज्ञानस्याभावात् नापि द्वेषः तद्वृत्तेः प्रातिकूल्यज्ञानाभावात् ॥ ८३ ॥ ननु विवेकि
 न प्रीतिर्विषये स्थितिः प्रेयसात् प्रीतिरिति जानतः कुतो द्वेषः प्रातिकूल्यज्ञानाभावप्रप
 त्यतः ॥ ८४ ॥ देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषस्तु स्यो ह्ययोरपि द्वेषं कुर्वन्ने योगाच्चेदविवे
 क्यपितादृशः ॥ ८५ ॥ नो व्यवहारदशायां देहाद्युपपन्नकारिषु द्वेषो दृश्यते इत्याशं
 क्यतदा योगिविवेकिनोः सत्तुल्य इति परिहरति देहादेरिति प्रतिकूलेषु वृश्चिकादिषु द्वेष
 कर्तुस्तदा योगित्वमेव नाभ्युपगम्यते चेद्वृत्तातीर्हतादृशस्य विवेकित्वमपि नाभ्युपगम्यते
 इत्याह द्वेषमिति तादृशो द्वेषकर्ता चेदविवेक्यपि विवेक्यतापि न प्रवर्तनीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

॥२२१॥

ननु विवेकि नो हेतदर्शनं प्रालि यो गिन लुत तत्रा ली तित तीये वि क ल्ये यो गि नो ति श यो
प्रवि ष्य ती त्या शं क्य विवे कि न ल हेत दर्शनं किं व्यव हार दशा या मुच्यते उता न्यदिति वि क
ल्ये ये ता वत् यो गि नो वि स प्राप्त प्रित्या ह हे तस्येति द्वि तीय प्रा शं क्यते समा धा वि ति यो
हेत स्य प्रति भातं तु व्यव हारे द्वयोः संप्र। स मा धौ नेति चेत्त द्वत्ता हे तत्त्व विवे कि नः ॥ ८५ ॥
विव क्षते त दस्मा भिर हे ता नं दना म के। अध्या ये हित ती येतः सर्व म य्य ति संग्रहं ॥ ८६ ॥
गिनः समा धि काले हेत दर्शनं ना स्तीत्युच्यते चेत्त ध्या हा तर्ह किं विवे कि ने पि विवे क दशा यां
हे ता दर्शनं तु स्य मिति परि हरति त द्वदिति यो गि नः समा धि द शा या प्रि वा हे तत्त्व विवे कि नः अ
हेतं त द्वत्वमिति श्रुति युक्ति र्वा विवे चनं कुर्व तो पित त्वि न का ले हेत दर्शनं ना स्तीत्यर्थः ॥ ८५ ॥
कथं तद भाव इत्या शं क्यो परि तने ध्या येत दुष पाद त इत्या हं विव क्ष्यत इति उक्त मर्थे ति ग

॥ ८५ ॥ विवे कि नः ॥ ८६ ॥ सर्व म य्य ति संग्रहं ॥ ८५ ॥ ४

ननु हे तादर्शनसहितात्मा दर्शनवतो बोधित्वमेव भविष्यतीति हांकते. सदेति. इत्याप
त्यापारिहरति. नहीति. ७७ ॥ अध्यायनात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति बुद्धान्तं देति ॥ ७८ ॥
इति श्रीविद्याहराय भारती तीर्थ मुनिवर्य कृतं कौण्डिन्याय राम कृष्ण स्मृतं विदुषा विरत बुद्ध्या

सदा पश्यन्निजानंदमयश्चन्द्रविलंजगतः। अर्थाद्योगातिवैतर्हि संतुष्टो बद्ध
तां भगवत् ॥ ७९ ॥ बुद्धानंदमिधेग्रंथे प्रदानुग्रहसिद्धये। द्वितीयाध्यायस्तस्मि
न्नात्मानंदो विवेचितः ॥ ८० ॥ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥२२२॥

नंदो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तन्नातंद विविधो बुद्धानंदो विद्यासुखं च आदिष्यमानं
द इति पृथग्नामध्याये आनंदत्रयमेव प्रतिज्ञाय द्वितीयाध्याये नदति रिक्तात्मानंदति

रूपरात् न द्विहो धो जायते इत्याशंकाह योगानंद इति यथा प्रतिज्ञातस्यैव ब्रह्म तदस्य योगजन्यसा
क्षात्कारविषयत्वेन योगानंदत्वं निरुपाधिकत्वेन निज्ञातं दत्तं वत्त्ववत्तथा तस्यैव गौणाधिष्ठा
न विवेचनेनावगम्यत्वं विवक्षया आत्मानंदत्वं प्रपिहितमिति भावः ननु स ज्ञातो यो गौणात्मानः पुत्रादेर्पि
ध्यात्मानो देहादेर्विज्ञातो यादाकाशादेः श्रुतिप्रितस्य स ह्यस्य आत्मानंदत्वं पुत्रादेर्ध्यायोक्तादि

योगानंदः पुरोक्तो यः स आत्मानंद इष्यतां कथं ब्रह्मत्वमेतस्य स ह्यस्येति चेत् शृणु ॥ १ ॥

आकाशादित्त्वं देहांतमैतरेय श्रुतीति । जगन्नास्य न्यदानं दादद्वैतब्रह्मताततः ॥ २ ॥

तीययोगानंदरूपतानसंप्रवर्तीति शंकाते कथमिति स ज्ञातो यत्वेनापि प्रतस्य गौणात्मानः पुत्रादेर्पि
ध्यात्मानो देहादेः श्रुतैरेतरेय श्रुत्यपिहितजगदंतं पतित्वादाकाशादेः जगतः आत्मानंदमिति केण
सत्त्वात् चाद्वैताय ब्रह्मरूपतातस्य घटत इति सः ब्रह्मप्रान्तं उत्तरमाह श्रुतिरिति आकाशादिति तस्या
द्वैतस्यादात्मनः आकाशसंभूत इत्यादिकया तैरेतरेय श्रुत्यपिहितं जगत्स्वकारणभूतादात्मानं

दाद्यतः पृथक्नास्ति अतस्तस्यानंदस्याद्वितीयत्वप्रित्यप्रि प्रायः ॥ १ ॥ २ ॥ ननुदाहृत श्रुतिवाक्ये
 आत्मनःकारणात्वं श्रूयते नानंदस्येत्याशंक्यतत् प्रतिपादकं तदीयमेवानंदोद्येवरत्नमिति
 भूतानि जायंत इत्यादि वाक्यमर्थतः पठति आनंदोदिति आख्यातफलितमाह इत्युक्तो नंदोदिति
 आनंदोदेवतत्जातं तिष्ठंत्यानंद एवतत् आनंद एव लीनं चेत्पुत्कानंदोत्कथं पृथक् ॥ ३ ॥
 कुलालस्य घटोत्पन्नोऽपि नृश्रेति नृशंक्यतं मृद्वेऽप्युपादानं नतिमिन्नं कुलालवत् ॥ ४ ॥
 ति अत्रेदमनुमानं सूचितं विप्रतं जगदानंदान्नप्रिद्यतेतत् कार्यत्वाद्यद्यत्कार्यं तन्नतोनेप्रिद्य
 ते यथाप्रतु कार्यं चरादिमृदः नप्रिद्यत इति ॥ ३ ॥ ननु कुलालादुत्पन्नस्य घटस्य ततोप्रेददरी
 नादनेकांतिकता हेतोरेत्याशंक्य कुलालस्य निमित्तकारणात्वादिहवानंदस्योपादानत्वमपि
 र्थना नैवप्रिन्याह कुलालादिति एव आत्मानंदो मृद्यत् मृद्व्घटस्योपादानं उपादानका
 रणं कुलाल इव निमित्तकारणं ॥ ४ ॥ ननु कुतो नोपादानत्वं कुलालस्योपादानं वाक्यसि

॥२२३॥

तिलयाधारत्वं सूचोपादानलक्षणभावादित्याह स्थितिरिति हि यस्मात् कारणात् घटस्य
स्थितिर्यौकुलालाधारैर्न प्रवतः । अतो नोपादानत्वमिति शेषः कुत्र तर्हि नो इत्यत आह दृष्ट
विति नो घटस्य स्थितिर्यौ नदुपादानभूतायां नृद्येव दृष्टे घटपुत्रक्षेत्रोपलब्धौ प्रवत्येवं
स्थितिर्यस्य कुं प्रत्यकुलाले स्तोत्रहिकवित् । दृष्टौ तौ मृदितद्वत्त्वादुपादानतयोः श्र
तेः ॥ ५ ॥ उपादानं त्रिधा प्रिन्नं विवर्तिपरिणामिवा आहं भक्तं वतत्रां न्यो नतिरंशेव काशि
नो ॥ ६ ॥ उक्ते किं प्रायात् प्रित्यत आह तद्वदिति यदघटस्य मृदुपादानं तद्वत् जग
तो व्यानंद उपादानस्यात् तत्र हेतुः तयोरिति तयोर्जगत्स्थितिर्यमयोः श्रतेरां नंदाद्येवेति वा
क्ये आनंदहेतुकत्वं श्रवणादित्यर्थः ॥ ५ ॥ आनंदस्य स्वाप्रिप्रतं जगदुपादानत्वं तद्वत् तद्वत्
दमाह उपादानमिति तत्र विवर्तं परिशेषयितुं प्रितौ पक्षे दूषयति तत्रेति अंत्यो वारं प्र

परिणाप्रयक्षोत्रिरंशेतिरवयवेवस्तुति नावकारिणो अवकाशः। वंते न भवतः॥ ६॥ तमेव कारि
त्वमेव दर्शयितुं नावदारं भवादिनो प्रतपनुवदति आरंभेति आरंभवादिनो वै शेषिकादयो न्यस्यात्
कार्यायेक्ष्यान्यस्यात्कारणात् अन्यस्य कारणायेक्ष्यान्यस्य कार्यस्यो न्यत्रि मूविरे उक्तवतः
आरंभवादिनो न्यस्यादत्यस्यो न्यत्रि मूविरे। तंतेः घटस्य निष्यतेः मित्रौ तंनु यदौ खलु॥ ७॥
अवस्थांतरतायतिरेकस्य परिणामिना। स्यात्क्षीरं दधि मृतकं भः सुवर्णं कुंडलं तथा।
॥ ८॥ कुत एव वदतीत्यत आह तंतेरिति निष्यते हस्येते दर्शनमिति शेषः। एतावता कथं का
र्यकारणाभेदसिद्धिरित्यत आह मित्राविति विरुद्धपरिणामादितु द्वार्थक्रियावत्ताञ्चेति भाष्य॥ ९॥
इदानीं परिणामस्वरूपमाह अवस्थांतरेति एकस्यैव वस्तुः पूर्वावस्था त्याग पुरः परमवस्थां
तरं प्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः तेमुदाहरति स्यादिति यथा क्षीरं मृतं सुवर्णं दीप्तं क्षीरं हि दध्मवत् स्यात्
योग्यतां परिणम्य दध्मादिव्यवहारयोग्यतायतिः॥ ८॥ विवर्तलक्षणा माह अवस्थानंतरभावेन

॥२२४॥

विवर्त इति नु शब्दो स्म पूर्वस्मान्पक्षद्वया द्वैतद्वयार्थः पूर्ववत्स्थाप्रपत्तिश्च
वावस्थांतरभातविवर्तः उदाहरति रज्जुसर्पवदिति यथारज्जात्मना वस्थितस्यैव दुव्यस्य स
र्पात्मना वभासनं ननु विवर्तमानस्य रज्जादेः सांशत्वं दर्शनात् त्रिंशोऽपि न घटत इत्याशंक्य
अवस्थांतरभातं नु विवर्तो रज्जुसर्पवत्ता त्रिंशोऽप्यस्य सौव्योऽपि न तत्प्रालिख्य कल्पना
त॥ ८॥ ततोति त्रिंशोऽपि न देविवर्तो जगदिष्यतां मायाशक्तिः कल्पिका स्या देवुजालिका
शक्तिवत् ॥ १०॥ तिरवयवे गगनादावपि दर्शनात् नैव प्रित्याह त्रिंशोऽपि न अतो विवर्त
योऽपि न तत्प्रालिख्य मध्यो मुखे नालकटाह तु स्यत्वं प्रालिख्यं नोत्तरार्धात् तयोः कल्पनादा काशा
स्यत्वं न प्रित्योऽपि मायात्वादित्यर्थः ॥ ८॥ कल्पिता माह तत इति ततोति त्रिंशोऽपि विवर्तसंप्रदात्
जगत्त्रिंशोऽपि न देविवर्तः कल्पितमित्यं गोकार्यमित्यर्थः नन्वेदितोय आनंदे जगत्कल्पनं प्रु

पयत्रं कल्पनाहे तोर भावादिन्याशं द्या हं प्रायेति शक्तेः कल्पकत्वं कृदृष्टमित्यत आ
 ह रेतेति यथैतुजालिकानिष्ठाया प्रणिपं त्रौघधि रूपाया प्राया शक्ते र्गंधर्वनगादिक
 त्यकत्वं तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तन्नामंदात्मातिरिक्ताया प्राया अभ्युपगमे द्वैतायतिरित्याशंक्य
 तस्या अनिर्वचनीयत्वेनानृतत्वं वक्तुमुत्तरत्र वक्ष्यमाणायामौचित्येन अग्न्यादिगत शक्तेस्त
 शक्तिः शक्तानुपपत्तकृतान्ति तद्वद्वेत्तवामिदा पुनितं धस्य दृष्टत्वात् शक्त्यभावेन क
 स्यामः ॥ ११ ॥ तद् भेदेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वं दर्शयति शक्तिरिति शक्तिरग्न्यादिनिष्ठा स्ये
 यदि जनिता शक्तादग्न्यादित्वरूपात् यथ क भेदेन नाति कृत इत्यत आह तद्वदिति तद्वत्
 थात्वस्य भेदेनात्वस्य दृष्टे र्दनादग्न्यादित्वरूपातिरेकोणानुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः नान्य
 न्यादित्वरूपमेव शक्तिरित्याह नचेति अभिदा अभेदोपेन च नैव तत्रापि हेतुमाह प्रतीतिः

॥ २२५ ॥

मणिप्रंवादिभिः शक्तिकार्यस्य फोटादेः प्रतिबंधदर्शनात्स्वरूपातिरिक्ताशक्तिरेष्वप्ये
न्यप्रिष्टायः भवतु प्रतिबंधदर्शनं शक्तेः प्रेयोविभाभूक्तो दोषस्तत्राह शक्तीति प्रत्यक्षमिदं
स्याग्यादिस्वरूपस्य प्रतिबंधासंप्रवात्तद्व्यतिरिक्तशक्त्यनभ्युपगमेवि प्रतिबंधो विविचयः स्या
दित्यभिप्रायः ॥११॥ नन्वेतन्निद्रियामाः शक्तेः कथं प्रतिबंधो वगंतुं शक्यत इत्याशंक्याह शक्तेरिति
शक्तेः कार्यानुपेयत्वादकार्ये प्रतिबंधनं। ज्वलतो ग्रेहदाहे स्यात्प्रंवादिप्रतिबंधता ॥१२॥

अतो निद्रियापिशक्तिर्यतः कार्यलिङ्गगम्याः अतः अकार्ये सत्यपि कारणे कार्यानुपपन्नौ संत्यं प्र
तिबंधनं प्रतिबंधो वगम्यत इति शेषः उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ज्वलत इति लोके स्वरूपेणा
पुज्वलो मेः सत्ताशा तदाहादिलक्षणे कार्ये नुत्पद्यमाने सति प्रंवादिप्रतिबंधता प्रंवादो ना
शक्तिप्रतिबंधकत्वं स्यादित्यर्थः ॥१२॥ इत्थं लौकिकशक्तिस्वरूपतः प्रमाणात् श्रोतव्यस्य
दानां प्रायाशक्तिमद्भावे ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवान् शक्तिं स्वगुणैर्निस्तुतिमिति

श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यमर्थतः पठति. देवात्मशक्तिमिति मुनयः कालस्वभावा
 दिकारणवादेषु दोषदर्शितवन्तः जगत्कारणनिनामया ध्यानयोगप्रस्थितः
 आधिकारिणः देवात्मशक्तिं देवस्य क्षेत्रज्ञानस्य स्वप्रकाशविद्यरूपस्यात्मनः प्रत्य
 गप्रित्यवस्थाः शक्तिं माया रूपं स्वगुणैः स्वकार्यभूतैः स्थूल सूक्ष्म शरीरैर्निगूरां
 देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूरां मुनयो विदन्. परात्मशक्तिर्विविधा क्रिया ज्ञा
 नवलात्मिका ॥१३॥ निजगूरां मावृतामविदन्. साक्षात्कृतवन्त इत्यर्थः तस्य स
 वोपनिषदि स्थितं परात्मशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाप्तिवत् ज्ञानवत् क्रियावेति वाक्य
 मर्थतः पठति. परास्येति. अस्य वृक्षाः पातुत कृष्णजगत्कारणभूता शक्तिर्विविधा
 यत इति शेषः विविधत्वे प्रवाहः क्रियेति क्रिया ज्ञाने प्रसिद्धे वत् प्रसिद्धा शक्तिः ज्ञानक्रिया

॥२२६॥

शक्ति साहचर्यात् क्रियादिशक्तयः स्वात्मास्वरूपं यस्याः सा क्रिया ज्ञान वलात् प्रिया
 ॥१३॥ इदं वाक्यं ह्यं कुत्रापि न्यत आह इतीति न केवलं सा या शक्तिः अति सिद्धा किं
 नु स्यति सिद्धापीत्याह वसिष्ठ इति यथा अति विवित्रां प्रायः शक्तिमुक्तवती वसिष्ठोपि
 इति वेदवचः प्राप्तवसिष्ठश्च तथा ब्रवीता सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यं प्रापूर्य प्रद्वयं
 ययो नृसति शक्त्यसौ प्रकाशप्रधिगच्छति ॥ १४ ॥ तां तथोक्तवान् वसिष्ठप्रदिधे गुंथे
 इति शेषः प्राया प्रतिपादकान् वसिष्ठश्चोक्तानेव पठति सर्वशक्तिपरमिति नित्यं प्रापूर्य
 प्रद्वयमिति ब्रह्मणः पारमार्थिकं रूपं सर्वशक्तीति तस्यैव सोपाधिकं रूपं तत्परं ब्र
 ह्म यदयं यथा शक्त्या उन्नमति विकसति तदन्तर्गतसौ शक्तिः प्रकाशप्रधिगच्छति अ

॥ १४ ॥ अति विवित्रां प्रायः शक्तिमुक्तवती वसिष्ठोपि

इदानीं ता मेवा भिव्यक्तिं प्रपंचयति विष्णुक्तिरिति द्वाभ्यां शरीरेषु निर्यङ् प्रतुष्यादित्य
क्षणेऽपि विष्णुक्तिश्चेतनव्यवहारहेतुभूतो यत्फलभ्यते दृश्यते स्पंदतशक्तिश्चलनहेतुभू
ता प्रकाशमधिगच्छतीत्युक्त्या भिव्यक्तिदशायापि बुद्ध्यणिजगत्तत्रादर्शिता ॥ १५ ॥ १६ ॥

विष्णुक्तिर्बुद्ध्यणोऽपि शरीरेषूपलभ्यते। स्पंदशक्तिश्च वातेषु दार्ढ्यशक्तितथो
पले ॥ १५ ॥ यथां डंतर्जलस्यैव जगदक्षितथास्मिन्। यथां डंतर्जलेऽपि विविक्ते
वह्निस्थिते ॥ वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं बुद्ध्यणिस्थितं। फलपत्रलतापुष्पशा
खादिदृश्यमूलवान् ॥ १६ ॥ अतः भिव्यक्तस्यापि सत्त्वे दृशं तत्राह यथेति विविक्तस्या

पितस्य सत्त्वे दृशं तत्राह यथां डंतर्जल इत्यादि सा ईदृशेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ ननु सदा

॥ २२७ ॥

सामयिशक्तीनां युगपदेवाप्रित्यक्तिः कुतो नस्यादित्याशं बलं हः कविदिति कविदेशविशेषे क
दाचित्कालविशेषे काश्चित् शक्त्यादयः तासां प्रयुगपदप्रित्ये कौटुशांतमाहः क्षमातलेति
यथा भूमिगतानां सर्वेषां बीजानां सर्वेषां बीजानां प्रध्वदेशावशेषे कालविशेषे च कीर्णादि

क्षचित्कालाश्चित्कदाविभुतस्यादुद्यंतिशक्तयः। देशकालविविधत्वात् क्षमातलादिव
शक्तयः॥ १८॥ स आत्मा सर्वगोपप्रतित्योदितप्रहावपुः। यन्मताऽऽजननीं शक्तिं ध-

नेतमेन उच्यते॥ २०॥ देवबीजानां प्रकुलेत्यत्रिर्नान्येषां तद्दित्यर्थः॥ १९॥ इदानीं ज-

गतः कल्पनाप्रात्ररूपतां दर्शयितुं तत्कल्पकल्पप्रनामरूपं तावद्दर्शयति स आत्मेति तित्यो
दितप्रहावपुः तित्यं स दौदितं पुनश्चाप्रानं प्रहृद्देशकालादिपरिच्छेदे रहितं वपुः स्वरूपं यस्य
सतथा यद्यस्मिन्काले प्रनाक ईषत् प्रनतीं शक्तिं स्वरुपावबोधनरूपां शक्तिं प्राप्ता परिणाम
रूपां धने नतदा प्रनइत्युच्यते॥ २०॥ इदानीं कल्पनाप्रात्रमाह आदाविति आदेशे य

मं प्रनत शक्त्युत्पत्तिरसतो प्रवर्तित दत्त तदनंतरं बंधविमोक्ष दृष्टी बंधविमोक्षकस्यनेम
वतः पञ्चाक्षरद्वयं बंधदृष्टवेत्तु भुवनातिना भुवन प्रित्यभिधानं यस्याः साधुपंचरचना पुषं
वस्य गिरितदी सति सुप्रदे रचनाक स्यनं प्रवर्तित इत्यादिका एव प्रकाश इयं जगता स्थितिः पु

आदौ प्रनत दनु बंधविमोक्ष दृष्टी यश्चात्तु पंचरचना भुवनाभिधाना इत्यादि
का स्थिति रियं हि गता प्रतिष्ठां आख्यायिका सु भगवा ल जनोदिते वा ॥ २१ ॥ बाल
स्य हि विनोदय धात्री वक्ति श्रुतां कथां ॥ क्वचित् संति प्रहा वा हो राजपुत्रा स्वयः श्रुता
२२ ॥ हो न ज्ञा नो तथैक लुग भए वा हि न स्थित न संति ते धर्म युक्ता अत्यन्त सति यत्त
ने ॥ २३ ॥ तिष्ठं स्थैर्य गता प्राप्ता कल्पित स्यापि वास्तव त्वप्यतीतो दृष्टं तमाह आख्या
यि केति बाल जना येदि तो क्ता आख्यायिका कथा तथा वास्तव त्ववुद्धिं गता यथेदं जग
दपोत्यर्थः ॥ २१ ॥ ता मेव कथां कथयति बालस्येति पंचमि ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २२८ ॥

२४॥ २५॥ २६॥ दृष्टान्तसिद्धमर्थं दास्यंति के योजयन्ति॥ इयमिति ॥ २७॥ वसिष्ठो
मुपसंहरति इत्यादिप्रितिति एवंमायासद्भावे प्रमाणा मुपन्यस्य तस्या अनिर्वच
स्वकीयाद्यन्यनगरात्रिर्गत्य विप्रलाशयाः॥ गच्छन्तौ गगने वृक्षान् दृष्ट्वा
लक्ष्मिनिः॥ २४॥ भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोपिते। सुरमघस्थिताः
पुत्रप्रगया व्यवहारिणः॥ २५॥ धात्रेति कथिता रामवालकाख्यायिका
श्रुता। निश्चयं स यद्येवालोति विचारणाय धिया॥ २६॥ इयं सप्तार रचना
विचरोगितचेतसां। वालकाख्यायिके वैलथमवस्थितिप्रयोगताः॥ २७॥
इत्यादिप्रितिरुपाख्याने प्रियाशक्ते सुविस्तरं। वसिष्ठः कथयामास तैव श
क्तिर्निरूप्यते॥ २८॥ नीयतां वक्तुं प्रतिजानीते तैव शक्तिरिति॥ २९॥ ॥

कार्येति सखा माया शक्तिः कार्यं तत्स्वकार्यं भूतान्तर्गतं जगत् सत्ता श्रयाद्गुणशुद्धि
 लक्षणा विपरीतसत्ता भावा भवेत् माया शक्तिः कार्यं दाश्रयते वै लक्षणां दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति स्फोटेति । तद्भिगतशक्तिः कार्यरूपः स्फोट आश्रय रूपों गोर श्रु प्रत्यक्ष
 कार्यं दाश्रयत श्रु वा भवेच्छक्तिर्लक्षणा स्फोटं गाहो दृश्यमानौ शक्तिस्त
 जानुमीयते ॥ २८ ॥ पृथगुद्धोदराकारो घटः कार्योत्रमृत्तिका शब्दादिभिः पंच
 गुणैर्गुणा शक्तिस्त्वतदिधा ॥ ३० ॥ गच्छे शक्तिसु कार्यं नु मेवा अतस्तत्त्वां सावि
 लक्षणेनार्थः ॥ २९ ॥ उक्तं न्यायं मृच्छाकारपियोजयति पृथुवुद्धोदरेति यः पृथुवुद्धोद
 राकारः पृथुस्थूलं रुध्रं वर्तुलं पुदं यस्य स पृथुवुद्धोदरस्तथाविध आकारो यस्य स च
 दः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्य पंचगुणो यत्ता मृत्तिका श्रयः शक्तिस्त्वतदिधा उपमविधस्त

श्री ५

॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥

वैलक्षण्यमेवाह. नेति शक्तौ पृथ्वादिः कार्यधर्मो नास्ति. शब्दादिक आश्रयधर्मो
पि न विद्यते. अतो विलक्षणो न्यर्थः तर्हि सा कष्टशील्यत आह. अस्तित्वेन. यथा तथे
न्युक्तमेवार्थं स्पष्टयति. अतएवेति. यतः कार्यदि श्रयतश्च विलक्षणं अतएव एषा
न पृथ्वादिर्न शब्दादिः शक्तौ असुयथा तथा. अतएव ह्यस्ति तेषां नतिर्वचनम
हति॥ ३१॥ कार्ये न्यतेः पुनः शक्तिर्निगूढा प्रचक्ष्यता. कुलादिमहायेन विचा
रकारणता गता॥ ३२॥ अतन्वा विंति नु प्रचक्ष्यता ननु तर्ह्यस्ति न्यत्वमेव तस्या रूपं स्या
दित्याशंक्याह. नेति भेदेना भेदेना विंत्यत्वादिना वा केनापि ह्येतां निर्वचनं नार्हतीत्य
र्थः॥ ३३॥ ननु कारणात्वरूपातिरिक्ता शक्तिर्ब्रह्मस्ति तर्हि कारणात्वरूपमिव न सा कुतो प्रा
प्त इत्याशंक्याह. कार्ये न्यतेति. मच्छक्तिर्द्यदादि कार्यो न्यतेः पूर्वमपि दिगूढावति

छु ते तो नाव भासत इत्यर्थः तिगूरत्वे सति उपरि दृष्टादपि न तस्या अभिव्यक्तिः स्यादित्या
 शङ्कान्नप्रिव्यक्तस्यापि नवनीता दैर्मथ्यनादिनेव कुलात्मादेव्याप्यारेण तस्या अभिव्य
 क्तिः स्यादित्याह कुलात्मादिति आदिशक्तेन दंड वक्त्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥ ननु कारण
 पृथुत्वादिविकारांतं स्पृशदिंचा विमृत्तिकां एकीकृत्य घटं प्रकृतं कारविकला
 जनाः ॥ ३३ ॥ तिक्तस्य शक्तिवार्थस्य त्वेवार्थकारणयोर्भेदो कुतो नावभास इ
 त्याशङ्क्य भेदः पुनरतोर्विचारस्याभावादित्याह पृथुत्वेति अतिवेकिनो जनाः पृथुबुद्धत्वादे
 र्नाप्यकार्यशब्दस्य शक्तिगुणरूपं कारणभूतां मृत्तिकां चाविचारत एकीकृत्य घट इत्य
 चक्षते ॥ ३३ ॥ उक्तस्य घटव्यवहारस्याविचारमूलत्वं कुत इत्याशङ्क्याह कुला
 लेति कुलात् व्याप्यारत् पूर्वभाविनो मृदरास्या घटस्य घटत्वेन व्यवहारादविचार

॥ २३० ॥

सूतत्वे तस्येति भावः कस्य तर्हि घटत्वमित्यत आह यश्चात्मेति कुलालादिव्यापार
नंतरभाविनः पृथुर्धो दहकारस्यैव घटशब्दवाच्यत्वमुचितं तदुत्पत्त्यनंतरमेव
घटशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ ३४ ॥ तनुषारमार्थिकस्य घटस्यातिवचनीयश
कुलालव्यापृतेः पूर्वमानं शक्तो घटः याश्चात्पृथुर्धोदिप्रत्वे युक्ता हि
कुंभता ॥ ३४ ॥ स घटो न प्रदोभिन्नो विद्यो गी सत्य नीक्षतात्। नाप्यभिन्नः पुराधि
एव दहाम्या प्रनवे दहाम्या ॥ ३५ ॥ किं कार्यत्वं मुक्तमित्याशंक्य घटस्यापि चात्रा
र्थिकत्वं प्रसिद्धमित्यत आह स इति घटो मृदः पृथक् कृत्वा दुष्प्रशस्यत्वान्न प्रदोभि
द्यते नापि प्रदेवधि एव प्रस्थाया मनुपलभ्यमानत्वात् अतः शक्तिवदतिवचनीय एव
घटः फलितमाह तेनेति तनुशक्ति कार्यो ह भयो रप्य नीवचनीयत्वे शक्तिः कार्ये

वेति भेदव्यवहारः कुत इत्याशङ्क्याह अव्यक्तत्वे इति ३५॥ ३६॥ पूर्वमनप्रिव्यक्ता
 माया शक्तिः यश्चादप्रिव्यज्यत इत्येतन्न पुनरिदं मायासूयलभ्यत इत्याशङ्क्याह हेतु
 जालिक निष्ठा यति ॥ ३७॥ पुनरप्रिव्यज्यत इति पुनर्योगात् पूर्वशक्तिः कार्यस्य घटादेर
 अनिर्वचनीयत्वायं शक्तिवत्तेन शक्तिजः। अव्यक्तत्वे शक्तिरुक्ता व्यक्ता
 त्वे घटनामभनू ॥ ३८॥ हेतुजालिक निष्ठापि मायानव्यज्यते पुनर्यश्चा
 द्धर्तव्येनादिरूपेण व्यक्तिमाप्नुयात् ॥ ३९॥ नृत्तत्वं शक्त्या धारत्य मदादेः सत्य
 त्वपि त्वेति घटादेरप्यशक्त्या वप्यप्रहितमित्याह रुचमिति माया प्रयत्नेन विकाराय
 कार्यरूपस्य घटादेरनृत्तात्मतां प्रिव्यात्त्वविकाराणां घटादीनामाधा भूताया म
 दः सत्यत्वं च वाच्यं भगवित्वा हेतामधेय मन्त्रि केव सत्यं इत्यादि श्रुतिरुक्तावती

॥२३१॥

त्यर्थः॥ ३८॥ इदानीं वाचं प्रणमिन्वा द्युदाहृतं वाक्यमर्थतः पठति वाचः निष्ठा
द्यमिति विकारः मृत्कायो घटादिः वाचः निष्ठा द्युदाहिति नुये गो वाचं नाम प्रमात्रं नाम
वाच्य घटादेर्न सत्यता नामातिरेक एतत्तद्वारमाधिकं रूपमस्ति किंतु तदाधारभूता मृ
त्तत्त्वं प्राप्ता प्रत्येक विकारस्यानृतात्मतां॥ विकाराधारमृदुस्तु सत्यत्वं चावुवी
द्युतिः॥ ३९॥ वाचः निष्ठा द्युदाहिति नाम विकारो वाच्य सत्यता। स्येति दिगुदाहिति युक्ता
नु सत्या केवल मिति गा॥ ४०॥ व्यक्ता व्यक्ते तदाधार इति त्रिधा द्ययोः। पर्यायः
कालभेदे तत्तत्तीयस्त्वनुगच्छति॥ ४०॥ देवसत्येत्यर्थः॥ ४१॥ शक्तिस्तत्कार्यचोर
नृत्तत्वे तदाधारस्य सत्यत्वे च कारणमाह व्यक्ता व्यक्ते इति व्यक्ते घटादि लक्षणाः क
र्यः अव्यक्ता तत्तत्कारणभूता शक्तिः ते व्यक्ता व्यक्ते तदाधारभूता मृत्ति केत्येतेषु प्रध्ये

आद्ययोः पृथगोदिष्टयोर्द्वयोः कायशब्दयोः संबन्धितौ चोक्तौ तयोर्भेदेन भेदस्य
 विद्यमानत्वात्पर्यायः क्रमेण भवतु तौ बस्तु भवा धातुस्तु मदीदिनुगच्छति उभ
 यत्रानुवर्तते अयं भावः शक्तिं कार्ययोः कादाचित्कत्वादनुत्पत्तौ प्राध्याप्यतु कायत्र
 मानुगापित्वातरत्यत्वमिति ॥ ५७ ॥ इदानीं तिका रस्ये वासत्यत्वे हेतुत्रयमाह नित्यत्वमि
 त्तत्वं प्राप्तमातं वव्यक्तं मुत्पत्तिनाशभावात्तदुत्पत्तौ तस्य नापवाचानि व्यद्यते नृभिः ॥
 मिति सत्त्वेना व्यक्तशब्दवाच्यं घटादिकं कार्यं स्वरूपेणासदेवा प्राप्ततेन धोत्पत्तिवि
 नाशवदुपलभ्यते उत्पन्नं नंतरं वागिदिय जन्य नाप्रोत्य काले न व्यवहिते च ॥ ५८ ॥
 किंच व्यक्ते कार्यरूपे नृपि सत्तु कार्यादभिन्नं नाप्रवृत्तेषु नृणां शब्द उच्यते नृणां
 प्रनुव्याणावदने द्युवर्तते ततः कित्वाह तेनेति व्यक्तं कार्यं तेनेति व्यक्तं कार्यं तेने

॥ २३२ ॥

वा वा व्यवक्रियमाणेन नाप्राशयेन तिरूप्यत्वात् व्यवक्रियमाणत्वात् तदुपेन
त्यनाप्राशयेनैव रूपेण स्य तत्र व्यानाप्राशयेकमुच्यते इत्यर्थः अयं भावः विप्रते
द्यः च दशव्याप्त्येव प्रविशति च दशवेन व्यवक्रियमाणत्वात् च दशव्यव
दिति ॥ ५२ ॥ एवं हेतुवर्थप्रसाधे इदानीं अनुमानरचना उक्ता रसुचयति तिल
व्यक्तेनैव पिनाप्रेत नृवक्तेषु न वर्तते तेन नाप्राशयेनैव व्यक्ततदुपेन
त्यते ॥ ५२ ॥ नित्यत्ववद्विनाशित्वाद्वाच्यं प्राणनामनः व्यक्तस्य नृन इव
सत्यं किंचिन्मृदादिवत् ॥ ५३ ॥ त्वदिति व्यक्तस्य च दशव्यवक्रियमाणत्वात् वाच्यं यः
पृथुधोदाकाररूपप्रसिद्धिर्किंचित् किंचिदपि सत्यं न भवति तिलत्वत्वात् प्रिग
तंतत्वं वा सव रूपेण स्यात् तिलत्वं तस्य भावो नित्यत्वत्वं न स्यात् अविनाशित्वात्

दिसत्प्राप्तेव नाशप्रतियोगित्वात् वाचार्थप्रानाप्रतः वागिन्द्रियजन्यशब्दमा
त्रान्तरत्वादाविद्यपि हेतुबुद्धिद्वयवैधर्म्येण अत्रैव प्रयोगः द्योतयितुं
यः कार्यः असत्त्वोपविशुप्रहतिः निजत्वात्पदसत्त्वं न प्रवर्तते नतन्निवृत्तत्वं यथा
द्योतयुपादानमिति केवलव्यतिरेकीत्यप्रतिहेतुद्वये वियोजनीयं ॥ ५३ ॥

व्यक्तकालेनतः पूर्वमूर्ध्वमेवैकमूर्तिभाक् सतत्त्वमविनाशं तत्सत्यं मूर्ध्व
लोकव्यतिरेकः ॥ ५४ ॥ एवं विचारस्यासत्त्वत्वेन प्रपञ्चोदयान्तदधिष्ठानभूत

॥२३३॥

माप्रदः सत्त्वत्वेन प्रपञ्चोदयति व्यक्तकालेति व्यक्तकाले स्थितिकाले नतः पूर्व
वै व्यक्तोत्पत्तेः पूर्वमिति काले उर्ध्वमपि व्यक्तेर्विनाशो नरकोलेपि सत्त्वत्वेन
कस्यैवाकारस्य प्रवर्तत्वेन वास्तवत्वे एव सत्त्वत्वेन इति सतत्त्वं अविनाशं नाशर

हितं च यन्मृदुलं तत्तत्प्रतिपत्तिकं ध्यते. विप्रतं मृदुलं सत्त्वं भवितुं प्रवर्तते तत्तत्तत्त्वा
न आत्मवदिन्यादयो ज्ञेयं ॥ ५७ ॥ ननु घटादेः कार्यं ज्ञातत्वा सत्त्वं ते तस्यारोपितं
रजतादेरिवाधिष्ठानज्ञानं निवर्त्य तात्पादिति शङ्कते व्यक्तीनिन्यादिस्त्रिभिः श
व्यक्तं घटोदिकारश्चेत्येतेनाप्रमिरीडितः अर्थश्चेदनुतः कास्मान्न
मृदो धे निवर्तते ॥ ५८ ॥ हेरप्रियी यमानो योर्थः कार्यरूपः तस्य का
रणातिरेकेणातिरेकेणासत्यत्वं गीक्रियमाणेन नृक्षरास्पकारणात्मना
ने किं न तन्निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥ इक्ष्वापतिरिति करे हरति. तितुं नृक्ष
तन्नोपपत्तिमाह. यस्मादिति. यस्मात्कारणात्तव घटादि विद्येयासत्यत्वं बुद्धि

नैव अतः स निवृत्त एवेत्यर्थः ननु गोपित रजतादिरुच्य रूपस्यैव तात्तु रूपा
 भ्यते न सत्पत्तु बुद्ध्यापगम इत्याहं त्वं तस्य निरुपाधिकं भुमत्वा दलु न थात्तु मि
 त्तु सोपाधिकं भुमे सत्पत्तु बुद्ध्यापगम इत्यनिवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह ईदृ
 निवृत्त एव स्यात्प्रति तत्तत्पत्तु प्रतिगता ईदृगु निवृत्तिरेवात्र बोधजा
 नत्व प्राप्तनं ॥ ५६ ॥ गिति अत्र सोपाधिकं भुमस्थिते ईदृगेव सत्पत्तु बुद्ध्या
 पगमरूपैव बोधजाधियानया थात्तु ज्ञान ज्ञानानिवृत्तिर भुमेयानत्व प्राप्तन
 नरुच्य रूप प्रतिपत्तिरूपेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ एवं कृद्वा मिषत आह पु प्रानेति जले
 धोमुखत्वेन प्राप्ते प्राप्तमो नो विप्रमान परमा र्थतो नाति न ज्ञो य पति माह तदस्य
 ति का स्य विदिते किनो विवेकिनो वा तस्मिन् नक्षेत्रे मुखे पुरुषे तीरस्थ पुरुष इव

॥२३४॥

सत्यत्वाभिमानं क्वचिद्देशे वा काले वा ने वा रतीति ॥ ५७ ॥ नन्वाशेषेति तस्य सत्यत्वं ज्ञानमा-
त्रात्र पुरुषार्थसिद्धिरित्याशंक्याह ईदृशिति अहं तवाहं आत्मानं वा नित्यं सत्यं सर्वस्य प्रियं
त्वति श्रुयेत्यस्य हि तीयानंदाभिजातं क्षणः पुरुषार्थः तद्वृत्तौ न्यप्रि प्राप्य ननु यत्
पुमानधीपुमानोरेभातोप्यस्ति न वक्तुतः तदस्य सत्यं वत्ता सि नैवास्या कल्पन्ति
तु कश्चित् ॥ ५७ ॥ ईदृशं गोधेपुमर्थत्वं मजमद्वैतवादिनां मृदु यस्यापरित्यागादि
वर्तत्वं घटततः ॥ ५८ ॥ स्य मृदुतं चेति हे ननु ज्ञाता न च घटस्य सत्यं त्वं बुद्धिनिव-
र्तनचेतदिदात्री सिद्धिप्रित्याशंक्याह मृदु यस्येति ॥ ५८ ॥ घटे मृदु यपरित्यागाभावे
विमृत्परिणामना घटस्य किं नस्यादित्याशंक्याह यापरिणाम इति यत्र क्षीरादौ
परिणामो भुवगप्यते तत्र क्षीरादिभावेत्य पूर्वस्य त्वागोउपलभ्यते इत्यर्थः

ननु विवर्ते पूर्व रूपा परि न्यागः कृदृष्ट इत्याशं वयं मत्सु वर्णयो दृश्यत इत्याह मत्सु
वर्ण इति मत्सु वर्ण विवर्तयोर्घट कुंडल योर्निष्यन्नयो रपिते तत्कारण भूत मत्सु वर्ण
रूपे न विवर्तते इति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ननु घटस्य मृद्विवर्तत्वं प्रनुपपन्नं घट

परिणामे पूर्व रूपं त्यजेत्तत्क्षीर रूपवत् । मत्सु वर्ण विवर्तते घट कुंडल
योर्निहि ॥ ४९ ॥ घटे भवेत्त मृद भावः कपाला नाप्रवक्ष्याता प्रवक्ष्याता प्रवक्ष्याता
मृदुपं सुवर्ण रूपं त्वतिस्फुटं ॥ ५० ॥ नाशे पुनर्मृद भावादर्शनादिनिशंकते घ

॥ २३५ ॥

ट इति मृद भावाभावे कारणमाह कपाला नाप्रिति कपाला नाप्रपि हि नाशे मृद भा
वो पल्लवः स्यादिति परिहरति प्रवक्ष्याता प्रवक्ष्याता सुवर्णत्वे तस्य घट प्रवक्ष्याता नव का शमि न्याह
त्वतीति ॥ ५० ॥ ननु परिणामे घटस्य तत्त्व नाप्रिहितानां क्षीर मत्सु वर्णानां मत्सु वर्ण

मृत्सुवर्गायोर्विवर्तन्तदृष्टान्तत्वं प्रगीक्रियेत तर्हि तद्वदेव क्षीरस्यापि तथा त्वं स्यादि
त्याशं वपाह क्षीरादाविति तर्हि तद्वदेवावस्थान्नरे माप्यद्यमानमोक्षयोः विवर्तदृष्टा
न नानप्रवेदिन्याशं वपाह एतावतीति एतावता क्षीरादेः परिणामिन्त्वेन मृदादाने
क्षीरादौ परिणामोस्तु पुनस्तदभाववर्जनात् एतावता मृदादानां दृष्टान्तत्वं
न होयते॥ ५१॥ आरम्भकादिनेः कार्ये मृदादौ गुणप्रापतेत्तत्तु यस्पर्शादयः
प्रोक्ताः कार्यकारणयोः पृथक्॥ ५२॥ मृत्सुवर्गादौ तदृष्टान्तत्वं विवर्तदृष्टा
नाभावः न होयते न नश्यति अयमप्रियायः क्षीरस्य पूर्वस्वरूपं यदि न्यागपुटः स एव स्थानं
न्यायति स द्वावा ज परिणामिन्त्वेन मेव मृत्सुवर्गायोस्तु अवस्थाना यति स द्वावा विष्णु
वस्वरूपं न्यागो भावात् विवर्तता यति॥ ५३॥ ननु मृत्सुवर्गायोः परिणामविवर्तवि

नारं भक्तत्वं प्रपि किं नंगी कियत इत्याशं ब्रूयाह- आहं भेति- आहं भवति नो मते क
 र्मेष्ट्यादिरूपेष्टदः मन्त्रिकादेः उच्यते इह गुणं कार्यं कारेण कारेण कारेण च द्वि
 गुणत्वं प्राप्य च तेन थासति गुरुत्वादि द्वे गुरुत्वादि द्वे गुण्य प्राप्य च तेति भावः कुतश्
 न्यत आह- रूपेति रूपादौ नंगुणा नंगी कार्यं कारेण च तेति भावः कुतश्च
 मत्सुवर्णप्रयश्चेति दृष्टान्तत्रयमाह- प्राहानो वासयेत् कार्यं न नत्वं
 सर्ववस्तुषु ॥ ५३ ॥ निभादः ॥ ५२ ॥ ननु मत्सुवर्णयोः किं द्वयोरेव विवर्ते दृष्टां
 तत्वे नेत्याह- मत्सुवर्णोति अरुणात्पुत्रः उद्दालकाव्यः काश्चिद् दृष्टि यथासौ प्रे
 षित न नत्पि ऐनेन्यारभ्य काश्चापि सपि त्वेव सत्यमि न्यतेन वा वयसं द प्रे षा कार्यस्या
 न नत्वे मत्सुवर्णयोस्तु दृष्टान्तत्रयमुक्तवानित्यर्थः किमर्थमेवे दृष्टान्तत्रयमुक्तवान्

॥२३६॥

नित्याशं वयाह अत इति यत एवं वदुषु मदादिषु कार्यानृतत्वं प्रयत्नप्रतो भूत प्रौक्तिक
रूपेषु सर्वेषु वस्तुषु कार्यानृतत्वं वासितं कथयिदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननु कार्यानृतत्वा अनुसंधान
मपि किमर्थं मुक्तमित्याशं वय कारणा ज्ञानात् कार्यज्ञानसिद्धये इत्यप्रियेणाह कार
कारणा ज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि सो वदत सत्यज्ञानेन नृतज्ञानं कथमंत्रोपपद्य
ते ॥ ५४ ॥ एतत्प्रदर्शयः ज्ञानात् कार्यज्ञानस्य घटादेर्ज्ञानमपि यथा सोमैकेन मृते
पिंडेन सर्वे मृत्ययंति ज्ञानं स्यादित्यादिवा उच्यते तौक्त्यनित्यार्थः ननु मत्सु वार्तादिस्त
यस्य पारमार्थिकस्य कारणास्य विज्ञानात् तद्विलक्षणस्य घटहवकादेर्हि ज्ञानप्रनुय
पन्नमिति शंकेते सत्यज्ञाने इति ॥ ५४ ॥ कार्यस्य सत्यात् तौ शब्दयोरुपत्त्या कारणा
ज्ञानात् कार्यगतसत्योऽज्ञानं प्रवर्ततेत्यप्रियेणाह सत्यत्वं सत्येति सत्यं सत्यं सत्यं

पुमर्थं पुं लो ज्ञातुः प्रयोजनं यस्मिन् तत् पुमर्थमिति वक्तुं ह्यभिः अ न तं शास्त्र
वि कारां शास्त्रावबोधनं प्रयोजनं वन्न भवतीत्यर्थः॥ ५६ ॥ ननु कारण ज्ञातात्
कार्य ज्ञानं भवतीत्येतत् श्रोतुं द्वौ च प्रकारहेतु भविष्यतीत्यभिप्रायेणाक्तं तदे
तर्हि कारण विज्ञानात् कार्य ज्ञानमिति हिते। मन्त्रो धातु मन्त्रिका वुद्धे लुक्
स्यात्कोऽत्र विस्मयः॥ ५७ ॥ ननु संप्रवृत्तीति शङ्कते तर्हि ति कारणास्य मद्
देः सत्यो राज्ञात् भवतीत्युक्ते मद् ज्ञानादमदो ज्ञात् भवति एवं सति साव्य त
एव च प्रकारेणार्थत इत्यर्थः॥ ५८ ॥ इदं विवेक रतां विस्मया भावोपेतुं हि
तानां विस्मयः स्यादेवेति परिहरति सत्यमिति कार्येषु घटादिषु विद्यमानेषां
सत्त्वा शः कारणस्वरूपमेवेति योजनंति तेषामाश्चर्यं भाभूदितरेषां नदज्ञा

न शून्यानां जायमानो विस्मयो नतिवारयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अ-
 नस्य विस्मयो भवेदित्युक्तमेवार्थं प्रयोजयति आरंभीति आरंभो नाम सप्र-
 वाय्य सप्रवायि निमित्त कारणो भो भिन्नस्यो न्यतिस्तो यो वक्ति एते यप्रारंभी-
 सत्पंकार्येषु वस्तुशः कारणमेति जानतः ॥ विस्मयो मास्ति हा नस्य
 विस्मयः केन चार्थते ॥ ५८ ॥ आरंभी परिणामो व हो किके कस्य कारणे
 जाते सर्वप्रति श्रुत्वा प्राप्नुवंत्येव विस्मयः ॥ ५९ ॥ न्युच्यते पूर्वस्य परि-
 न्यागेन रूपान्तरात्प्रित्तक्षाणां परिणामं यो वक्ति स परिणामो प्रकिया इयमजा-
 नानो लोको व्यवहारमात्रं परो लौकिकः एषां च याणां प्रवि कारण कस्यैकस्य
 जानादने केषां कार्यणां हि ज्ञानं भवतीति वाच्यं श्रवणाद्विस्मयो भवेदेव

॥ २३८ ॥

अ/२

ननु यथा श्रुतमर्थपरित्यजेत्स्थं त्वारव्याने किं कारणमित्याशंक्य श्रुतेस्तत्र नात्य-
र्याभावादित्याह अद्वैत इति अद्वैतविज्ञाने शिष्यप्रतिपुत्तीकर्तृमेव ह्यं दोग्य श्रु-
तोरुक्तस्य कारणस्य विज्ञानात्सर्ववर्थाकार्यारणं विज्ञानमुक्तं तनुकार्यारणप्रनेकेषां
अद्वैतेप्रपुत्तीकर्तृमेवात्रैकस्यबोधतः सर्वबोधः श्रुतो नैव नानात्वस्य
विवक्षया ॥ ६० ॥ एकमन्तरपिरावुविज्ञानात्सर्वमन्त्रयधीर्यथा तथैकव-
प्रबोधेन जगद्विद्विप्रान्यतां ॥ ६१ ॥ विज्ञानसिद्धयर्थमित्यप्रिप्रायः ॥ ६० ॥ इ-
दानीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने दृष्टान्तपुदर्शनपरस्य यथा सोमेकेन मन्त्रेण देवस्य
वमन्त्रयं विज्ञानस्यादिति वाच्यस्यार्थनिरूपणपुरा सांदा द्वां तिक पुदर्शनपरस्य
उत्तसादेशप्रप्राधोयेन श्रुतं श्रुतं प्रवन्त्यमन्त्रं मन्त्रमपि ज्ञातं विज्ञातमिति वाच्यस्या

र्थं पुद्गल्यि नृपुक्ते क्लृप्तमाह सकृन्मृत्पिंडेति यथा घटः स एव लघुपादानस्य
सकृत्स्य मृत्पिंडस्यावबोधान्न द्विकारणं सर्वथा घटादीनां बोधो भवति एवं सर्वोपा
दानस्यैकास्य बुद्ध्यणो बोधान्न कार्यस्य कृत्स्नस्य जगतो बोधो भवतीत्यवगंतव्यमिति

सच्चित्पुरात्मकं बुद्धनामरूपात्मकं जगत्तापनीये श्रुतं बुद्धसच्चिदानं

दत्तक्षणां ॥ ६२ ॥ अर्थः ॥ ६१ ॥ ननु बुद्धजगतोः त्वरूपापरिज्ञाने बुद्धज्ञानात् जग

गतो ज्ञानं भवतीत्येतन्न अवगंतुं शक्यत इतीत्याशंक्यतदवगममायतनु प्रबलत्वं पद
श्रम्यति सच्चिदिति बुद्ध्यणः सच्चिदानंदत्त्वरूपत्वविशिष्टप्रमाणमित्याशंक्यतापनीये
दि श्रुतयः पुमण्यमित्यादिप्रायोगाह तापनीय इति उत्तरं स्पष्टं तापनीये अर्थः

॥ २३२ ॥

वीरिणीकोलाचदुष्टेदेदं सर्वं स विदितं दमात्रमित्यादिप्रदेशोपबृत्त्याः सञ्चिदा
नंदत्वमुक्तामित्यर्थः ॥ ६२ ॥ आदिशब्देन विवक्षितानि श्रुतं तत्ताहि दर्शयति
संप्रपेति आरुणि पुत्रेणोद्घातकेन छांदोग्यश्रुतौ स देव सोम्येदमगुमासीदि
संप्रपमाहृणिः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्म ब्रह्म ॥ सनत्कुमार आनंदमेव मन्यत्र
गाम्यतां ॥ ६३ ॥ त्यादिना संप्रपं ब्रह्म निरूपितं तथा ब्रह्म ब्रह्म शाखा ध्या
यित्वा तेन रेयोपानि यदि प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्म न रूपं न ब्रह्म लोदर्शय
ति एव पूर्वोक्तं तां छांदोग्यश्रुतौ स देव सनत्कुमार लो गुरु न रदारव्य शिष्या
य भूनात्वेव विजिज्ञासितं ब्रह्म इत्युपक्रम्य यो वै भूमानत्वेव मिति भूमाशब्दमिति

क्षेत्रस्य बुद्ध्या तात्पर्यं न दृश्यते मुक्तवाच्येन्यर्थः उक्तं न्यायप्रत्ययवाच्यं यदिहाति एवम
 न्यवेत्ते अत्रान्वयेन अत्रान्वयेन यथादिश्रुतिषु आनंदेवुत्प्रेति व्यजनादिन्यादिवाच्ये
 रानंदेवुत्प्रेतिषु तात्पर्यमिति उक्तं व्यभिक्तिभावः ॥ ६३ ॥ अत्रान्वयेन देविवनाप्रत्ययमीरपि प्र
 विविच्य सर्वत्र तात्पर्यमिति कृतवानामिति वृत्तिः अहं व्याकरवाणीमेनामरूपे इति
 इति ॥ ६४ ॥ तद्विशिष्टं तात्पर्यमिति सर्वत्र तात्पर्यमिति विवेच्य धीरः नामाति कृतवा
 अपि तद्वत्प्रत्ययदासे इति अनेन जनिनात्मनानुष्ठितिप्रत्ययप्रत्ययै व्याकरवाणी इति च त्व
 स्यैव जगन्निवेनामरूपे अत्रान्वयेन इति न्यर्थः ॥ ६५ ॥ तत्रैव अत्रान्वयेन मुदाहरति अत्र
 कृतमिति उक्तं दारण्यक अत्रान्वयेन दंतर्द्ध व्याकृतमासीत् तत्रान्वयेन व्याकिच

॥२५०॥

रु प्रिय ३

तासौ नामा यत्रिदं रूपमिति सूक्ष्मं जगत्तौ नाम रूपं त्वत्वं च द्विती प्रित्यर्थः
सूक्ष्मेः पूर्व इदं जगदव्याकृतमव्याकृतं नाम रूपं त्वत्वं च द्विती प्रित्यर्थः
धावा च वाचकभावेन व्याक्रियते व्यक्तीकृतमित्यर्थः इदं जगत्तौ द्वे त्वत्वं च
अव्याकृतं पुरा सूक्ष्मे सूक्ष्मं व्याक्रियते द्वे धावा अविन्त्यशक्तिर्ममं धा
बुद्ध्यप्यव्याकृतमिति धावा ॥ ६५ ॥ कृतं मासीदित्यत्रा व्याकृतं शब्दस्यार्थमाह
अविन्त्यशक्तिरिति ये मं बुद्ध्यप्यविन्त्या शक्तिर्ममं धावा एषा व्याकृतमिति धावा ॥ ६६ ॥
वेष २ व्याकृतं शब्दं नाप्रिधीमेत इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ तत्रा मं रूपं त्वत्वं च व्याक्रियते त
स्यार्थं प्राह अविन्त्यशक्तिरिति अविन्त्यशक्तिरिति बुद्ध्यप्यविन्त्या शक्तिर्ममं धावा एषा व्याकृतमिति धावा ॥ ६८ ॥
कउपंचरू पेणा ब्रह्म धावाकारं परिहा प्रं धावा प्रोति माया बुद्ध्यप्यविन्त्या शक्तिर्ममं धावा एषा व्याकृतमिति धावा ॥ ६९ ॥

प्रमाणमाह माया मिति मायादूरोक्ता प्रकृतिः प्रक्रियते इत्येति प्रकृतिरुपा
 दानकारणा विद्यान्यायिनं तस्य आश्रयत्वेन तद्वदन्तं न ह्येवं मायानेमात्रकं
 विद्यादिन्यनुवर्तते उभयत्र तु शब्दः परस्परवैरुद्ध एव नानार्थः ॥ ६६ ॥ इदं
 अविकृतब्रह्मनिष्ठुद्विकारं यात्यनेकं धामा मायां तु प्रकृतिं विद्यां नमाध्र
 नं तु महे अहं ॥ ६६ ॥ आद्योद्विकार आकाशः स्वकं रूपं तन्निष्ठा
 तनुतत्त्रयं ॥ ६७ ॥ नो मायो यद्विहितं चक्षुराः प्रथमं कार्यं माह आद्य
 शक्ति तस्य कारणादागतं रूपत्रयमाह स इति तद्विद्वानंदरूप इत्यर्थः तस्य
 प्रतिलिखं रूपमाह अहंकार इति तस्य मूर्धन्या इव त्रयो विह्वल एव प्र
 हं तदिति सदादितु पत्रयं गतवित्तिन्यर्थः तस्य चतुर्थं रूपस्य मिथ्यात्वे

॥२४९॥

उमाहः नेति ननूत्यत्रि विताशयोर्मध्ये प्रतीयमानस्य वकाशस्य कथयसन्तुति
न्याशं क्वाहः आदाविति ॥ ६७ ॥ उक्ताये श्री कृष्ण क्यं प्रमाणायति अव्यक्ता
नव्यक्तेः पूर्वमस्येवं तपश्चाच्च विताशतेः आदावं ते च यन्नातिवर्तथा ॥ ६८ ॥
अव्याक्ता दीति भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तरि धनायेते न्याह कक्षा
र्जुने प्रति ॥ ६९ ॥ मृद्वं ते सविदार्तदा अनुगच्छति सर्वदा तिरा काशे सदा दीता
प्रनुभूतिर्निजान्मानि ॥ ७० ॥ दाति ॥ ६९ ॥ सदादि रूपत्रयस्याकाशे सत्वे किं
प्रमाणमित्याशं क्वांनुभूतिरेव प्रमाणमित्याह मृद्विति मृद्विति दृष्टान्तप्रदर्शनाथ
घटादिषु यथा कालत्रये मृदु नुवर्तते तथा सदादि रूपत्रयं सर्वदा नुगतमित्यर्थः
ननु वकाशं विहाय सदादि रूपत्रयं कथं प्रनुभूतमित्याशं क्वाह तिरा काश इति ७० ॥

द्वन्निजदुःखं मयि किं न स्यादित्याशंक्य दुःखेन निजं रूपं सिद्धाभावाच्चेदप्रित्याह निज
दुःखमिति ॥ ७२ ॥ ननु निजानंदस्य सदा नंदत्वात् सर्वदा हर्ष एव स्यान्ननुशोक इत्याशंक्य
न ह्यनित्यत्वे विनदग्राहि होमनसः क्षणिकत्वेन प्राप्तस्योक्तस्योपि क्षणिकत्वमिति
आनुकूल्ये हर्षधीं स्यात् अतिकूल्ये नु दुःखधीः हृयाभावे निजानंदः निजदुःखं न
नक्तुवित् ॥ ७३ ॥ निजानंदे स्थिरहर्षशोकयोर्व्यत्ययः क्षणात् प्रतपः क्षणो
कत्वेन तयोर्मनसतेष्यतां ॥ ७४ ॥ आकाशे येन प्रानंदः सत्ताभावेन तु संप्रते।
वाद्यादिदेहपर्यंतं तुल्यं चैवं विभाव्यतां ॥ ७५ ॥ निजानंद इति ॥ ७६ ॥ दृष्टं ते सि
द्धमर्थं दास्यंति के योजयन्ति आकाश इति एवं निजानंदे तुल्यं चैवं विभाव्यतां सत्ताभा
वेन भवतां च भुवगम्येते तेनोपपादनीये इत्यर्थः ॥ आकाशे पुनित्वादिनमर्थं वाद्यादि

शरीरानि च भूय गंतव्यमित्याहुः वाद्यादिति ॥ ७५ ॥ तत्र वाद्यादौ नाप्रसङ्गात्तथा धर्मप्रतिपादनं
गतिरिति वा ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ कल्पितमाहुः अनेकधाति तर्हि प्रतीयेमानयो नीम

गतिरिति वायुसूयं वदन् दूदं ह्युक्त्याने। तत्र स्पष्टवता भूमेः काठिन्यं चेति निर्णयः

॥ ७८ ॥ असाधारण आकारे ओषधयश्च तेषु भूषि। एवं विधाय प्रसक्तं तत्र दू
यं यथोचितं ॥ ७९ ॥ अनेकधातिप्रतिपत्तेषु नाप्रसक्त्येषु वै कथा। तिष्ठन्ति सच्चिदानं

दादितं तादौ न कल्पयितुं ॥ ८० ॥ त्रिल्लत्वे नाप्रसक्त्येवै जन्मनाशमुत्तेवते। बुद्ध्या बु

द्ध्या विक्षेपसमुत्ते बुद्ध्यादिवत् ॥ ८१ ॥ सच्चिदानंदरूपेस्मिन् पूर्णवत्त्वमिति

वाक्ष्यते। स्वयमेवावजानाति नाप्रसक्त्ये शान्तेः शान्तेः ॥ ८० ॥ रूपयोः काणतिरित्या

शब्द कल्पितत्वेमेव गतिरित्याहुः त्रिल्लत्वे इति कल्पितत्वे हेतुः जन्मनेति ८२ ॥ ततः किं

॥ ८० ॥ तत्र वाद्यादौ नाप्रसङ्गात्तथा धर्मप्रतिपादनं

॥ २४३ ॥

बुद्धिज्ञानदार्ढ्यस्य द्वैतावज्ञा पूर्वकत्वाद्बुद्धिरादिवत् द्वैतावज्ञापि कर्तव्येत्याहुः यावदिति ८१
उभयाभ्यासस्य दूतमाहुर्नदिति ८२॥ इदानीं बुद्ध्याभ्यासस्य सूत्रमाहुः तच्चिंतनमिति ८३॥

यावद्यावदवज्ञास्यान्नावज्ञदीक्षायां यावद्यावन्नदीक्षेत तावज्जावदुपेत्यजेत् ॥ ८१॥
तदभ्यासेन विद्यायां सुस्थिताया प्रयं पुमान्। जीवन्नेव भवेत्सुक्तिवपुरस्तु यथा तथा
॥ ८२॥ तच्चिंतनं न तत्कथं न प्रत्यो न्यंतत्सु वीधनं। एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं हि
दुर्विधाः ॥ ८३॥ वासनो तेज कालीना दीर्घकालं निरंतरं। सादरं चाभ्यास्य प्राप्ते सर्व
थैव निवर्तते ॥ ८४॥ मृच्छन्ति बहुलशक्तिरनेकात्मनस्तान्मृजेत्। यद्य जीवग
तानि दास्य प्रच्छात्रनिदर्शनं ॥ ८५॥ नन्वनादिकालमारभ्य प्रतिभासमान द्वैत
स्य कादचित्केन ज्ञाताभ्यासत कथं निवृत्तिरित्याशंक्य दीर्घकालं तैरंतर्यमत्कारसे

विज्ञेना आसेन निवर्तत एवेत्याह वासनेति ८५॥ ननु बुद्ध्या एव तस्यानेकाकारजगदे
 तुल्यमनुपपन्नमित्याशंक्यमायासहितस्योपपद्यते इत्याह मदिति अनन्तत्वाय
 निद्राशक्तिर्यथाजीवेदुर्घटस्तप्रकारिणी॥ बुद्ध्यापेवातथा मायासुखस्थित्यं
 तकारिणी॥ ८६॥ स्वप्ने विद्यमानं यथेष्टं त्वमृदुच्छेदनेन यथा॥ मुहूर्ते तत्सर्वं
 च मृतं पुत्रादिकं पुनः॥ ८७॥ इदं युक्तमिदं नेति व्यवस्थातत्र दुर्लभा॥ यथा यथे
 क्षते यद्यत्तत्तद्युक्तं तथा॥ ८८॥ शीतपथः ननु मृच्छते सत्यत्वात् दत्ते कहेतुत्वा
 द्विषमो दृष्टांत इत्याशंक्य यथाक्षान्तरमाह यदेति॥ ८९॥ दृष्टांतं विहायति निद्राशक्ति
 रिति दाक्षान्तिकमाह बुद्ध्यापेति ८९॥ दुर्घटकारित्वमेव दर्शयति ९०॥ स्वप्ने दुर्घट
 त्वहेतुमाह इदमिति॥ ९०॥ उक्तं मयि कैमुतिकन्याये तस्य कस्यमिति ईदृश इति॥

॥२४४॥

८३॥ अथ यत्तमानं ब्रह्मनिष्ठाया मायाया जगद्वेत्तुं त्वे दृष्टान्तमाह शयान इति ८०॥ मा
यास्तु सान् यदा र्थान् दृश्यमिति स्वातिस्त्वा ग्रीति ननु पां बभौतिकत्वे सप्राने पि के च विज्ञे
ततत्त्वमितरत्र तदभात् जडत्वमित्यर्थः ॥ ८१॥ ननु चेत्तना चेत्तन वि भाग शिष्टं यत्तु क
ईदृशो महिमा दृष्टो निद्रा दक्ते र्द्यत द्या माया शक्ते रविं त्यो यं महिमेति किं प्रकृतं
॥ ८२॥ शयाने पुरुषे निद्रा सं बद्ध वि धं सृ जेत ब्रह्म एव तं निर्विकारे विकारं न
कल्पयन्त्यसौ ॥ ८३॥ खानि लाग्नि जलात्पंडु लो कप्रो ल्लिखित्यादिकः विकारः
प्राणि धी ष्वंत शिष्टा माया प्रति विं यता ॥ ८४॥ चेत्तना चेत्तने खे षु स वि दानं दत्त क्षणं
समानं ब्रह्म मि तं चेत्तना प्रकृतं पृथक् पृथक् ॥ ८५॥ तस्यैव किं तस्यादित्या शं क्य
ब्रह्मणाः सर्वोपादानत्वेन सर्वत्र समत्वा नैवापि न्याह चेत्तनेति ॥ ८६॥ ब्रह्मणा श्रुतं ज

उ साधारणान्ते हेतुमाह ब्रह्मण्येते इति ब्रह्मणः सर्वकस्य नाधारत्वात् सर्वगतत्वमित्यर्थः
 नत्कथं सर्वगत्येत इत्याशंकायां कल्पितनामरूपस्यागेधिष्ठानं ब्रह्मण्येतत् इत्याह
 उच्येतेति ॥ २३ ॥ उक्ता ये ह्यंतामाह जलस्य इति तीरे धोपुरे देहे परिदृश्यमानो विनत्रो
 ब्रह्मण्येते नामरूपे यदे विवक्षितस्थिते। उच्येतेनामरूपे देसज्जिदानंदधीभवेत् ॥
 २३ ॥ जलस्य धोपुरे स्वस्य देहे ह्येष ये दृश्यन्ते। तीरे स्थित्व देहे स्वेतात्पयस्य
 यथा तथा ॥ २४ ॥ सहस्रशो मनो राज्ञे वर्तमाने स देवता सर्वरूपे दृश्यते यद्दुपेक्षा
 नामरूपयोः ॥ २५ ॥ धारं परित्यज्य तीरस्थे स्वदेहे तद्विपरितिममत्त्वबुद्धियथेत्यर्थः ॥
 २६ ॥ इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं ह्यंतांतरमाह सहस्रश इति उच्येक्षा कर्तव्येति शेषः ॥ २७ ॥

॥ २४ ॥

प्रवर्तते विज्ञे दृष्टान्तमाहः क्षणे क्षण इति दार्ष्टान्तिकमाह व्यवहार इति ॥ ८६ ॥ तदेव विव
क्षोति न वा स्यमिति ॥ ८७ ॥ द्वैते क्षणिकत्वं मुपसंहरति मनोराज्यादि शेष इति क्षणिकत्वं साध
क्षणं क्षणं मनोराज्यं भवत्येवान्यथान्यथा गतं गतं पुनर्वाति व्यवहारो वहिस्तथा ॥ ८८ ॥
न वा स्यं यौतने प्राप्ते यौतनं स्थतिरेतथा मृतः पितृ पुनर्नाति नायात्येव गतं दिनं ॥ ८९ ॥
मनोराज्यादि शेषः कः क्षणध्वंसिनि लोकि के। अतो स्थिन् प्राप्तमाने विन तस्य न्तधि म
त्यजेत् ॥ ९० ॥ उपेक्षिते लोकि के धीर्निर्विघ्नं ब्रह्मवर्तते। नटवत्कृत्रिमा स्थायां निर्वह
त्येव लोकि के ॥ ९१ ॥ तेषु योजनमाहः अतो स्थिन्निति ॥ ९२ ॥ ननु लोकि को ये क्षायो को
लाभ इत्याशंक्य ब्रह्मधीः स्थिरा प्रवर्तनीत्योह उपेक्षिते इति तार्ह जातिनो व्यवहारः कथ
मित्याशंक्याहः नटवदिति ॥ ९३ ॥ ननु जातिनो व्यवहारो भुवगमै वि कारित्वं प्रसज्येतेत्या

शंख्यबुद्धौ व्यवहारवत्त्वात्प्रतिष्ठाप्यमानातिरिक्तकार इति स ह्यंतमाह प्रवृत्ततीति उदके उप
 रि प्रवृत्तत्वं वि अधः स्थिता प्रोक्ता यथा शिला यथा न च तति तथा एव बुद्धौ संसरन्मो प्रपि न जानी सं
 सरतीत्यर्थः ॥ १०० ॥ न च रं दे बुद्धौ तद्विलक्षणं स्प जगतः कथं प्रवृत्तं भानमि न्या शं वपतिः छिदे द
 प्रवृत्तत्वं वि नी रे धः स्थिता प्रोक्ता यथा । नाम रूपान्यथा त्वेपि कूटस्थं बुद्धनाम्यथा
 ॥ १०० ॥ तिः छिदे दर्पणे भाति वस्तु ग भं वृत्तं द्वियत् । स चिद्व्यतेन यथा नामा जगदग भं वि दं
 वियत् ॥ १०१ ॥ अहं दृष्टं दर्पणं ने व न दंतस्थे क्षणं तथा । अमन्त्रासं वि दानं दं नाम रूप
 मतिः कृतः ॥ १०२ ॥ यं गो सा व का रा वस्तु नो यथा भानं तद्वदित्याह तिः छिद इति ॥ १०१ ॥ न
 च हरे बुद्धौ कथं जगत् प्रतीतिरित्या शं वपतिः स वि दानं द प्रतीति पुरः सर मे व जगत् प्रतीति
 रिति स ह्यंतमाह अहं इति ॥ १०२ ॥ ननु नाम रूपयोः पि भासमानत्वात् कथं ति र्निषेधय बुद्ध

॥ २४६ ॥

4
प्रतीतिरित्यारंभक्यतदुक्तुं व्याप्यमाह प्रथमप्रति- एवमिति सच्चिदानंदे बुद्ध्या कल्पितना-
मरूपान्तरके प्रयत्ने सच्चिदानंदमात्रं बुद्ध्या गृहीत्वा नामरूपयोरुत्पत्तिं धारयेत् एवं सति निर्ज-
गदुल्लसच्चिदानंदलक्षणं प्रतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ इदानीमध्यायार्थमुपसंहरति ॥ १०५ ॥

प्रथमं सच्चिदानंदे भासमाने यत्नवता बुद्धिं नियम्य तेषां धारयेत् नामरूपयोः ॥ १०३ ॥
एवं च निर्जगदुल्लसच्चिदानंदलक्षणं । अद्वैतानंद एतत्सिद्धिं प्राप्स्यन् जनोश्चिरं ॥ १०४ ॥
बुद्धानंदमिष्टं ग्रंथे न तां यो ध्यायति ॥ अद्वैतानंद एव स्यात् जगन्निध्यात्तु चिंतया ॥ १०५ ॥
इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ योगेनात्मविठे केन ह्येतन्निध्यात्तु चिंतया । बुद्धानंदं पश्यतोऽथ
विद्यानंदो निरूप्यते ॥ १ ॥ बुद्धानंदेति । इति बुद्धानंदः । द्वैतानंदो नाम तृतीयः । इदानीं कृत्वा
तर्तिष्यमाणा यो ग्रंथः संप्रत्यहं योगेनेति ॥ १ ॥ विद्यानंदस्वरूपमाह विद्यानंदवदि

नितस्यागंतरभेदमाह दुःखेति २ ॥ चतुर्विधमेव दर्शयति दुःखभावा इति ॥ ३ ॥ त्रिवर्तनी
 यंदुःखं विप्रजते ऐहिकमिति ऐहिकस्य त्रिवृत्तिरुद्धारणकं वाच्ये नोच्यते इत्याह त्रिवृत्तिमिति
 विषयानंदवद्विद्यानंदो धीवृत्तिरूपकः ॥ दुःखभावादिस्तु येन प्रोक्तं स चतुर्विधः ॥ २ ॥
 दुःखभावा श्रुता मापिः वृत्तकृत्यो ह प्रित्यसौ ॥ प्राप्ता प्राप्ता प्रित्येवं चतुर्विधं मुदा हतं
 ॥ २ ॥ ऐहिकं चासुखिकं चेत्येवं दुःखं द्विधेरितं ॥ त्रिवृत्तिमेहिकस्य ह उद्धारणकं वचः
 ॥ ३ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति यस्तु ॥ किमिच्छन् कस्य को माय शरीरम
 नुसंजरेत् ॥ ४ ॥ जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः ॥ चित्तादात्म्या त्रिविदे हे जा
 तः सन् प्रोक्तो वुजेत् ॥ ५ ॥ ॥ तत्तु अतिवाच्यं यथैति आत्मानमिति ॥ ५ ॥ आत्माति
 शोकसंबंधं दर्शयितुं तद्भेदमाह जीवात्मेति आत्मनो जातत्वे निमित्तमाह चित्तादात्म्यादिति

॥ २५७ ॥

वेतन्यस्य स्थूल सूक्ष्म कारणा रूपे विप्रिः शरीरे सादात्म्य प्रमे सति विनो प्रोक्त
तं भवति स प्रोक्ता जीव इत्युच्यते ॥ ६ ॥ इदानीं परमात्मनः स्वरूपमाह परमात्मे
ति ताव प्रोक्त रूपत्वा यत्र पुकार माह तादात्म्यमिति नामरूपकस्य तद्विधान
परात्मासिद्धिदा तद तादात्म्यं नामरूपयोः गत्वा प्रोक्तत्वा मायत्र साद्विवेके
नृनोपयं ॥ ७ ॥ प्रोक्तमिच्छन् प्रोक्तार्थे शरीरमनुसंजरेता ज्वरा विषु शरी
रेषु स्थितान् त्वात्मनो ज्वराः ॥ ८ ॥ चेन्न तन्नादात्म्यं प्राप्य प्रोक्तमिच्छन् इत्य
र्थः प्रोक्तत्वाद्यभावे कारणमाह तदिति ताव्वां शरीरत्रयजगद्भिर विवेके प्रेदे
जाते सति नोपयं प्रोक्त प्रोक्त रूपे नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तमर्थं विवरोति प्रोक्त
मिति ॥ ८ ॥ कस्मिन् शरीरे को ज्वर इत्याशङ्क्य स्थूल देहे विषु प्राप्ता न ज्वरान्

दर्शयति व्याधय इति लिंगदेहगता नृज्वरानाह काप्रको धादय इति ॥ इदानीं उ
 दाहृत आतिनात्यय कथनव्याजेन पूर्वोक्त प्रेयोथान् विशदयति अहंता नंदेति
 व्याधयो धातुवैषम्ये स्थूल देहे स्थिता ज्वाः काप्रको धादयः सूक्ष्मे हृयोर्वा
 जंतुकारणे ॥ १० ॥ अहंता नंद प्रेयोरा परात्मनि विवेचिते अपरये न वास्तवं
 भोग्यं किं न प्रेक्षेत् परात्मनि ॥ १० ॥ आत्मानंदोक्तं रात्यात्पितृ जीवात्मन्यव
 धारितो भोक्ता नैवास्ति कोप्यत्र शरीरज्ज्वरः कुतः ॥ ११ ॥ नृतीयाध्यायोक्तं पु
 नरेण प्रायाकार्यरूपा भ्यां सन्निधानंदं परमात्मनि विवेचिते प्रेदेन ज्ञाते सति सर्वं पु
 षं च प्रीत्येति ज्ञातं किं न प्रो ग्यमिच्छति ॥ १० ॥ ततः पूर्वाध्यायोक्तं रात्या जीवात्म
 स्वरूपेऽसंग कूटस्थ चैतन्यरूपे निश्चिते सति काप्रयि नृभावनं ज्वादि सर्वं क्षी नास्ति

॥ २४८ ॥

त्याह आत्मानं दोक्त इत्येति ॥ ११ ॥ इदानीमासुषिकं ज्वरं दर्शयति. पुण्येति तस्य भावः. प्रथमे
ध्यायेति रूपित इत्याह. प्रथमा ध्याय इति ॥ १२ ॥ तनुनातिन आरव कर्म विषया विंता
मा भूदागो मि विषया विंता भवत्येवेत्याशंक्यतश्च थापुकर परा इत्यादि श्रान्त्या ज्ञाति
पुण्यपापद्वयो विंता दुःखमासुषिकं भवेत्. प्रथमा ध्याय एवोक्त श्रित्तानेन तत्तये
दिति ॥ १३ ॥ यथापुकर परो सिन्न पाप श्रेष्ठान्तथा. वेदनादूर्ध्वमागापिक
र्मणो श्रेष्ठान्तुधे ॥ १४ ॥ इति कान्तुलान्तुलस्य वृद्धिदाहः क्षणाद्यथा नथा संवि
तकर्मस्य दग्धं भवति वेदनात् ॥ १५ ॥ न आगापिकर्म संवन्धनिराकरणात् तद्विषयपि
विंतानास्तीत्याह यथेति ॥ १६ ॥ तद्यथेष्टी कान्तुलमग्नौ प्रोक्तं प्रदूयते तं ह्यस्य सर्वं पापमा
नः प्रदूयते इति श्रान्त्यवच्छेदं संवितकर्म विषया विंता ज्ञातिनो नास्तीत्याह इष्टीकेति ॥ १७ ॥

उक्ताथमगवद्वत्तमपि प्रमाणा यति यथेति ॥ १५ ॥ अस्मिन्नेवार्थेन मातृवर्धनेन पितृवर्धने
 ननस्ते येन भूराहत्या तास्यार्थेन च कृषं मुखं नीलं वेत्तीति ह्यं दोग्य श्रुति वाक्यमर्थतः
 यथेधांसि सपि ह्येति प्रस्यसात् कुरुते जेत। ज्ञाताग्नेः सर्वं कर्माणि प्रस्यसात् कुरु
 ते तथा ॥ १५ ॥ यस्य नाहं कृतो भावो गुह्यं यस्य न लिप्यते। हत्वापि सङ्ग्राहोक्तान् न हन्ति
 न निवर्धते ॥ १६ ॥ मातोपित्रोर्वर्धते यं भूराहत्या न्त्र दीदृशां न मुक्तिं नारायेतु यं
 शिवकांतिर्न नश्यति ॥ १७ ॥ दुर्वाभाववदेतास्य सर्वं कामाप्तिरीहति। सर्वान् कामानेता
 वाप्स्यत्यमृतो भवदित्यतः ॥ १८ ॥ पठति न चेत्पेकं पदं नीलमिति कांतिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तं
 चानुर्विध्यमध्वे द्वितीयं प्रकारं मातृ दुर्वाभाववदिति ईहति श्रुत्येति शेषः अस्मिन्नेवार्थे
 नरेय श्रुति वाक्यमर्थतः पठति सर्वं निति ॥ १८ ॥ जक्षते कीडन् रममाणः स्त्रीभिर्जनैर्वा

॥ २५२ ॥

नानिभिर्वाक्यस्यैव नोपजतं स्मरन्निदं शरीरमिति ह्यं दोग्य अतिवाक्यमर्थतः पठ
ति जक्षदिति ॥ १८ ॥ तत्रैतन्नैत्रिरीय अतिवाक्यं पठति सर्वान् कामानिति ननु कर्मफलभो
जक्षन् कीदृन् रतिं प्राप्नुः स्त्रीभिर्मनैस्तथेतरे शरीरं तस्मिन् पुण्याः कर्मणा ज्ञेय
दम् ॥ १८ ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति नान्यवत् जन्म कर्मभिः ॥ तत्रैतन्नैत्रिरीय भोगाय
गपन् क्रमवर्जितः ॥ २० ॥ युवास्तूपावविद्यावान् नोगो दृढचित्तवान् सैवोयेतः स
र्वपृथ्वां चित्तपूर्णं पुण्यलयन् ॥ २१ ॥ गां गीकारे जन्मपि पुमज्जेतेत्याशं ब्रूयात् नान्य
वदिति ज्ञानेन चित्तकर्मणां दग्धत्वाद् जवत् जन्मना स्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं तैत्रिरीयक
वृहदारण्यकवाक्यं संक्षिप्यार्थतः पठति युवेति ॥ २१ ॥ ननु सर्वभोगादि हिरण्यगर्भा

नानां जीवनिष्ठानां मानंदानां कथं ज्ञानि निसंभवं इत्याहं क्य सर्वे वा मानंदानां ज्ञानिना कृतव
 त्वांशत्वात्संभव इत्याह यमिति ननु सर्व भोम श्रोत्रिययोर्विषय प्राप्तिस्तस्याभावात्तथा मानंदसा
 सर्वे मानुष्यके भोगैः संयत्तस्तु प्रभूमियः यमानंदमवाप्नोति वृत्तिविबुधतम श्रुते ॥ २२ ॥
 मर्त्यभोगे द्वयोर्नास्ति कामस्तु प्रिरतः समा भोगान्नि कामतै कस्येपरस्यापि विवेकतः
 २३ ॥ श्रोत्रियत्वाद्दे दशास्त्रे भोगदोषानवेक्षते राजा वृहद थो दोषांस्तान्गाथा प्रिमुदा
 हरते ॥ २४ ॥ देहदोषांश्चित्रदोषान् भोग्यदोषाननेकशः श्रुतांतांते पायसेनो कामस्तु
 द्विवेकेनः ॥ २५ ॥ अप्रित्पाशं क्य तैरये क्षयसा म्यात्तु प्रिसाम्यप्रित्पाह मर्त्यभोगे इ
 ति तृप्तिस्तस्ये हेतुमाह भोगानिति ॥ २६ ॥ विवेकत इत्युक्तमर्थं विवृणोति श्रोत्रियत्वादिति वि
 षयदोषाः कस्यां शारवायां केन निरूपिता इत्याहं क्य वृहद येन प्रेक्षायां याव्य शारवायां

प्रिर २

॥ २५० ॥

गाथा मिलिता इत्याह राजेति २४॥ देहेति विवेकिनः कापानुदये दृष्टान्तमाह अनुमिति २५॥
सार्वभौमान् ओत्रियस्याधिव्यमाह त्रिष्टामत्वं इति ॥ २६॥ नोभयमिति सार्वभौमत्वं साधन
त्रिष्टामत्वे स मेराज्ञः साध्यसाधनसंचये। दुःखमासीदभाविनाशादिति भीरुवर्तते
॥ २६॥ नोभयं ओतयस्यातस्तदानंदो धिक्कोत्पन्नः। गंधर्वानंद आशातिराजो नास्ति
विवेकिनः ॥ २७॥ अस्मिन्कल्ये मनुष्यः सन्पुण्यपाकविशेषतः। गंधर्वत्वं समापन्नो मत्प
गंधर्व उच्यते ॥ २८॥ पूर्वकल्ये कृतात्पुण्यात्कृत्यादिवेदे प्रवेत्ता गंधर्वत्वं नादृशोत्रदेवगंध
र्व उच्यते ॥ २९॥ साध्यं पश्चात्तत्राश्रमिति ओति दोषद्वयवत्तात् ओतयेनुतदुभयाभावादाधिक्य
मित्यर्थः ओत्रियस्याधिव्यमंतरमाह गंधर्वानंदेति ॥ ३०॥ इदानीं गंधर्व इति ध्वं दर्शयितुं ओकद्वये
न गंधर्वभेदमाह अस्मिन्निति ॥ ३१॥ ३२॥ चिरलोकपित्रेनंदप्रदर्शनाय चिरलोकपितृनाह

अग्निश्वात्तादय इति देवानंद त्रैविध्यं ज्ञानाय देवभेदमाह कल्यादाविति सा द्विद्वयेन ॥ २० ॥ ३१ ॥
 इन्द्रवृहस्पती प्रसिद्धावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सार्वभौमादिसूत्रांतांता श्रीतु मा नूनं च द्योतनाया ह सा
 अग्निश्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवाप्तिनः ॥ कल्यादाविवदेवत्वं गता आजातदेवता ॥ ३० ॥
 अस्मिन्कल्पे त्वमे धादि कर्म कृत्वा प्रहृत् पदं ॥ अवाप्या जात देवै र्याः पूज्यास्तः कर्म देवताः
 ॥ ३१ ॥ यमाग्नि मुख्या देवाः सृजिता विन्द्रवृहस्पती ॥ प्रजापतिर्विराट् प्रोक्तो ब्रह्म सूत्रात्मना
 प्रकः ॥ ३२ ॥ सार्वभौमादिसूत्रांता उन्नेते त्रैकाग्रिनः ॥ अवाङ् मतस ग म्यो यमात्मा तंदस्ततः
 परः ॥ ३३ ॥ त्रैभौ मादिति एषः सर्वे भौधिक मातंदमाह अवाङ् मतस इति यतो यमातंद अ
 वाङ् मतस गम्य अत एषः सर्वे भौधिक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इदानीं प्रेषा सर्वे यमातंदाः श्रीत्रिवेदि चिंतने त
 स्यते तु तिसृहृत्वादित्याह तैत्तिरिति ॥ ३४ ॥ उयमादिन प्रथमं पुषसं हरति सर्वं इदानीं यक्षांतर माह

॥ २५१ ॥

यदेति यथा त्वदेहे आनंदकार बुद्धि साक्षि त्वे नानंदित्व प्रितरेषु पिंदेहेषु तद्वदित्य
र्थः॥ ३५॥ ननु क प्रकारेण ज्ञस्यापि सर्वानंद प्राप्तिरसीत्याहं क्य सर्वेषु सर्व बुद्धि साक्ष्य
नेनैः कायेषु सर्वेषु सत्त्वेषु श्रुति यो यतः॥ त्रि स्य हस्तेन सर्वे धामानंदः संति
त्यते॥ ३६॥ सर्व कामादिरेवोक्ता यदा साक्षि दिदात्मनः स्वदेहवत्सर्वदे
हेषु भोगान्वे क्षते॥ ३७॥ अज्ञस्याप्येतदस्त्वेव ननु त्वेति रवेति॥ यो
वेदोऽश्रुते सर्वान् कामानित्यवुर्वीत् श्रुतिः॥ ३८॥ ह्रस्विति ज्ञानाभावात्तेवमि
त्याह अज्ञस्येति उक्ताप्येतैरिति य श्रुति प्रमाणायति यो वेदे गुरु यो निहि
तं तदुत्तर यो वेदे सोऽश्रुत इति योजना॥ ३९॥ इदं नान्तलीयं प्रकारमाह यदा स

वृत्तिमतामिति इमा नृलोका नृकामान् नित्यामस्तु प्यं नृसं उरन्निष्ठादिनेत्यर्थः ॥ ३० ॥
 अतीतं ग्रंथेन सिद्धं मयं संक्षिप्याह दुःखाभाव इति ॥ ३१ ॥ उभयमिति अत्र
 यद्वा सर्वं तत्तत्सर्वं सत्प्रागमते सर्वदा अहमन्नं न चात्राद्य श्रेयसा प्रत्यधी
 यते ॥ ३० ॥ दुःखाभावश्च कामाप्तिरूपे चैवं तिरूप्यतो कृतकृत्यत्वमन्यत्र
 प्राप्तं प्राप्यत्वमपीदृशं ॥ ३१ ॥ उभयं नृपिदोषे हि सम्यगस्माद्विरहितं तत्
 वज्रात्संक्षेपाः श्लोकावुद्धिर्विशुद्धये ॥ ३२ ॥ ऐहिकामुष्मिकव्रतसिद्धौ
 उक्तं च सिद्धयोर्वै कृत्यं पुरा त्वाभूत्तत्सर्वं प्रधुना कृतं ॥ ३३ ॥
 स कृतकृत्यत्वं प्राप्तं प्राप्यत्वमित्युभयं नृपिदोषे दुःखमिति स्वार्थः ॥ ३४ ॥ ४० ॥

॥ २५२ ॥

तदेव कृत कृत कृत्यत्वं प्रति योगि पुरः सरं। अनुसंदधदे वाय मेव नृप्यति नि नृशः॥
५१॥ दुःखि नो जाः संसरं तु कां पुत्राद्युपेक्षया। परमानंदं दूणे हं संसरा प्रिकि प्रिच्छ
या॥ ५२॥ अनुति संतु कर्मणि परलोकपि यासवः। सर्वलोकात्मकः कस्मादनुति द्या
प्रिकि कथं॥ ५३॥ व्याचक्षतां तै शस्त्राणि वेदान ध्याययं नृवा। येत्रा धिका रितो मे तु ना
धिकारो क्रियत्वतः॥ ५४॥ त्रिडा प्रि क्षेप्ता न शौचे ने छापि न को प्रिचा। उद्वारं श्रे त्क
स्ययं ति किं मे स्पद न्य कल्प नात्॥ ५५॥ गुं जा पुं जादि दह्ये त ना न्या रो पित दाहिना। ना
न्या रो पित संसा द ध प्र निव प्र हं प्र जे ते॥ ५६॥ शृणु त्व ज्ञान तत्त्वा नि ज्ञान नृक स्मात् शृणो
म्य हं। प्रत्यं तां संशया यत्रा न प्रत्ये हं प्र संशयः॥ ५७॥ वि पर्यस्तो निदि ध्यासे नृ किं ध्या न

मविपर्यये। देहात्मत्वविपर्ययसंनकदाविद् भजाम्यहं ॥ ४८ ॥ अहंप्रनुष्यन्त्यादि
व्यवहारोविनाप्यपुं। विपर्ययसंविताभ्यस्तवासेनातोवकल्पेन ॥ ४९ ॥ आरवृकप्रीति
क्षीणे व्यवहारोतिवर्तते। कर्माद्येत्वंतो नैव शास्त्रे ह्यनसहस्रतः ॥ ५० ॥ विरलत्वव्य
वर्तते। रिहं च ह्यनमलुते। अवाधिकां व्यवहृतिं पश्यन् ध्याम्याम्यहं कृतः ॥ ५१ ॥ विक्षे
पोनास्ति यस्यान्ने तसप्राधिस्ततो मम। विक्षेपोवा सप्राधिर्विमतः स्याद्विचारिणः ॥ ५२ ॥
तिन्यानु भवत्पुस्यको प्रेवानुभवः पृथक्। कृतं कृत्यं प्रायणीयं प्राप्तापित्वेव निश्चयः
॥ ५३ ॥ व्यवहारो लोकि लोका शास्त्रीयोगान्पथापिवा। ममाकर्तुं रत्ने यस्य यथा रत्नं पवर्त
ते ॥ ५४ ॥ अथवा कृतकत्वेऽपि लोका नुग्रह काप्यया। शास्त्री ये नैव प्रागेहावर्तेयं का मम
शान्तिः ॥ ५५ ॥ देवार्चनस्तानशौचप्रिक्षादौ वर्तते तव पुं। नारजपनुवा कृतकत्वं यत्तत्ताम्रयम

॥ २५३ ॥

सुकं ॥ ५६ ॥ विष्णुं ध्यायतु धीर्बुद्ध्या नंदेति लीयतां । सा ध्यायं किं विदध्या तत्र कुर्वे नान्यथा
दये ॥ ५७ ॥ ॥ इदं प्रथमं ध्यायार्थं सुषसं हति बुद्ध्या नंदेति ॥ ५८ ॥ इति विष्णुं ध्यायं नंदेति नान्यथा
ध्यायः ॥ ५९ ॥ यं च प्राध्यायस्य प्रतिफलं ध्यायार्थं प्राह अथेति ननु विदध्या नंदस्य लौकिक
कृतकृत्यतया नृपः प्राप्नुयात्तया पुनः नृप्यत्रेव स्वप्नस्य प्रत्येतसौ निरंतरं ॥ ६० ॥
धन्यो हं धन्यो हं तिस्रस्तस्मान्न प्रजस्यते मि । धन्यो हं धन्यो हं बुद्ध्या नंदे विभक्तिमि
स्य हं ॥ ६१ ॥ धन्यो हं धन्यो हं दुःखं सा सादिकं न वीक्ष्ये नृप । धन्यो हं धन्यो हं
स्य सा ज्ञानं यत्तायि न ह्यपि ॥ ६२ ॥ धन्यो हं धन्यो हं कर्तव्यं मे न विद्यते किं
चित् ॥ ६३ ॥ धन्यो हं धन्यो हं कर्तव्यं मे न विद्यते किं चित् । धन्यो हं धन्यो हं प्राप्नु
व्यं सर्वं प्रद्युम्नं ॥ ६४ ॥ त्वान्मोक्षदादेति ह्यपराधं नृप्यत्र प्रियं सर्वं तस्य ते

U24811

विभज्यते शांतेति शांत-शांति क्यो वृत्तयः चोरा राजस्यः मूढा सा मस्यः नाए व शांता
दि वृत्तीर्द शयति वेराग्यप्रितिसाहुन ॥ ३ ॥ ४ ॥ उदाहृतसु त्रि वि धा स्व वि वृत्ति
एषो स्पपरमांत दो योरुं डै वरसा त्म कः ॥ अन्पानि भूतान्येतस्य मा ज्ञाते गो प भुं जने
॥ २ ॥ शांता चोरास्तथा मूढा मनसो वृत्त यस्त्रि धा वेराग्य वृत्ति रौ दार्य प्रित्या द्याः शां
त वृत्त यः ॥ ३ ॥ नृ इमस्त्रि हो राग लो भा विन्याद्या चोरा वृत्त यः ॥ स प्रो ह्ये प्रयप्रित्या
द्याः कथिता मूढ वृत्त यः ॥ ४ ॥ वृत्ति वेत्ता सु सर्वा सु बुद्ध्याणां श्रित्व भावता ॥ प्रति
तिं वृत्ति शांता सु सुख च प्र ति वृत्ति ॥ ५ ॥ रूपं रूपं र भूतो सो प्रति रूप इति श्रु
तिः ॥ उ प मा सूर्य केन्यादि सूत्रया मास सूत्र कृते ॥ ६ ॥ बु बुद्ध्याणां श्रि द्रु पत्तं पु
ति भा तीत्याह वृत्ति वृत्ति शांता सु विरोध माह शांता वृत्ति च शब्द उक्तं य प्र प्रु
यार्थः ॥ ५ ॥ उक्ता ये श्रुति वाक्य प्रार्थतः पठति तूय प्रिति तत्रैव व्यास सूत्रे क देश

पठति उच्यते अतएवेति सूत्रस्य पूर्व भागः ॥ ६ ॥ स्वस्त्ये गौ क स्यो याधि संपर्कात्
 नानात्वे श्रुतिं पठति एक इत्यादि ॥ ७ ॥ ननुति र वय वस्य वृत्ताः कवेत् विन्याज
 भानं प्रितर वरिदानंद भानं प्रित्येवं वि भाग करणं प्रनुपपन्नं प्रित्या शं वय चतु दृष्टं
 एक एव हि भूनात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एक धातुः धातुवैव ह्युच्यते जयचं
 उच्यते ॥ ७ ॥ जले प्रविष्टं श्रुं डो यं मस्य सः कलुषे जले विस्पृक्षोति त्रं ले तद्वत्
 धातुः प्रविष्टं पु ॥ ८ ॥ घोरं मूलासु मासि न्यानुत्वं शस्यति रोहति इत्यत्रै
 स्य तत्तत्र विदंशः प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ यद्वायिनिर्गते नीरे वहे रौक्ष्ये स्य संक्रमः न
 पुंजा शस्यत इत्यादि न्यात्रोद्गतिरत्र ॥ १० ॥ तेन पंक्तिरिति जल इति तदेवोपपन्नं
 दयति घोरं ॥ ८ ॥ ननु च नुो यो धे हृदकस्य द्वे विधा भानं पुप पन्नं पुंजते नूपाधि
 भूतस्य तः करणं एकत्वं देकांश भानं मनुपपन्नं प्रित्या शं वय दृष्टं तान्तरमाह यद्वा

॥ १५ ॥

॥ १० ॥

इदानीं शांता सुवृत्तिषु विदितं दयोः प्रतीतो दृष्टं तांतरमहं काष्ठे इति ॥ ११ ॥ तत्र किं
 त्रिया प्रकप्रिन्पाशं व्याहं अनुभूत्यनुसारे होति ॥ १२ ॥ अनुभूतिप्रव दर्शयति तद्यो
 काष्ठे त्वे ह्यप्रकाशौ ह्युदुंगच्छतो यथा शांता सुसुखं चेतयेन ये वो दुति प्रा
 पुतः ॥ ११ ॥ वस्तु स्वभावमाश्रित्य व्यवस्थानुप्रयोः समा अनुभूत्यनुसारे हो कस्य
 नैति त्रिया प्रकं ॥ १२ ॥ न चोरा सुतमूरा सुसुखानुभव इक्ष्यते शांता सुवि ह्यवित
 कांश्चि सुखानि राय इष्यतां ॥ १३ ॥ गृहे क्षेत्रादि विषये यदा कामो भवति
 दा राजसंस्यास्य का प्रत्यक्षो रत्ना तत्र नो सुखं ॥ १४ ॥ गतिरिति शांता सुवि आ
 नंदप्रकाशो नैति सो वि ह्यवित्का नैति सुखानि रायो भवतीत्याह शांतेति ॥ १३ ॥ प
 र्वोक्त चो रमूरा वृत्तिषु सुखं भावमेवाभिमातीय दर्शयति गृह क्षेत्रादि विषये इति ॥ १४ ॥

न त्वेवं व्य
 वस्था कृत
 कते न्याशं
 व्याहं चतु
 सुभावं च
 ति ॥ १

शांतास्वप्नानंदप्रकाशोक्तिमोपि कृत्स्नं त्रिनेत्रं तत्र प्रतिकूलदुःखस्य सत्त्वादित्य
 र्थः सुखासिद्धौ दुःखं तद्वृत्ते सुखस्य प्रतिबंधे क्रोधो भवति सुखा भवेत्कारणांतरमाह द्वेषोत्रे
 सिद्धे त्रनेत्रस्य लिङ्गं तद्विर्वर्तते। प्रतिबंधे भवेत् क्रोधो द्वेषो वा प्रतिबंधकः ॥ १५ ॥
 अशक्यं श्रेयसनीकारो विधादः स्यात्सतामसः। क्रोधादिषु महत्तु दुःखं सुखं का वि
 हरतः ॥ १६ ॥ काम्यत्वात् प्रहर्षरुतिः शांता तत्र प्रहर्षं। भोगे प्रहर्षं तत्र प्रसक्ता
 धीवदेवादि ॥ १७ ॥ महत्तमं विरक्तौ नु सिद्धानंदेन दारिता एतदं तत्त यो दार्थ्यं क्रो
 धत्वे भवति गारुणात् ॥ १८ ॥ यद्यसुखं भवेत्तत्र दुःखं तद्विर्वर्तनात् तद्विर्वर्तनं प्रहर्ष
 त्वात्सुखस्य तद्विर्वर्तनं ॥ १९ ॥ त्रि ॥ १५ ॥ यद्विहारस्याशक्यं तद्विधादो भव
 ति तस्यापि तामसत्वात् तत्र सुखं प्रित्याह अशक्य इत्यादि क्रोधादिषु त्वादयः स्य

॥ २५६ ॥

सूत्रार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ एतं ह्यं न्यादीनां प्रसिद्धमित्याह वृत्तिवृत्तिः ॥ १९ ॥ इदानीं सर्वत्र ब्रह्म
स्वरूपात् भूतिप्रदर्शनाय तत्स्वरूपं स्मारयति सन्नेत्यादि मन्त्रशिलादिषु सन्नात्रमित्यर्थः
द्यौरमूर्तयोर्द्वयोः सन्नावित्रीद्वे शांतवृत्तौ सविदानंदासु योपिव्यक्तः एवं सप्रपंचं ब्रह्मापि
सन्नाविति सुखं चेति स्वरूपात् ब्रह्मासु यः । मन्त्रशिलादिषु सन्नेव व्यज्यते तेन रक्षयं ॥ २० ॥
सन्नाविति द्वयं व्यक्तं धातुज्योद्यौरमूर्तयोः । शांतवृत्तौ त्रयं व्यक्तं मिश्रं ब्रह्मेत्यपीदं ॥
२१ ॥ अप्रिभ्रं ज्ञानयोगा ध्यातौ च पूर्वमुदाहरितौ । आद्ये ध्याये योगविंता ज्ञानप्रध्याय
योर्द्वयोः ॥ २२ ॥ असन्नाजाद्यदुःखे हे माया रूपं त्रयं त्विदं असन्नात्वा भृगादौ जाड्यकां
लशिलादिषु ॥ २३ ॥ हितमित्याह मिश्रमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ अप्रिभ्रं कुतो जायत इत्याह
व्याह अप्रिभ्रमिति नौर ज्ञानयोगो पूर्वमेवेति क्वावित्यर्थः कुतो जातिरित्याह व्ययोगः पुथा
ध्याये उक्त इत्याह आद्य इति समांतं । ध्याययोर्ज्ञानपुक्तमित्याह ज्ञानमिति ॥ २२ ॥ तनुसवि

दानं दानं ब्रह्म रूपं त्वे मायायाः किं रूपं प्रित्यादां कथं नृ अस्मिन्नेति नृ शृंगादावसत्वं मृद्विहादिषु
 जाड्यप्रितिविरेकः ॥ २३ ॥ दुःखं कुत्रेत्याशंवयाह घोरेति एवं सर्वत्र प्रायः प्रतिभासत इत्याह एवं प्रिति
 घोरमूढधियो दुःखं एवं मायाविजृम्भिता शान्ता सुजडवृद्धौ व्याप्तिश्रुतेति कीर्तनं ॥ २४ ॥
 एवं स्थिते त्रयो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत्पुमानसौ नृ शृंगादिषु ये ध्येत शिखं ध्येद्यथा यथा ॥ २५ ॥
 शिखाद्यौ नाप्रसूयेद्वेत्तत्कासन्मात्रचिंतनं न्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद्विचिंतनं ॥ २६ ॥
 शान्ता सुसच्चिदानंदं स्वीतयेवं विचिंतयेत् कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टांतिस्त्रिंशताः क्रमादिमाः
 ॥ २७ ॥ शान्तादिवृत्तिषु ब्रह्मणोऽपि श्रुते किं कारणं प्रित्यत आह शान्ताविति ॥ २८ ॥ एतदपि
 ध्यानं किमर्थं प्रित्यादां कथं ब्रह्म ध्यातुमर्थं प्रित्याह एवं प्रिति नृ शृंगादिषु ये ध्यातुं ब्रह्म ध्यानं कर्तव्यं
 प्रित्याह नृ शृंगादीति ॥ २९ ॥ अतएव इत्युक्तं कुत्रेकथं ध्येयं प्रित्यत आह शिखादावेति घोरमूढ
 बुद्धिषु दुःखं परित्यज्य सच्चिदूपयोश्चिंतनं कर्तव्यं प्रित्याह न्यक्त्वेति ॥ ३० ॥ सात्त्विकवृत्तिषु सुसच्चि

॥ २५१ ॥

दानंदास्त्रयोपि ध्येया इत्याह शांतास्त्विति सतं ध्यानानां किं साध्यते त्याह कनिष्ठेति ॥ २७ ॥ उदा
नां निर्गुणबुद्ध्या ध्यानेन धिक्कारिणो नुग्रहा यमिश्च बुद्ध्या ध्याने धिक्कार इत्येभि प्रायेणाह मंदस्य
मंदस्य व्यवहारेपि मिश्रबुद्ध्या विवर्तनं । उत्कृष्टं वक्तुमेवात्र विषया तंद ईति ॥ २८ ॥
औदासीन्येन धीवृत्तेः शैथिल्या दुर्ज्ञेयत्वं । विवर्तनं वासनानंदे ध्यानमुक्तं च त
र्विधं ॥ २९ ॥ न ध्यानं ज्ञानयोगा ध्यां बुद्ध्या विद्यैव सारवत्तु । ध्यानेनैकाग्रप्रापने
चित्ते विद्यास्थि शिखरेत ॥ ३० ॥ ति ॥ ३० ॥ सतं सवृत्तिकं ध्यानत्रयमुक्त्वा अवृत्ति
कं ध्यानमाह औदासीन्ये इति स ध्यो ध्याने ध्यो धिक्प्रित्यर्थः उक्तं निर्गमयति ध्यानमिति ॥ ३१ ॥
अयं ध्यानांतरप्रदः किं नैत्याह नेति तर्हि किमेतदित्याशंक्याह बुद्ध्या विद्येति इयं बुद्ध्या वि
द्या कथमुत्पन्नेत्याशंक्याह ध्यानेनेति ॥ ३२ ॥ अस्याविद्यात्वे हेतुमाह विद्यायापिति ॥ ३३ ॥

भेदकोपाधि वर्जनदित्युक्तं तातेव भेदकोपाधीनाह शांता इति एतेषां परिहारः केतोपाये
 नेत्याशंक्याह योगादिति ॥ ३२ ॥ फलितमाह तिरुपाधीति त्रिपुटीभाना भद्रभूमातंदोय
 विद्यायां सञ्चिदानंद अखंडैकरसात्मतां। प्राप्य भांतिन भेदेन भेदकोपाधिव
 र्जनात् ॥ ३१ ॥ शांताद्योगाशिलाद्याश्च भेदकोपाधयो मताः। योगादिविकृतो
 वेष्ठा प्रेयाधीना प्रयावृत्ते ॥ ३२ ॥ तिरुपाधिबुद्धतत्वे भासमाने स्वयं प्रभे। अहं
 ते त्रिपुटीनास्ति भूमातंदोयमुच्यते ॥ ३३ ॥ बुद्धानन्दमभिधेयं ये पंचमो ध्यायई
 रितगविषयानन्द एतेन द्वारेणांतः प्रविश्यतां ॥ ३४ ॥ प्रित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ गुं
 थपहं हरति बुद्धानंदेति ॥ ३४ ॥ प्रियादिति ॥ ३५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजका

॥२५८॥

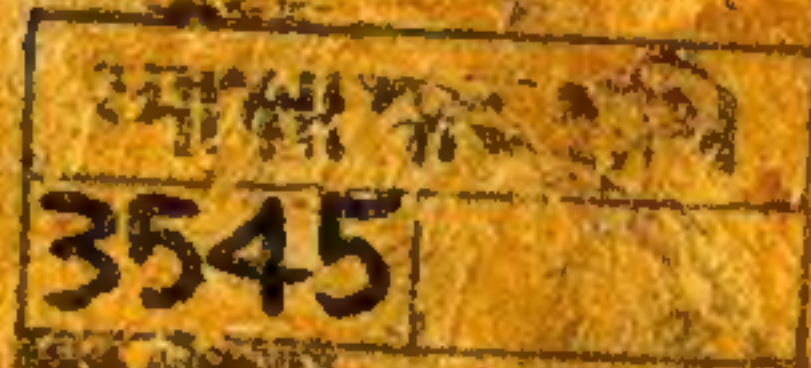
वार्थ श्री भारतीतीर्थ विद्या राप मुनी अर किं करे रा रा म क ह्या व वि हु वा वि र

प्रिया हरि हरे नेन वृत्तानंदेन सर्वदा। पाया च प्रभो राः सर्वान् वा श्रि
ता दु दु मानसान् ॥ ३५ ॥ इति श्री विद्या राप भारतीतीर्थ कृतौ वृत्ता
नंदे पंच मोक्षा यः समाप्तो ग्रंथः ॥ अमस्तु ॥ ॥ हरे दयालो नमो ॥

चित्त गुणदेश ग्रंथ विवरणं संयुक्तम् ॥ ॥ समस्त २२५ ज्येष्ठ कृष्ण द्वितीया तिथी
श्री जीव कृष्ण तनो देव लिखितं पुस्तकम् ॥ ॥ अति नंदं कर्मि लिखे अचो प्राप्ते ॥ सि
ते तिथौ ॥ विरिंचे जीव कृष्ण लिखितं पुस्तकं स्य दः ॥ ॥ श्री हरे प्रोति रस्तु अभा

॥ ३५ ॥

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript or letter, written on aged, textured paper. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines, though the right edge of the page is irregular and partially cut off. The ink is dark, and the paper shows signs of wear, including creases and discoloration.

ASHA ARCHIVES